

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Українське географічне товариство
Пряшівський університет (Словаччина)
Економічний університет в Катовіце (Польща)**

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СИСТЕМІ
ГЕОГРАФІЧНОЇ, ТУРИЗМОЛОГІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ НАУКИ**

*Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції
(м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.)*

Тернопіль, 2020

Редакційна колегія: **А.В. Кузишин**, к. геогр. н., доц. (голова редакційної колегії); **Р. Клармар**, PhD, доц. (Словаччина); **Р. Плохіх**, д. геогр. н., проф. (Казахстан); **Б. Паб'ян**, PhD, проф. (Польща); **К.В. Мезенцев**, д. геогр. н., проф.; **І.П. Ковальчук**, д. геогр. н., проф.; **Л.П. Царик**, д. геогр. н., проф.; **М.Я. Сивий**, д. геогр. н., проф.; **Л.Б. Заставецька**, д. геогр. н., проф.; **Т.І. Божук**, д. геогр. н., доц.; **С.І. Задворний**, к. геогр. н., викл. (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, географічний факультет, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, тел. +38(0352) 43-61-54, e-mail: geo.tnpu@gmail.com

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 3 від 27.10.2020 р.).

Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної, туризмологічної та екологічної науки: матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.). – Тернопіль: Вектор, 2020. – 366 с.

Тексти представлено у авторській редакції. Автори несуть повну відповідальність за зміст доповідей, а також добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

Матеріали пройшли внутрішнє рецензування.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПЕРСОНАЛІЙ В ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ	8
<i>Андрій Кузишин, Любомир Царик</i> НАРИСИ ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ДО 30-ТИ ЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ).....	8
<i>Любомир Царик, Петро Царик</i> РОЛЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ У РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО- ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ.....	24
<i>Сергій Задворний</i> ВЕКТОРИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ГЕОГРАФІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ТНПУ: РЕТРОСПЕКТИВА, СЬОГОДЕННЯ, ТРЕНДИ ЗРОСТАННЯ	38
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (ПРИКЛАДНИЙ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)	49
<i>Костянтин Мезенцев, Наталія Провотар</i> ПАРТИСИПАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПЛАНУВАННЯ ЗЕЛЕНИХ ПУБЛІЧНИХ ПРОСТОРІВ У МІСТАХ.....	49
<i>Артем Мозговий</i> УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ	53
<i>Мирослав Заячук, Оксана Малець, Анастасія Заячук</i> ДО ПИТАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБ'ЄДНАНІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ	59
<i>Катерина Поливач</i> ЕЛЕКТРОННИЙ АТЛАС «НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ПРИРОДНА І КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА»	64
<i>Роман Лозинський</i> ПРОСТІР, ВЛАДА І ДИСЦИПЛІНА У ТВОРАХ МІШЕЛЯ ФУКО.....	72

Мирослав Сивий	
ВЕРХНЬО-ІВАЧІВСЬКИЙ ВОДОЗАБІР ТА МАЛАШІВСЬКЕ СМІТТЄЗВАЛИЩЕ - МОЖЛИВИЙ ГІДРАВЛІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ТА НАЯВНІ РИЗИКИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	77
Василь Джаман, Наталя Заблотовська, Ярослав Джаман	
ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВІВ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ (КРУПНОМАСШТАБНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ЕТНОКОНТАКТНОЇ СМУГИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	82
Андрій Кузишин	
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В 2019-2020 РОКАХ (ПОЛЬЩА, СЛОВАЧЧИНА УКРАЇНА)	86
Ігор Касіяник, Борис Матвійчук, Іван Федорчук, Ганна Чернюк	
НООСФЕРНА ОПТИМІЗАЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ	94
Леся Заставецька, Тарас Заставецький	
БРЕНДИНГ ТА РЕБРЕНДИНГ ЯК ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ	100
Володимир Воровка, Алла Ганзіна	
СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЛАНДШАФТІВ ОБИТІЧНОЇ КОСИ.....	104
Ірина Закутинська	
СУБУРБАНІЗАЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ НОВОГО УРБАНІЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА.....	110
Сергій Пугач	
ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РОЛЬ ГЕОГРАФІЇ У ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	114
Любов Котик	
З МАЛОВІДОМИХ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО – «НАФТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ»	119
Петро Дем'янчук, Ілона Дем'янчук, Наталя Турецька	
МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	133
Роман Сливка	
РЕСУРСНИЙ ЧИННИК ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ	140
Юрій Наконечний, Петро Войтків	
АЛЮВІАЛЬНІ ДЕРНОВІ ҐРУНТИ (FLUVISOLS ARENIC) ПРИРУСЛОВОЇ ЧАСТИНИ ЗАПЛАВИ Р. СТРИЙ.....	147

<i>Наталія Таранова</i>	ТОПОНІМИ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРЯДИ ТА МАЛОГО ПОЛІССЯ ЯК ЦІННИЙ ЕЛЕМЕНТ СУСПІЛЬСТВА.....	156
<i>Оксана Романів</i>	ГЕОПРОСТОРОВА ДИНАМІКА КОІНФЕКЦІЇ АКТИВНОГО ТУБЕРКУЛЬОЗУ ТА ВІЛ (СНІД) В УКРАЇНІ	162
<i>Ганна Чернюк, Ігор Касіяник</i>	РИТМИ ФОРМУВАННЯ КАНЬЙОНОПОДІБНИХ ДОЛИН ПРИДНІСТРОВ'Я НА ПРИКЛАДІ СМОТРИЦЬКОГО КАНЬЙОНУ.....	172
<i>Богдан Гавришок, Наталія Жайворонко</i>	ОСОБЛИВОСТІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ОПІЛЛЯ В МЕЖАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	178
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....		185
<i>Володимир Круль, Віталій Присакар, Галина Ходан, Ірина Добинда, Аліна Дячук</i>	ЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ.....	185
<i>Євген Тиханович, Володимир Біланюк, Євген Іванов, Любомир Безручко</i>	ЕКОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ЛАНДШАФТІВ ЖОВКІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	189
<i>Надія Стецько</i>	ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ПОВЕРХНЕВИХ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	195
<i>Євген Іванов, Володимир Біланюк, Євген Тиханович</i>	ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	203
<i>Наталія Лісова</i>	НЕОБХІДНІСТЬ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО БІЗНЕСУ, ЯК СКЛАДОВА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ.....	212
<i>Ігор Кузик</i>	ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОЗЕЛЕНЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....	219

ТУРИЗМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ.....	225
<i>Juliana Krokusová, Tomáš Pasternák</i> PRIHRANIČNÝ REGIÓN DUKLIANSKEHO VOJISKA V KONTEXTE TRVALO UDRŽATEĽNÉHO CESTOVNÉHO RUCHU.....	225
<i>Надія Мельник, Андрій Мельник, Роман Качаровський</i> ТУРИЗМ ЯК ПРІОРИТЕТ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНИЧІВСЬКОЇ ОТГ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	233
<i>Степан Дичковський</i> ПОЗИЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОДУКТУ НА СВІТОВОМУ РИНКУ КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ	236
<i>Ярослав Мариняк</i> ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ	241
<i>Володимир Мисько, Станіслав Придаткевич</i> ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТУРИЗМУ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ»)	252
<i>Vladimír Čech, Bohuslava Gregorová</i> CESTOVNÝ RUCH NA ÚZEMÍ NÁRODNÉHO PARKU NÍZKE TATRY – ZÁKLADNÉ PREDPOKLADY	264
<i>Інна Поплавська</i> РОЛЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МАСОВОМУ ТУРИЗМУ	276
<i>Мирослава Питуляк, Микола Питуляк</i> ОЦІНКА ЗАМКОВИХ СПОРУД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ	283
<i>Іван Рудакевич</i> СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТА ТЕРНОПІЛЬ.....	290
<i>Сергій Гулик, Галина Підставка</i> ЗБАРАЖ – ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА ПЕРЛИНА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ	301
<i>Любов Янковська, Аліна Цідило</i> РОМАНІВСЬКИЙ СТАВ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ РЕКРЕАЦІЙНИЙ ОБ'ЄКТ БАЙКОВЕЦЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....	305

<i>Тарас Черешнюк</i>	ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД.....	310
<i>Світлана Добровольська</i>	ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДНІСТЕРСЬКОГО КАНЬЙОНУ – ЯК ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ	314
<i>Петро Царик</i>	ЩОДО ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНИХ ПОСЛУГ НА ВОДНОМУ МАРШРУТІ «НА ХВИЛЯХ ТІРАСУ» В НПП «ДНІСТРОВСЬКИЙ КАНЬЙОН»	322
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ В СФЕРІ НАУК ПРО ЗЕМЛЮ		328
<i>Ігор Чеболда, Ігор Кузик</i>	ВОДОКОРИСТУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ.....	328
<i>Людмила Костенюк</i>	ГІДРОЛОГІЧНИЙ РЕЖИМ РІКИ ІЛЬЦЯ (БАСЕЙН ЧОРНОГО ЧЕРЕМОШУ).....	335
НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ У ЧАСИ ВИКЛИКІВ, ЙОГО ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА		341
<i>Radoslav Klamár, Alena Madziková</i>	VYSOKOŠKOLSKÉ UČEBNICE AKO PROSTRIEDOK INOVÁCIE A SKVALITNENIA VÝUČBY ŠTUDENTOV GEOGRAFIE.....	341
<i>Ольга Варакута</i>	ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ.....	349
<i>Світлана Новицька, Любов Янковська</i>	ФОРМУВАННЯ СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ	358

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПЕРСОНАЛІЙ В ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ДО 30-ТИ ЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ)

*Андрій Кузишун, Любомир Царик
kuzyshyn_a@tnpu.edu.ua, tsarykl55@gmail.com
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract: 30-year activity of the geography faculty of Ternopil National V. Hnatiuk Pedagogical University became the motivation for preparing this publication. The retrospective analysis of the recent history of the faculty is conducted where the peculiarities of its establishment as an independent unit of the university are discussed. The main stages of formation and development of the geography faculty are highlighted. The history and conditions of each educational and research subdivision formation of the faculty are described. A review of personnel working at the faculty is conducted. Scientific and practical conferences, which were held at the faculty over the time of its functioning, are systematized; the problems of the conducted scientific events are determined. The publishing activity is described, including the preparation of textbooks for universities and secondary schools, individual and collective monographs of the department lecturers and educational units in general. The key directions of the faculty international activity are outlined. Promising features of its educational, organizational and scientific work are determined.

Key words: geographical faculty of TNPU, problems of scientific research, directions of activities, historical retrospective.

Понад 30 років співробітники географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету наполегливо працюють з метою утвердження на теренах Західного Поділля осередку географічної науки та над розробкою відповідних навчальних стратегій. За вказаний часовий період факультет зумів утвердитися на географічній мапі України як центр підготовки фахівців географічного, екологічного та туризмологічного спрямування, а також науковий центр за низкою актуальних напрямків досліджень в сфері конструктивної, суспільної географії, геоекології та туризмознавства.

Підведення підсумків роботи пов'язано з аналізом зробленого, у якому є місце і позитивним, і негативним аспектам. Виділення історичних етапів розвитку колективу, висвітлення змістовних сторін кожного з етапів,

усвідомлення місця і ролі навчального закладу і системі підготовки фахівців з географії, екології, туризмознавства.

Дана проблематика неодноразово піднімалась як в контексті огляду діяльності факультету загалом, так і окремих його підрозділів та навіть персоналій. Зокрема в цьому напрямку є напрацювання Й.М. Свинка, І.Л. Дітчука, О.В. Заставецької, І.М. Пушкаря, А.В. Кузишина, Л.П. Царика, Б.В. Заблоцького [1-14]. В розрізі оцінки кафедральної діяльності підготовлено публікації Й.М. Свинка, М.Я. Сивого, П.М. Дем'янчука, Л.П. Царика, А.В. Кузишина, О.В. Заставецької, Я.О. Мариняка [1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10]. Традиційно ці публікації підбивали певний етап функціонування кафедр або факультету загалом та можуть вважатися своєрідним проміжним звітом їх функціонування. Черговий ювілей вимагає підготовки оновленого матеріалу з метою спроби узагальнення проробленої на факультеті роботи.

Історія формування сучасного географічного факультету в Тернопільському національному педагогічному університеті імені В. Гнатюка була започаткована ще в 1940 р., коли в структурі Кременецького учительського інституту не довгий час функціонувало природничо-географічне відділення. Його організаторами і першими викладачами були: І.В. Цись – декан відділення, Б.М. Іванов – завідувач кафедри фізичної географії і викладач фізико-географічних дисциплін та Т.С. Ніколаєва – викладач економічної географії.

Після Другої світової війни підготовка географів в Кременецькому учительському інституті була припинена в 1950 р. і впродовж 1951-1981 рр. викладалися лише окремі дисципліни географічного спрямування («Загальне землезнавство», «Геологія», «Економічна географія СРСР та зарубіжних країн»). Ідею відродження підготовки за даним напрямком активно популяризував Й.М. Свинко, який переїхав з Кременця до Тернополя разом з передислокацією інституту і виношував ідею формування окремого географічного факультету.

Лише у 1981 р., після більш як тридцятирічної перерви, в Тернопільському педагогічному інституті було відновлено набір студентів на спеціальність «Географія і біологія». Організаційно це стало можливим завдяки суттєвому збільшенню площі навчальних приміщень в інституті із введенням у дію головного навчального корпусу. З 1982 р. здійснено набір перших студентів, які представляли насамперед Тернопільську, а також Закарпатську, Івано-Франківську, Рівненську, Волинську, Хмельницьку та Черкаську області. Цього ж року було створено кафедру географії, котру очолив канд. геол.-мінер. наук Й.М. Свинко. У 1985 р. кафедра була поділена на дві: кафедру фізичної географії та кафедру економічної і соціальної географії, яку очолив к.г.н., доц.

Пушкар І.М (нетривалий термін кафедру очолював к. пед. н., доц. Процик І.М.). До 1990-го року було створено матеріальну базу для забезпечення навчального процесу шляхом накопичення необхідних приладів і обладнання для лабораторних досліджень, навчально-польових практик, підготовки друкованої продукції, обладнано спеціалізовані кабінети – геології, загального землезнавства, фізичної географії та економічної і соціальної географії, закладне підвалини формування професорсько-викладацького колективу з випускників спеціальностей Львівського, Київського, Чернівецького, Московського державних університетів [6, 13].

З приходом на посаду ректора Володимира Петровича Кравця, в 1990 р. він одним з перших своїх кроків підтримав ініціативу групи викладачів-географів та біологів щодо створення географічного факультету. Таким чином розпочалася новітня історія географічного факультету.

6 лютого 1990 р. Вчена рада Тернопільського педагогічного інституту, відгукнувшись на неодноразові звернення громадської ініціативної групи викладачів природничого факультету до керівництва навчального закладу щодо доцільності створення окремого географічного факультету, а також врахувавши висновки спеціально створеної ректоратом комісії з цього питання, прийняла рішення про організацію такого факультету. На цій підставі 23 квітня 1990 р. було видано наказ ректора «Про створення географічного факультету», згідно з яким новий факультет мав розпочати офіційний відлік своєї діяльності 1 червня 1990 р.

З метою впорядкування процедурно-організаційних моментів, на першому засіданні ради географічного факультету було обрано його декана. Ця рада факультету проходила у розширеному складі. До неї, крім усіх викладачів двох географічних кафедр, увійшли окремі представники суміжних із географією природничого та історичного напрямків підготовки (у цей час на факультеті, крім підготовки спеціалістів з традиційної спеціальності «Географія і біологія» та експериментальної «Географія і природознавство», започатковувався новий напрям «Географія та історія»), а також представники від студентського колективу майбутніх географів. Першим деканом географічного факультету на альтернативній основі було обрано к. геог. н. Л.П. Царика. Заступником декана було призначено викладача І.Л. Дітчука.

Перші роки функціонування факультету були пов'язані з пошуком оптимального поєднання спеціальностей, які б забезпечили формування достатнього контингенту студентів та формуванням навчально-наукових підрозділів. Так, у 1992 р. було припинено набір студентів на спеціальність «Географія і природознавство», впродовж трьох років (в 1990-1992 рр.) здійснювався набір на спеціальність «Географія та історія», у 1993 р. був

започаткований набір на спеціальність «Географія та екологія» як своєрідна альтернатива спеціальності «Географія і біологія», за якою було призупинено набір (відновлено в 1995 р.). У 1996 р. на факультеті відкрито заочне відділення за напрямком підготовки «Географія».

90-і роки ХХ ст. можна назвати роками інституційної розбудови факультету. У 1992 р. було створено третю у закладах вищої освіти України кафедру географії України, яку очолив к. геог. н., доц. Заставецький Б.І. Колектив кафедри активно працював на розробкою нових програм з фізичної та соціально-економічної географії України, географічного краєзнавства, спецкурсів з галузевих географічних дисциплін. У 1993 р. створено геостаціонар у с. Дзвенигород Борщівського району для проходження студентами польових навчальних практик. У тому ж році відкрито науково-дослідну лабораторію «Моделювання еколого-географічних систем», яку очолив доц. Царик Л.П.[1, 2].

Ліцензувавши нову спеціальність «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» у 1993 році було здійснено перший набір студентів за вказаним профілем. Одночасно при кафедрі географії України і краєзнавства створено секцію геоекології для координації навчально-методичної роботи даної спеціальності. У 1997 р. на факультеті акредитовано бакалаврат спеціальності і ліцензовано підготовку спеціаліста «Екології». У 1998 р. акредитовано освітньо-кваліфікаційний рівень «Спеціаліста» і ліцензовано магістратуру за спеціальністю «Екології» [7].

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. географічний факультет працює над утвердженням себе як наукового центру. У 1998 р. доц. О.В. Заставецькою захищено першу на факультеті докторську дисертацію з проблем комплексного соціально-економічного розвитку території. Того ж року починає виходити періодичне фахове видання «Наукові записки ТДПУ. Серія: географія», яке зразу ж завоював всеукраїнську популярність як серед молодих науковців, так і серед знаних географів України. У 2000 р. створено кафедру геоекології та методики викладання екологічних дисциплін, яку очолив за сумісництвом декан факультету, доц. Царик Л.П. Таким чином, початок нового тисячоліття можна вважати офіційним періодом завершення структурної розбудови географічного факультету, оскільки функціонувало чотири кафедри, геостаціонар, дві науково-дослідні лабораторії, навчальна лабораторія, акредитовані дві спеціальності факультету – «Географія» і «Екологія», два спеціалізовані фахові видання з географії та історії української географії. За десять років діяльності 10 працівників факультету захистили кандидатські (Б.Я. Федунік, М.В. Потокій, Я.О. Мариняк, М.Р. Питуляк, О.П. Садовник, Н.П. Стецько, І.Ю. Чеболда, А.Б. Кошіль, А.В. Кузишин, М.О. Алексієвець),

одну докторську дисертацію (О.В. Заставецька), четверо доцентів (І.Г. Процик, Й.М. Свинко, І.М. Пушкар, Д.І. Ковалишин) та доктор географічних наук (О.В. Заставецька) отримали звання професорів, двоє (Й.М. Свинко, Л.П. Царик) обрані членами-кореспондентами Української екологічної Академії наук [12].

Впродовж цього часу було організовано та проведено низку міжнародних та всеукраїнських форумів та конференцій. Найважливішими з яких були:

– Регіональна науково-практична конференція «Природа, населення і господарство Тернопільської області» (березень 1993 р.);

– Регіональна науково-практична конференція «Екологічна ситуація у Тернопільській області: проблеми та перспектива» (травень 1994 р., спільно з Управлінням охорони навколишнього середовища у Тернопільській області);

– Всеукраїнська наукова конференція «Історія української географії та картографії», присвячена 95-річчю від дня народження В. Кубійовича (грудень 1995 р.);

– Національна наукова конференція присвячена 150-річчю видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського (квітень 1996 р.);

– Всеукраїнський науково-практичний семінар з питань змісту та методичного забезпечення викладання географічних українознавчих дисциплін у вищій школі (грудень 1997 р.);

– Перший міжнародний семінар з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства (жовтень 1999 р.);

– Перша міжнародна конференція «Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці» (жовтень 1999 р., спільно з Ойцовським національним парком (Польща) і Держуправлінням з екобезпеки у Тернопільській області);

– Друга всеукраїнська наукова конференція «Історія української географії та картографії: проблеми і перспективи» (листопад 2000 р.);

– Всеукраїнська студентсько-аспірантська наукова конференція «Сучасний стан та перспектив розвитку досліджень з географічних дисциплін та картографії в Україні» (грудень 2000 р.).

Період 2000-2006 рр. можна вважати етапом змістовних перебудов і трансформацій навчальних планів, ліцензування нових спеціальностей, продуктивної підготовки кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, за цей період викладачами і аспірантами кафедр захищено одну докторську (М.Я. Сивим) та ще 8 кандидатських робіт (Л.Р. Грицак, І.М. Барною, Б.В. Заблоцьким, Т.Б. Заставецьким, Н.Б. Тарановою, Н.І. Флінтою, П.Л. Цариком, Л.В. Янковською).

У 2003 р. ліцензовано та розпочато набір на третю спеціальність географічного факультету – «Туризм». Профільною у підготовці фахівців цього напрямку підготовки стає кафедра географії України, яка набуває нової назви «географії України і туризму».

2004 р. було розроблено нові навчальні плани однопрофільної спеціальності «Географія». У 2005 році у черговий раз акредитовано за четвертим рівнем спеціальності «Географія» та «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування».

З ініціативи кафедр та факультету продовжувались організовуватись заходи конференційного характеру:

– Всеукраїнська конференція «Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті» (листопад 2001 р., разом із Академією педагогічних наук України, Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, Асоціацією вчителів географії України, газетою «Краєзнавство. Географія. Туризм»);

– Всеукраїнську конференцію «Географічна наука і освіта в Україні: погляд у XXI століття» (жовтень 2002 р., разом з Інститутом географії НАН України, Фондом Олександра Смакули);

– Другий Всеукраїнський семінар з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства (грудень 2002 р., разом із Географічною комісією НТШ);

– Другу Міжнародну конференцію «Екологічна географія: історія, теорія, методи, практика» (травень 2004 р., разом з Ойцовським національним парком, Польща);

– Всеукраїнську конференцію «Регіональні суспільно-географічні дослідження: стан, проблеми, перспективи», присвячену 20-річчю кафедри економічної і соціальної географії ТНПУ ім. В. Гнатюка (жовтень 2005 р., разом з Інститутом географії НАН України);

– Регіональну науково-практичну конференцію, присвячену 90-літньому ювілею академіка Максима Паламарчука (листопад 2006 р.) [10, 14].

У 2006 році деканом факультету обрано к. геог. н., доц. Садовника О.П., заступником декана – к. геог. н. Заблоцького Б.В., який у 2007 році став деканом географічного факультету. У цьому ж році заступником декана обрано к. геог. н. Дем'янчука П.М.

Упродовж 2007-2014 рр. проводилася значна робота із вдосконалення форм та змісту підготовки студентів. Відповідно до вимог кредитно-трансферної системи навчання та нових державних стандартів вищої освіти модернізовано навчальні плани усіх спеціальностей та освітньо-кваліфікаційних рівнів. На основі розроблених викладачами спецкурсів і спецсемінарів збільшено

варіативну складову підготовки студентів. З метою розширення кваліфікацій випускників, за умови запровадження однопрофільного навчання, для спеціалістів-географів введені додаткові спеціалізації: «природознавство», «основи екології», «основи біології», «краєзнавчо-туристична робота в школі». За рахунок зменшення аудиторного навантаження розширено години самостійної роботи студентів, посилено індивідуальну роботу викладачів із студентами, розширено обсяги практичної підготовки. Виробничі і маршрутні практики проводилися в різних регіонах України (Карпати, Закарпаття, Придністров'я, Полісся, Придніпров'я, узбережжя Азовського та Чорного морів, Гірський Крим). Організуються навчальні екскурсії територією України та Європи.

У цей період на факультеті активно розвивалася спеціальність «Туризм». У 2009 р. проведено акредитацію магістра туризму. У 2013 р. розпочато набір бакалаврів туризму на заочну форму навчання, а в 2014 р. започатковано додатковий набір на бакалавратуру молодших спеціалістів, у 2013 р. на факультеті розпочато заочну підготовку спеціалістів туризму [5, 9].

Завдяки активному набору абітурієнтів на всі три спеціальності чисельність студентів факультету стрімко збільшилася. Свого максимуму вона досягла у 2009 році (934 особи, у тому числі 737 денної та 197 заочної форми навчання). Таким чином, частка студентів географічного факультету в структурі університету склала 13 %, а за їх кількістю факультет посів друге місце в Тернопільському національному педагогічному університеті.

Зростає і чисельність викладачів. У 2009 році їх кількість досягає максимуму (42 особи). При цьому, зростання викладацького колективу відбувається за рахунок власних вихованців. Упродовж 2007-2014 рр. молодими викладачами факультету захищено 12 кандидатських дисертацій (Л.Б. Альтгайм, О.В. Волік, Б.Б. Гавришок, С.В. Гулик, П.М. Дем'янчук, К.Д. Дударчук, Л.Б. Заставецька, Н.О. Лісова, С.Р. Новицька, І.В. Поплавська, Б.Т. Пушкар, О.І. Пушкар). Частка викладачів факультету із науковим ступенем перевищила 80 %.

Завдяки значному зростанню чисельності студентів збільшено кількість навчальних приміщень факультету (обладнано два комп'ютерних класи, чотири лекційні аудиторії, три спеціалізовані кабінети та три наукові лабораторії (моделювання еколого-географічних систем, географо-краєзнавчих досліджень, інноваційних технологій в географії), для проведення навчально-польових практик активно використовується географічний стаціонар, в навчальному процесі використовуються колекційні фонди геологічного музею.

Для повноцінної реалізації виховної функції викладачами географічного створено фахові клуби: екологічний, спелеологічний, спортивного туризму,

краєзнавчий, КВК, інформаційно-публіцистичний. Під керівництвом кураторів академічних груп студенти факультету брали активну участь у житті університету та заходах, що проводилися на географічному факультеті: посвята першого курсу, свято екватора, святкування дня Географічного факультету.

Активна навчально-виховна діяльність колективу факультету сприяла високим показникам навчальних досягнень, наукових та творчих здобутків. Упродовж всієї новітньої історії факультету студенти факультету неодноразово ставали призерами другого етапу Всеукраїнських конкурсів наукових робіт з географії (Гавришок Б., Кравчук Г., Задворний С.), екології (Гінзула М. – тричі), економіки природокористування і охорони навколишнього середовища (Миць Б., Боднар А.), а також призерами другого етапу Всеукраїнських олімпіад з географії (Щавінський В., Кавецький І., Мандзюк П., Касіяник І., Заставецька Л., Поселюжна Л. – двічі, Шеремета О, Бондар Л., Марціяш К., Глинський О., Фурда Н., Павлюк О., Жайворонко Н.), екології (Бронецький Р.), економіки природокористування (Гінзула М.) і туризму (Усова О.) [13].

2013 р. відзначився структурними змінами на факультеті. У зв'язку із необхідністю виконання розширених функцій випускової кафедри відбулось об'єднання кафедр фізичної географії та економічної і соціальної географії у єдину кафедру географії та методики її навчання. Завідувачем кафедри обрано д. геог. н., проф. Сивого М.Я.

До цього часу факультет утвердився як центр історико-географічних, краєзнавчих та еколого-географічних досліджень. І далі активно проводились конференційні заходи:

– Третя Міжнародна конференція «Історія української географії та картографії», присвячену 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького (грудень 2007 р., разом з УГТ і НТШ);

– Міжнародна науково-практична конференція «Дністровський каньйон – унікальна територія туризму» (травень 2009 р.);

– Третя Міжнародна наукова конференція «Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива» (травень 2010 р., спільно з Ойцовським національним парком (Польща));

– Четверта Міжнародна наукова конференція «Історія української географії і картографії», присвячену 110-річчю від дня народження Володимира Кубійовича (листопад 2010 р.);

– Регіональна науково-практична студентська конференція «Туристичними стежками рідного краю» (22 вересня 2011 р.);

– Всеукраїнська науково-практична конференція-семінар «Туристичні ресурси як чинник розвитку території» (Тернопіль – Заліщики, 9-10 грудня 2011 р.);

- Міжнародна науково-практична конференція «Замковий туризм у Тернопільській області: проблеми та перспективи» (травень 2012 р.);
- Друга Міжнародна науково-практична конференція «Подільські читання (географія, екологія, біологія, охорона природи)» (травень 2013 р.);
- Регіональна науково-практична конференція «Екологічна освіта і наука у Тернопільському університеті: стан, проблеми, перспективи» (квітень 2014 р.) [12];

З середини другого десятиріччя ХХІ ст. факультет зіткнувся з низкою нових викликів, які торкнулися всіх закладів вищої освіти України, а також певних змін в складі професорсько-викладацького складу. Суттєве скорочення контингенту студентів відобразилося на всіх факультетах Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка та було викликано як демографічними проблемами (скорочення числа осіб відповідного віку, які могли б вступати до навчальних закладів), так і економічними факторами (затяжна економічна криза, невпевненість в майбутньому та низька капіталізація доходів населення стали перепоною для популяризації небюджетної форми навчання; водночас державна підтримка освітньої діяльності суттєво зменшилась, до чого населення території, з якої формується контингент студентів факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, було фінансово та й морально неготовим).

Також факультет втратив кілька своїх провідних фахівців, які раптово залишили факультетські аудиторії (проф. Пушкар І.М., проф. Заставецька О.В., викл. Дітчук І.Л., доц. Садовник О.П.), але зуміли знайти своє продовження в своїх учнях та послідовниках.

Але тим не менше в цей час факультет продовжує позиціонувати себе як центр географічної, екологічної, туризмологічної освіти, здійснюючи розмаїту та багатовекторну діяльність. З 2014 р. деканом факультету обрано доц., к. геог. н. А.В. Кузишина (заступники декана – 2014-2018 рр. – доц., к. геог. н. Флінта Н.І., з 2018 р. – к. геог. н. Задворний С.І.).

Кожна з діючих кафедр утвердилась в статусі випускової, що вимагало чинне законодавство про вищу освіту.

На сучасному етапі коло наукових інтересів працівників кафедри географії та методики її навчання обґрунтовано нагальними потребами господарства України та особистими науковими інтересами, що мають практичне застосування: мінерально-ресурсний потенціал Поділля та України, проблеми його ефективного використання та екологічні проблеми гірничопромислових територій; ерозійні процеси і проблеми відновлення еродованих ґрунтів Подільського регіону; бальнеологічні ресурси Поділля; земельно-ресурсний потенціал Поділля; Західно-Подільське горбогір'я як географічного екотону;

созологічна оцінка рідкісних та зникаючих видів флори; лучно-степові ландшафти Західного Поділля; історичні аспекти природокористування в Подільських Товтрах; персоналії відомих вчених-геологів та географів Західної України; спорово-пилкові комплекси антропогенних відкладів для реконструкції природного середовища аквальних геосистем; якість життя населення; проблеми рекреаційного та господарського природокористування, природні і антропогенні ландшафти Поділля; системи міських поселень регіону і зміни їх функцій в умовах трансформації суспільних відносин; еколого-картографічне картографування сільського господарства; ризики та оптимізація сільськогосподарського землекористування; екологічні проблеми функціонування АПК; геотопонімічні та мікротопонімічні дослідження, синоптична метеорологія, методика підготовки вчителів географії засобами інтерактивних технологій, використання новітніх технологій у формуванні географічних знань, умінь і навичок у школярів та ін.

Колективом кафедри підготовлено 13 монографічних досліджень, серед яких: «Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз» (2005), «Західно-Подільське горбогір'я як географічний екотон» (2011), «Система розселення і геопросторові аспекти вдосконалення адміністративно-територіального устрою України» (2014), «Особливості природокористування в Подільських Товтрах» (2015), 2-х томна праця «Географія Тернопільської області» (2017) та інші.

Сучасні наукові інтереси працівників кафедри географії України і туризму пов'язані з проблемами теоретичних й методологічних засад формування і функціонування рекреаційно-туристичних дестинацій, релігійного, сільського зеленого та геотуризму, рекреаційно-туристичної діяльності на території об'єктів природо-заповідного фонду, бальнеологічних курортів і гірських туристичних центрів, їх картографічного забезпечення; теоретичних і методичних проблем географії туризму, статистичних методів у туризмі, географічного краєзнавства, водно-ресурсного потенціалу та охорони довкілля, тематичного картографування, етнічної географії та історії географії; з'ясування геопросторових рис соціальної та політичної сфери України, проблем регіональної (економічної) географії України, сфери послуг та добробуту населення, історії вітчизняного туризму, формування туристичної інфраструктури, особливостей міжнародного туризм; проблем вивченні готельного господарства Тернопільської області та України, маркетингової діяльності туристичних фірм, вивченні туристичної інфраструктури, формування іміджу та використання ПР-технологій в туризмі та ін.; географічних проблем формування регіональних екомереж, теоретичних та прикладних аспектів розвитку туристсько-рекреаційної діяльності, формування

територіальних рекреаційних систем тощо; теоретичних і методологічних особливостей туристичного краєзнавства, розвитку рекреалогії та її прикладного значення для туристичної діяльності, ролі страхування у туризмі, актуальних питань методології теорії і практики організації екскурсійних послуг, теоретичних засад та стратегій розвитку менеджменту туризму та туроперейтингу, соціологічних та педагогічних аспектів туристичної діяльності, проблем підготовки кваліфікованих фахівців для туристичної сфери; проблем української геоурбаністики, інформаційні технології в географії та туризмі; маркетингових процесів в Україні на сучасному етапі, організації ресторанного господарства, правового регулювання туристичної діяльності, особливостей функціонування туристичної інфраструктури; територіальної структура туристсько-рекреаційного господарства регіону; географії транспорту та комунікацій, картографічного моделювання, перспективних видів і напрямків туризму; геопросторової організації культурно-мистецької сфери регіону [16].

Викладачами кафедри опубліковано 15 монографій, наукова проблематика яких торкалася територіальної організації обласного регіону, рекреаційного природокористування РЛП «Загребелля», історико-культурних рекреаційних ресурсів, компаративного аналізу готельного господарства України та Польщі, туристичних дестинацій, туроперейтингу, формування регіональної екомережі, функціонування Сатанівського рекреаційного комплексу, сталого розвитку туризму на прикладі України та Польщі та інші.

Коло наукових інтересів працівників кафедри геоекології та методики навчання екологічних дисциплін відштовхується від науково-дослідної теми «Концептуальні і прикладні засади геоекологічної оцінки впливу на довкілля, природоохоронного менеджменту та екологічної безпеки геосистем у Подільському регіоні». Викладачами кафедри опубліковано ряд монографій: «Проблеми екології рідного краю» (1993), «Голицький ботаніко-ентомологічний заказник» (1997), «Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу» (2001), «Еколого-географічний аналіз та оцінювання території: теорія та практика» (2005), «Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація)» (2009), «Природні умови і ресурси Тернопільщини» (2011), «Регіональний ландшафтний парк «Загребелля» у системі рекреаційного і заповідного природокористування» (2013), «Тернопільщина: цілі і потенціал сталого природокористування» (2016), «Еколого-географічне районування Тернопільської області» (2016), «Потенціал стійкості ландшафтів Тернопільської області до антропогенних навантажень» (2017), «Національний природний парк «Кременецькі гори» сучасний стан та перспективи збереження,

відтворення, використання природних комплексів та історико-культурних традицій» (2017). Трансформація геоекологічних процесів басейну річки Джурин: монографія (2018), Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок: монографія (2019) [9].

Важливим елементом розвитку факультету останнього десятиріччя є участь викладачів факультету у підготовці шкільних і вузівських підручників, підготовці і захисті кандидатських дисертацій та суттєва активізація міжнародних зв'язків, що забезпечило можливість доступу до передових європейських освітніх та наукових ідей.

Піонерною в напрямку міжнародних зав'язків варто вважати співпрацю з Ойцовським національним парком (Польща), започатковану проф. Цариком Л.П. в перше десятиліття XXI ст. На сучасному етапі активна діяльність доц. А.В. Кузишина стала основною співпраці з Академічним товариством ім. Міхала Балудянського (Словаччина), Економічним університетом в Катовіцах (Польща). Завдяки цим діям майже половина науково-педагогічних працівників факультету пройшли закордонне стажування на базі словацьких закладів вищої освіти, а також започаткували низку дієвих проектів та спільних публікацій в науковій царині. Стараннями викладачів кафедри географії України і туризму викл. Рудакевича І.Р. та доц. Заставецького Т.Б. було здійснено грантові студентські поїздки за підтримки компанії DAAD до Німеччини. Доц. Чеболда І.Ю., викл. Каплун І.Г., доц. Кузишин А.В. були учасниками міжнародного німецько-українського грантового проекту «Громадська ініціатива заради здорового довкілля в західній Україні». Керівництво університету забезпечує участь в програмах міжнародно студентської мобільності на базі Гуманітарно-Природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохово та закладів гостинності в Туричинні. Також ведеться активна публікаційна активність в закордонних та вітчизняних виданнях, які індексуються в провідних наукометричних базах (Web of Science, Scopus, Index Copernicus тощо).

Творчі групи викладачів факультету долучились до участі у всеукраїнських конкурсах програм для підготовки шкільних і вузівських підручників з грифом МОН України. Так, професори Свинко Й.М. і Сивий М.Я. підготували навчальний підручник з геології з елементами палеонтології, який вперше був опублікований у 1995 році, підручник з геології (2003), лабораторний практикум із геології з основами палеонтології (1997, 2006); проф. Заставецька О.В., викладачі Дітчук І.Л., Бойко В.М. підготували підручники з фізичної географії України (2011); проф. Царик Л.П., доц. Царик П.Л., к. геогр. н. Вітенко І.М. підготували підручники з екології для учнів 11 класів профільного і академічного рівнів (2010, 2011).

Важливим критерієм формування наукових шкіл географічного факультету є функціонування аспірантури, підготовка і захист кандидатських дисертацій під науковим керівництвом професорів факультету. Матеріали результативності аспірантури наведені у табл. 1.

Продовжувалась робота факультетської громади як конференційного центру. Поряд з традиційними тематиками з'являються нові, розширюється і коло партнерських закладів вищої освіти та громадських організацій, які підтримують наукові комунікації такого ґатунку. Від 2015 р. відбулась низка наступних знакових наукових форумів:

Таблиця 1

Результативність аспірантури та участь науково-педагогічних працівників географічного факультету у спеціалізованих вчених радах

№ з/п	Кількість захищених кандидатських дисертацій	Науковий керівник	Членство у спеціалізованих вчених радах
1	17	проф. Заставецька О.В.	ЛНУ, ЧНУ
2	10	проф. Царик Л.П.	ЛНУ, КНУ, ТНПУ, Сх.-СНУ
3	8	проф. Пушкар І.М.	
4	3	проф. Свинко Й.М.	
5	2	проф. Сивий М.Я.	
6	1	проф. Ковалишин Д.І.	
7	1	доц. Мариняк Я.О.	
8	1	доц. Заставецький Б.І.	ЛНУ
9		проф. Заставецька Л.Б.	ЛНУ
10	-	-	доц. Кузишин А.В., ЧНУ
11	-	-	доц. Питуляк М.В., ЧНУ

– Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка «Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика» (травень 2015 р.);

– Третя міжнародна науково-практична конференція «Подільські читання: унікальні об'єкти природи і суспільної сфери Поділля; регіональні особливості інтеграції економічних і соціальних напрямків їх розвитку як умова ефективного збереження» (листопад 2016 р.);

– Перша Всеукраїнська заочна науково-практична конференція молодих вчених «Туризм сучасності: проблеми та перспективи» (травень 2017 р.);

– Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасний стан проблеми та перспективи географічної науки в Україні» (квітень 2018 р.);

– Четверта міжнародна науково-практична конференція «Подільські читання. Епоха природничих досліджень Поділля: історія, теорія, практика» (жовтень 2018 р.);

– Міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної, екологічної, туризмологічної науки» (травень 2019 р.).

– Першу міжнародна науково-практична конференція «Туризм, географія, краєзнавство: актуальні проблеми теорії і практики» (травень 2019 р.).

Наступного 2021 р., вперше в своїй історії факультет прийматиме Всеукраїнський з'їзд Українського географічного товариства (планувалося його проведення в жовтня 2020 р., але перепорою стала світова інфекційна пандемія).

Із впровадженням положень Закону про вищу освіту щодо обов'язкового рейтингування науково-педагогічних працівників, викладачі факультету забезпечили своєю працею лідируючі позиції в межах університету і географічному факультету, які регулярно входили за весь період рейтингування (2015-2019 рр.) в трійку лідерів (в розрізі 10 факультетів, які діють в університеті) або кращу п'ятнадцятку кафедр (в загальному рейтингу 39-ти таких підрозділів в університеті).

Ще одним підтвердженням формування географічного факультету як науково-освітнього підрозділу можна вважати активізацію наукової періодики як сучасного апробаційного майданчику наукових вишукувань працівників та студентів факультету. З 1999 р. на базі факультету виходить фахове видання «Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія» (Головний редактор – Царик Л.П., відповідальний секретар – Царик П.Л.); в 2020 р. це фахове видання було проатестоване з попаданням в презентативну категорію «Б». В 2000 р. було започатковано всеукраїнське видання «Історія української географії» (Головний редактор – Заставецька Л.Б., відповідальний секретар – Заставецький Т.Б.). З 2018 р. для представлення наукового доробку магістрантів факультету видається щорічник «Магістерські студії географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка» (Головний редактор – Кузишин А.В., відповідальний секретар – Задворний С.І.). З метою популяризації краєзнавчих досліджень в 2017 р. започатковано видання «Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства» (Головний редактор – Царик Л.П., відповідальний секретар – Царик П.Л.) В 2016 р. факультет виступив ініціатором проведення міжфакультетських навчально-методичних семінарів щодо ролі та

вдосконалення практичної підготовки, за результатами яких регулярно виходять щорічні збірники (Відповідальний редактор – Кузишин А.В.).

Географічний факультет є базовим для функціонування загальноуніверситетських наукових центрів – Центру євроінтеграційних студій і комунікацій (керівник – доц. Кузишин А.В.) на Центру екологічних інновацій (керівник – проф. Царик Л.П.).

Факультет регулярно підтверджує право на здійснення ліцензійної підготовки фахівців. Наприкінці 2014 р. двома кафедрами факультету успішно пройдено чергову акредитацію спеціальностей «Географія» і «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» та отримано відповідні сертифікати для освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». Впродовж 2015-2019 рр. було пройдено кілька акредитацій щодо підготовки фахівців за спеціальностями «Середня освіта (Географія)», «Екологія», «Туризм». Відкрито нові спеціальності «Географія» та «Науки про Землю». Факультет першим в Україні серед закладів вищої освіти отримав право на здійснення освітньої діяльності щодо підвищення кваліфікації працівників туристичної сфери, а також підвищення кваліфікації вчителів та викладачів географії.

Кваліфікований викладацький колектив у складі 4-х докторів наук, професорів, 33 кандидатів наук, доцентів (загалом 100% НПП факультету є захищеними та мають відповідний ступінь кандидата/доктора наук) готується до реалізації новітніх завдань в галузі географічної, екологічної та туризмознавчої освіти і науки.

Висновки та заключні думки. Десь у цих тезах, які викладені вище або за цими тезами, є відповіді на низку ключових запитань щодо місця географічного факультету ТНПУ в даному закладі вищої освіти, а також в системі сучасної географічної науки України. В перспективі будуть підготовлені публікації більш вузького спрямування, що стосуватимуться окремих підрозділів та науково-педагогічних працівників факультету. В них буде розкрито нові тематичні напрямки досліджуваного питань. Які актуальні наукові напрямки є важливими для факультету? Як факультет мотивує нових співробітників та продукує ідей? І яка роль закладу, спільноти географів та національної системи освіти у підтримці тих змін і інновацій, що властиві для сьогодення? Наразі ми не маємо остаточних відповідей на ці питання, але вважаємо, що найближча перспектива сформує свої нові вектори дослідження. Тому пропонуємо порівняти цю публікацію з функціональними рисами та історією своїх підрозділів, що є корисними для розгортання наукової дискусії.

Всі згадані здобутки можуть послужити ґрунтовною основою для подальшого розвитку та утворення географічного факультету

Тернопільського національного педагогічного університету як регіонального центру науки та освіти.

Список використаних джерел

1. Заставецька О.В., Кузишин А.В., Мариняк Я.О. Кафедра географії України Тернопільського державного педагогічного університету // Матеріали Другого всеукраїнського семінару з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства. – Тернопіль, 2002. – Част. 2. – С. 17 – 27.

2. Заставецька О.В., Кузишин А.В., Мариняк Я.О. Кафедра географії України Тернопільського державного педагогічного університету: від витоків до становлення // Історія української географії – Тернопіль: Підручник і посібники, 2002. - Вип. 6. - С. 18 – 24.

3. Заставецька О.В., Кузишин А.В., Мариняк Я.О. Історичні віхи кафедри географії України та туризму Тернопільського національного педагогічного університету // Історія української географії та картографії. Частина I. Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, посвяченої 110-літньому ювілею проф. Володимира Кубійовича, Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 34-38.

4. Заставецька О.В., Мариняк Я.О., Кузишин А.В. Діяльність Ярослава Жупанського для розвитку географічної науки та освіти в Тернопільській області // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.). – Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. – С. 19-21.

5. Кузишин А.В., Мариняк Я.О. Кафедра географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету: історія, сьогодення та майбуття // – Тернопіль: Вектор, 2013. – 44 с.

6. Кузишин А.В., Царик Л.П. Рух крізь час: нариси історії Географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2020. – № 1 (48). – С. 4-16.

7. Сивий М.Я. Кафедра географії та методики її навчання: історія становлення, сьогодення, персоналії. Довідник. – Тернопіль: Тайп, 2016. – 74 с.

8. Царик Л.П. Десятилітня діяльність кафедри геоєкології Тернопільського національного педагогічного університету: здобутки, проблеми, перспектива // Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива». Тернопіль, 28-29 травня 2010 р. – Тернопіль: Наук.-видавн. відділ ТНПУ, 2010, С.172-175.

9. Царик Л.П. Етапи становлення і розвитку екологічної географії та роль Тернопільського наукового центру у розбудові еколого-географічних досліджень / Історія української географії і картографії // Збірник матеріалів 4-ї Міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича Тернопіль, 18-19 листопада 2010р. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. – С. 76-80.

10. Царик Л.П. Науково-освітня роль кафедри геоєкології ТНПУ у реалізації природоохоронних концепцій початку XXI ст.. в Україні / Наукові записки ТНПУ. Серія: географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2015, №2 – С. 4-9.

11. Царик Л.П. Роль кафедри геоєкології ТНПУ у реалізації стратегічних завдань розвитку екологічної освіти і науки / Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної та екологічної науки: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. присвяченої 25-

річчю відкриття спеціальності «Екологія» у Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка (7-8 травня 2019 р.) // наук. ред. Л.П. Царик, М.Я. Сивий, А.В. Кузишин, Я.О. Мариняк. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. – с. 5-10.

12. Царик Л.П., Кузишин А.В. Напрямки наукових досліджень викладачів географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету (до 25-річчя створення факультету): історико-наукометричний аналіз // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2015. – № 1 (38). – С. 261-265.

13. Царик Л.П., Садовник О.П., Заблоцький Б.В., Кузишин А.В. Географічний факультет Тернопільського національного педагогічного університету: історичне минуле, сьогодення і перспектива // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (21-23 травня 2015 р.). – Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. – С. 7-11

14. Царик Л.П., Свинко Й.М., Заставецька О.В., Пушкар І.М. Основні напрямки підготовки географів в Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2002. – №2. – С. 268-271

15. Царик Л.П., Царик Т.С. Поглиблення еколого-краєзнавчих знань студентів у процесі польових досліджень / Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. – Тернопіль, 1990. – С. 243-245.

16. Офіційна сторінка Географічного факультету на сайті ТНПУ ім. В. Гнатюка: <http://tnpu.edu.ua/faculty/geo/index.php>

17. Офіційна сторінка Географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка: <http://geo-tnpu.org.ua/>

РОЛЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ У РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО- ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Любомир Царик, Петро Царик

tsarykl55@gmail.com; pitertsaryk@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: A retrospective analysis of the formation and development of ecological geography in the context of global environmental trends, international programs, conference decisions, created coordination bodies for environmental protection in the second half of the twentieth century. Ecological and geographical projects were analyzed, scientific conferences were held, textbooks, scientific monographs were prepared, dissertations were defended within the framework of the Ternopil Scientific Center on the development of theoretical-methodological and applied principles of science.

Key words: ecological geography, object-subject essence, Ternopil scientific center, scientific products.

Екологічна географія (ЕГ) як новий науковий напрям сформувалась на стику декількох напрямів природничої і суспільної географії з однієї сторони та науки про довкілля з іншої наприкінці ХХ століття. Передумовами її становлення були тенденції до ускладнення екологічної кризи як в загальносвітовому, так і національному вимірах, міжнародні програми, рішення конференцій, створені координаційні органи природоохоронного спрямування. Зокрема, прийняття у 1972 році Всесвітньою конференцією ООН програми з охорони навколишнього природного середовища – ЮНЕП, поява у 1980 році «Всесвітньої стратегії охорони природи», створення у 1983 році Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку, прийняття міжнародної стратегії сталого розвитку у 1992 році, Всеєвропейської стратегії збереження біотичного і ландшафтного різноманіття - у 1995 році.

Виникненню цього наукового напрямку сприяла екологізація географічних знань в результаті діалектичного розвитку географічної науки та запит практики на такого роду дослідження внаслідок ускладнення екологічної ситуації у світі і Україні зокрема. Як зазначає В.М. Пащенко,- екологізація географії проявляється шляхом інтеграції та синтезу загальнонаукових методологічних знань екологічного підходу з конкретно-науковими теоретичними і методологічними знаннями географічних дисциплін[8]. Зокрема екологічна парадигма тісно пов'язана з уже наявними в географічній науці еволюційною, комплексною, системною парадигмами і доповнює їх. Однією з перших наукових публікацій, яка засвідчила появу еколого-географічного напрямку була колективна праця «Еколого-географічні дослідження території України» (1990) Л.Г. Руденка, І.О. Горленко, Л.М. Шевченка, В.А. Барановського. В ній розглянуті концептуальні основи еколого-географічного напрямку, його об'єктно-предметна сутність, фактори формування екологічних ситуацій на теренах України, підходи до їх оцінювання й аналізу, основні категорії і поняття, типологія еколого-географічних проблем, перспективи розвитку такого роду досліджень в Україні[5].

Прийнята у 1992 році резолюція Міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку задекларувала 27 принципів сталого розвитку, поширивши їх серед світового співтовариства. Провідна ідея такого розвитку – соціально-економічна виваженість і екологічна толерантність. Екологічна складова визнана невід'ємною частиною процесу розвитку. Нова парадигма сталого чи підтримуваного розвитку поповнила арсенал еколого-географічних досліджень і як стверджують науковці має потужну стартову підтримку, оскільки в ній чітко простежується соціально замовлений екологічний зміст в офіційних документах і наукових публікаціях

міжнародного, міждержавного і регіонального рівнів. У 1994 році у монографічній праці «Проблеми комплексного розвитку території» авторським колективом, очолюваним Л.Г. Руденком і І.О. Горленко розроблені географічні аспекти збалансованого розвитку, де доведено, що збалансованість розвитку території є невід'ємною складовою процесу комплексного розвитку[9]. Розбудова географічних засад концепції сталого розвитку сприяла розширенню теоретико-методологічних засад екологічної географії як і географічної науки загалом.

Радіаційне забруднення території України внаслідок аварії на ЧАЕС спонукало проведенню масштабних радіоекологічних досліджень у всіх регіонах наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття, розробці серії еколого-географічних карт. У подальшому частина напрацьованих картографічних матеріалів (картосхема радіаційного забруднення території України) була опублікована у змістовному шкільному підручнику для учнів 10-11 класів з основ екологічних знань Г.О. Білявського, Р.С. Фурдюя, І.Ю. Костікова (2000 р.). Для студентів географічного факультету ТДПУ у цей час розроблено і запроваджено спецкурс «Сучасні еколого-географічні проблеми в Україні». У 1995-1996 рр. опубліковані перша і друга частини медико-географічного атласу України (В. Барановський, К. Пироженко, В. Шевченко), в яких висвітлено зв'язок економічних та екологічних проблем з захворюваністю населення. Забруднення природних компонентів, їх екостани розглянуто в контексті інтегральної екоситуації і співставлень з картосхемами густоти населення та його захворюваності і смертності[6].

У 1995-1996 роках опубліковано навчальні матеріали для учнівської молоді авторським колективом викладачів географічного факультету Тернопільського педагогічного університету та спеціалістів Державного управління з охорони навколишнього природного середовища «Основи екологічних знань», у яких виклад теоретичних засад поєднувався з прикладними картосхемами та довідковими матеріалами краєзнавчого характеру.

Всебічний розвиток еколого-географічних досліджень дозволив у доволі стислі терміни обґрунтувати теоретико-методологічні та методичні засади екологічної географії у матеріалах I міжнародної конференції еколого-географічного спрямування у Тернопільському державному педагогічному університеті (1999 р.), які засвідчили становлення нового наукового напрямку географічних досліджень. Зокрема у програмних доповідях П.Г. Шищенка розглянуто розуміння об'єктна-предметної сутності еколого-географічних досліджень та вказано на широке впровадження еколого-географічної проблематики у теорію і методологію географічної науки; В.М. Пащенко проаналізував розвиток теорії та методології інтегративних екологізованих

напрямів знань, розкривши при цьому сутність і атрибути еколого-географічних досліджень [8]. Важлива роль еколого-географічного напрямку у вивченні глобальних і регіональних процесів приділена у матеріалах VIII з'їзду Українського географічного товариства [14]. Публікація монографічної праці В.А. Барановського «Екологічна географія. Екологічна картографія» (2000 р.), у якій на основі розробки численних еколого-картографічних моделей автором узагальнено і доповнено теоретичні напрацювання і методичний апарат еколого-географічних досліджень та захист ним докторської дисертації увінчали перший етап становлення нової міждисциплінарної науки[1].

Наступний етап розбудови нового наукового напрямку пов'язаний з розвитком прикладних еколого-географічних досліджень при якому поглиблювались теоретико-методологічні засади та розроблялись нові методики такого роду досліджень. У 2002 році з ініціативи ряду науково-дослідних закладів за підтримки Міністерства екології та природних ресурсів України, Українського географічного товариства проведено Всеукраїнську наукову конференцію та опубліковано збірку наукових праць з проблем регіональних геоекологічних проблем [10]. Декілька програмних виступів і публікацій присвячені еколого-географічній проблематиці. Зокрема провідні українські географи П.Г. Шищенко, Я.Б. Олійник аналізуючи сучасний стан та перспективи розвитку екологічної географії зазначили, що екологічна географія у широкому розумінні вивчає географічну сферу землі як взаємодію суспільства і природи. На регіональному рівні її об'єктом виступає певне географічне середовище. Конкретним же об'єктом екологічної географії є еколого-географічний комплекс, що є результатом взаємодії природно-географічних і суспільно-географічних комплексів. Предметом вивчення виступає територіальний аспект взаємодії суспільства і природи, а також географічні проблеми екологічних процесів. Основним же завданням ЕГ автори вважають вивчення закономірностей формування ековідносин в еколого-географічних комплексах і територіальна організація екологічного аудиту[21].

Подальший розвиток еколого-географічних досліджень пов'язаний з прийняттям Європейським Союзом і Єврокомісією «Всеєвропейської стратегії збереження ландшафтного і біотичного різноманіття» (1995 р.). В рамках стратегії запропоновано розбудову природоохоронної за змістом та географічної за формою загальноєвропейської екомережі. Концепція екомережі є новітнім методологічним надбанням природничої, зокрема еколого-географічної науки. Поняттєво-термінологічна система екологічної географії збагачена за рахунок таких категорій і понять як: ландшафтне різноманіття, екомережа, ключова територія, сполучна територія, буферна зона, зона ренатуралізації тощо. Україна на офіційному рівні долучилась до реалізації цієї

програми, що було підтверджено прийняттям у 2000 році Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на період 2000-2015 років» і Закону України «Про екомережу України» (2003 р.). У 2004 році опублікована важлива у теоретико-методологічному і прикладному аспектах наукова праця «Концепция, методы и критерии создания экосети Украины» (Ю.Р. Шеляг-Сосонко, М.Д. Гродзинський, В.Д. Романенко), у якій обґрунтовані теоретичні положення концепції екомереж та на матеріалах басейну Дніпра відпрацьовані методи проектування екомереж, а також розроблені стратегічні напрями реалізації цієї концепції [20].

Еколого-географічні дослідження регіональних екомереж активно проводились в рамках науково-дослідної лабораторії «Моделювання еколого-географічних систем» кафедри геоекології ТДПУ. Зокрема розробляються теоретико-методологічні підходи до еколого-географічного районування території та опрацьовується методичний апарат проектування схеми екомережі Тернопільської області, Поділля. У 2004 році Янковською Л.В. захищена кандидатська дисертація «Еколого-географічне районування обласного регіону (на матеріалах Тернопільської області)», у якій автором розроблена методика та на основі запропонованих критеріїв обґрунтована схема районування з виокремленням та аналізом таксономічних одиниць різних рівнів[25]. У цьому ж році на базі географічного факультету Тернопільського державного педагогічного університету проведено другу Міжнародну наукову конференцію «Екологічна географія: історія, теорія, методи, практика» в роботі якої взяли участь понад 200 учасників з України та трьох зарубіжних країн. Трьох томне видання матеріалів містить розмаїтість наукових поглядів щодо теоретичного і прикладного надбання екологічної географії. Зокрема у програмній доповіді конференції В.М. Барановським та П.Г. Шищенком зазначено, що екологічна концепція необхідна географії для всебічного вивчення і оптимізації географічного середовища людського суспільства. Еколого-географічні дослідження, які є географічними за об'єктом і методом, і водночас екологічними за сутністю або предметом, є багатосуб'єктними і обов'язково оціночним, що дає можливість встановити ступінь критичності екологічної ситуації, виявити найгостріші проблеми та окреслити напрями їх вирішення[22].

У матеріалах ІХ з'їзду Українського географічного товариства представлена палітра еколого-географічних досліджень в Україні, які відзначаються широким колом наукових тематик, глибиною дослідження об'єкта, напрацюванням ефективних методик, розробкою поняттєво-термінологічного апарату в контексті розв'язання географічних проблем сталого розвитку[14].

За результатами еколого-географічних досліджень регіональних екомереж у 2005 році опублікована монографія та захищена кандидатська дисертація П.Л. Царика «Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області)». В роботі на основі ландшафтно-географічного підходу до формування базових структурних елементів широко застосовано соціологічний та геоботанічний підходи для оцінки й аналізу збереженості біорізноманіття території дослідження[19]. У 2006 році опублікована монографія Л.П. Царика «Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика», в якій поданий історико-географічний аналіз розвитку природоохоронних та еколого-географічних досліджень, проведено оцінку й аналіз чинників, аспектів еколого-географічної ситуації, висвітлено складні екологічні проблеми та обґрунтовано шляхи ландшафтно-екологічної оптимізації території[16]. У цей період на географічному факультеті Тернопільського педагогічного університету запроваджено одними з перших в Україні навчальний курс «Екологічна географія» для студентів спеціальностей географія і екологія в обсязі 32 лекційних та 20 практично-семінарських годин. У 2007 році захищена кандидатська дисертація Герасимів З.М. «Еколого-географічні особливості оптимізації землекористування східної частини Опілля в межах Тернопільської області», у якій на основі оцінювання та аналізу процесів землекористування обґрунтовано напрями їх ландшафтно-екологічної оптимізації та розроблено оптимізаційні картографічні моделі[2].

Підсумки зробленого та подальший розвиток еколого-географічних досліджень в Україні відмічено в матеріалах X з'їзду Українського географічного товариства у 2008 році. Розвиток інформаційного суспільства ставить перед географічною наукою (ЕГ) нові завдання – набуття все більшої ваги в інформаційному світі через розбудову системи алгоритмів і методів адекватну складності пізнавального об'єкту, поступово формуючи правила і стандарти дослідження. Тому еколого-географічні дослідження цього періоду присвячені широкому колу проблем збереження ландшафтного різноманіття і охороні природи, вивченню екостанів природних компонентів, оптимізації природокористування, еколого-географічним оцінкам та екоситуаціям природно-антропогенних систем. Дослідження Тернопільського наукового центру присвячені розробці теоретичних і прикладних аспектів становлення і розвитку регіональних природоохоронних систем, еколого-географічній оцінці природних рекреаційних ресурсів, ступеня екобезпеки землекористування тощо. У 2009 році опубліковано монографію та у 2010 р. захищено докторську дисертацію Царика Л.П. «Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична

реалізація)», в яких розроблені теоретичні, методичні та прикладні аспекти подальшої розбудови концепції екомереж, обґрунтовано базові структурні елементи екомережі Поділля, підходи і моделі оптимальної організації природоохоронного землекористування[15]. У цьому ж році І.П. Касіяником захищено кандидатську дисертацію з проблеми оцінки екостабільного землекористування території Хмельницької області та обґрунтовано заходи з оптимізації землекористування в границях природних і адміністративних таксонів та створено оптимізаційні моделі землекористування на ландшафтній основі для типових низових адміністративно-господарських одиниць. На географічному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету проведено Третю міжнародну наукову конференцію еколого-географічного спрямування «Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива», матеріали якої засвідчили змістовне поглиблення методик еколого-географічних досліджень, істотне розширення кола досліджуваних проблем і залучення нових наукових осередків до наукових розробок[7].

У 2012 році у Міністерстві освіти і науки України була зареєстрована науково-дослідна тема кафедри геоєкології «Еколого – географічні засади оптимізації природокористування, охорони природи та сталого розвитку у Подільському регіоні. Науково-дослідною лабораторією кафедри «Моделювання еколого-географічних систем» за вказаний період за керівництва проф. Царика Л.П. підготовлено і захищено аспірантами та здобувачами 6 кандидатських дисертацій: Новицької С.Р.(2012), Вітенка І.М. (2012), Бабюк Л.М. (2012), Кашик (Кріль) О.В. (2013), Греськів О.Б. (2014), Гінзули М.Я. (2015). Проведено попередні слухання та подано до спеціалізованої вченої ради кандидатську дисертацію аспірантки Бакало О.В.(2017). Дисертаційні дослідження сприяли науковому супроводу вирішення актуальних регіональних проблем, зокрема: оцінки природних ресурсів і рекреаційного природокористування (Новицької С.Р.), еколого-географічній ситуації обласного регіону (Вітенка І.М.), оцінки рекреаційних навантажень і рекреаційної дигресії Середнього Подністер'я (Бабюк Л.М.), прояву надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру (Кріль О.В.), перспективному розвитку заповідного природокористування (Греськів О.Б.), еколого-географічних аспектів промислового природокористування (Гінзули М.Я.), вивчення трансформаційних процесів басейнової системи р. Джурин (Бакало О.В.) Дисертаційні роботи пройшли успішний захист на засіданні спеціалізованих вчених рад Львівського національного університету імені І.Франка за головування проф. Шаблія О.І. 30 листопада 2015 р. відбувся успішний захист кандидатської дисертації Гінзули М.Я. у спеціалізованій вченій раді Київського національного університету імені Т. Шевченка під

головуванням проф. Олійника Я.Б. Опонентами дисертаційних досліджень аспірантів і здобувачів кафедри були проф. Барановський В.А., доц. Гавриленко О.П. (Київський національний університет імені Т.Шевченка), проф. Петлін В.М., проф. Назарук М.М. (Львівський національний університет ім. І.Франка), доц. Бучко Ж.І. (Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича), проф. Фесюк В.О., доц. Мельничук М.М., доц. Міщенко О.В. (Східноєвропейський національний університет ім. Л.Українки), проф. Калько А.Д. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. С.Демянчука, м. Рівне), доц. Касіяник І.П. (Камянець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка) [17].

Впродовж 2013-2020 років оновлено навчально-методичне забезпечення дисциплін та підготовлено ряд колективних навчальних посібників і наукових монографій.

У навчальному посібнику «Природокористування» (2014), підготовленого колективом кафедри геоecології, за участі доц. Царика П.Л. та к.г.н. Вітенка І.М. висвітлено теоретичні і прикладні засади наукового напрямку, на матеріалах індивідуальних досліджень продемонстровано сучасні проблеми різних форм, видів і типів природокористування, їх вплив на компоненти навколишнього середовища, підходи щодо оптимізації природокористування, зокрема особливості та тенденції розвитку заповідного природокористування.

У 2014 році за результатами госпдоговірної теми з розробки матеріалів до проекту організації території регіонального парку «Загребелля» Цариком Л.П. спільно з Цариком П.Л. опубліковано наукову монографію «Регіональний ландшафтний парк «Загребелля» у системі заповідного і рекреаційного природокористування». У ній висвітлено місце заповідного об'єкту у природоохоронній мережі міста, району, області, його роль як ключової території локальної екомережі міста, рекреаційний потенціал, рекреаційну ємність території, ступінь антропогенних навантажень, проведено функціональне зонування території та запропоновано заходи з оптимізації природокористування парку.

У 2015 році в рамках НДЛ кафедри «Моделювання еколого-географічних систем» за участі проф. Царика Л.П., доц. Царика П.Л., доц. Стецько Н.П., доц. Янковської Л.В., доц. Новицької С.Р., асист. Гінзули М.Я., ст. лаб. Коваль В.С. розроблено матеріали до двох проектів організації території НПП «Кременецькі гори» та ПЗ «Медобори», які виконувались спільно з науковцями Інституту екології Карпат НАН України, Державної Екологічної Академії післядипломної екологічної освіти і управління та Львівського національного університету імені І. Франка. За матеріалами проекту опубліковано монографію.

Колективами кафедр геоекології..., географії України і туризму за участі проф. Гайди Ю.І. (Тернопільський економічний університет) підготовлено і опубліковано монографічну працю «Тернопільщина: цілі і потенціал сталого природокористування» (2016) з оцінкою ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, аналізу етнічних традицій природокористування, збереження і відновлення ландшафтного різноманіття, реалізації екологічних, соціальних і економічних вимірів задля сталого розвитку обласного регіону.

У 2017 році опубліковано навчальний посібник з прикладної екології у 2-х частинах. У частині I навчального посібника висвітлено теоретичні і прикладні дослідження регіональних природоохоронних систем, основ біоіндикації, рекреаційної екології, а також прикладні ландшафтно-екологічні вивчення екоризиків, екостанів та екоситуацій, геоекологічних проблем геосфер, підходів щодо проектування екомереж. У 2-й частині навчального посібника висвітлено теоретичні і прикладні дослідження екологічних проблем сільсько-господарського виробництва, промисловості, будівництва, транспорту та військової діяльності. Виокремлено та проаналізовано соціоекологічні проблеми досліджень екології людини, етнічної екології, екологічного бізнесу, екологічного права та менеджменту, урбоекологічні проблеми, проблеми екологічної освіти, виховання та культури.

У монографічному дослідженні «Трансформація геоекологічних процесів басейну річки Джурина» авторства О.Д.Бакало, Л.П.Царика, П.Л.Царика за ред. проф. Царика Л.П., опублікованому у 2018 році, висвітлено результати комплексних геоекологічних досліджень трансформаційних змін базових природно-антропогенних процесів: осушувально-меліоративних, дефляційно-ерозійних, забруднення навколишнього середовища, які позначилися на геоекологічному стані, стійкості геосистем річкового басейну Джурина (басейн Дністра). Розроблено модель оптимізації природокористування басейнової системи, обґрунтовано комплекс природоохоронних і рекреаційних заходів.

Навчальний посібник з геоекології підготовлено і опубліковано у 2019 році. В ньому розглянуто передумови становлення геоекології, її об'єктно-предметна сутність, базові засади впливу людської діяльності на геосфери, шляхи запобігання негативному впливу.

У цьому ж році за авторством Л.П. Царика, П.Л. Царика, І.Р. Кузика [редакція проф. Царика Л.П.] опубліковано монографічне видання «Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок», де за результатами комплексних геоекологічних досліджень басейнів малих річок Нічлави, Джурина, Гнізни висвітлено позиції трансформації природних комплексів, запровадження оптимальних форм природокористування і дієздатних систем охорони природи за для ефективного управління процесом

еколого-соціально-економічного розвитку. Розроблено моделі оптимізації землекористування басейнових систем, обґрунтовано цілісну мережу природоохоронних територій та об'єктів заповідно-рекреаційного призначення.

Тісна наукова співпраця колективу велась з провідними науковими установами Національної Академії Наук України, науково-дослідними лабораторіями провідних університетських шкіл, підрозділами Міністерства екології та природних ресурсів.

Однією з форм організації співпраці науково-дослідної лабораторії (НДЛ) з різноманітними науковими установами НАН України і МОН України є проекти організації території різноманітних заповідних об'єктів: НПП «Кременецькі гори» (2015-2016 рр.), ПЗ «Медобори» (2015-2018 рр.), НПП «Дністровський каньйон» (2016-2017 р.); РЛП «Загребелля» (2017 р.), Білокриницького дендрологічного парку (2018 р.) виконані у науковій співпраці з колективами Інституту екології Карпат НАН України, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Державної Екологічної Академії післядипломної екологічної освіти і управління (м. Київ), Львівського національного лісотехнічного університету, Кременецького ботанічного саду та колективами природоохоронних установ (табл.1).

При розробці Проектів організації території наукові працівники НДЛ проводили натурні дослідження для збору експериментальних матеріалів, формування фототеки, дослідженні ступеня рекреаційної дигресії ландшафтів, оцінки їх рекреаційного потенціалу, виявленні ділянок, підданих антропогенним навантаженням і схильних до розвитку несприятливих деградаційних процесів, екоризиків, ступеня збалансованості природокористування. Зібрані в експедиційних умовах матеріали, а також матеріали статистичних довідників, наукові публікації з даної проблематики, фондові матеріали установ дали можливість встановити ряд тенденцій у розвитку природних процесів і компонентів природи на теренах дослідження.

Таблиця 1

№ з/п	Назва проектів	Рік проведення
1	Обґрунтування схеми екомережі м. Тернополя	2012
2	Розробка екологічного паспорту м. Тернополя	2014
3	Проект організації території ПЗ «Медобори»	2015
4	Проект організації території НПП «Кременецькі гори»	2015
5	Проект організації території НПП «Дністровський каньйон»	2016
6	Проект організації території РЛП «Загребелля»	2017
7	Проект організації території Білокриницького дендрологічного парку	2018
8	Оптимізація природокористування та охорони природи басейнів малих річок	2019

Зокрема, С.Р. Новицька оцінила рекреаційний потенціал НПП «Кременецькі гори», виділивши потенційно продуктивні рекреаційні ландшафти, що особливо актуально для організації ощадливого рекреаційного природокористування. Л.В. Янковська детально проаналізувала стан природних компонентів ПЗ «Медобори» та РЛП «Загребелля», з'ясувала їх зміни в умовах посилення локального антропогенного тиску та глобальних кліматичних змін. П.Л. Царик та Г.В. Чернюк детально опрацювали кліматичні особливості території дослідження, зацентрувавши увагу на тенденціях зміни кліматичних параметрів на перспективу, тісної залежності їх від стану інших компонентів природного середовища та геосистем загалом. П.Л. Царик провів аналіз рекреаційних ємностей та рекреаційного використання у всіх заповідних об'єктах. М.Я. Гінзула вперше створила цифрову і картографічну моделі потенційних екоризиків НПП «Кременецькі гори» і ПЗ «Медобори» та запропонувала систему заходів з їх запобігання. Л.П. Царик детально описав гідрологічну мережу ПЗ «Медобори» та сприяв проведенню гідробіологічних досліджень ставків на р. Збруч та р. Гнила в околицях заповідника. Ним запропонована частина заходів і проектів до перспективного плану діяльності природного заповідника і НПП «Кременецькі гори». П.Л. Царик, Л.П. Царик опрацювали матеріали з оцінки рекреаційних ресурсів території НПП «Дністровський каньйон».

За цей період системно виготовлено цілі блоки картографічної продукції, а саме:

– картосхеми «ПЗ Медобори» та його природних умов», «ПЗ Медобори» та екологічні ризики», «ПЗ Медобори» і соціально-екологічні явища, «ПЗ Медобори» та його околиць – туристичне використання;

– НПП «Кременецькі гори» і його природні умови, НПП «Кременецькі гори» – функціональне зонування, НПП «Кременецькі гори» – червонокнижні види флори і фауни, НПП «Кременецькі гори» – рекреація і туризм, НПП «Кременецькі гори» – перспективи розширення;

– Функціональне зонування території НПП «Дністровський каньйон» в розрізі сільрад. Монастирського, Бучацького, Заліщицького, Борщівського районів;

– Басейн р. Джурин, Рельєф басейну р. Джурин, Поширення земельних угідь у басейні р. Джурин, Поширення меліорованих земельних угідь у басейні р. Джурин, Оптимізація структури земельних угідь у басейні р. Джурин, Природна рослинність у басейні р. Джурин, Антропогенізовані угіддя у басейні р. Джурин,; Наявні на перспективні заповідні об'єкти річкового басейну;

– Функціональне зонування РЛП «Загребелля», Червонокнижні та регіонально-рідкісні види рослин РЛП «Загребелля», Червонокнижні та регіонально-рідкісні види тварин та зеденокнижні угруповання РЛП «Загребелля», Рекреація і туризм РЛП «Загребелля»;

– Дендрофлора Білокриницького дендрологічного парку, Перспективи розвитку Білокриницького дендрологічного парку, Функціональне зонування Білокриницького дендрологічного парку, Організація території Білокриницького дендрологічного парку.

В рамках діяльності науково-дослідної лабораторії (НДЛ) Моделювання еколого-географічних систем, аспірантом кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Кузиком І.Р., здійснюється підготовка дисертаційного дослідження на тему: «Комплексна зелена зона міста Тернопіль: геоєкологічні засади сталого функціонування» (наук. керівник д.г.н., проф. Царик Л.П.). Протягом трьох років, аспірантом проведено ряд науково-практичних та експериментальних досліджень, результати яких висвітлено у 50-ти публікаціях. Кузик І.Р., є автором та співавтором 5-ти статей у фахових виданнях України, однієї у міжнародній наукометричній базі Web of Science, 10-ти у закордонних видання. Проведенні аспірантом дослідження в рамках діяльності НДЛ «Моделювання еколого-географічних систем» апробовані на 20-ти конференціях, результати роботи доповідались на міжнародній науково-практичній конференції «Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної та екологічної науки» (м. Тернопіль). Спільно із працівниками науково-дослідної лабораторії, Кузик І.Р., бере активну участь у практичному впровадженні результатів дисертаційного дослідження. Зокрема, представники лабораторії виступили основним розробниками Програми охорони навколишнього природного середовища Тернопільської міської об'єднаної громади на 2019-2022 рр., брали участь в обговоренні Схеми озеленення м. Тернопіль, реалізовували різні громадські проекти тощо.

Матеріали досліджень використано у змістовому наповненні таких навчальних дисциплін та спецкурсів, як: Заповідна справа, Рекреаційне і заповідне природокористування, Рекреаційна екологія, Екоризики та кризові ситуації, Екологічна географія тощо. Матеріали досліджень використовуються при підготовці магістерських і курсових робіт. Наукові працівники отримали досвід організації і проведення подібних досліджень, ознайомились з системою і полігонами наукових вивчень у національних природних парках, природних заповідниках, регіональних ландшафтних парках, дендропарках, мають можливість проведення польових навчальних практик у заповідних об'єктах.

Налагоджені творчі зв'язки з працівниками заповідників, національних парків, колегами з науково-дослідницьких установ, наукових лабораторій

вишів, що особливо важливо для планування участі у перспективних проектах, налагодження співпраці, укладанні угод, зрештою – інтеграції НДЛ у систему дієвого регіонального наукового середовища.

Проведено комплексні геоecологічні дослідження басейнів малих річок – Джурина, Гнізни та Нічлави, за результатами яких опубліковано 2 монографії: Трансформація геоecологічних процесів басейну річки Джурина / О.Д.Бакало, Л.П.Царик, П.Л.Царик/ за ред. проф. Царика Л.П. та Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок / Л.П. Царик, П.Л. Царик, І.Р. Кузик / за ред. проф. Царика Л.П., у яких удосконалено геоecологічні та природоохоронні методики басейнового підходу. Працівниками НДЛ постійно ведеться науково-дослідна робота, вони активно беруть участь у різноманітних конференціях, семінарах, вебінарах тощо.

Висновки: науковці географічного факультету Тернопільського педагогічного університету впродовж 30 років беруть безпосередню участь у розбудові еколого-географічних досліджень. Проведена серія польових експедиційних досліджень, виконано десяток держбюджетних і госпдоговірних робіт, підготовлено і захищено докторську та одинадцять кандидатських дисертацій, започатковані міжнародні наукові конференції (з 1999 р.) з еколого-географічної проблематики, опубліковані навчальні посібники і монографії, створені навчальні курси є свідченням продуктивної наукової діяльності колективу Тернопільського наукового центру.

Список використаних джерел

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
2. Герасимів З.М. Оптимізація землекористування східної частини Опілля (в межах Тернопільської області). [Монографія] /– Тернопіль: Воля, 2009. – 144 с.
3. Екологічна географія: історія, теорія, методи, практика: Матеріали II міжнародної наукової конференції [Екологічна географія: історія, теорія, методи, практика] (Тернопіль, 27-29 травня, 2004.) – Тернопіль: Видавничий відділ ТДПУ. – 2004. – 188 с.
4. Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці: Матеріали міжнародної наукової конференції [Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці] (Тернопіль, 6-7 жовтня, 1999 р.). – Тернопіль: Видавничий відділ ТДПУ, 1999. – 144 с.
5. Еколого-географічні дослідження території України [Л.Г. Руденко, І.О. Горленко, Л.М. Шевченко, В.А. Барановський]. – К.: Наукова думка, 1990. – 32 с.
6. Медико-екологічний атлас України / В. Барановський, К. Пироженко, В. Шевченко – К.: Зелений світ, 1995. – 31 с.
7. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. Спеціальний випуск: стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. – Тернопіль: СМП «Тайп». - №1 (випуск 27). – 2010. – 472 с.

8. Пащенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К.: Б.В., 2000. – С. 115-155.
9. Проблемы комплексного развития территории / [И.А. Горленко, Л.Г. Руденко, Г.В. Балабанов и др.] – К.: Наукова думка, 1994. – 296 с.
10. Регіональні екологічні проблеми. [Зб. Наукових праць.] – К.: ВГЛ “Обрії”, 2002. – 384 с.
11. Теоретический аспект геоэкологических исследований: Проблема интересов и конфликтов в геоэкологических системах / А.М. Трофимов, В.М. Котляков, Ю.П. Селиверстов, Р.Т. Хузов // Известия РГО. – С.-Пб.: Наука, 1994. – 126. – Вып. 5. – С. 1-11.
12. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
13. Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. –К.: ВГЛ Обрії, 2004. Т.1. – 328с. Т.2. – 390с. Т.3. – 330с. Т.4. – 226 с.
14. Україна та глобальні процеси: географічний вимір. [Збірник наукових праць. У 3-х томах] – Київ-Луцьк: Ред.-вид. відділ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т.3. – 382 с.
15. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 320 с.
16. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика – Тернопіль: „Навчальна книга – Богдан”, 2006. – 256 с.
17. Царик Л.П. Роль кафедри геоєкології ТНПУ у реалізації стратегічних завдань розвитку екологічної освіти і науки/ Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної та екологічної науки: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. присвяченої 25-річчю відкриття спеціальності «Екологія» у Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка (7-8 травня 2019 р.) // наук. ред. Л.П. Царик, М.Я. Сивий, А.В. Кузишин, Я.О. Мариняк. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. – с. 5-10.
18. Царик П.Л. Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області) – Тернопіль: Редакційно- видавн. відділ ТНПУ, 2005. – 172 с.
19. Шевченко Л.М. Базові еколого-географічні поняття і терміни / Український географічний журнал. – К.:Видавничий дім „Академперіодика”, 1997. – №3. – С.64-66.
20. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, М.Д. Гродзинский, В.Д. Романенко. – К.: Фитосоциоцентр, 2004. – 144 с.
21. Шищенко П.Г, Олійник Я.Б. Екологічна географія: сучасний стан і перспективи / Регіональні екологічні проблеми: [Збірник наукових праць]. – ВГЛ ”Обрії”, 2002. С. 12-14.
22. Шищенко П.Г. В.А. Барановський Еколого-географічний аналіз і оцінювання території України на основі картографічного моделювання / / Регіональні екологічні проблеми [Збірник наукових праць]. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2002. – С. 17-19.
23. Шищенко П.Г. Прикладні еколого-географічні дослідження: об’єктно-предметна сутність, поля застосування / Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці. – Тернопіль: Редакційно- видавн. відділ ТДПУ, 1999. – С. 3-4.

24. Янковська Л.В. Еколого-географічне районування Тернопільської області / Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль: Редакційно- видавн. відділ ТДПУ, 2003. – С. 156-162.

ВЕКТОРИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ГЕОГРАФІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ТНПУ: РЕТРОСПЕКТИВА, СЬОГОДЕННЯ, ТРЕНДИ ЗРОСТАННЯ

Сергій Задворний

serhijzadvornyj90@gmail.com

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract: The basic vectors of educational activities at the Faculty of Geography of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University are considered in the publication. The main historical stages of formation and development of specialties and areas of the training of specialists are considered. The modern organizational structure of educational activity at the faculty and key trends of its growth are characterized.

Key words: educational activity, faculty, specialty, educational program, higher education, postgraduate education.

Географічний факультет впродовж свого 30-річчя функціонування сформувався не тільки як потужний підрозділ Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, а також як значний центр географічної, екологічної, туризмологічної освіти і науки Західного регіону України. Поряд із вагомими досягненнями у науковій сфері та активної громадсько-просвітницької діяльності географічний факультет сьогодні є, насамперед, місцем, де здійснюється інтенсивна та якісна підготовка фахівців у сфері вищої та післядипломної освіти. Сучасні реалії трансформації освітнього простору України, його інтеграція у міжнародну академічну спільноту, а також актуальні запити регіонального і національного ринку праці вимагає комплексного осмислення освітньої діяльності на факультеті. Дослідження даної проблематики є своєчасним та актуальним, адже має на меті здійснити аналітично-моніторингове вивчення ключових структурних елементів і показників освітнього процесу та окреслити перспективні ділянки його розширення.

У попередніх дослідженнях і публікаціях освітній складник висвітлювався поряд із іншими видами діяльності у загальнофакультетському, кафедральних та особистісних вимірах. Так, зокрема, історичні аспекти становлення напрямів

підготовки кадрів на географічному факультеті ТНПУ знайшли відображення у працях Б.В. Заблоцького, О.В. Заставецької, А.В. Кузишина, Я.О. Мариняка, І.М. Пушкара, О.П. Садовника, Й.М. Свинка, М.Я. Сивого, Л.П. Царика. Виходячи із викладеного вище, вирішено більш виокремлено розглянути, власне, вектори освітньої діяльності в рамках функціонування факультету.

Ретроспектива освітньої діяльності. Виходячи із попередніх підходів до виділення історичних етапів розвитку факультету та університету загалом, нами відповідно окреслено чотири етапи розвитку освітньої діяльності на географічному факультеті ТНПУ. Дані етапи виокремлені із врахуванням основних тенденцій суспільного розвитку, державної освітньої політики в різні періоди та самоврядних автономних заходів закладу.

Перший етап (дофакультетський) охоплює період із 1940 по 1989 роки, який поділяється на два підетапи (1940-1950 рр. та 1981-1989 рр.). Характерною особливістю цього періоду є те, що навчання студентів у цей час відбувалось ще до створення географічного факультету і носило перервний й несистемний характер. Водночас тоді було закладено підґрунтя майбутньої актуалізації необхідності підготовки фахівців географічного спрямування та створення окремого географічного факультету. Підготовка кадрів на цьому етапі була обмежена лише вчителями географії, в тому числі й у рамках подвійних спеціальностей. Відлік освітньої діяльності ми беремо із 1940 р., коли у м. Кременець було створено учительський інститут, де на природничо-географічному відділенні розпочали навчання майбутні вчителі географії. Освітній процес був перерваний у 1941 р. із початком Німецької-радянської війни. У 1944 р. навчання в закладі із значними труднощами було відновлено, водночас підготовку вчителів географії і біології було вирішено призупинити. Останній випуск на денному та заочному відділеннях відбувся відповідно у 1950 р. та 1951 р. Лише у 1981 р., коли уже педагогічний інститут було перебазовано у м. Тернопіль, аж після тридцятирічної перерви, було відновлено навчання студентів за подвійною спеціальністю «Географія і біологія» [1].

Другий етап (становлення і розвитку, 1990-2005 рр.), розпочався у 1990 р. із утворенням географічного факультету у Тернопільському педагогічному інституті. Даний етап складається також із двох підетапів (1990-1995 рр. та 1995-2005 рр.), які позначені розбудовою внутрішньої інституційної структури факультету та пошуків вибору найкращих поєднань спеціальностей для забезпечення якісної і конкурентоспроможної кваліфікації майбутніх випускників. Під час першого підетапу на новоствореному факультеті далі було продовжено навчання студентів за подвійною спеціальністю «Географія і біологія», яка тривала до 1993 р. (повторно відновлена і провадилась у 1995-2005 р.). У цьому ж році розпочато набір на спеціальність «Географія та

екологія». Крім того у 1990-1992 рр. здійснювався експериментальний набір на такі подвійні спеціальності як «Географія і історія» та «Географія і природознавство» [3]. У 1992 р. ректорат інституту надав можливість кафедрам самостійно готувати аспірантів. Це дало відлік підготовки кадрів вищої кваліфікації із географічних наук на факультеті.

Завершення виконання основних завдань із розбудови структури факультету забезпечило створення сприятливих умов для якісної організації навчального процесу. Із 1995 р. розпочато процес вибору оптимальних напрямів підготовки фахівців з метою формування «власного» ядра контингенту студентів факультету. Це вимагало, насамперед, ліцензування нових напрямів підготовки та актуалізації заочної форми навчання. Так, у 1996 р. на факультеті відкрито заочне відділення за напрямом підготовки «Географія» [1]. Для забезпечення ступеневої підготовки екологів у 1997 р. ліцензовано освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», а у 1998 р. – «магістр». Підтвердженням надання якісних освітніх послуг студентам за спеціальності «Екологія» стало успішне проходження акредитаційної процедури освітньо-кваліфікаційних рівнів за цією спеціальністю. До слова, відзначимо, що спеціальність «Екологія» була відкрита однією із перших в Україні та стала першою «непедагогічною» у педінституті. Логічна ступеневість вищої географічної освіти завершено у 1999 р. із першим набором в магістратуру факультету на спеціальність «Географія*».

Позиціонування Західної України як туристичного регіону загострило питання підготовки кадрів для цієї динамічної галузі. Таким чином у 2003 р. було ліцензовано та здійснено перший набір на спеціальність «Туризм», яка одразу стала найпопулярнішою серед абітурієнтів. Збереження якісного рівня підготовки фахівців бакалаврату за спеціальністю «Географія*» та «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування*» було підтверджено успішним проходженням акредитаційних експетизи у 2005 р. [3]. Також зазначимо, що ці спеціальності одночасно також відносились до групи спеціальностей «0101 Педагогічна освіта». З огляду на це, в рамках виконання державного освітнього стандарту, зокрема психолого-педагогічної, методичної та практичної програми підготовки, випускникам присвоювалася кваліфікація вчителя.

Третій етап (реформування, 2005-2014 рр.) характеризується суттєвими викликами та невідкладними заходами щодо реформування системи вищої освіти, які розпочалися із приєднанням України до Болонського процесу. Це поклало початок процесу стандартизації підходів до організації освітнього процесу. Найважливішим у цьому контексті було впровадження Європейської кредитно-трансферної накопичувальної системи, яка дозволила кількісно (в

кредитах) оцінити навчальні програми, дисципліни та навантаження студента та ін. Ця система забезпечила єдину міждержавну та міжуніверситетську процедуру оцінювання навчання та заклала підвалини академічної мобільності здобувачів вищої освіти.

Виходячи із зазначеного вище, починаючи із 2006-2007 н.р. у ТНПУ ім. В. Гнатюка було запроваджено кредитно-модульну систему організації навчального процесу та набір відповідно до оновленого Переліку спеціальностей та спеціалізацій. Також у цей період було завершено практику навчання за подвійними спеціальностями та впроваджено спеціалізації. Надання можливості вільного вибору студентами спеціалізації був важливим кроком до закріплення академічної свободи. Таким чином, із зазначеного навчального року підготовка здобувачів розпочалася на трьох освітньо-кваліфікаційних рівнях («бакалавр», «спеціаліст», «магістр») за спеціальностями «Географія*» (спеціалізації «Основи біології та екології», «Природознавство та туристично-краєзнавча робота в школі»), «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування*» і «Туризм».

Даний етап – активна фаза підготовки при кафедрах аспірантів за такими науковими спеціальностями: 11.00.11 – «Економічна і соціальна географія», 11.00.02 – «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів», 11.00.01 – «Фізична географія, геофізика та геохімія ландшафтів». Це дало змогу згодом суттєво збільшити якісний показник кадрового забезпечення напрямів підготовки і спеціальностей факультету до 100%.

Остаточне утвердження спеціальності «Туризм» на факультеті завершилося у 2009 р., коли успішно було акредитовано магістратуру. У 2013 р. відбулося розширення спектру надання послуг за цією спеціальністю після оголошення набору на заочну форму навчання [3].

Завершенням другого етапу стало започаткування наповнення контингенту студентів факультету випускниками закладів I-II рівня акредитації (коледжі, технікуми, училища). Таким чином, абітурієнти із попередньо здобутим освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст» за спорідненими туристичними та екологічними спеціальностями здобувають освіту на факультеті з 2014 р. за скороченим терміном навчання.

Важливою подією також стало успішне завершення чергової процедури акредитаційної експертизи бакалавра, спеціаліста і магістра спеціальностей ««Географія*» і «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування*» із видачою відповідних сертифікатів терміном на 10 років.

Четвертий етап (модернізації, з 2015 р.) характеризується докорінною зміною парадигми системи вищої освіти України. Реформування освітнього простору держави розпочато із прийняттям Законів України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), Постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності» (2015 р.), «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» та стартом роботи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

Таким чином із нового 2016-2017 р навчального року підготовка здобувачів вищої освіти на географічному факультеті ТНПУ розпочалась у новому форматі (за освітньо-професійними програмами спеціальностей) у відповідності до нового освітнього законодавства та Переліку галузей знань і спеціальностей. На першому (бакалаврському), другому (магістерському) рівнях вищої освіти та за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» підготовку розпочато за освітньо-професійними програмами (далі ОПП) спеціальностей 014 Середня освіта (Географія) галузі знань 01 Освіта, 101 Екологія та 103 Науки про Землю (магістерський рівень) галузі знань 10 Природничі науки та 242 Туризм галузі знань 24 Сфера обслуговування. У цьому ж році здійснено ліцензування освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за спеціальністю 103 Науки про Землю та розпочато підготовку докторів філософії за відповідною освітньо-науковою програмою. Із початком 2017-2018 навчального року припинено набір на спеціальності за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст», а у 2019 р. здійснено останній випуск студентів бакалаврату за «старим» Переліком напрямів підготовки.

У 2017 р. після внесення змін у Перелік галузей знань і спеціальностей, доповнивши його спеціальністю 106 Географія, було розпочато підготовку із ліцензування даної спеціальності на магістерському рівні. Після отримання ліцензії ОПП «Географія» за другим (магістерським) рівнем стала однією із найпопулярніших серед абітурієнтів, особливо заочної форми навчання. Необхідність формування власного факультетського «абітурієнтського ядра» для навчання у магістратурі стало поштовхом до отримання ліцензії у 2018 р. на спеціальності бакалаврського рівня 106 Географія (перший набір на ОПП «Географія» у 2018 р.) та 103 Науки про Землю (перший набір у на ОПП «Гідрологія» 2019 р., а на ОПП «Ґрунтознавство, експертна оцінка земель та територіальне планування» у 2020 р.). Також зазначимо, що ці спеціальності було ліцензовано із можливістю в подальшому здійснювати підготовку іноземців та осіб без громадянства.

Процедуру первинних акредитаційних експертиз освітньо-професійних програм на факультеті розпочато у 2018 р., коли було акредитовано ОПП «Географія» на магістерському рівні та у 2019 р. ОПП «Туризм» на бакалаврському рівні. У цьому ж році ОПП «Туризм» магістерського рівня була вперше акредитовано Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти терміном на 5 років, що свідчить про високу добротність цієї програми підтвержену кадровим, матеріально-технічним, інформаційним і навчально-методичним забезпеченням.

Позиціонування ТНПУ ім. В. Гнатюка як нового центру із надання освітніх послуг у сфері післядипломної освіти спонукало до відкриття у 2019 р. спеціальності 014 Середня освіта (Географія), яка стала другою серед спеціальностей цієї сфери у закладі. У наступному 2020 р. на факультеті було отримано ліцензію для підвищення кваліфікації працівників сфери туризму. Наразі ТНПУ є першим і єдиним закладом вищої освіти в Україні, який має ліцензію на провадження освітньої діяльності у сфері післядипломної освіти для осіб з вищою освітою за спеціальністю 242 Туризм.

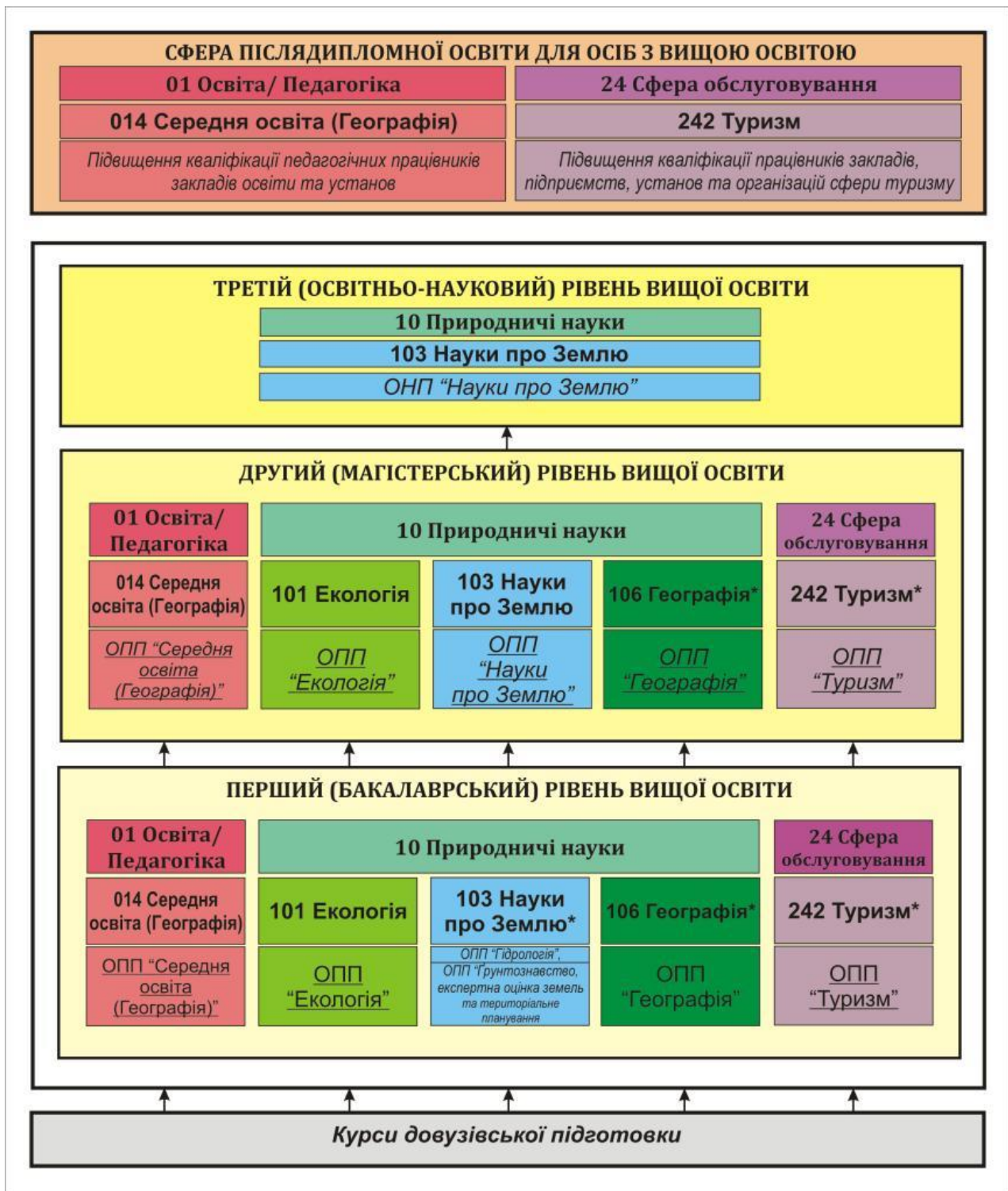
Широка зацікавленість іноземних громадян до освітніх програм як університету так і факультету, а також вимоги Ліцензійних умов спонукали до підтвердження права здійснювати підготовку іноземців. Тому, до завершення 2019 р., на факультеті було ліцензовано право підготовки іноземців та осіб без громадянства за спеціальністю 242 Туризм на бакалаврському і магістерському рівнях та 106 Географія на другому магістерському рівні.

В рамках даного етапу відбувається постійне удосконалення внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти шляхом здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм і їх компонентів, забезпечення публічності інформації про освітні програми, популяризації і впровадження принципів академічної доброчесності та ін.

Сучасні виміри освітньої діяльності. У сучасному національному законодавчому розмінні освітня діяльність – це така діяльність яка, спрямована на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу. У свою чергу, освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що провадиться через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей у осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості [2].

Станом на 01.10.2020 р. організаційна структура освітньої діяльності на географічному факультеті ТНПУ об'єднує три рівні сфери вищої освіти (бакалаврський, магістерський та освітньо-науковий) та сферу післядипломної освіти для осіб з вищою освітою (рис. 1).

Рисунок 1. Структурно-організаційна схема освітньої діяльності географічного факультету ТНПУ

підкресленням позначено акредитовані освітні програми,

* - спеціальності, за якими передбачено можливість здійснювати підготовку іноземців та осіб без громадянства

У сфері вищої освіти провадження освітньої діяльності відбувається в рамках 3 галузей знань (01 Освіта/ Педагогіка, 10 Природничі науки, 24 Сфера

обслуговування) та 5 спеціальностей (014 Середня освіта (Географія), 101 Екологія, 103 Науки про Землю, 106 Географія, 242 Туризм).

Сьогодні в межах бакалаврського і магістерського рівнів вищої освіти здійснюється освітня діяльність за 11 освітньо-професійним програмами. Із них 6 освітніх програм для здобуття освітнього ступеня «бакалавр» і 5 для здобуття освітнього ступеня «магістр». Одна освітньо-наукова програма підготовки докторів філософії діє на третьому рівні вищої освіти за спеціальністю 103 Науки про Землю. Усі освітні програми мають однойменні із спеціальностями назви, за винятком освітніх програм бакалаврського рівня спеціальності 103 Науки про Землю. Підготовка здобувачів реалізовується на освітніх програмах як за денною, так і за заочною формою навчання. Наразі виключно денна форма навчання передбачена за ОПП «Середня освіта (Географія)» магістерського рівня. Водночас за усіма освітніми програмами є можливість претендувати абітурієнтам як на державні (бюджетні) місця так і на контрактні за усіма формами навчання.

З метою набуття додаткової кваліфікації в рамках вільного вибору дисциплін окремі освітні програми мають спеціалізаційні спрямування:

– ОПП «Середня освіта (Географія)» бакалаврського рівня («Основи екології», «Природознавство», «Краєзнавчо-туристична робота»);

– ОПП «Екологія» бакалаврського рівня («Охорона навколишнього середовища і збалансоване природокористування»);

– ОПП «Географія» бакалаврського рівня («Основи управління територіями і регіональним розвитком», «Охорона природи і збалансоване природокористування», «Політична географія та країнознавчі студії»);

– ОПП «Туризм» бакалаврського рівня («Міжнародний туризм»);

– ОПП «Екологія» магістерського рівня («Природокористування»);

– ОПП «Науки про Землю» магістерського рівня («Гідрологія та управління водними ресурсами», «Ґрунтознавство та управління земельними ресурсами»);

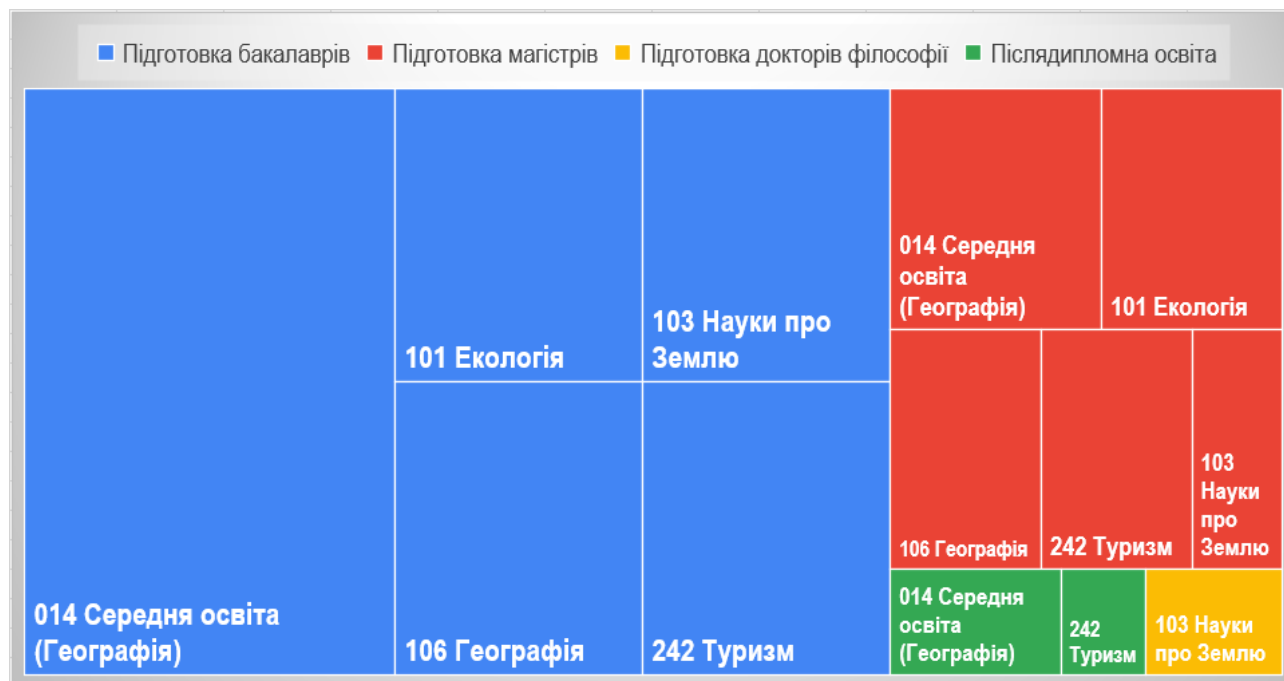
– ОПП «Географія» магістерського рівня («Управління територіями і регіональним розвитком», «Географія туризму і рекреації»).

Із 12 освітніх програм 8 (67%) є акредитованими, із них 7 акредитовано Міністерством освіти і науки України, 1 – Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Такий показник є свідченням високої якості та перспективності цих програм. Також добротність освітніх програм підтверджують високі показники працевлаштування та позитивні тенденції формування контингенту, в тому числі і за державним замовленням.

У сфері післядипломної освіти передбачено освітню діяльність за двома напрямками підвищення кваліфікації: підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти і установ (за спеціальністю 014 Середня освіта

(Географія)); підвищення кваліфікації працівників закладів, підприємств, установ та організацій сфери туризму (за спеціальністю 242 Туризм).

Рисунок 2. Структура освітнього потенціалу географічного факультету ТНПУ згідно чинних ліцензованих обсягів у сфері вищої та післядипломної освіти

Потенціал освітньої діяльності визначається як можливість одночасно здійснювати підготовку здобувачів вищої освіти згідно отриманих ліцензій. Так загальний ліцензований обсяг із врахуванням строків навчання у сфері вищої освіти і післядипломної освіти складає 2035 осіб. Із них підготовка бакалаврів – 1400 (69%), магістрів – 520 (25%), докторів філософії – 40 (2%), слухачів курсів підвищення кваліфікації – 75 (4%) (рис. 2). Зазначені показники потенціалу є достатніми під час формування контингенту, а також при формуванні і розподілі структури ліцензованого обсягу освітніх програм за формами навчання та підставами вступу.

Підготовка іноземців та осіб без громадянства наразі є пріоритетним складником освітньої діяльності факультету. Станом на початок 2020-2021 навчального року іноземці навчаються на освітніх програмах бакалаврату і магістратури спеціальності 242 Туризм та магістратури спеціальності 106 Географія. Починаючи із 2006 р. на географічному факультеті ТНПУ навчалися і навчаються громадяни Грецької Республіки, Грузії, Ісламської Республіки Пакистан, Республіки Індія.

Важливою первинною ланкою при формуванні контингенту студентів є курси довузівської підготовки. Вони забезпечують можливість проведення профорієнтаційної роботи та підготовку майбутніх абітурієнтів до зовнішнього

незалежного оцінювання. Доцільність і необхідність такого виду підготовки підтверджується тим, що майже 90% слухачів Центру довузівської підготовки стають студентами ТНПУ.

Академічна мобільність сьогодні дає студентам можливість навчатися в інших закладах вищої освіти України і світу. Наразі у ТНПУ діють програми подвійних дипломів та семестрової мобільності, на основі підписаних угод, зокрема, із закладами-партнерами у Республіці Польща, а саме – Вищою Лінгвістичною Школою (Ченстохова), Гуманітарно-природничим університетом імені Яна Длугоша в Ченстохові та Університетом Humanitas (Сосновець). Можливістю даного паралельного навчання уже скористалися студенти спеціальностей «Екологія» і «Туризм».

Перспективні напрямки розширення освітньої діяльності. Наявність достатніх людських (кадрових), матеріально-технічних, інформаційних ресурсів дає можливість стверджувати про перспективу нарощення освітньої діяльності на географічному факультеті ТНПУ. Динамічна зміна системи освіти, кризові та пандемічні виклики сьогодення, зміна пріоритетів на ринку праці, підвищені запити споживачів освітніх послуг змушують створювати якісні нові освітні програми, постійно модернізувати діючі та реалізовувати гнучкі підходи до організації освітнього процесу.

Сьогодні до важливих напрямків розширення освітньої діяльності на довгострокову, середньострокову та поточну перспективу слід віднести наступні: – успішне завершення акредитації освітньо-наукової програми «Науки про Землю» на третьому рівні вищої освіти, що закінчить фазу формування трьохрівневої системи підготовки фахівців на географічному факультеті; – проведення акредитації бакалаврських і магістерських програм згідно з черговістю; – розширення провадження освітньої діяльності шляхом збільшення ліцензованого обсягу за спеціальністю 014 Середня освіта (Географія) на другому (магістерському) рівні вищої освіти; – розширення провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти за новими спорідненими спеціальностями; – практична реалізація Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти; – розширення провадження освітньої діяльності у сфері післядипломної освіти за екологічним напрямом; – розвиток власних факультетських програм і проєктів із неформальної освіти, а також популяризація інформальної освіти; – вивчення питання розширення провадження освітньої діяльності у сфері фахової передвищої освіти; – сприяння у академічній мобільності для усіх учасників освітнього процесу.

Поточна системна робота із забезпечення якості та інноваційності освітньої діяльності полягає у наступному: щорічний перегляд освітніх програм та їх компонентів із врахуванням пропозицій роботодавців, стейкхолдерів та

здобувачів; вдосконалення і оновлення навчально-методичного і матеріально-технічного забезпечення освітніх програм; формування актуального пулу дисциплін широкого вибору у контексті формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів; забезпечення інноваційності у фаховій теоретичній та практичній підготовці; впровадження в освітньо-наукову діяльність принципів академічної доброчесності; постійне вдосконалення можливостей дистанційного навчання.

Отже, виходячи із викладеного вище, слід зазначити, що географічний факультет Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка сформувався як потужний освітній осередок, який налічує широкий спектр якісних та сучасних освітніх програм. Якісне освітнє середовище, наявність потужної ресурсної бази та вдала політика університету лише сприятимуть у розширенні провадження освітньої діяльності на географічному факультеті.

Список використаних джерел

1. Географічний факультет. URL: <http://tnpu.edu.ua/faculty/geo/index.php> (дата звернення: 15.09.2020).
2. Закон України «Про вищу освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 15.09.2020).
3. Кузишин А.В., Царик Л.П. Рух крізь час: нариси історії географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету. Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. Тернопіль, 2020. № 1 (48). С. 5-16.
4. Царик Л.П. Десятилітня діяльність кафедри геоєкології Тернопільського національного педагогічного університету: здобутки, проблеми, перспектива. Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива: мат. III Міжнар. наук. конф. (Тернопіль, 28-29 трав. 2010 р.). Тернопіль, 2010, С. 172-175.
5. Царик Л.П., Садовник О.П., Заблоцький Б.В., Кузишин А.В. Географічний факультет Тернопільського національного педагогічного університету: історичне минуле, сьогодення і перспектива. Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль 21-23 трав. 2015 р.). – Тернопіль, 2015. С. 7-11.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (ПРИКЛАДНИЙ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

ПАРТИСИПАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПЛАНУВАННЯ ЗЕЛЕНИХ ПУБЛІЧНИХ ПРОСТОРІВ У МІСТАХ

*Костянтин Мезенцев, Наталія Провотар
mezentsev@knu.ua, provotarnat@ukr.net*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Abstract: Contemporary views on studies of green public spaces spatial distribution in cities are analyzed. The ideas of Arnstein's "ladder of public participation" in terms of assessment of local residents' involvement in planning and decision-making on urban development including green public spaces planning are discussed. The main findings of the studies of green public spaces distribution inside different kinds of cities are considered. Their peculiarities in the cities in post-Soviet space are identified. The case study results of green public spaces planning and dwellers engagement in Kyiv's new neighborhood are presented.

Key words: city, green public spaces, distribution, urban planning, participation

Американський фахівець з теорії міського планування С. Файнштейн веде мову про три критерії справедливого міста – демократію, рівність та різноманітність [3]. Зокрема, вона узагальнює цінності, що розглядаються урбаністами як позитивні («добрі») та негативні («погані») щодо публічних просторів, наголошуючи, що «погані» публічні простори характеризуються нестачею доступності, гомогенністю, а «погане» планування – верховенством експертів, незалученістю громадян [3].

На оцінку забезпеченості публічними просторами впливає ефект масштабу. Зокрема, дослідження у Сінгапурі показало, що на більших просторових масштабах розподіл зелених публічних просторів виглядає більш сприятливо і рівномірно, ніж на рівні міських районів (планувальних районів та підзон) [9]. Автори дослідження висловлюють думку, що недостатня увага в процесі міського планування забезпеченості зеленими публічними просторами на рівні міських районів, можливо, є фактором, що зумовлює відповідні диспропорції за показниками добробуту та доходів [9].

Дослідження у Шанхаї виявили істотні диспропорції у забезпеченості публічними просторами в центрі та на периферії міста, що зумовлює

необхідність аналізу не тільки центральних, але й периферійних територій та потреб мешканців периферії у відкритих публічних просторах [4].

Дослідження в Тегерані не виявили чітких паттернів у розподілі і доступності зелених публічних просторів, зокрема щодо соціально-економічного статусу районів. На думку авторів дослідження, це не зовсім дивно, оскільки місто характеризується безплановим, неконтрольованим розвитком, спролінгом [2]. Проте щодо якості, то зв'язок був виявлений: зелені публічні простори в бідних районах мають тенденцію підтримуватися у гіршому стані та мають більше ознак асоціальної поведінки відвідувачів порівняно з більш заможними районами [2].

Зелені публічні простори впливають не тільки на фізичне, але й на психічне здоров'я мешканців. Соціально нерівномірний розподіл зелених публічних просторів може посилити нерівність щодо здоров'я у місті [8]. Окрім того, дослідження доводять, що якість відкритих публічних просторів у межах міських районів більш важлива ніж їхня кількість [5]. Так, наприклад, у австралійському місті Перт Ж. Френсіс та ін. виявили, що мешканці районів з вищою якістю відкритих публічних просторів мають більше шансів мати краще психічне здоров'я, ніж мешканці районів з відкритими публічними просторами низької якості [5].

М. Шиндлер та ін. зазначають, що просторово рівномірний розподіл публічних просторів не обов'язково забезпечує переваги для всіх мешканців. У цьому контексті необхідно брати до уваги ставлення мешканців до публічних просторів та їх використання. На прикладі Брюсселя вони виявили, що на ставлення впливає соціально-економічний профіль населення: високоосвічені, зайняті мешканці всіх вікових груп (тобто фактично група населення з вищими доходами) частіше висловлюють позитивне ставлення до зелених публічних просторів, ніж особи старших вікових груп, пенсіонери та менш освічені (тобто фактично група населення з нижчими доходами) [7].

С. Лоу зазначає, що поняття справедливості не повинне зводитися лише до рівномірного розміщення, а важливо його розширити за рахунок включення питань залучення всіх груп мешканців до процесів планування та прийняття рішень щодо публічних просторів [6].

Відповідно до «драбини громадської партисипації» Ш. Арнстейн, залучення мешканців до процесу планування може мати різні ступені – неучасть, токенізм (символічна участь) та залучення до прийняття рішень. На першому ступені Ш. Арнстейн виділила дві сходинки – маніпулювання (коли громадяни включаються до різноманітних консультативних комітетів, рад, щоб навчати або «інженірувати» їх підтримку; на засіданнях таких органів чиновники навчають, переконують, радять громадянам, а не навпаки) та

терапію (коли збирають громадян і проводять з ними психологічні бесіди на проблемні теми, тобто місцева влада намагається «лікувати хворих» громадян, а не враховувати їхні інтереси) [1].

Ступінь токенизму, який дозволяє громадянам чути та мати голос (бути почутими), проте без гарантії, що їхня думка буде врахована, охоплює три сходинки – інформування, консультування та заспокоєння (placation). Інформування – це перший крок до легітимізації партисипації, але це одностороння комунікація. Консультування вже передбачає збір думок громадян (шляхом опитування щодо їхнього ставлення до тих чи інших рішень, процесів, проведення зустрічей у мікрорайонах та організації громадських слухань), але без гарантування їх врахування. Тобто в такому випадку громадяни «беруть участь в участі», а не прийнятті рішень. На рівні заспокоєння громадянам дозволяється радити, але все одно за владою залишається право прийняття рішень, коли представники громади не мають більшості, права вето, тобто реально не впливають на прийняття рішень [1].

Ступінь прийняття рішень є справжньою партисипацією, коли впливовість громадян зростає від партнерства (що передбачає розподіл повноважень між громадянами і владою щодо планування, але в більшості випадків громадяни самі відвойовують таке право, а не отримують від влади, а влада може залишати за собою право вето), до делегування повноважень (коли представники громади отримують більшість у прийнятті рішень або мають право вето) та громадського контролю (коли повнота управлінської влади передається громаді, наприклад, корпорації житлового району). Проте остання сходинка є іншою крайністю і зазнає критики через можливий локальний сепаратизм, меншу ефективність, професійність тощо [1].

В різних країнах та містах різні підходи до планування публічних просторів зумовлені різними причинами. Так, у більшості міст розвинених країн зелені публічні простори з'єднуються з пішохідними міськими площами та вулицями, створюючи великі публічні простори; у містах з високою щільністю забудови переважає створення «кишенькових парків», вертикальних публічних просторів; у містах в складних природно-кліматичними умовах, де функціонування відкритих публічних просторів обмежується коротким сприятливим сезоном для перебування на відкритому повітрі, пріоритетним стає створення закритих публічних просторів. Особливою є ситуація у містах на пострадянському просторі (включаючи Київ), де спадщина радянської планової системи, що передбачала достатній рівень забезпеченості зеленими публічними просторами, зменшує потребу у створенні нових зелених публічних просторів, натомість зумовлює необхідність підвищення якості облаштування

та обслуговування таких публічних просторів, з одного боку, а також їх захист від забудовників, з іншого.

Одним із прикладів цього в місті Києві є будівництво житлового комплексу «Ліко-Град», де проживає 25 тис. осіб. При проектуванні житлового комплексу планувалось використання новими мешканцями вже існуючих та зелених публічних просторів. «Гуляти з дітьми, вигулювати собак, відпочивати ввечері на свіжому повітрі – там», тобто за межами житлового комплексу. Такий стан речей за умови належного обґрунтування не суперечить державним будівельним нормам в Україні. Натомість, прибудинкова територія, зокрема внутрішні двори, не позиціонуються як публічні простори, а розглядалась як транзитна зона та місця для паркування автомобілів. Тому навіть досить активна спільнота мешканців житлового комплексу поки що не змогла актуалізувати питання публічних просторів у межах комплексу. Україна, як і більшість пострадянських країн, знаходяться на другому ступені сходинок партисипації Ш. Арнстайн – токенізм, маючи відносно розвинену мережу неурядових організацій, що виконують консультаційні/дорадчі функції, але без ефективною участі громадян у процесі прийняття рішень [10].

Список використаних джерел

1. Arnstein S.R. (1969). A Ladder of Citizen Participation. Journal of the American Planning Association, 35(4), 216-224.
2. Bahrini F., Bell S., Mokhtaradeh S. (2017). The relationship between the distribution and use patterns of parks and their spatial accessibility at the city level: A case study from Tehran, Iran. Urban Forestry & Urban Greening, 27, 332-342.
3. Fainstein S.S. (2009). Planning and the Just City. In: Marcuse P., Connolly J., Novy J., Olivo I., Potter C. and Steil J. (eds.). Searching for the Just City. Debates in urban theory and practice. New York: Routledge. pp. 19-39
4. Fan P., Xu L., Yue W., Chen J. (2017). Accessibility of public urban green space in an urban periphery: The case of Shanghai. Landscape and Urban Planning, 165, 177-192.
5. Francis J., Wood L.J., Knuiman M., Giles-Corti B. (2012). Quality or quantity? Exploring the relationship between Public Open Space attributes and mental health in Perth, Western Australia. Social Science & Medicine, 74, 1570-1577.
6. Low S. (2013). Public space and diversity: Distributive, procedural and interactional justice for parks. In G. Young, & D. Stevenson (eds.). The Ashgate research companion to planning and culture. Surrey: Ashgate Publishing. pp. 295-310.
7. Schindler M., Le Texier M., Caruso G. (2018). Spatial sorting, attitudes and the use of green space in Brussels. Urban Forestry & Urban Greening, 31, 169-184.
8. Schüle S.A., Gabriel K.M.A., Bolte G. (2017). Relationship between neighbourhood socioeconomic position and neighbourhood public green space availability: An environmental inequality analysis in a large German city applying generalized linear models. International Journal of Hygiene and Environmental Health, 220, 711-718.
9. Tan P.Y., Samsudin R. (2017). Effects of spatial scale on assessment of spatial equity of urban park provision. Landscape and Urban Planning, 158, 139-154.

10. Мезенцев К.В., Провотар Н.І., Пальчук М.В. (2020). Публічні простори через призму партисипативного міського планування – приклад Києва. Український географічний журнал, 2020 (2), С. 30-37.

УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

*Артем Мозговий,
utor@ukr.net*

Інститут географії НАН України, Київ, Україна

Abstract: The article is devoted to the study of conflict management in territorial systems. Conflicts in territorial systems are new objects of geographical research. These conflicts are a manifestation of the crisis in the interaction of society and nature. The article summarizes the most common theories of conflict management in various fields.

Key words: conflict, conflict management, area, territorial system, expansion.

Системна парадигма надала можливість переглянути логічні основи вчення про географічну оболонку і чітко розмежувати завдання галузевих географічних дисциплін. У якості загального означення системних об'єктів у вітчизняній географії найчастіше використовується поняття «територіальна система», що об'єднує господарські, населенські або природні елементи.

При дослідженні окремих елементів територіальної системи на перший план виступають їхні функції. Порівнявши положення найпоширеніших географічних теорій та концепцій (вчення про геосистеми, територіальні системи) про цілісні множини взаємопов'язаних і взаємодіючих в географічному просторі компонентів, було з'ясовано, що цим утворенням властиві різноманітні внутрішні та зовнішні зв'язки.

У цьому дослідженні ми розуміємо зв'язок як співвідношення між компонентами системи, що засноване на взаємозалежності і взаємообумовленості. Внутрішні зв'язки підтримують цілісність системи, а зовнішні – її стійкість. Територіальним системам притаманні такі основні типи зв'язків: генетичні, ієрархічні, функціональні, речовинно-енергетичні, інформаційні та ін. Кожен з типів зв'язків характеризується спрямованістю, інтенсивністю і темпоральністю.

Конфлікт, часто ототожнюють або асоціюють з суперечностями. Але при цьому зв'язок і відмінність обох цих понять, як правило, лишається логічно не поясненими. Почасти це можна пояснити невизначеністю самого поняття «суперечність», яке науковці часто некритично запозичують з життєвого

досвіду. Оскільки конфлікт дійсно є суперечністю, хоча й особливого (нелогічного) виду, аналіз обох понять лишається актуальною проблемою.

Засаднича категорія системного аналізу – відношення. В залежності від того, як співвідносяться між собою відношення, розрізняють логічні та нелогічні відношення, а також різні види нелогічних відношень.

Логічна суперечність виникає при об'єднанні в одній системі суперечностей взаємодоповнюючих відношень. Тільки одне з таких відношень є істинним, інше обов'язково хибне. Отже, відношення, що утворюють логічну суперечність, не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними.

Нелогічні суперечності мають інші властивості. Нелогічні суперечності утворюють відношення, що завжди істинні одночасно. У залежності від виду відношень розрізняють три види нелогічних суперечностей [1]: – комплементарна суперечність (комплементарність – взаємна відповідність, заснована на нерівності). Комплементарна суперечність утворюється при об'єднанні несиметричних відношень, що є, одночасно, взаємозалежними в своїй істинності. – знакова суперечність, що виникає при об'єднанні відношень, модально протилежних одне одному, але також одночасно істинних. Дисбаланс внутрішніх і/або зовнішніх відношень системи – це асиметрія відношень в напрямку, якості, знаці або ступені інтенсивності.

З точки зору визначення конфлікту як дисбалансу, комплементарна суперечність, або негативний зворотний зв'язок – поширена, але не єдина форма асиметрії відношень в системі. Тому конфлікт можна розглядати як дисбаланс внутрішніх і / або зовнішніх відношень системи. Конфлікт – це стан системи, що свідчить про її неспроможність продовжувати життєдіяльність в колишній якості. Ця нездатність означає втрату стійкості функціонування системи на прийнятному для неї рівні.

Отже, конфлікт – найважливіший, якщо не єдиний, показник переходу системи зі стійкого стану, що характеризується відсутністю потреби в пошуку інших форм існування, переходом до нестійкого стану, головною ознакою якого стає формування нагальної потреби повернутися до колишньої форми існування або створити нову. Конфлікт – досить складне явище, успішність вивчення якого багато в чому залежить від якості вихідних методологічних і теоретичних передумов, використовуваних методів. Рішення розглянутих нижче проблем може сприяти подоланню тих дослідницьких труднощів, які вже знайшли прояв в зв'язку з визначенням сутності конфлікту.

На нашу думку, експлікація конфлікту з позицій географічної науки полягає в тому, що в територіальних системах виникає суперечність між процесами функціонування і розвитку. Адже існує тісний взаємозв'язок між функціонуванням і розвитком: функціонування забезпечує систему ресурсами,

необхідними для розвитку, в той же час, саме розвиток дозволяє системі функціонувати більш ефективно.

Отже, сутність конфлікту полягає не стільки у виникненні суперечності, скільки в способі усунення цієї суперечності, тобто у протидії суб'єктів. Всілякі суперечності виникають скрізь і завжди, але тільки незначна частина їх вирішується шляхом конфліктів. Інтереси і мотиви також стикаються досить часто. Однак сутність конфлікту ширше цього зіткнення. Вона в протидії суб'єктів конфлікту в цілому.

З вищевикладеного виснуємо, що управління конфліктами, якщо таке можливо, має першочергово полягати в унеможливленню переходу суперечностей до явного протиборства потенційних суб'єктів конфлікту. За цього підходу феномен конфлікту має розглядатись як процес, що має відповідну структуру і динаміку.

Відповідно до найпоширенішого нині визначення, «управління конфліктами – це процес обмеження негативних аспектів конфлікту при одночасному збільшенні позитивних аспектів конфлікту. Метою управління конфліктами є покращення результатів ..., включаючи ефективність в організаційному середовищі» [3]. Тож управління конфліктами мінімізує їхні негативні наслідки та сприяє позитивним наслідкам. Проте наведене визначення є вдалим з позицій гуманітарних/поведінкових наук, але не може задовольнити дослідницьких потреб географа.

Існує припущення, що соціальні структури/організації можуть підвищувати ефективність свого функціонування внаслідок відповідних конфліктів. Власне, це і є метою управління конфліктами, а не врегулювання конфліктів як можна помилково вважати. Важливо усвідомлювати, що управління конфліктами не означає вирішення конфліктів, тобто не йдеться усунення предмета конфлікту – суперечності, що до нього призвела. У свою чергу, вирішення конфліктів передбачає зменшення, усунення або припинення всіх форм і проявів конфліктів. Правильно керований конфлікт може збільшувати організаційну адаптивність соціальних структур, порушуючи статус-кво в їхньому саморозвитку. Нижче ми розглянемо поширені нині підходи в управлінні конфліктами.

Отже, в сучасних поведінкових і соціальних науках існує три найпоширеніші тактики сторін при конфлікті: «програш-програш», «виграш-програш» та «виграш-виграш». Орієнтація на програш – це тип конфлікту, який, як правило, закінчується негативно для всіх причетних сторін. Орієнтація на перемогу призводить до задоволення інтересів однієї сторони, зазвичай за рахунок іншої. Безпрограшна тактика – одна з найважливіших концепцій вирішення конфліктів. Безпрограшне рішення, яке було досягнуто

інтегративними переговорами, може бути близьким до оптимального для сторін конфлікту. Ця тактика передбачає скоріше кооперативний, ніж конкурентний підхід.

Одними з перших, хто представив концептуальну схему режимів (стилів) управління конфліктами в організаціях були американські дослідники Р. Блейк і Дж. Мутон (*Robert R. Blake and Jane Mouton*). Запропонована ними модель «управлінської сітки» («*managerial grid model*») містить п'ять стилів управління конфліктами: форсування, відступ, згладжування, компроміс та вирішення проблем.

Також доволі поширеним в конфлікт-менеджменті є підхід, запропонований Томасом і Кілманном (*Thomas and Kilmann*), щодо застосування в практиці управління конфліктами п'яти основних стилів, а саме: конкурування, компроміс, співпраця, уникання та пристосування [8].

Відомий американський конфліктолог М.А. Рахім (*Rahim M. A.*) зазначив, що «серед науковців-менеджерів існує згода щодо того, що не існує єдиного найкращого підходу до того, як приймати рішення і керувати конфліктом» [7]. Тому замість того, щоб створити цілком конкретну модель управління конфліктами М.А. Рахім створив метамодель для різних стилів конфліктів, заснованих на двох вимірах, які можна описати як «заради себе» та «турбота про інших». У межах названих вимірів є п'ять підходів до управління конфліктом: інтеграція, зобов'язання, домінування, уникання та компроміс.

Так, інтеграція передбачає відкритість, обмін інформацією, пошук альтернатив та вивчення розбіжностей для вирішення проблеми способом, прийнятним для сторін конфлікту. У свою чергу, зобов'язання пов'язане зі спробою мінімізувати розбіжності та висвітлити спільне, щоб задовольнити занепокоєння іншої сторони. Суть стилю домінування полягає в тому, що одна сторона намагається досягти своєї мети і, як результат, часто ігнорує потреби та очікування іншої сторони. До стилю уникання вдаються тоді, коли сторони не можуть задовольнити власні інтереси. Компроміс передбачає взаємні поступки сторін, коли вони взаємно відмовляються від частини прагнень, щоб ухвалити взаємоприйнятне рішення.

Дослідники в галузі менеджменту звернули увагу на специфіку динаміки управління конфліктами в міжорганізаційних відносинах, таких як стратегічні альянси, франчайзинг, консорціуми, організаційні мережі [6]. Однією з ключових особливостей управління конфліктами в міжорганізаційних відносинах є залучення як індивідуального, так і організаційного рівнів. У міжорганізаційних відносинах конфлікти повинні управлятися за допомогою набору формальних та неформальних механізмів управління, що дозволяє

впливати на ймовірність виникнення та тип перебігу конфліктів, а також на спосіб управління конфліктами.

Особливе значення для геоконфліктології має інструментарій врегулювання конфліктів між двома сторонами, що є носіями різних культур. На додаток до побутових джерел конфліктів «непорозуміння і, як наслідок, контрпродуктивні конфлікти виникають, коли представники однієї культури не в змозі зрозуміти культурно обумовлені відмінності в практиках спілкування, традиціях та установках представників іншої культури» [5]. Нині управління міжетнічними конфліктами та усунення культурних проблем, пов'язаних з ними, є одним із основних напрямків наукових досліджень у цій галузі, оскільки існуючих досліджень недостатньо для вирішення постійно зростаючих деструктивних наслідків міжкультурної конфліктної взаємодії.

Усі розглянуті вище підходи зосереджують свою увагу на управлінні конфліктами, що мають міжособистісний, внутрішньоорганізаційний, або ж міжорганізаційний характер. Саме в цьому ми вбачаємо найбільшу перепону для їхнього застосування в геопросторових дослідженнях, адже неможливо використати цінний досвід управління соціальними конфліктами для регулювання конфліктів, наприклад, в природно-територіальних системах, де суб'єкти конфліктної взаємодії не мають самосвідомості, а найчастіше – взагалі знеособлені. Погоджуючись з тим, що відкритість і прозорість управлінських рішень можуть певною мірою мінімізувати негативні наслідки конфліктів у взаємодії суспільства і природи, водночас ми переконані, що у найближчій перспективі негативні наслідки конфліктної взаємодії суспільства і природи лавиноподібно наростатимуть. Це є наслідком не стільки споживацького ставлення до природи з боку людини, скільки стрімкого збільшення числа конфліктів різного масштабу.

У результаті цієї короткої наукової розвідки можемо зробити такі висновки і узагальнення:

Установлено, що найбільш істотним джерелом процесу розвитку територіальних систем є конфлікти і суперечності, що до них призводять. Однак, необхідно враховувати, що більшість суперечностей в територіальних системах не мають наслідком виникнення конфліктів, адже зовнішнім ентропійним впливам і суперечностям протистоїть адаптація системи, в той час як внутрішні суперечності часто нівелюються власне функціонуванням системи. Тому помилково вважати конфлікт прямим і єдиним наслідком суперечностей в територіальних системах. Проте саме конфлікт, як варіативний наслідок суперечностей, викликає стрибкоподібні революційні зміни в територіальних системах.

З'ясовано, що найпоширеніші нині в поведінкових науках методики, тактики і прийоми управління конфліктами у своїй переважній масі неможливо застосувати для усунення негативних й деструктивних наслідків конфліктів, що виникають в територіальних системах. Це можна пояснити тим, що більшість інструментів управління конфліктами сфокусовано на інтерактивних і комунікативних аспектах міжособистісної взаємодії, що є недоступними для дослідників-природознавців, зокрема географів.

Обґрунтовано, що конфлікт-менеджмент як прикладний напрям з усунення/мінімізації деструктивних наслідків конфліктів має обмежені можливості для застосування щодо конфліктів, які виникають в процесі розвитку територіальних систем, особливо природно-територіальних. Певною мірою управлінський інструментарій і тактики конфлікт-менеджменту можуть бути застосовуваними щодо конфліктів, які виникають в суспільно-територіальних системах, властиво, при конфліктній взаємодії значних людських спільнот на певній території (расових, етнічних, релігійних, мовних та ін.).

Отже, можемо обґрунтовано припустити, що при втручанні з боку людини в передконфліктну ситуацію, що виникає в процесі розвитку природно-територіальних систем, ризик виникнення чергового конфлікту у взаємодії суспільства і природи значно зростає. Тож не варто порушувати загальновідомий четвертий закон екології Баррі Коммонера (*Barry Commoner*) – «природа знає краще», адже управлінські рішення в цій царині мають значну конфліктогенність.

Список використаних джерел

1. Жоль К.К. Вступ до сучасної логіки: навч. посібник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2002. – 151 с.
2. Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу/ пер. з англ. О. Любенко. – К.: Наш формат, 2019. – 560 с.
3. Alper S., Tjosvold, D., Law K. S. Conflict management, efficacy, and performance in organizational teams // *Personnel Psychology*. – 2000. – 53 (3). – P. 625–642.
4. Blake R., Mouton J. *The Managerial Grid: The Key to Leadership Excellence*. – Houston: Gulf Publishing Co.– 1964. – 230 p.
5. Borisoff D., Victor D. *Conflict Management: A Communication Skills Approach /Media, Culture & Communication*. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1989. – 201 p.
6. Lumineau F., Eckerd S., Handley S. Inter-organizational conflicts: Research overview, challenges, and opportunities // *Journal of Strategic Contracting and Negotiation*. – 2015. – № 1. – P. 42–64.
7. Rahim M. A. Toward a theory of managing organizational conflict // *The International Journal of Conflict Management*. – 2002. – № 13 (3). – P. 206–235.

8. Schaubhut N.A. Technical Brief for the THOMAS-KILMANN CONFLICT MODE INSTRUMENT/ Description of the Updated Normative Sample and Implications for Use. CPP Research Department. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://kilmanniagnostics.com/wp-content/uploads/2018/04/TKI_Technical_Brief.pdf

ДО ПИТАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБ'ЄДНАНІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ

Мирослав Заячук¹, Оксана Малець¹, Анастасія Заячук²

m.zayachuk@chnu.edu.ua; malets.oksana@chnu.edu.ua, nastia.zayachuk@gmail.com

*¹Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці,
Україна; ²Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, Україна*

Abstract: the assessment of the quality of life in Chernivtsi amalgamated hromada is carried out, the sociological method of research was applied by the survey with 185 questions, which reflect the assessment of indicators from 11 groups.

Key words: amalgamated hromada, quality of life, Chernivtsi amalgamated hromada.

З огляду на перспективу утворення Чернівецької територіальної громади важливо оцінити задоволеність мешканців різними аспектами життя в своїх поселеннях, а також їхню лояльність до міста Чернівці з яким вони мають бути єдиним цілим. Оцінка якості життя населення у новоствореній територіальній одиниці є основою комплексної характеристики її соціально-економічного розвитку.

Якість життя населення визначається як інтегральний показник, який характеризує економічний розвиток суспільства, рівень медико-екологічного і духовного стану та матеріального благополуччя людини. Досліджуючи якість життя населення використовувалася методологія науковців Комунальної установи Інституту міста та Соціологічної агенції Fama, які проводили дослідження якості життя населення у м. Львів з певними уточненнями.

Розрахунок індексу якості життя здійснювався із врахуванням 183 індикаторів. Тому, складена нами анкета містила 185 запитань, які об'єднувалися в одинадцять великих блоків, а саме: задоволеність благоустроєм, комфортність пересування, охорона здоров'я, освіта, умови, створені, для проведення дозвілля, відчуття безпеки, задоволеність своїм життям, умови життя, задоволеність роботою, лояльність до міста, ставлення до різних соціальних груп. Кожен із досліджуваних показників демонструє середній рівень задоволеності, який вимірюється шкалою від 1 до 5, де 1 –

зовсім незадоволений (-на), 2 – радше незадоволений (-на), 3 – задоволений (-на) та незадоволений (-на) однаковою мірою, 4 – радше задоволений (-на), 5 – цілком задоволений (-на) [6].

Згідно з перспективним планом розвитку Чернівецької області, планується утворення Чернівецької ОТГ, в результаті чого до Чернівецької міської ради планується доєднати шість сіл: Коровію Глибоцького району, Задубрівку, Горішні Шерівці, Шубранець Заставнівського району та Чорнівку і Топорівці Новоселицького району. Варто зазначити, що більшість із сіл які розташовані поблизу Чернівців не виявили бажання приєднатися до Чернівецької міської ради. Натомість село Топорівці, яке не межує з містом, бажає доєднатися до нього [5].

У процесі дослідження було здійснено аналіз перспективної Чернівецької ОТГ за 22 територіальними одиницями, включно з шістьма вище зазначеними селами. Для якнайкращого охоплення всієї території Чернівців, було здійснено поділ міста на 16 мікрорайонів, спираючись на те, як вони історично приєднувалися до міста чи формувалися в середині нього. У результаті було виділено наступні мікрорайони: Гореча, Гравітон, Долішні Шерівці, Історичний центр міста, Калічанка, Кварц, Клокучка, Ленківці, Монастирська, Нова Жучка, Рогізна, Роша, Садгора, Стара Жучка, Стинка і Шанці.

За результатами дослідження індекс якості життя населення у перспективній Чернівецькій ОТГ зафіксований на рівні 3,33 із 5 можливих, що є середнім показником. Децто вищий показник спостерігається у м. Чернівці, а саме 3,40. Аналізуючи якість життя населення в окремих мікрорайонах і селах можна спостерігати, що найвищі показники зафіксовані у мікрорайонах Монастирська (3,67), Рогізна (3,64), Шанці (3,47) та Клокучка (3,47). За ними слідує мікрорайони Чернівців, які отримали оцінку вище середнього показника: Гравітон (3,45), історичний центр міста (3,44), Гореча (3,42), Стинка (3,41), Ленківці (3,40), Кварц (3,38), Долішні Шерівці (3,37) і Нова Жучка (3,35). Найнижчі поділки займають села Шубранець (2,96) і Топорівці (2,96). Варто звернути увагу, що індекс якості життя населення у Чернівцях більший ніж в селах, що доєднуються до Чернівецької ОТГ, а саме: на 0,04 перевищує показник зафіксований в Горішніх Шерівцях, 0,2 – Чорнівці, 0,23 – Коровії, 0,44 – Топорівцях і Шубранцях. Серед мікрорайонів міста найнижчі показники спостерігаються в мікрорайонах Стара Жучка (3,31), Калічанка (3,28), Роша (3,20) і Садгора (3,09).

Аналізуючи групи індикаторів, можна побачити, що мешканці задоволені своїм життям, а також досить високо оцінюють умови життя та освіти. Найнижчу оцінку отримала група «Комфортність пересування містом» (табл.1).

Найвище респонденти оцінили задоволеність своїм життям (3,92), зокрема мешканці задоволені психологічним кліматом у Чернівцях (3,58). Найвищу оцінку задоволеності своїм життям дали жителі Нової Жучки (4,67), Клокучки (4,22), на рівні 4,17 оцінили респонденти з Калічанки, Ленківців, Рогізної і Шубранця, а історичний центр міста – 4,16. Найнижчий рівень задоволеності своїм життям спостерігається у Чорнівці (3,17). Відносно низькі показники спостерігаються у Садгорі (3,33), Старій Жучці (3,50) і Топорівцях.

Дещо нижче, на рівні 3,78, опитані оцінили задоволеність умовами життя. Зокрема, високо оцінено задоволеність аспектами власного життя (3,88). Серед індикаторів цієї підгрупи можна виділити сприятливу ситуацію в родині, яка оцінена на рівні 4,21. Умови життя найвище оцінили респонденти з мікрорайонів Кварц (4,23) і Монастирська (4,02), а також з села Коровія (4,03). Найнижча оцінка спостерігається у селах Горішні Шерівці (3,30) і Чорнівка (3,43), та мікрорайоні Роша (3,49).

Таблиця 1.

Індекс якості життя населення в перспективній Чернівецькій ОТГ за групами індикаторів

Групи індикаторів	Індекс ЯЖ в Чернівецькій ОТГ
Задоволеність своїм життям	3,92
Умови життя	3,78
Освіта	3,68
Задоволеність роботою	3,61
Ставлення до різних соціальних груп	3,46
Відчуття безпеки у місті	3,33
Благоустрій міста	3,24
Лояльність до міста	3,13
Охорона здоров'я	3,11
Задоволеність умовами, створеними, для проведення дозвілля	3,04
Комфортність пересування містом	2,86

З оцінкою 3,68 на третьому місці знаходиться задоволеність мешканців освітою. Варто відзначити, що серед опитаних мешканців перспективної ОТГ, більшість віддають своїх дітей шкільного та дошкільного віку у комунальні установи. Порівнюючи комунальні та приватні заклади дошкільної освіти, можна спостерігати, що приватні заклади оцінили вище комунальних на 0,25. На відміну від дитячих садочків, комунальні та приватні шкільні заклади отримали однакову оцінку (3,73). Задоволеність позашкільними закладами освіти спостерігається на рівні 3,56. Варто звернути увагу на те, що найнижче оцінили доступність до закладів позашкільної освіти (3,25), що обумовлено сконцентрованістю цих установ в центральній частині Чернівців, та відсутністю

їх в окремих мікрорайонах міста та селах загалом. Найвище оцінили освіту жителі Рогізні (4,60), Нової Жучки (4,33) і Топорівців (4,0), а найнижче – Долішніх Шерівців (2,98), Коровії (2,98) і Стинки (3,13).

Задоволеність роботою респонденти оцінили в 3,61. Найкращі показники спостерігаються в таких мікрорайонах Чернівців, як Кварц, Клокучка і Шанці (4,0). Найменші показники у селі Шубранець (2,43), мікрорайонах Роша і Стинка (3,14).

На п'ятому місці знаходиться оцінка ставлення жителів перспективної Чернівецької ОТГ до різних соціальних груп (3,46). В даній групі найнижче оцінили ставлення до представників радикально налаштованих політичних та громадських рухів (2,13) і представників ЛГБТ-спільнот (2,47). Серед досліджуваних територій найвищі показники спостерігаються в селах Чорнівка (3,83), Горішні Шерівці (3,82) і мікрорайоні Кварц (3,81). Найнижчі – в мікрорайоні Роша (2,25) та селах Топорівці (2,25) і Шубранець (2,46).

Відчуття безпеки у перспективній Чернівецькій ОТГ мешканці оцінили на рівні 3,33. Зокрема, респонденти задоволені відчуттям безпеки у світлий час доби (4,06), тоді як відчуття безпеки у темний час доби має досить низьку оцінку – 2,73. Досить високу оцінку рівня безпеки отримали село Горішні Шерівці (4,0) і мікрорайони Стара Жучка (4,0) та Історичний центр міста (3,71). Найнижчий рівень безпеки відчувається у Садгорі (2,17), Новій Жучці (2,50), Калічанці та Рогізні (2,67).

Благоустрій в Чернівецькій ОТГ оцінили в 3,24. Найвищу оцінку благоустрою дали мешканці Нової Жучки (4,26), Монастирської (3,85) та Долішніх Шерівців (3,84), а найнижчу – Топорівців (2,30) і Садгори (2,61). Підгрупу показників задоволеності своїм мікрорайоном (селом) оцінили доволі низько (2,65). Найвище благоустрій свого мікрорайону оцінили жителі Монастирської (3,57), тоді як інші частини ОТГ отримали оцінку менше 3,0. Зокрема найменші показники спостерігаються в мікрорайоні Стара Жучка (1,70) та селі Топорівці (1,80). Простежується доволі високий рівень задоволеності житлом, практично в усіх мікрорайонах. В середньому він становить 3,85. Варто відзначити, що екологічний стан Чернівців мешканці оцінили в 2,79.

Лояльність до Чернівців оцінюється в 3,13. 97,9% респондентів відповіли, що люблять м. Чернівці (4,42), проте, значно менше жителів вважає, що місто з часом стає все кращим (2,62) і, що в ньому вони можуть повністю реалізувати свій потенціал (2,67). Найбільшу оцінку лояльності до міста дали жителі Горечі (4,0), а найменшу – Горішніх Шерівців (2,0) та Шубранця (2,14).

Охорона здоров'я оцінюється в 3,11. Найвище цей показник оцінили у мікрорайонах Шанці (3,65) і Монастирська (3,48), а також селі Горішні Шерівці

(3,47). Найнижче – в Новій Жучці (2,55) та Шубранцях (2,77). Важливо зазначити, що респонденти в основному задоволені станом власного здоров'я (3,83). Проте, жителі незадоволені пристосованістю міста до маломобільних верств населення (2,0). Доволі низько мешканці перспективної ОТГ оцінили якість проходження профоглядів (2,73). Більша частина респондентів відвідує державні медичні заклади оцінюючи їх в 3,15, тоді як приватні медичні заклади оцінюють в 3,77.

Задоволеність умовами, створеними, для проведення дозвілля оцінили в 3,04. Деякі мікрорайони та села особливо сильно відчують нестачу в місцях для проведення дозвілля, чи можливістю легко добратися до них. Сюди входять села Топорівці (1,50) і Коровія (2,25), а також мікрорайони Нова Жучка (2,0) і Садгора (2,50). Найбільш задоволені даним показником жителі мікрорайону Монастирська (4,17).

Найнижче жителі оцінили комфортність пересування (2,86). Мешканці перспективної Чернівецької ОТГ відносно задоволені умовами для пересування на власному автомобілі (3,35) та пішки (3,16), проте вважають, що територіальна громада малоприсаєтна для пересування по ній на велосипеді (1,97). Основною проблемою маршрутних таксі є те, що в переважній більшості вони не пристосовані до людей з обмеженими можливостями (1,67). Також респондентів турбує технічний стан як маршрутних таксі (2,48), так і електротранспорту (2,39). Найкраще опитані оцінили вартість проїзду (3,50) та навички водія (3,69). Найвищу оцінку комфортності пересування отримали мікрорайони Рогізна (3,49), Монастирська (3,43) та Стинка (3,30), а найнижчу – Шубранець (2,15) і Топорівці (2,28). Найвищий індекс якості життя зафіксований у мікрорайоні Монастирська, за якою слідує Рогізна, Шанці та Клокучка. Найнижчі результати отримали села Шубранець і Топорівці. Дослідження якості життя населення в перспективній Чернівецькій ОТГ не можна назвати завершеним. Для об'єктивного відображення ситуації необхідно зібрати більше даних, зокрема, для с. Задубрівка, оскільки для зазначеного населеного пункту відсутні показники;

Варто зазначити, що поділяючи результати дослідження на мікрорайони та села ми не можемо говорити про репрезентативність цих даних в розрізі кожного з них, а швидше це дає нам можливість проаналізувати відмінності між мікрорайонами (селами) за різними показниками.

Список використаних джерел

1. Вимірювання якості життя в Україні, Аналітична доповідь, Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін. – К.: 2013. – 48 с.
<http://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/%D0%AF%D0%BA%D1%96%D1%81%D1>

82%D1%8C%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.pdf

2. Гукалова І.В. Якість життя населення України; суспільно-географічна концептуалізація. Монографія / І.В. Гукалова. – К., 2009. – 346 с.

3. Егоршин А.П. Гуськова И.В. Методология управления трудовыми ресурсами: монография / Под ред. А.П. Егоршина, И.В. Гуськовой – Н.Новгород: НИМБ, 2008. – 352 с.

4. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання : монографія / О. А. Мельниченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2008. – 232 с.

5. Перспективний план формування територіальних громад в Чернівецькій області [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://oblrada.cv.ua/downloads/PLAN_2019.pdf

6. Якість життя населення у Львові [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/file/d/1-7N7eOLazQWwqZPcgZEmpUzD2al5Zc28/view>

ЕЛЕКТРОННИЙ АТЛАС «НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ПРИРОДНА І КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА»

Катерина Поливач

kateryna.polyvach@gmail.com

Інститут географії Національної академії наук України, Київ, Україна

Abstract: The purpose of the study is to present the main methodological approaches to thematic mapping of the cultural and natural heritage of Ukraine and the results of their implementation in the electronic atlas "Population of Ukraine and its cultural and natural heritage".

Key words: digital atlas; mapping; cultural heritage; natural heritage.

Прийняття у вересні 2015 р. світовими лідерами на Генеральній Асамблеї ООН «Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», було ознаменовано однією з найзначніших новацій: усвідомлюючи цінності культурного різноманіття і внеску культури в сталий розвиток, культурний компонент було вперше включено до більшості «Цілей сталого розвитку» та активізацію зусиль з охорони та збереження світової культурної та природної спадщини виділено в окреме завдання.

Незамінним інструментом людства у справі збереження культурних цінностей світу провідними міжнародними установами визнано культурне картографування, яке включає в себе широкий спектр методів і видів діяльності – від збору та управління даними до складного картування з використанням геоінформаційних систем. Зокрема, використання картографування культур

ЮНЕСКО розглядає в якості фундаментального кроку в досягненні мети збереження культурного розмаїття в світі [1].

Послідовно продовжуючи роботу з розвитку національної інфраструктури геопросторових даних, тематичною основою яких є Національний атлас України, Інститут географії здійснив розроблення тематичного електронного атласу «Населення України та його природна і культурна спадщина». Вперше в Україні на основі зібраної, систематизованої та наочно представлені ґрунтовної та всебічної інформації показана цілісна картина природної та культурної спадщини країни і окремих її частин.

Метою дослідження є викладення основних концептуальних та методичних підходів до тематичного картографування культурної і природної спадщини та результатів їх впровадження у електронному атласі «Населення України та його культурна і природна спадщина».

Тематичний блок «*Природна і культурна спадщина*» Атласу складається з декількох розділів та підрозділів та відкривається «*Вступною частиною*», яка містить серію карт, що презентують визначні культурні та природні пам'ятки України. Насамперед це карта об'єктів і територій світового значення, занесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та кандидатів до занесення. Крім того, розроблено карти з нанесенням найвизначніших історико-культурних пам'яток («Сім чудес України») та найвизначніших природних пам'яток («Сім природних чудес України») за результатами відповідних Всеукраїнських громадських акцій, які були проведені у 2007-2008 роках.

Завершуватиме розділ карта «*Культурно-ландшафтне районування України*» (КЛР), розроблення якого в Україні здійснено вперше. Загальною метою КЛР було виявлення, виділення і розмежування цілісних природно-культурних системних територіальних утворень різного рівня, як сукупностей взаємопов'язаних культурних ландшафтів, які взаємодіють на певній території (під культурним ландшафтом розуміється природно-культурне локальне територіальне утворення, яке є результатом історичної та сучасної взаємодії даного суспільства і природного середовища, та цілісний образ якого сприймається і цінується за її природні та культурні якості (матеріальні та духовні) унікального (всесвітнього), видатного (національного) чи великого (місцевого) значення). Джерельно-інформаційною базою проведення КЛР слугували дослідження, що відображають територіальну диференціацію України за багатьма групами ознак та мають розроблені відповідні схеми районування з їх картографічним втіленням. В результаті, в таксономічній системі КЛР країни виділено 14 культурно-ландшафтних країв та 52 культурно-ландшафтних макрорайонів.

Розроблення розділу *«Природна спадщина України»* мало певні труднощі, оскільки в Україні, на відміну від міжнародного права, термін «природна спадщина» не набув відповідного відображення в законодавчому полі, відповідно відсутня однозначна дефініція, не розроблено усталеної типології об'єктів тощо. Спираючись на результати попередньо проведених досліджень, при розробленні Атласу прийнято, що під природною спадщиною України мається на увазі сукупність унікальних, рідкісних, зникаючих чи типових об'єктів (територій, акваторій) і явищ середовища природного або природно-антропогенного походження, що мають особливу екологічну, наукову, інформаційну, пізнавально-освітню, оздоровчу, рекреаційну та естетичну цінність, охоплені існуючими та перспективними правовими формами та механізмами особливої охорони на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях або потребують їх застосування [2].

Відповідно з цим розділ складається з наступних карт:

«Природоохоронні території міжнародного значення». Території цієї категорії, незважаючи на відсутність її закріплення в національному законодавстві, створюються на виконання підписаних Україною міжнародних конвенцій та включають: об'єкти та номінанти до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО згідно з Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини; водно-болотні угіддя міжнародного значення (об'єкти та номінанти для внесення до «Рамсарського Списку водно-болотних угідь міжнародного значення»); об'єкти Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО; території особливої природоохоронної значення (ТОПЗ) - об'єкти та номінанти для внесення до Смарагдової мережі Європи, яка формується в рамках «Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ їх існування в Європі» на території країн, які не є членами Європейського Союзу. Зокрема, станом на 4 грудня 2019 року до Смарагдової мережі включено 377 українських територій загальною площею понад 7 млн га.

«Природно-заповідний фонд загальнодержавного значення» та «Природно-заповідний фонд місцевого значення». Центральне місце в системі територій та об'єктів особливої правової охорони посідає природно-заповідний фонд України (ПЗФ), за результатами даних обліку якого, станом на 01.01.2020 мав в своєму складі 8512 території та об'єктів загальною площею 4,4 млн. га в межах території України.

Відсутність на центральному та на більшості регіональних офіційних веб-сайтах комплексної довідкової та картографічної інформації про стан та перспективи розвитку ПЗФ, викликала необхідність формування бази даних об'єктів та територій ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення за встановленими категоріями на основі матеріалів Міністерства захисту довкілля

та природних ресурсів України (проектів створення, положень, картосхем тощо). Подальша систематизація даних була пов'язана з їх координатною прив'язкою, детальним описом тощо та наступною вивіркою правильності атрибутивних даних з Державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України.

«Геологічна спадщина». Карту, що візуалізує просторове поширення геологічних пам'яток України, показує їх структуру за видами та приуроченість до тих чи інших *геоструктурних* елементів, створено за даними 4-х томного видання «Геологічні пам'ятки України» (2006-2011).

«Перспективні до заповідання об'єкти та території». Базу даних для карти щодо потенційних ділянок і територій перспективного заповідання та правової охорони у межах рівнинної України, було розроблено на основі НДР «Розробка наукових принципів та ландшафтно-біотичних критеріїв організації перспективної сітки заповідних територій різного рангу», що виконувалась Інститутом географії у 2015-2019 роках із залученням експертів та матеріалів інших академічних установ, матеріалів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України тощо.

При розробленні карт розділу *«Культурна спадщина України»* було прийнято авторське визначення культурної спадщини як сукупності унікальних успадкованих від попередніх поколінь матеріальних та нематеріальних культурних цінностей, пам'яток та історико-культурних територій і об'єктів, що мають виняткове історичне значення для збереження і розвитку самобутності України і всіх її етнічних та соціальних спільнот, їхнього внеску до світової цивілізації та формування культурного простору.

До підрозділу «Нерухома культурна спадщина» включені карти особливих історико-культурних територій («Історичні населені місця» та «Історико-культурні заповідники»), як результат територіального підходу до збереження, охорони та використання культурної спадщини, при якому спадщина зберігається в її традиційному природному та історико-культурному середовищі.

Відсутність в Україні повної офіційної інформаційної картини щодо обсягів та стану об'єктів культурної спадщини, яких, за даними Державної служби статистики, на кінець 2016 року налічувалось 125,7 тис., з них 4145 - національного значення, викликало необхідність створення відповідної інформаційної бази з наступним геокодуванням, візуалізацією топографічного розташування та документальним описом пам'яток культурної спадщини національного (та, частково, місцевого) значення.

В результаті розроблені карти за видами пам'яток та їх типами, а саме: «Пам'ятки архітектури та містобудування» (об'єкти культової архітектури; житлової архітектури; фортифікаційні споруди; адміністративно-громадської

архітектури; промислової архітектури; містобудування; садово-паркового і ландшафтного мистецтва); «Пам'ятки археології» (стоянки та поселення; поховальні об'єкти; оборонні споруди; пам'ятки давніх культур; пам'ятки мистецтва та епіграфіки; пам'ятки, пов'язані з виробництвом); «Пам'ятки історії» (державного устрою та суспільного життя; соціальних та національно-визвольних рухів; історії виробництва і техніки; розвитку науки, освіти, мистецтва та спорту; воєнної історії); «Пам'ятки монументального мистецтва» (монументальна скульптура; монументальний живопис; монументально-декоративне мистецтво); «Пам'ятки садово-паркового мистецтва» «Ландшафтні пам'ятки»; «Пам'ятки науки і техніки» (промислові споруди; інженерні споруди; науково-виробничі об'єкти).

Загальна характеристика кількості пам'яток культурної спадщини в розрізі регіонів містить показники їх кількості та розподілу за видами; щільність розподілу усіх пам'яток в розрахунку на 1 кв. км території використано в якості фону карт.

В Атласі суттєво розширено склад функціональних груп об'єктів культурної спадщини, як це здійснюється в ряді ініціатив та програм ЮНЕСКО, ICOMOS та інших міжнародних організацій.

Результатом проведеної пошукової та відповідної інформаційної роботи з інтегрування широкого спектру об'єктів культурної і природної, матеріальної і нематеріальної, рухомої і нерухомої спадщини за окремими дослідницькими областями та їх наступного картографування, стали карти етнографічної, релігійної і науково-технічної спадщини. Зазначені терміни, як окрема категорія, не мають офіційного визначення у міжнародних документах та вітчизняному пам'яткоохоронному законодавстві, однак зустрічаються в деяких нормативно-правових актах, науковій літературі або діловій документації.

Представлені в Атласі перші в Україні спеціалізовані карти подібної тематики та масштабу охоплення, можуть не тільки сприяти введенню у наукову практику цих категорій, вони дозволяють значно розширити предметне поле досліджень культурної та природної спадщини.

Розробленню карт підрозділу «*Етнографічна спадщина*» передував аналіз сучасних підходів до вивчення та встановлення ролі і місця етнографічної спадщини в загальній системі культурної спадщини, що дозволило розробити її авторське визначення як сукупності культурних цінностей, об'єктів та елементів культурної спадщини у їх взаємозв'язку та взаємозалежності з природною спадщиною, та являє собою культурний здобуток та спадок певного етносу, джерело етнокультурної інформації для збереження, популяризації, освоєння та передачі від покоління до покоління.

Цим самим етнокультурна спадщина визнається як багаторівнева та багатокомпонентна система, що є органічною та невід'ємною складовою матеріальної і нематеріальної культурної спадщини та природної спадщини. Відповідно, до підрозділу увійшли наступні карти: «Нематеріальна культурна спадщина», «Етнографічні музеї та установи музейного типу», «Народні художні ремесла і промисли», «Етнофестивалі, свята та ярмарки».

Основним джерелом інформації для наповнення карти «Нематеріальна культурна спадщина» стали списки елементів нематеріальної культурної спадщини – ЮНЕСКО, Національний та обласні (регіональні). Внесені (або номіновані для внесення) до переліків елементи та місця їх сучасного побутування розподілені за трьома категоріями та об'єднані за наступними видами: усні традиції та форми вираження, виконавське мистецтво; звичаї, обряди, святкування; традиційні ремесла.

Важливу роль у збереженні етнокультурної спадщини відіграють музеї. Вплив сучасних трансформаційних процесів призвів до суттєвого перетворення призначення музею від інституції, що зберігає та експонує переважно матеріальні рухомі предмети, до включення в його цільові функції також процесів музеєфікації, зберігання, популяризації, актуалізації та освоєння елементів нематеріальної культури та природних територій, які мають історичну цінність.

До музейної складової етнокультурної спадщини включені: етнографічні музеї – заповідники; музеї етнографії, побуту, народних ремесел та декоративно-прикладного мистецтва; середовищні музеї, з них: музеї народної архітектури та побуту просто неба; музеї-хати (садиби); заклади музейного типу (етнографічні та історико-культурні комплекси).

Народні художні промисли - це одна з найважливіших традиційних галузей української культури, які були і залишаються візитівкою України, основою її автентичності та самобутності.

Основною джерельною базою для наповнення карти слугували дані про традиційні центри (осередки) народних художніх промислів, наведені в «Історії декоративного мистецтва України» (Т. 4: Народне мистецтво та художні промисли ХХ ст.), які розподілені на види за групами виробів. Тобто, база даних та карта охоплює як існуючі, так і зниклі центри у ХХ -ХХІ століттях. Орієнтовне уявлення про сучасний стан промислів в Україні було отримано під час мапування місць сучасного побутування традиційних ремесел, як елементу нематеріальної культурної спадщини, що внесені (або номіновані) до Репрезентативного списку ЮНЕСКО, національного та обласних (регіональних) переліків, та відображені на карті «Нематеріальна культурна спадщина».

Важливу роль в популяризації етнокультурної спадщини України відіграють найрізноманітніші етнофестивалі, свята та ярмарки, кількість та територіальне поширення яких постійно зростає. З урахуванням існуючих класифікацій в науковій літературі та для цілей відображення фестивалів в електронному атласі їх запропоновано поділити за наступними видами згідно з головною метою їх проведення: фольклорно-етнографічні; з нагоди релігійних свят та обрядового дійства; традиційних промислів та ремесел; традиційних страв та напоїв; національних культур; ярмарки-етнофестивалі.

Виділення такої категорії як «*Релігійна спадщина*» було обумовлено багатьма чинниками. Так, за даними Центру всесвітньої спадщини, об'єкти, що мають релігійний чи духовний характер, є найбільшою тематичною категорією у Списку всесвітньої спадщини та становить приблизно 20 відсотків від їх загальної кількості, тому ЮНЕСКО, відповідно до рішення Комітету всесвітньої спадщини, з 2010-х років просуває Ініціативу щодо спадщини, що представляє релігійний інтерес (Initiative on Heritage of Religious Interest).

Україна є державою з багатою історією і великою кількістю конфесій, тому на її території розміщені святині багатьох релігій. Інтерес до релігійних центрів весь час зростає, адже це місця активного паломництва, які є також пам'ятками історії й архітектури та зберігають у найбільш цілісному вигляді історичні та природні ландшафти. За даними Мінкультури України станом на 1 січня 2018 року 4046 культових будівель мали статус пам'ятки архітектури або 21,9 відсотка їх загальної кількості. Невипадково, що більшість об'єктів від України у Списку всесвітньої спадщини також має релігійний характер. Це Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра в Києві, ансамбль історичного центру м. Львів зі всесвітньо відомими Архикафедральним собором святого великомученика Юрія та Катедральним собором Успіння Пресвятої Богородиці, резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях, 8 дерев'яних церков Карпатського регіону України.

Виходячи із розробленого в роботі авторського визначення релігійної спадщини як сукупності матеріальних і нематеріальних культурних цінностей та пам'яток – культових споруд, творів мистецтва, реліквій (святинь) різних конфесій, сакральних місць та ландшафтів, місць здійснення релігійних ритуалів (обрядів), традицій, які мають історичну, архітектурну, естетичну або мистецьку унікальність, підрозділ складається з наступних карт: «Головні та визначні культові споруди», що відображає собори (кафедральні храми та головні церкви монастирів) та церкви різних конфесій; «Монастирські комплекси», більшість з яких – не тільки видатні пам'ятки культової архітектури, це місце збереження національних та релігійних святинь, традицій та звичаїв тощо. Чудотворні ікони, цінні книги, моці святих, інші святі речі,

чудотворні джерела на їх території з давнини привертають до них паломників з звідусіль; «Сакральні місця», що відображає місця поховання святих (праведників) та видатних релігійних діячів різних конфесій та сакральні місця: джерела, скелі, гори, долини, печери та печерні храми.

Категорія культурної спадщини «*Науково-технічна спадщина*» має свої витоки ще з 1960-х років, коли у Великій Британії було започатковано діяльність громадської організації жителів індустріальних центрів, яка виступила за збереження промислових об'єктів як культурних пам'яток і важливих елементів соціокультурного середовища проживання сучасного суспільства. У 2012 році ЮНЕСКО започаткувало розроблення відповідного Глобального тематичного дослідження – з 2018 року ініціатива в області спадщини астрономії, науки і техніки.

В Україні нерухомі об'єкти науки і техніки з 2004 року виділяються в окремий вид, в 2016 році запроваджено Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання (фактично ведеться з 2001 року). Значимим засобом захисту, інтерпретації та популяризації науково-технічної спадщини виступають музеї.

Таким чином, до складу підрозділу включено:

карту «Промислова спадщина», на якій відображені: пам'ятки промислової спадщини за видами: промислово-виробнича спадщина; гідротехнічна спадщина; інженерна та інженерно-транспортна спадщина; агропромислова спадщина, в т.ч.: вітряні, водяні та парові млини; музеї: науково-технічного профілю (загальнотехнічні та галузеві); історії промислових, транспортних та комунальних підприємств та установ;

карту «Наукова спадщина», на якій відображені: пам'ятки наукової спадщини; наукові об'єкти, що становлять національне надбання; музеї історії наукових установ та освітніх закладів.

Тематика карт, представлених у розділі «Охорона, збереження, відновлення та використання природної та культурної спадщини», спрямована на висвітлення особливостей державного управління у цій сфері.

Як підсумок, карти розділу «Природна і культурна спадщина» Атласу представляють собою звід сучасної просторової інформації та знань про особливості розміщення об'єктів і територій спадщини, стимулюють розвиток теорії та методів тематичного та атласного картографування, слугуватимуть науковою та інформаційною підтримкою у розробленні загальнодержавних та регіональних програм і проектів в галузі вивчення, охорони та комплексного використання спадщини та включенні цієї проблематики до стратегій сталого розвитку та соціально-економічного розвитку держави, регіонів, районів та міст.

Список використаних джерел

1. <https://bangkok.unesco.org/content/cultural-mapping>
2. Руденко Л.Г., Поливач К.А. Природна спадщина: досвід та перспективи картографування в Україні // Український географічний журнал. – 2015. - №4 С.40-49

ПРОСТІР, ВЛАДА І ДИСЦИПЛІНА У ТВОРАХ МІШЕЛЯ ФУКО

Роман Лозинський

lrn3@ukr.net

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Abstract: The concept of disciplinary space, formulated by the prominent French thinker Michel Foucault, is analyzed. His understanding of space is characterized, in relation to knowledge and power. The issue of the use of disciplinary spaces by the authorities for control over a person is revealed.

Key words: space, discipline, power, knowledge.

Мішель (Поль-Мішель) Фуко (Paul-Michel Foucault, 1926–1984) – французький філософ, історик, культуролог та літературний критик, якого сьогодні визнано як одного з найвпливовіших світових мислителів у соціальних і гуманітарних науках. У своїх працях він звертався до найрізноманітніших суспільних тем. Зокрема, він здійснив критичний аналіз ролі в суспільстві медицини, в'язниць, дослідив історію божевілля, сексуальності тощо. Твори Мішеля Фуко відіграли важливу роль у т. зв. «просторовому повороті» в гуманітарних науках. Географія стала однією з центральних тем у його філософії.

В 1976 р. Мішель Фуко дав інтерв'ю відомому французькому географічному журналу *Hérodote* для світової географічної спільноти, а потім сформулював свої власні запитання авторам і читачам журналу [4]. В інтерв'ю він зазначив, що тактики і стратегії, які розгортаються через використання, розподіл, розмежування, контроль територій та їхню організацію, цілком могли б стати окремим напрямом геополітики, де сфера його досліджень як філософа й теоретика культури могла б зійтися з географією.

Увага Мішеля Фуко до географії почала зростати тоді, коли він зацікавився взаємозв'язками між знаннями і владою. Виявилось, що їх не можливо належно встановити без аналізу концепту «простір». Він уважав, що походження форм знання потрібно передусім аналізувати в термінах тактик і стратегій влади, а не в термінах свідомості чи сприйняття. А стратегії влади – це значною мірою її

ставлення до простору. Тому він ввів географію в коло своїх головних інтересів.

Простір є фундаментальним чинником для будь-якої форми суспільного життя, в будь-якому прояві влади. Мішель Фуко здійснив топографічний аналіз влади як особливим чином організованих соціально-просторових відносин. На його думку, дієвість влади залежить швидше не від її можливостей присвоювати, а від розташування її інститутів. Водночас, зв'язок простору і влади не можливо аналізувати у відриві від конкретних соціальних практик, поза тими контекстами й відносинами, які виникають в окремих історично сформованих місцях. Тобто, Мішель Фуко знову зробив актуальною проблему зв'язку часу і простору (історії та географії), яку він виразив такими питаннями: «Чому в різних місцях люди формуються і, відповідно, діють по-різному?», «Чому змінити суспільство означає змінити простір?». Мішель Фуко говорив про панування часу та історії у філософії ХХ ст., яка визначала простір як щось детерміноване, нерухоме й антидіалектичне. Всупереч такому погляду він запропонував поняття «історія простору», за допомогою якого спробував висвітлити соціальні механізми витворення простору, складний зв'язок між простором, знанням, владою і людиною. Ці думки згодом розвинув американський географ і урбаніст Едвард Соджа (Edward Soja).

Досліджуючи історичні зміни відношення до простору, Мішель Фуко пов'язує їх із зміною уявлень про місце. Місце – це не лише просторове поняття, але й часове, адже в ньому ніби накопичуються («складуються») і зберігаються час, історія, пам'ять, образи. В Середньовіччі існувала ієрархія місць, яка вимагала їхньої локалізації. Земля була в центрі світу, а столицею світу був Єрусалим. Після поширення в Новий час геліоцентричної теорії будови всесвіту локалізація місць змінилася на їхню протяжність. Адже простір став безмежним. А потім, в ХХ ст., протяжність змінило місцеположення, яке визначалося через відносини сусідства між точками й елементами. Роздуми Мішеля Фуко про локалізацію, протяжність, місцеположення відтворили послідовні зміни уявлення про простір, які панували послідовно в традиційному доіндустріальному місті, сучасному або модерному індустріальному метрополісі, постмодерному постіндустріальному мегалополісі.

В ще одному інтерв'ю «Простір, знання і влада» (Espace, savoir et pouvoir, 1982) Мішель Фуко підняв питання опросторення знання у зв'язку з новою формою відносин між простором і владою, яка стала можливою завдяки новим видам комунікації, таким як залізниця [4]. Внаслідок цього змінилася також роль міста й урбаністичного ландшафту – модель міста стала матрицею, яка регламентує усю державу. Столиця визначає структуру країни з усім її

інститутами. Він також зазначив, що експансія просторових метафор призвела до того, що простір роздрібнився, фрагментувався на безліч жорстких, «службових» просторових образів, які формують мозаїку просторового досвіду конкретної людини. Відбулася своєрідна імплантація простору як філософського поняття у сферу набагато ширшого ментального пошуку, в якому простір став безпосереднім знаряддям думки. Тому сучасна епоха – швидше епоха простору, тоді як ХІХ ст. – епоха часу, історії. Сьогодні простір відіграє головну роль в усіх формах громадського життя, є в основі будь-якої реалізації влади. Сучасну йому епоху мислитель назвав епохою одночасності, зіткнення, близькості й віддаленості, розсіяння. Завдяки філософії Мішель Фуко уявлення про простір стали соціально більш критичними, а сам простір – ситуативнішим.

Аналізуючи стратегії влади, визначний французький філософ звернув увагу на використання нею для контролю над людиною т. зв. «дисциплінарних просторів». В основі цієї стратегії є соціальний розподіл простору й часу, завдяки якому людину спонукають до саморегуляції поведінки («дисципліни»). Особливо чітко виражено такий розподіл у лікарнях і в'язницях, де формуються досконалі дисциплінарні простори, прояви яких зустрічаємо на кожному кроці в сучасному суспільстві. Питання зв'язку простору та влади через дисципліну ґрунтовно проаналізовано в працях Мішеля Фуко «Народження клініки. Археологія лікарського погляду» (*Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, 1963) [2], «Наглядати й карати: народження в'язниці» (*Surveiller et punir. Naissance de la prison*, 1975) [3].

Досліджуючи історію народження клініки, Мішель Фуко зазначає, що сучасна лікарня виникла лише наприкінці ХVІІІ ст. Середньовічна лікарня – це передусім інститут соціального розділення і виключення, притулок для міської бідноти. В лікарню приходили вмирати, її персонал – це здебільшого представники церкви, призначенням такої лікарні було не лікувати, а дбати про спасіння душі. Діяльність середньовічних лікарень супроводжувалася багатьма негативними соціальними явищами, адже вони сприяли поширенню епідемічних захворювань, правопорушень, контрабанді з колоній та ін.

У 1760-х роках в Англії та Франції розпочалося реформування лікарень для того, щоб ліквідувати у них зазначені негативні явища. В Англії це робив Джон Говард, у Франції – Жак Тенон. Відбувалася медикалізація лікарень, вони ставали повноцінними медичними закладами. Це змінило їхню архітектуру й місцеположення. Після завершення реформ медицина, яка була раніше за суттю кризовою (усувала патологію), стала інвайроментальною (додатково ще й регулювала відносини хворого з довкіллям). Джон Говард і Жак Тенон виявили, що для зниження негативних ефектів, зумовлених перебуванням хворих людей,

потрібна технологія, яка б змінила конфігурацію простору й дала змогу контролювати просторово-часову організацію лікарні. Цією технологією стала дисципліна. Так було відкрито просторовий вимір влади та підтверджено владу місця.

У трактуванні Мішеля Фуко «дисципліна» – це мистецтво просторово-часового розподілу індивідів, яке дає можливість постійно наглядати за ними. Дисципліна створює комплексні простори, одночасно архітектурі, функціональні, ієрархічні, які фіксують положення та переміщення. Ці простори водночас реальні (визначають розміщення будівель, приміщень, меблів) та уявні (мають якісні характеристики, оцінку, ієрархію). Дисципліна створює спеціальні режими виробництва та застосовує механізми примушування щодо людського тіла. Розвиток сфери охорони здоров'я в ХІХ–ХХ ст. значно розширив використанням суспільством дисциплінарних просторів, а медицина стала одним із ключових інститутів суспільства, який виконує функції управління індивідами.

Інший яскравий приклад використання дисциплінарних просторів – це в'язниці, описані в книзі «Наглядати й карати: народження в'язниці». Дисципліну у в'язницях можна розвинути до досконалості. Концепцію ідеального дисциплінування, в основі якої, крім розподілу простору й часу, є тотальний нагляд Мішель Фуко називає «паноптизм».

Він наводить приклад проекту досконалої скляної в'язниці, який запропонував англійський філософ Джеремі Бентам, назвавши її «паноптикум» (або «паноптикон»). Досконала в'язниця — це циліндрична будівля з внутрішніми скляними перегородками. Наглядач перебуває в центрі й може стежити водночас за всіма в'язнями, сам залишаючись невидимим для них. Відповідно, в'язень ніколи не знає, коли саме за ним стежать, тому йому здається, що за ним стежать постійно. У стилі близькому до паноптикуму побудували декілька реальних в'язниць: «Пресідіо Модело» на острові Хувентуд (Куба), «Карабанчель» у Мадриді, «Хрести» в Санкт-Петербурзі.

Узагальнюючи свої думки щодо дисципліни, Мішель Фуко сучасну владу, все сучасне суспільство називає дисциплінарним. Такий тип влади функціонує в умовах паноптичної організації різного роду соціальних, економічних і політичних просторів. Його закладено в основу нової європейської технології управління. Ідеї паноптикуму використовуються для організації найрізноманітніших дисциплінарних просторів, які є не лише в лікарнях і в'язницях, але й у школах, бібліотеках, інтернатах і т. д. Основне правило залишається незмінним – простір структурований у вигляді численних сегментів, відкритих для нагляду, причому особу наглядача приховано. Сучасні технології відеонагляду створюють додаткові можливості для паноптизації

суспільства. В містах не лише закриті приміщення, але й щоразу більше публічних відкритих просторів стають доступними для цілодобового нагляду. Масова комп'ютеризація сприяє посиленню процедур контролю, нагляду, реєстрації, категоризації та обліку життєдіяльності індивідів, що встановлює влади цілком нового типу.

Дослідження дисциплінарних просторів мало значний вплив на розвиток концепції простору, на урбаністику та просторове планування, на такі галузі географії людини як політична географія, геополітика, культурна географія. Мішель Фуко надав простору активну роль. Він також розширив його функції. Крім естетичних чи суто утилітарних, простір може виконувати ще й дидактичні, виховні, виправні функції. В науковій літературі набув поширення вислів «паноптична організація дисциплінарного простору», тобто така організація простору в дисциплінарних об'єктах, яка навчає, виховує, виправляє.

Пандемія Covid-19 та обмеження, які накладаються сьогодні на людей з метою мінімізувати її негативні наслідки, перетворюють усе людське суспільство на тотальний дисциплінарний простір. Влада застосовує нові просторові механізми контролю за людиною, активно використовуючи сучасні інформаційні технології. В цьому контексті концепція М. Фуко стає, як ніколи раніше, актуальною. Вона змушує наново переосмислювати взаємозв'язки між владою, простором і дисципліною.

Список використаних джерел

1. Foucault, M. Space, Knowledge and Power (Espace, savoir et pouvoir; entretien avec P. Rabinow; trad. F. Durand-Bogaert), Skyline, mars 1982, pp. 16–20.
2. Foucault, M. Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, 212 p.
3. Foucault, M. Surveiller et punir. Naissance de la prison, Paris, Gallimard, 1975, 328 p. (укр. переклад: Фуко. М. Наглядати й карати: народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. — К.: Основи, 1998. — 392 с.
4. Questions à Michel Foucault sur la géographie, Hérodote, n° 1, janvier-mars 1976, pp. 71–85.

ВЕРХНЬО-ІВАЧІВСЬКИЙ ВОДОЗАБІР ТА МАЛАШІВСЬКЕ СМІТТЄЗВАЛИЩЕ - МОЖЛИВИЙ ГІДРАВЛІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ТА НАЯВНІ РИЗИКИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Мирослав Сивий
syvyjm@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The article attempts to update the problem of studying the hydraulic connection between two vital objects for ecological safety of Ternopil - Verkhno-Ivachivsky water intake, which is the main supplier of drinking water in the city and Malashivsky landfill, which is located in the second sanitary zone of water intake.

Key words: water intake, landfill, hydraulic communication, modeling.

Згідно Закону України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року" (від 28 лютого, 2019 р.), забруднення підземних і поверхневих вод України є однією з головних екологічних проблем, які несуть небезпеку для суспільства через збільшення рівня загальної захворюваності і смертності населення. Забруднення вод тісно пов'язане з управлінням відходами, вдосконалення ефективності якого є питанням безпеки суспільства і "ключовим завданням у вирішенні питань енерго- та ресурснезалежності держави, економії природних матеріальних та енергетичних ресурсів і завданням державної екологічної політики" [1].

В Україні спостерігається накопичення значних обсягів побутових відходів, що спричиняє масове виникнення сміттєзвалищ [3, 8]. Більшість з цих звалищ є несанкціонованими і управління відходами тут повністю відсутнє, проте й у межах офіційних сміттєзвалищ управління відходами відбувається неефективно й існує реальна небезпека забруднення прилеглих територій [5]. Органічні сполуки із сміттєзвалищ, розкладаючись, виділяють метан, вуглекислий газ, різні токсичні сполуки, які реагуючи з повітрям та атмосферними опадами, формують інфільтрат. Останній, просочуючись через дно сміттєзвалищ, попадає в поверхневі, ґрунтові та міжпластові води, забруднюючи їх, й робить їх небезпечними або непридатними до споживання [2, 6]. Виявлення напрямків та інтенсивності руху цих вод є першим кроком до розуміння поширення забруднюючих речовин з сміттєзвалищ і виявлення територій, які є найбільш вразливими до забруднення. Збільшення ефективності управління відходами вимагає запровадження управління екологічними ризиками на основі "його моделювання в режимі реального часу із залученням новітніх інформаційних технологій з метою захисту природних екосистем, здоров'я та благополуччя

населення”[1]. Моделювання динаміки підземних та поверхневих вод в межах сміттєзвалищ дозволить виявити території, які знаходяться під ризиком забруднення, а також з’ясувати найефективніші методи запобігання або зменшення забруднення. В Україні дослідження ефекту сміттєзвалищ на навколишнє середовище, які базуються на моделюванні, включають моделювання геоморфологічних процесів, термального режиму і виділення газів [4, 7, 9, 10]. Незважаючи на необхідність, моделювання руху поверхневих та підземних вод в межах сміттєзвалищ є в Україні обмеженим, тому існує нагальна потреба проведення таких досліджень, оскільки вони слугуватимуть основою для створення системи моніторингу та ефективного управління відходами в межах сміттєзвалищ й на прилеглих теренах.

Верхньо-Івачівський водозабір розташований на правому березі р. Серет в 12 км північно-західніше м. Тернопіль і знаходиться в північно-західній частині Волино-Подільської височини, в верхній течії р.Серет між селами Городище і Плотича.

Пошуки і розвідка підземних вод на водозабір виконані Київським геологорозвідувальним трестом Мінгеології УРСР в 1966-1969 рр. з метою водопостачання м. Тернополя.

Водозабір введено в експлуатацію у 1976 році. На даний час він нараховує 16 свердловин глибиною 43-50 м. розташованих в ряд через 136-1087 м вздовж правого берега водосховища і р. Серет. Верхньо-Івачівське водосховище має площу дзеркала 354 га з об’ємом 3,1 млн. м³, максимальна глибина до 5,0 м, середня – 1,2-1,5 м.

Всі свердловини обладнані на верньокрейдодий водоносний горизонт туронських відкладів. Потужність водозабору становить 32000 тис. м³/рік. Цей горизонт має повсюдне поширення й добре витриманий по площі.

В геологічній будові ділянки приймають участь верхньокрейдодий, неогенові та четвертинні відклади. Верхньокрейдодий відклади представлені сеноманським і туронським ярусами. Відклади сеноману в долині річки залягають на глибинах 37,5-58,5 м, в сторону водозаборів зростають до 65-110 м. Ці відклади складені пісковиками, пісками, вапняками та алевролітами. Відклади туронського ярусу в долині річки залягають на глибинах 1,5-21 м, в бік водозабору зростають. Представлені крейдою, в нижній частині розрізу – мергелем. Водовмісними породами є тріщинуваті мергельно-крейдодий відклади турону, в підосві яких залягають слабообводнені пісковики сеноману, які є відносним водотривом.

Води верньокрейдодий горизонту прісні, гідрокарбонатні кальцієві, кальцієво-магнієві, натрієві з мінералізацією 0,8-0,9 г/л.

Неогенові відклади представлені баденським і сарматським ярусами. Баденські відклади складені вапняками-черепашниками, літотамнієвими

вапняками, місцями – мергелями. Потужність – до 52 м. Нижньосарматські відклади представлені масивними вапняками з проверстками піску і глини. Водонесний горизонт поширений в основному в баденських відкладах. Потужність водонесного горизонту міняється від 10 до 26,8 м. Живлення його здійснюється за рахунок інфільтрації атмосферних осадків на вододільних ділянках. За хімічним складом води горизонту гідрокарбонатні, магнієво-кальцієві. Мінералізація міняється від 0,5 до 0,6 г/л.

Четвертинні відклади поширені в долині р. Серет і представлені різнозернистими пісками, суглинками і болотними ґрунтами. Потужність 10-15 м. Живлення водонесного горизонту відбувається за рахунок атмосферних опадів та інфільтрації води з водосховища і річки. За хімічним складом води гідрокарбонатні натрієво-кальцієві з мінералізацією 0,3 г/л. Шкідливі речовини (мідь, свинець, цинк, марганець) – в допустимих межах.

Розширення Верхньо-Івачівського водозабору вважається проблематичним, так як в другому санітарному поясі водоохоронної зони цього родовища знаходиться міське Малашівське сміттєзвалище. На водозаборі встановлені два пояси санітарної охорони:

- 1-й пояс – зона суворого санітарного режиму;
- 2-й пояс- зона обмежень.

Розмір меж зони суворого санітарного режиму для кожної сверловини розміром 60х60 м і площею 0,94 га, для площадки помпової станції 11-го підйому – розміром 316х130 м із загальною площею 4 га. Границя зони санітарної охорони 2 поясу для водозабору прийнята розміром 10х5,5 км загальною площею 55 км².

Балансові експлуатаційні запаси підземних вод для господарсько-питного водопостачання м.Тернополя Верхньо-Івачівського водозабору прийняті за категоріями А+В – 87,6 м³/добу, затверджені протоколом ДКЗ СРСР № 6005 від 8 липня 1970 р.

Малашівське сміттєзвалище знаходиться на відстані 18 км від північної межі м. Тернопіль на вододільній ділянці лівого схилу р. Серет у відпрацьованому вапняковому кар'єрі на площі понад 13 га, функціонує уже понад 30 років й служить для утилізації побутових та промислових відходів м.Тернопіль. Прилеглі до сміттєзвалища сс. Малашівці, Ігровиця, Н. Івачів, В. Івачів, Плотица також вивозять сміття на звалище. Дно сміттєзвалища у свій час ніяк не екранувалось й тому інфільтрат із сміття безперешкодно потрапляє в тріщинуваті вапняки підосви кар'єру. Верхньо-Івачівський водозабір, який є основним постачальником води м. Тернопіль, розташований на відстані 3 км від сміттєзвалища. Малашівське сміттєзвалище розташоване в другому санітарному поясі охорони водозабору.

Роботи з рекультивації території Малашівського сміттєзвалища проводяться з використанням відсіву кар'єру, яким пересипають сміття, що не усуває основної проблеми – попадання інфільтрату в поверхневі та підземні води. На даний час моніторинг якості води у Верхньо-Івачівському водозаборі здійснює ВО «Тернопільводопроєкт». Однак дані про періодичність контрольних проб та перелік контрольних показників якості води у відкритому доступі відсутні. Дзеркало ґрунтових вод має ухил від сміттєзвалища в бік водозабору, тобто у напрямку розвантаження підземних вод в долині р. Серет. Відомості про динаміку перетоку вод підземних горизонтів між сміттєзвалищем та водозабором відсутні загалом, не зрозумілий зв'язок з погодними умовами, порами року (інтенсивність атмосферних осадків, паводки, танення снігового покриву тощо). Необхідна потановка досліджень, які були б корисними для вдосконалення існуючого моніторингу поверхневих і підземних вод, а також могли б слугувати основою для розробки комплексної системи моніторингу підземних та поверхневих вод, оскільки якість води в колодязях в навколишніх населених пунктах не контролюється.

Наявні дослідження сміттєзвалищ в Україні з використанням моделювання охоплюють переважно симуляцію геоморфологічних, фізичних та геохімічних процесів, проте моделювання гідрологічних процесів - обмежені. Моделювання руху поверхневих та підземних вод широко використовується в світовій практиці для виявлення можливих шляхів поширення забруднюючих речовин [11,12]. MODFLOW 6 є однією з останніх розробок United States Geological Survey, який визнано міжнародним стандартом для моделювання руху вод [8]. Використання MODFLOW в Україні є обмеженим й, на наш погляд, було б однією з перших спроб змоделювати рух поверхневих та підземних вод між окремими об'єктами.

В результаті таких досліджень можна було б:

- 1) інформувати органи місцевого самоврядування про основні шляхи забруднення підземних та поверхневих вод в районі сміттєзвалища;
- 2) інформувати населення про необхідність правильної утилізації твердих побутових відходів;
- 3) розробити й впровадити систему моніторингу стану підземних та поверхневих вод в регіоні;
- 4) інформувати наукову спільноту про основні шляхи забруднення підземних та поверхневих вод та виявлення напрямків пріоритетних напрямків подальших досліджень;
- 5) ізробити комплексну програму моделювання шляхів забруднення підземних та поверхневих вод навколо сміттєзвалищ, яка охоплюватиме весь західний регіон України.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року" (від 28 лютого, 2019 р.),
2. Ishchenko, V., 2018. Prediction of heavy metals concentration in the leachate: a case study of Ukrainian waste. *J. Mater. Cycles Waste Manag.* 20, 1892–1900.
3. Ishchenko, V., Pohrebennyk, V., Kochan, R., Mitryasova, O., & Zawislak, S. (2019). *Assessment Of Hazardous Household Waste Generation In Eastern Europe*. Sofia: Surveying Geology & Mining Ecology Management (SGEM).
4. Kutsyi, D. V., 2015. Numerical Modeling of Landfill Gas and Heat Transport in the Deformable MSW Landfill Body. Part 1. Development of the Model 62, 403–407.
5. Pohrebennyk, V., Mitryasova, O., Podolchak, I., Politylo, R., & Kochanek, A. (2016). *Wastewater Treatment In Lviv Solid Waste Landfill*. Sofia: Surveying Geology & Mining Ecology Management
6. Popovych, V., Telak, J., Telak, O., Malovanyu, M., Yakovchuk, R., Popovych, N., 2020. Migration of Hazardous Components of Municipal Landfill Leachates into the Environment 21, 52–62.
7. Remez, N.S., Osipova, T.A., 2016. Prediction of strain of landfill considering soil foundation and angle of slope. <https://doi.org/10.15276/opu.2.49.2016.07>
8. Shevchenko, T., Koblianska, I., & Saher, L. (2016). Development of biodegradable municipal waste separate collection system in Ukraine to fulfill the requirements of the european union directives. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 7(3), 361-369.
9. Вамболь С. О., Вамболь В. В., Колосков В. Ю., Деркач Ю. Ф. (2016). Прогнозування рівня безпеки несанкціонованого сміттєзвалища з використанням імітаційного моделювання. *Екологічна безпека № 2/2016 (22)*, 52-58.
10. Попович В. В. Особливості температурного поля сміттєзвалищ / В. В. Попович, А. М. Домінік // *Науково-технічний збірник : «Комунальне господарство міст. Серія: Безпека життя і діяльності людини – освіта, наука, практика»*. – 2015. – № 120 (1). – С. 209-212.
11. Sadovenko, I. O., D., Zahrytsenko, A. M., C., Podvihina, O. O., C., & Dereviahina, N. I., C. (2017). Water balance control within rock mass using the capacity of water-bearing formations. *Natsional’nyi Hirnychiy Universytet.Naukovyi Visnyk*, (4), 19-26.
12. USGS (2020) MODFLOW and Related Programs. https://www.usgs.gov/mission-areas/water-resources/science/modflow-and-related-programs?qt-science_center_objects=0#qt-science_center_objects

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВІВ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ (КРУПНОМАСШТАБНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ЕТНОКОНТАКТНОЇ СМУГИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Василь Джаман, Наталя Заблотовська, Ярослав Джаман
vasyl_dzhaman@ukr.net, natalijazablotovskaja@ukr.net, y.dzhaman@chnu.edu.ua
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці, Україна

Abstract: Geographical features of manifestations of ethnic processes are revealed on the basis of large-scale research (in terms of settlements) of the ethnocontact strip of Chernivtsi region, which includes 145 settlements of four border administrative districts.

Key words: ethnos, ethnic structure, ethnic diversity, ethnocontact strip, Chernivtsi region.

Зміни етнічної структури населення тільки частково зумовлені етнічними особливостями природного руху й міграційних процесів. Існує ще один чинник динаміки – етнічні процеси, зокрема асиміляція, яка дуже чутлива до політичної ситуації. Зміна на політичній карті – розпад СРСР і становлення України як суверенної держави – зумовила зменшення рівня етнічної строкатості населення України від «поліетнічної» ($E_p = 0,447$) до держави з «перехідним» рівнем етнічної різноманітності населення ($E_p = 0,380$), що викликано збільшенням частки державоформуєчої нації [3, с. 29–31]. Загалом простежується чітка обернено пропорційна залежність – чим більший показник E_p , тим повільніші темпи його зменшення, коефіцієнт рангової кореляції – $K = -0,895$. Це спричинено тим, що в поліетнічних регіонах розселені етнічні меншини, які проживають тут упродовж багатьох століть на порівняно невеликих територіях і часто складають абсолютну більшість населення у місцях свого історичного компактного проживання. Цьому сприяла також українська толерантність, яка через політику підтримки національної самобутності (мови, освіти, культури тощо) дозволила етнічним меншинам зберегти високий рівень національної самосвідомості та сталість етнічних ознак.

Цікавим регіоном крупномасштабного дослідження динаміки етнічної структури і етнічної різноманітності населення виступає територія Чернівецької області, яка є яскравим прикладом етноконтактної зони, де сходяться українські, румунські та молдовські етнічні землі. За типологічною схемою етнічні межі тут мають яскраво виражений дифузний характер. На території чотирьох адміністративних районів (Герцаївського, Глибоцького, Новоселицького і Сторожинецького), які є прикордонними, розміщені 145 населених пунктів (у т.ч.: 140 сіл, 3 малі міста і 2 смт). Жодне із цих поселень

не є моноетнічним, характерне поєднання (у різних пропорціях) кількох переважаючих національних груп. Українці переважають у 62 поселеннях (42,8% від загальної кількості), румуни – у 53 (36,6%), молдовани – у 28 (19,3%), росіяни і поляки – по 1 селу. 22 поселення (15,2%) мають поліетнічну структуру населення (у Сторожинецькому і Новоселицькому районах – по 7, Глибоцькому – 6, Герцаївському – 2), 51 поселення (35,2%) – перехідне від поліетнічного до майже моноетнічного (у Глибоцькому районі – 17, Новоселицькому – 16, Сторожинецькому – 10, Герцаївському – 8). Етнічна строкатість населення краю зумовлена ще й тим, що хоч тут половина населених пунктів майже моноетнічна за величиною E_p , але домінують у них не один народ, а три: українці – в 37 селах, румуни – у 26 і молдовани – в 9 селах. При цьому майже моноетнічні села розміщені приблизно пропорційно у Глибоцькому районі (7 «українських» і 8 «румунських») і Новоселицькому районі (11 «українських» і 9 «молдавських» сіл); у Сторожинецькому районі значна перевага «українських» сіл (19) над «румунськими» (4) і тільки у Герцаївському районі всі майже моноетнічні села «румунські» (14) [2, с. 67]. Як наслідок, найвищий рівень етнічної різноманітності населення сформувався у Глибоцькому районі ($E_p = 0,760$), де чисельна перевага українців (46,8%) над румунами (45,3%) складає тільки 1,5%, при значній частці молдован (6,1%) і росіян (1,2%). У Новоселицькому районі ($E_p = 0,655$) переважаючою національною групою є молдовани (57,5%), яких більше ніж українців (34,0%) тільки в 1,7 разу, при відчутній питомій вазі румунів (6,8%) і росіян (1,4%). У Сторожинецькому районі ($E_p = 0,631$) чисельна перевага українців (59,6%) над румунами (36,8%) лише в 1,6 разу при значній частці поляків (1,5%) і росіян (1,4%). Населення Герцаївського району за величиною $E_p = 0,162$ належить до перехідних із домінуванням румунів (91,5%). Індекс етнічної різноманітності населення регіону чотирьох районі становить 0,803.

Для етноконтактної зони характерне сусідство поселень різної «етнічності». Наприклад, у трьох сусідніх селах Глибоцького району переважають: 1) українці у Старому Вовчинці (96%), 2) румуни в Багринівці (96%), 3) росіяни в Білій Криниці (77%). Ще одна особливість етноконтактної зони – тут розміщені не тільки міста, але й села, в яких компактно (по «кутах») проживають кілька етнічних спільнот. Так, у селі Стара Красношора Сторожинецького району 745 мешканців розселені по «кутах»: поляки – 432 особи (58%), румуни – 222 особи (30%), українці – 83 особи (11%). Подібна ситуація в селі Аршиця, в якому з 873 жителів: румунів – 451 особа (51,7%), українців – 233 особи (26,7%), поляків – 180 осіб (20,6%), інші національності – 9 осіб (1,0%) [1, с. 65–66]. Така строкатість співіснування численних національних груп населення на невеликій компактній території (а загалом

перепис населення зафіксував представників 50 народів) підкреслює актуальність дослідження етнічних процесів.

За останній міжпереписний період в умовах зміни політичної системи відбулися суттєві зміни національної структури населення в поліетнічній етноконтактній зоні Чернівецької області: кількість українців зросла на 12,3%, румунів – на 20,1%; водночас чисельність молдован зменшилася на 20,3%, росіян – на 34,2%, поляків – на 17,2%, євреїв – у 6,7 разу.

Значні зміни людності найбільших національних груп населення в етноконтактному регіоні Чернівецької області за порівняно короткий період привели до відчутних змін національної структури населення окремих поселень. За наявності національних груп і їх часткою у структурі населення (до уваги бралися ті, частка яких була не меншою 5,0% від загальної людності поселення) 145 населених пунктів етноконтактної зони чотирьох районів Чернівецької області об'єднані у 35 варіантів назв етнічної структури населення населених пунктів, що відображає етнічну строкатість регіону(. Етнічну структуру населення в етнічній назві населених пунктів відображено за допомогою шрифтів: 1) частка етнічної групи 5,0-15,0% передана розміром 12 – «українське»; 2) частка 15,1 – 30,0% – курсивом, розміром 14 – «українське»; 3) частка більше 30,0% – великими літерами – «УКРАЇНСЬКЕ». За рівнем етнічної різноманітності населення форма запису етнічної назви поселення загалом має такий вигляд: 1) «майже моноетнічне» – «УКРАЇНСЬКЕ» (домінуюча одна національна група, $\geq 95\%$ у структурі населення); 2) «перехідне» – «УКРАЇНСЬКО-румунське» (значна перевага першої національної групи над іншими); 3) «поліетнічні»: а) «УКРАЇНСЬКО-румунське» (перевага першої національної групи над другою – у 2,1 – 5,0 разів), б) «УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКЕ» (перевага першої над другою – менше 2 разів).

За розглядуваний період 20 варіантів етнічних назв населених пунктів збереглися, 15 варіантів – змінили свою назву. Це дозволило виділити 3 типи етнічних процесів: 1) трансформаційні (ними охоплені 23 поселення, що становить 15,9% їх кількості), 2) еволюційно-трансформаційні (37 поселень, 25,5%) та 3) еволюційні (85 поселень, 58,6%). За еволюційних процесів кількісні зміни часток національних груп несуттєві, тому змін у етнічній назві поселення не відбувається. При еволюційно-трансформаційних процесах кількісні зміни у національній структурі населення приводять до незначних змін у етнічній назві населеного пункту. Трансформаційні процеси – кількісні зміни зумовлюють якісні зміни – змінюється етнічна назва поселення. Наприклад, у Герцаївському районі 24 поселення були охоплені всіма трьома етнічними процесами:

1) еволюційними – 16 поселень (66,7%), у тому числі 15 “РУМУНСЬКИХ” і 1 “РУМУНСЬКО-українсько-молдавське”;

2) еволюційно-трансформаційними – 6 поселень (25,0%):

– “РУМУНСЬКЕ” → “РУМУНСЬКО-українське”,

– “РУМУНСЬКО-молдавське” → “РУМУНСЬКО-молдавсько-українське”,

– “УКРАЇНСЬКО-молдавське” → “УКРАЇНСЬКО-молдавсько-румунське”

– “РУМУНСЬКО-українсько-російсько-молдавське” → “РУМУНСЬКО-українсько-російське”;

3) трансформаційними – 2 населені пункти (8,3%):

– “МОЛДАВСЬКО-румунсько-українське” → “РУМУНСЬКО-українське”,

– “МОЛДАВСЬКО-румунське” → “РУМУНСЬКО-МОЛДАВСЬКО-українське”.

Найбільша частка поселень зазнала трансформаційних процесів у районах із найвищим значенням *Er* (у Глибоцькому і Новоселицькому – по 21%). За динамікою *Er* у розрізі населених пунктів спостерігається загальна тенденція до зменшення етнічної різноманітності населення поселень. *Er* зменшився у 60% поселень, не змінився – у 2,8% випадків і збільшився – у 37,2%. Найчастіше збільшення *Er* характерне для населених пунктів Новоселицького району (55,8%), тільки тут відбувся приріст *Er* для всього населення району, що зумовлено зменшенням частки переважаючої національної групи – молдован – у структурі населення як району, так і окремих населених пунктів. Висока частка приросту *Er* серед поселень Глибоцького району – у 42,1% випадків; тут зустрічається і найбільша різноманітність етнічних назв населених пунктів. Найвищими темпами етнічна однорідність зростає (*Er* зменшується) у населених пунктах Сторожинецького (у 77,5% випадків) і Герцаївського (70,8%) районів. У етнічно «змішаних» «українсько-румунських» поселеннях частка українців зростає там, де їх більше і навпаки. Аналогічна ситуація в «змішаних» селах, де переважаючими є українці або молдовани. Загалом відбувається природна асиміляція – зростає етнічна однорідність.

Список використаних джерел

1. Джаман В. Етнічна різноманітність населення – складова туристичної атрактивності території (на прикладі Чернівецької області) / В.Джаман, П.Мручковський, Я.Джаман // Географія і туризм: міжнародні виклики українському туризму / Мат. V міжнар. наук. конф. (Львів – Судова Вишня, 23-25 вересня 2011 р.). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2011. – С.63-66.

2. Джаман В.О. Етнічна різноманітність населення як фактор розвитку пізнавального туризму в етноконтактних зонах / В.О.Джаман, П.В.Мручковський, Я.В.Джаман // Географія та екологія: наука і освіта. Мат. IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Умань, 26-27 квітня 2012 р.). – Умань: Видавець Сочінський, 2012. – С. 65-68.

3. Джаман В.А. Этническая структура населения Украины и ее динамика в период становления государственной независимости / В.А.Джаман, Я.В.Джаман, П.В.Мручковский // География в школе. – 2014. -№8. – С. 26-35.

4. Етнічна мапа буковинського прикордоння на зламі тисячоліть / [Джаман В., Заблотовська Н., Косташук І. та ін.]. – Чернівці: Прут, 2011. – 80 с.

5. Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року): статистичний довідник, частина I / [за ред. В.Камінської]. – Чернівці, 2003. – 160 с.

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В 2019-2020 РОКАХ (ПОЛЬЩА, СЛОВАЧЧИНА УКРАЇНА)

Андрій Кузишин

kuzyshyn_a@tnpu.edu.ua

*Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Annotation: Through the prism of the results of electoral sympathies, it is possible to assess and compare socio-economic priorities in each of the countries under analysis (Poland, Slovakia, Ukraine). The results of the last presidential election campaigns in each of the countries that took place in 2019-2020 were used for evaluation.

Key words: elections, the results of the presidential election, Poland, Slovakia, Ukraine

Постановка проблеми. Впродовж 2019-2020 рр. в низці країн Центральної Європи (Польща, Словаччина, Україна) відбулися вибори президента. Наголосимо, що це держави президентсько-парламентського типу, для яких вибори очільника є вкрай важливим моментом організації суспільного життя. Схожість ситуації також відстежується в тому, що в усіх трьох країнах вибори очільника держави відбувалися в два тури.

Зміни на центрально-європейській політичній сцені співпадали з піднесенням популістських настроїв та партій у Європі та зменшенням підтримки партій з усталеними та досвідченими лідерами таких як Alternative für Deutschland в Німеччині, в Австрії, Шведські демократи – Sverigedemokraterna або Датська народна партія – Dansk Folkeparti. Вони стали попередниками популяризації відцентристських кампаній у Великобританії та США, які проклали шлях до голосування за Brexit та перемогу Дональда Трампа, а також найкращих історично результатів Національного фронту Франції у 2017 році. Питання в тому, наскільки результати українських виборів 2019 року відповідають цьому широкому міжнародному контексту.

Конкретне питання, яке ми маємо намір деталізовано розглянути в цій статті, пов'язане з просторовим розподілом таких настроїв. Регіональне дослідження такого характеру є запорукою правильного розуміння зв'язку між формуванням виборчих округів та результатами виборів. Висновки можуть бути актуальними для інших регіонів України, а можливо – і інших держав.

Слід погодитися з думкою А. Ласон та А. Токої [22], що останніми роками спостерігається зростання інтересу до ролі партійних лідерів на виборах та персоналізації політики. Сьогодні є достатньо досліджень, зокрема польських науковців, які спрямовані на те, щоб спростувати гіпотезу про те, що лідер партії є основним та визначальним фактором виборчих рішень у випадку нових партій, ніж у випадку з більш інституціоналізованими та вже сформованими партійними структурами. Відповідно до сучасної тенденції досліджень, просторові дослідження дозволяють зафіксувати непомітний ефект харизми місцевих лідерів на результат голосування, принаймні, коли вибори проводяться у виборчих округах, і є, мабуть, єдиним недеklarативним методом вивчення цього явища [22].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика актуальна в колі багатьох наукових напрямків (політології, політичної географії, соціології) як оцінюваних країн, так і в дослідженнях науковців інших держав.

В останні роки дослідження детермінант виборчої поведінки, що оцінюється через показники явки виборців, суттєво розширилися. Ґрунтовний аналіз таких наукових розвідок провели А. Ласон та А. Токої [22], які відзначили, що лише в 2014 р. було опубліковано близько 200 досліджень. Їх дослідження показали, що оцінка явки виборців, проведені як багатоваріантний регресійний аналіз, включає щонайменше одну з 14 змінних: - *соціально-економічний*: чисельність населення, концентрація населення (хоча це слабо співвідноситься з явкою виборців), стабільність населення (вимірюється трьома факторами: мобільність населення, приріст населення та відсоток власників будинків у громаді), однорідність доходів та етнічна однорідність, частка меншин (явка виборців нижча, якщо частка меншини у населенні більша), минула явка; - *політична*: близькість виборів [18] – існує позитивний зв'язок між конкурентоспроможністю виборів та відсотком виборців, які приходять на голосування, політичною роздробленістю [11], виборчими витратами [13, 14]; - *інституціональна*: виборча система [15, 16], обов'язкове голосування [17], вимоги до реєстрації [10] та одночасні вибори [24]. Такі дослідження проводилися також нами [5, 6, 7], оцінюючи особливості електоральної культури та змін електорального поля в межах території Західної України.

У Європі географічна мінливість визначальних факторів явки виборців була досліджена Е. Манслеєм та У. Демшаром [23]. Приклад виборів мера в Лондоні 2012 року показав, що поведінка виборців змінюється в географічному просторі і що деякі змінні, які, як вважається, впливають на явку певним чином, діють нерівномірно в просторі, а іноді навіть змінюють напрямок на протилежне традиційному передбачається ефект. Щодо Франції, М.-С. Саїб намагався визначити частку нерівномірності у явці виборців, що безпосередньо є результатом конкретних соціально-економічних факторів досліджуваних районів, щоб розрізнити конкретний ефект сусідства [25].

Мета даного дослідження – провести компаративний аналіз, як результати електоральних уподобань віддзеркалюють соціально-економічну ситуації та орієнтацію в означених країнах та їх великих регіонах.

Виклад основного матеріалу. Результати виборчої активності та електоральної прихильності дають можливість оцінити погляди домінуючої частки населення кожної з досліджуваних країн.

Вартий уваги факт – частота проведення виборів. В Словаччині за всю історію незалежності (від 1999 р.) всі вибори були плановими. В 2019 р. відбулася п'ята планова виборча кампанія. Вибори відбувалися навесні (16 березня та 30 березня 2019 р.), і відзначалися загалом невисокою явкою виборців – в середньому по країні – 48,7 %. У першому турі виборів президента Словаччини брало участь 13 кандидатів.

На посада керівника держави в Польщі претендувало 11 осіб (це були шості вибори за новітні історію держави). Четверо з них офіційно не представляли певних політичних сил, будучи безпартійними, хоча й мали підтримку політичних партій країни. Вибори відбувалися влітку (28 червня та 12 липня), але відзначалися загалом високою явкою виборців – понад 64 % в першому та понад 68 % в другому турі.

Вибори президента України відбувалися всьоме, з них двічі вони відбувалися достроково. В Україні в 2019 р. було зареєстровано рекордну кількість 39 претендентів на главу держави (20 з них – самовисуванці). Вибори як і в попередніх двох країнах відбувалися в два тури – 31 березня та 21 квітня.

Однією з складових аналізу електоральної прихильності є явка виборців.

Загалом слід відзначити, що електорат Польщі серед досліджуваних країн є найбільш дисциплінованим. В першому турі виборів участь взяли 64,5 % тих, хто має право голосу. В другому турі цей показник зріс до 68,2 %. Причому, особливо великою була явка виборців у великих містах країни (Вроцлав, Краків, Варшава, Гданськ, Познань – понад 73 %), а також в таких воєводствах як Малопольське, Мазовецьке та Поморське – в кожному з них – понад 70 %. Причому явка в містах та селах праткично не відрізнялась (69 % проти 66 %).

Оцінюючи явку виборців на виборах Президента Словаччини слід наголосити на чіткій тенденції зменшення тих, хто взяв участь у виборах в напрямку з заходу (Братиславський край – 54,7 %, Транчинський край – 45,8 %) на схід (Кошицький край – 35,5 %, Прешовський край – 38,4 %). В межах цього діапазону коливаються показники явки в межах всіх великих адміністративних одиниць Словаччини. Тільки в межах столичного Братиславського краю явка виборців перевищувала половину від загального числа виборців (в різних районах цього краю показники коливалися в межах 61,9 % до 45,1 %). Водночас мінімальні показники явки були характерні для східних країв та їх територій – Требішов – 27,6 %, Гелніка – 30,9 % (Кошицький край). Загалом явка в першому турі була вищою (48,7 %) ніж в другому (41,7 %).

Для українських президентських виборів була властива досить висока явка – 62,80 %. Найвищою вона була у Львівській (68,91 %) та Волинській областях (68,40 %) областях, найнижчою, вже традиційно, в поліетнічних областях – у Закарпатській (47,00 %) та Чернівецькій (56,10 %). В другому турі явка виборців також залишалась досить високою – 61,42 %.

Щодо електоральної прихильності, то в останніх президентських виборах Словаччини та Польщі не спостерігалось суттєвих амплітуд між прихильниками обох лідерів виборчого процесу в межах всієї країни, але вирізнялися великі адміністративні території, які віддавали суттєву перевагу одному з кандидатів. В Україні практично в усіх адміністративних територіях вищого рівня спостерігалась суттєва прихильність до одного з кандидатів (за винятком однієї території).

На відміну від першого туру, коли Дуда переміг у переважній більшості воєводств, у другому турі ситуація змінилася. Загалом по країні його перевага була несуттєвою (51 % проти 49 %). Відслідковується чіткий вектор зростання його прихильників в напрямку із заходу на схід (навіть більш правильно – на південний схід) країни.

Тшасковський був явним переможцем у Поморському, Західнопоморському та Любуському воєводствах. Охочіше голосували за нього у Вармінсько-Мазурському, Куявсько-Поморському, Великопольському, а також у Нижній Сілезії, Ополі та Сілезії.

Більшість виборців підтримали Дуду на Підкарпатті та у Любліні. Чинний президент також переміг Тшасковського в Мазовецькому, Підляському, Свентокшисьькому, Лодзькому і Малопольському воєводствах.

Одночасно розрив фіксується й за лінією місто/село. За Тшасковського віддала голоси переважна більшість мешканців великих міст та агломерацій, за Дуду – маленьких містечок і сіл.

Так само виборець Дуди виявився старшим, із меншими доходами і часто без вищої освіти.

Мав місце і поділ електорату за освітньою характеристикою. Так, кандидат від «Громадянської платформи» переміг серед володарів університетських дипломів. Чинного президента підтримали виборці з менш престижною вищою освітою і ті, хто має лише бакалаврат, також Дуда здобув перевагу над Тшасковським серед електорату з початковою (базовою) освітою.

У групі громадян з професійною та середньою освітою значно більша підтримка відійшла главі держави та менша – представнику опозиції.

Таким чином, особи молодшого віку з вищою освітою проголосували за Тшасковського. Дуду своєю чергою підтримали старші виборці із середньою та початковою освітою.

Зузана Капутова в першому турі виборів отримала переконливу більшість (майже 60 %) тільки в навколостоличному регіоні. Хоча вона була беззаперечним лідером в усіх без виключення регіонах Словаччини. Слід висловити думку, що саме значна кількість кандидатів стала перепорою до отримання перемоги ще в першому турі. В інших регіонах країни показник підтримки коливався від 45,3 % в Трнавському краї до 30 % в Транчинській краї (саме в межах цієї території була максимальна підтримка Мароша Шифчовича, кандидата, що посів друге місце).

В другому турі тільки в Пряшівському краї майбутній Президент Словаччини не набрала 50 % голосів. В окремих адміністративних територіях Кошицького та Жилінського краю також досить сильними були позиції Мароша Шифчовича, якого тут підтримувала більшість електорату.

Рекордна кількість кандидатів суттєво розпорошила голоси виборців та спряла проведенню другого туру в Україні. За результатами першого туру до половини електорату підтримали тих висуванців, які не пройшли до наступного кола. В другому турі спостерігалась суттєва консолідація голосів навколо обох кандидатів але з значним показником відміни в прихильності. Згідно з даними Центрвиборчкому В. Зеленський заручився більшою підтримкою виборців в Києві і у всіх областях України, крім Львівської, де П. Порошенко підтримали 62,79% виборців, тоді як за його опонента віддали свої голоси 34,49 % українців. Загальний розподіл голосів складав 73,22 % проти 24,45 % на користь В. Зеленського.

Важливо, що кожен з лідерів пропагував певну систему поглядів та цінностей, які слід вважати домінуючим у населення відповідної країни чи великих її регіонів.

Виходячи із загалом незначної переваги підтримки Анджея Дуди слід констатувати, що в Польщі ще є домінуючими погляди відносно

консервативного характеру, які він представляв. Серед його пропозицій є заборона ЛГБТ-парам всиновлювати дітей, підтримка традиційних сімейних цінностей та католицьких постулатів, що завжди було властиво для Польщі. Серед ініціатив Дуди – розширення виплат на дитину, «тринадцята» пенсія, зменшення пенсійного віку.

Виходячи із прихильності до Зузани Капутової (від 40,6 % в першому турі до 58,4 % в другому турі), в Словаччині наразі підтримуються досить ліберальні погляди щодо сімейного стану, є порозуміння у питаннях легалізації одностатевих союзів, усиновлення дітей одностатевими парами, Також підтримується політика щодо подальшої лібералізації в сфері економіки та відкритості країни для іноземних інвесторів. Хоча в східних адміністративних одиницях країни, виходячи із прихильності до Штефана Харабіна (загалом по країні його підтримало понад 14 % виборців підтримало) присутні і консервативні погляди, щодо захисту «традиційної словацької культури, заснованої на християнстві та сім'ї», а також певний супротив гендерній рівності, що загалом не властиво мешканцям Європейського Союзу.

Загалом політичні погляди обох лідерів президентських перегонів в Словаччині були досить близькими та відзначалися ліберальною проєвропейською орієнтацією.

Схожу політичну орієнтацію декларували обоє лідерів президентських перегонів в Україні. Вони підтримували рух України до НАТО. Щоправда В. Зеленський згадує про ЄС лише як партнера у реалізації окремих проєктів та як гаранта підтримки України в конфлікті на Донбасі. Багато уваги в нього придумано антикорупційним програмам, що є позитивним для іміджу України та самоутвердження населення. Електорат підтримав також ідею щодо ліберальної економіки з ставкою на ІТ-сектор і обіцянки інвесторам захист вкладених коштів.

Висновки. Результати виборів президента в досліджуваних країнах Центральної Європи свідчать про прихильність схожих ідей та принципів, які мали б забезпечити ріст добробуту населення цих країн. Це позитивна тенденція. Загальний відхід від яскраво виражених націонал-патріотичних поглядів є ознакою «вестернізації» (захоплення глобалізаційними тенденціями Заходу), яка знайшла своє відображення в прихильності більшості активного електорату цих країн.

Президентські вибори в Словаччині та Польщі не продемонстрували суттєвих амплітуд між прихильниками обох лідерів виборчого процесу в межах всієї країни, але вирізнялися великі адміністративні території, які віддавали суттєву перевагу одному з кандидатів. В Україні практично в усіх

адміністративних територіях вищого рівня спостерігалась суттєва прихильність до одного з кандидатів (за винятком однієї території).

За результатами вибору президента слід констатувати, що соціально-економічні орієнтири в проаналізованих державах є близьким та відзначаються загальним вектором відходу від консервативних національних позицій до формування відкритого суспільства на засадах ліберальної економіки та ідей глобального світу.

Список використаних джерел

1. Бакумов О.С. Електоральна поведінки українських виборців в 2010-2014 рр.: кластерний аналіз / О.С. Бакумов // Форум права. – 2016. – № 3. – С. 19-24.
2. Брайчевський Ю.С. Концепція місця як чинника електоральної поведінки та регіональна політична поляризація в Україні // Економічна та соціальна географія. – 2013. – вип. 2 (67). – С. 67-74.
3. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / Олександр Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342.
4. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / Антоніна Колодій // АГОРА. Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – Київ: Стилос, 2006. – С. 69-91.
5. Кузишин А.В. Прояви електоральної культури на виборчому полі областей Карпатсько-Подільського регіону // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. – Одеса, 2017. – Том 22. – № 30. – С. 162-172.
6. Кузишин А.В. Суспільно-географічний аналіз електорального поля Західноукраїнського регіону // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. – № 2 (47). – С. 59-66.
7. Кузишин А.В. Суспільно-географічна характеристика електоральної культури на виборчому полі областей Карпатсько-Подільського регіону // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп». – 2016. – № 2 (41). – С. 104-110.
8. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Кирил Валерійович Черкашин; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2005. – 19 с.
9. Abstention and voting behaviour in the 2009 European elections. Analytical summary [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: 106 <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/en/20150201PVL00062/Abstention-and-voting-behaviour-in-the-2009-European-elections>.
10. Ansolabehere, S. and Konisky, D.M. (2006), The introduction of voter registration and its effect on turnout, *Political Analysis*, 14, pp. 83-100.
11. Dettrey, B.J., Schwandt-Bayer, L.A. (2009), Voter Turnout in Presidential Democracies, *Comparative Political Studies*, 42 (10), pp. 1317–1338.
12. Haydukiewicz L. Electoral geography as a new mean of analyzing social change Krakow city and Malopolskie Voivodship case study. *Bulletin of Geography socio-economic. Series. No. 15/2011. P. 95-115. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/v10089-011-0007-8>*.

13. Hogan, R.E. (2013), Campaign spending and voter participation in state legislative elections, *Social Science Quarterly*, 94, pp. 840-864.
14. Holbrook, T.M. and Weinschenk, A.C. (2014), Campaigns, Mobilization, and Turnout in Mayoral Elections, *Political Research Quarterly*, 67 (1), pp. 42–55.
15. Eggers, A.C. (2015), Proportionality and Turnout: Evidence From French Municipalities, *Comparative Political Studies*, 48 (2), pp. 135-167.
16. Endersby, J.W. and Kriekhaus, J.T. (2008). Turnout around the globe: the influence of electoral institutions on national voter participation, 1972–2000, *Electoral Studies*, 27, pp. 601-610.
17. Fowler, A. (2013), Electoral and policy consequences of voter turnout: evidence from compulsory voting in Australia, *Quarterly Journal of Political Science*, 8, pp. 159-182.
18. Fauvelle-Aymar, C. and François, A. (2006), The impact of closeness on turnout: an empirical relation based on a study of a two-round ballot, *Public Choice*, 127, pp. 469–491.
19. Kowalski, M. 2003: Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju. In: Kowalski, M. editor, *Przestrzeń wyborcza Polski*, Warszawa: PTG, PAN IGiPZ, pp. 11-48.
20. Kowalski, M. 2004: Regionalne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–2001. In: Markowski, T. editor, *Przestrzeń w zarządzaniu rozwojem regionalnym i lokalnym*, Biuletyn KPZK, Vol. 211, Warszawa: KPZK PAN, pp. 407-430.
21. Krzemiński, P. 2009: ‘Zachowania wyborcze w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 2005–2007 – wzory przestrzennych zróżnicowań’, *Przegląd Geograficzny*, 81 (2).
22. Lasoń, A., Torój, A. 2019: Anti-liberal, Anti-Establishment or Constituency-driven? Spatial econometric analysis of Polish Parliamentary election results in 2015. *European Spatial Research Policy*. Volume 26. Number 2, pp. 199-236.
23. Mansley, E. and Demsar, U. (2015), ‘Space matters: Geographic variability of electoral turnout determinants in the 2012 London mayoral election’, *Electoral Studies*, 40, pp. 322-334.
24. Nikolenyi, C. (2010), ‘Concurrent Elections and Voter Turnout: The Effect of the De-Linking of State Elections on Electoral Participation in India’s Parliamentary Polls, 1971–2004’, *Political Studies*, 58 (1), pp. 214-233.
25. dif.org.ua/article/khto-za-kogo-progolosuvav-demografiya-natsionalnogo-ekzit-polu-na-parlamentskikh-viborakh-2019?fbclid=IwAR1Dwb0ZtNljHrF2Wgo9BRN0PCPSD09M8sFc9l6GQDBIOMu-ns3Ze-W0pRw
26. cvk.gov.ua
27. <https://volby.statistics.sk/prez/prez2019/en/data04.html> – сайт Виборчої комісії Словаччини
28. https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/elections/president/indicators!/ut/p/z0/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8ziw3wCLJycDB0NDIJ9LQ08w4JNQvwtzI2Mncz1C7IdFQEXvI8u/ – Статистична служба Словаччини
29. <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl>

НООСФЕРНА ОПТИМІЗАЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ

*Ігор Касіяник, Борис Матвійчук, Іван Федорчук, Ганна Чернюк
cherniuk@kpmi.edu.ua*

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна*

Annotation: Authors examine noosphere, as a spiritual sphere of mental (intellectual) activity which arises up in a biosphere together with appearance of man and humanity. In a biosphere all are created terms are needed for vital functions and existence of man. A man must realize enormous responsibility for everything, that takes a place on Earth, as a possessor and owner. A way to it lies through domination above own desires aspiration to become veritable similarity of Creator, stepping to His true and truth.

Key words: noosphere, biosphere, lordship over nature, responsibility for peace, intellection.

Всесильний створив «людину: чоловіка і жінку створив їх» на заключному етапі шостого дня. Далі однозначно в книзі «Буття» написано «хай володарює вона (людина) над рибою морською, і над птахами небесними, і над худобою, і над усією землею, і над усіма створіннями, що плазують по землі». Тобто все створено для людей. Людина повинна пройти непростий шлях розумової діяльності, щоб зрозуміти, що влада над всім оточуючим середовищем не означає егоїстичного підходу використання всього тільки для себе. Навпаки, потрібно чинити так, щоб приносити радість і користь іншим, інакше можна нашкодити і для себе і для світу. Людина повинна відчувати себе по відношенню до всіх живих істот та біогеоценозів, як Творець, бути подібною до Творця. З позицій духовного розуміння ноосфери, як сфери розуму, тобто духовної розумової діяльності людства, кожна людина повинна піднятися від рослинного і тваринного рівня існування до «народження» в собі людини. Спочатку бажання влади виглядає як панування, коли можна лежати, як камінь біля дороги: «дайте мені спокій», або сидіти чи лежати перед телевізором, пропускаючи через себе екранну інформацію, а потім шкодуючи втраченого часу. Потім виникає «рослинний світогляд», коли людину притягає світло і вона починає аналізувати все, що навколо неї відбувається, рухається як рослина, що прив'язана до землі, розпускається вдень і поникає вночі. Після цього настає новий (більш високий) якісний етап існування на рівні тваринних бажань. Це вже переміщення, пошуки харчування, групування та об'єднання з подібними істотами, турботи про житло, продовження роду та виховання потомства. Щоб все необхідне мати, треба як слід попрацювати.

Але понад усім стоїть найвищий рівень існування, який включає в себе всі попередні, це людяність – «Людина в середині нас». Слово «Адам» походить

від слова «доме» - подібний, схожий, як пояснює М. С. Лайтман [7]. За людським духовним рівнем і людяними властивостями людина подібна до Творця. Для Творця властива повна віддача, абсолютна, безмежна Любов. Власне таким хоче і повинен стати Адам, щоб піднятися до рівня господаря райського саду природи. Таким чином головна ціль ноосферного існування людини – це прагнення бути схожим до Творця, народитися духовно, щоб назватися Адамом – Людиною подібною до Творця. Таку людину не спокушає багатство або виснажлива робота заради слави та фурору. Тому і написано: «Створено людину за образом нашим, за подобою...», тобто такою, якою запланував, задумав, спроектував Творець. Він уклав в душу людини свої властивості і «точку в серці» - тобто прилад Вищого управління. Через цю «точку» Творець з'єднується з нами і починає «будувати» нас за своїм задумом, як йому подобається. Без цього високого рівня, тобто духовного (ноосферного) світогляду, людина не зможе отримати інформацію про програму і шлях свого життя. Без духовного керування людина не знає, що від неї вимагається, як зробити наступний крок, постійно помиляється та страждає. Образ Творця, який все віддає, вселяється в душу і все виправляє, створює Людину-Адама – вінець творіння [7].

Ще раз вдумливо повторимо «... і хай володарюють вони над рибою морською, і над птахами небесними, і над худобою, і над усією землею, і над усіма істотами, що плазують по землі. І створив Всесильний людину за образом Своїм...». Згадаємо, що написав про цю владу та володарювання Ф. Енгельс у «Діалектиці природи»[2]. Таким чином це власність накладає на Людину, як володаря, величезну відповідальність за все, що відбувається в оточуючому світі. Коли людина це зрозуміє, тоді вона починає чинити роботу, заради якої створена. Виправляючи себе, свій шлях, свої ідеї людина автоматично виправляє і всю навколишню природу.

З духовної точки зору (М. С. Лайтман, 2010): «Все, що відбувається з природою, є відображенням того, що є всередині людини. Екологічні катастрофи, забруднення водою суші, морів, океанів, вимирання тварин, урагани та інші стихійні лиха – це відображення нас (людей), нашої егоїстичної суті, рабами якої ми є. В середині у нас весь світ, і він чекає, коли ми зрозуміємо, що відповідаємо за все, що в ньому відбувається, зрозуміємо і виправимося»[7] (переклад авторів). А далі слід зрозуміти, що «Кожен з нас – уламок від скелі, тобто Творця. В нас містяться властивості Любові і Віддачі, які існують в Ньому. Тільки ми відкололися від Нього... Нас відколов егоїзм – властивість якого абсолютно протилежна Творцю.»[7].

Радянські та пострадянські вчені, в тому числі філософи наповнюють термін «ноосфера» матеріалістичним змістом, розглядаючи її як метасистему,

що виникає при взаємодії соціальної сфери та природного середовища. При цьому вона включає певні необхідні речовинно-енергетичні передумови та умови розвитку суспільства [1,3,4,5,6,9]. Відомо, що термін «ноосфера» вперше введений у 1927р. Ле Руа у Франції. Він складається з двох слів: «ноос» – розум і «сфера» – оболонка. Ле Руа вважав, що в розвитку біосфери настає «психозойська» ера. За Тейяр де-Шарденом навколо біосфери і над нею утворився «мислячий пласт» в зв'язку з появою людини та розумовою діяльністю людства. П. Тейяр де-Шарден створив вчення про ноосферу у праці «Феномен человека», яка перекладена російською мовою [8]. Він вважає, що основними сходинками в процесі розвитку та ускладнення космічної матерії – космогенезу, відносно нашої планети виступає геогенез, який переростає в біогенез, а з нього після виникнення людини формується сфера розвиваючого розуму - ноогенез. Відповідно біосфера (жива природа) переходить у ноосферу (сферу розуму), яка на вищій стадії розвитку досягає духовного рівня, тобто «Теосфери». Слід відмітити, що Тейяр де-Шарден спрогнозував сучасні спроби пізнання спільними зусиллями науки і релігії [8]. Якщо «Теосфера» де-Шардена, як вища стадія розвитку ноосфери, базується на об'єднанні досягнень науки і релігії, то це не заключна сходинка розвитку. Всіма процесами розвитку, всіма сферами та переходами від однієї до іншої хтось керує, це Той, хто дає і забезпечує існування життя. Він посилає Духа життя і все оживає та розвивається, а коли забирає – все повертається в прах, розпадаючись на молекули і атоми. Із книги «Буття» витікає, що спочатку було створено космічно-планетарні умови для виникнення та існування життя: «Спочатку створив Бог небо і землю. Земля була безвидною і порожньою, і темрява над безоднею» та Дух (нематеріальна субстанція) клопітливо носився над водою. Потім було створене світло і відділене від темряви та названо днем, а темрява – ніччю: «і був вечір, і був ранок: день один». Слово «день» перекладено з івриту. Переклад з івриту слова «йом» може бути не тільки «день», але і «період» чи «епоха». На другий «день» було створено «твердь» (простір) – можливо це атмосферне повітря, яке відділило воду під твердю від води, яка над твердю. Слово «твердь» - це переклад слова «ракийа», що означає «простір» при більш змістовному перекладі. Можливо, тепер від тієї води залишилась «воднева корона» земної атмосфери на висоті від 3000 до 20000км. На третій «день» з'явилась суша, на якій виникли рослини. Третій «день» також починається з вечора. За науковими даними рослини змінили хімічний склад повітря, адже атмосферний кисень і азот мають атмосферне походження. За книгою «Буття» на четвертий «день» було створено сонце для управління днем та місяць для управління ніччю, а також зорі. Світила створені для відділення дня і ночі та для визначення термінів часу.

На п'ятий день з'являються плазуни у воді і риби та водні тварини по роду їх, а також птахи, що літають по тверді небесній. Шостий «день» починається творінням різних родів живих істот на суші. Цей «день» завершується створенням людини: чоловіка і жінки. Вони одержують благословення та наказ: «плодіться, розмножуйтесь, наповнюйте землю, і володарюйте над рибами морськими, і над птахами небесними, і над всякою твариною, що існує на землі» У другому розділі книги «Буття» пояснюється, що польових чагарників і польових трав'янистих рослин ще не було, і дощі не випадали до тих пір, поки не було людей для обробітку землі.

Таким чином, земні оболонки і біосферу було створено для життя і життєдіяльності людини, відповідно, з усіма необхідними космічно-планетарними екологічними умовами. Більше того, чоловік і жінка після виникнення знаходились у неймовірно сприятливих умовах еденського саду, який вони обробляли та берегли. Це був біогеоценоз про який людина мріє і тепер, намагаючись створити його своєю розумною діяльністю. Однак, ще в Едені стався вибір майбутнього шляху через пізнання добра і зла, наслідком якого є смерть. Після смерті, можливо, усі благі наміри наукової, творчої та господарської діяльності людини у вигляді мислячого поля поповнюють «мислячий пласт» біосфери, який обмежується лише границями наукового світогляду людства на сучасному етапі суспільного розвитку. Цілком ймовірно, що біосферна матеріальна система Землі потрібна для певного випробування, навчання та переходу людини на більш високий духовний рівень існування за межами смертного тіла і смертної біосферної системи. Духовні сфери можуть існувати в невідомих для науки вимірах простору і часу, як невідомі види матеріального світу, що пізнаються лише після смерті. В такому випадку смерть можна розглядати, як перехід життя в інший духовний світ, а не припинення існування.

Аналіз понять про співвідношення біосфери і географічної оболонки, про ноосферу та перехід біосфери в ноосферу, доводить, що ноосферу краще трактувати по суті цього терміну, як сферу розуму, тобто сферу розумової діяльності людини і людства загалом [1,2,3,4,8,9]. Ця сфера є духовною частиною біосфери, вона народжується й існує разом з народженням й існуванням людини і людства, а після біологічної смерті вона припиняє існування в матеріальній системі біосфери та переходить на духовний рівень існування, поза вимірами нашого матеріального світогляду. Крім того розумова діяльність може бути розумною або нерозумною, тобто позитивною і негативною. Людство до цього часу ще не зовсім розуміє (як показує досвід історії), що є добре, а що погано в подіях великого і глобального масштабів. На сучасному етапі розвитку біосфери і ноосфери не припиняються воєнні

конфлікти, протистояння на рівні країн та гонка озброєнь, розповсюдження і удосконалення ядерної зброї. Фактично сучасна біосфера переживає фазу техногенезу, особливо військового, але її неможливо перетворити в техносферу, бо вона існує в ноосфері людського розуму, а не машинного, чи електронно-обчислювального [4,9].

Ф. Енгельс в кн. «Діалектика природи» [2] з позицій природничо-наукової картини світу ХІХ століття описав майбутнє космогенезу людства і біосфери Землі: «Может быть, пройдут еще миллионы лет, народятся и сойдут в могилу сотни тысяч поколений, но неумолимо надвигается время, когда истощающаяся солнечная теплота будет уже не в силах расплавить надвигающийся с полюсов лёд, когда всё более и более скучивающееся у экватора человечество перестанет находить и там необходимую для жизни теплоту, когда постепенно исчезнет и последний след органической жизни, и Земля – мёртвый шар, вроде Луны – будет кружить в глубоком мраке по всё более коротким орбитам вокруг тоже умершего Солнца, на которое она в конце концов упадет». Та в інших куточках Всесвіту за «Діалектикою природи» знову спалахне і почне розвиватися нова сонячна система та нова Земля зі своєю біосферою [2,9]. В більш короткий проміжок часу (можливо через 300 або 1000-2000 років) остання книга Біблії за пророцтвом апостола Іоанна передбачає, що Земля і всі стихії на ній згорять, та буде нове Небо і нова Земля, де вже не буде смерті, не буде криз і катастроф.

Повернутися від тваринного біосферного існування додому, до Творця людині допомагає ноосфера – сфера розуму з розумним бажанням знайти істину, знайти правильний шлях, правдиве життя. Якщо людина досягає такого рівня духовних (ноосферних) бажань – вона стає вільною від рабства самолюбства і самозакоханості, від егоїзму, стає на шлях виправлення та, виправляючи себе, виправляє всю світобудову. Людина побачить, як від власної праці над собою залежить все, що відбувається навколо. Коли людина зрозуміє свою величезну відповідальність за все, що діється у світі, вона буде відчувати що станеться з навколишнім середовищем [7]. Тобто все, що відбувається з природою, є відображенням того, що діється з людиною. Екологічні катастрофи, забруднення гідросфери, загибель тварин, урагани та все інше – це відображення саме нас, нашої внутрішньої егоїстичної суті, коли ми є рабами власних егоїстичних бажань [7].

Якщо людина зрозуміє, що все залежить від неї, що потрібно панувати над власними егоїстичними бажаннями і почати рух до Творця, все навколо зміниться. Тоді вона осягне, що Творець створив нас за своїм образом і подобою, щоб ми володарювали Землею та всім, що її наповнює, як Творець і господар, з властивістю все віддавати, бо цей світ створений в рамках закону

віддавання. Людина бачить навколишній світ в залежності від власного внутрішнього світу. Якщо всередині нас бруд і нечесть, то і світ ми бачимо таким. Якщо всередині все чисто, то і навколо нас світ чистий. Наш егоїзм заважав нам побачити і відчувати чистоту та добро навколишнього світу, він малював нам спотворену неправдиву свою егоїстичну картину. Якщо людство хоче вийти з в'язниці підману і темряви неправди, воно повинне зрозуміти свою відповідальність за весь світ, створений для людини, і крокувати на шлях правди і життя, стати істинною подобою Творця.

Список використаних джерел

1. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Кн. 2. – М.: Наука, 1977.
2. Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Наука, 1986.
3. Казначеев В.П. Учение о биосфере. – М.: Знание, 1985. – 80с.
4. Матвійчук Б.В. Чернюк Г.В. Географічна методологія екологічного виховання / Вісник Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка. - Кам'янець-Подільський: вид-во КПНУ імені Івана Огієнка, 2010.
5. Касіяник І.П., Любинська І.Б. Матвійчук Б.В. Чернюк Г.В. Формування світогляду студентів на екологічні проблеми в процесі вивчення фізичної географії. /Зб. «Навколишнє середовище і здоров'я людини» Матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. -с. 246-248.
6. Кузнецов Г.А. Экология и будущее. – М.: Изд-во Московского университета имени М.В. Ломоносова, 1988. – 160с.
7. Лайтман М.С. Тайные притчи Библии / М.С. Лайтман, С.М. Винокур. – М.: Рипол классик, 2010. – 192 с.
8. Тейяр де-Шарден П. Феномен человека. – М.: Прогресс, 1965.
9. Чернюк Г.В., Федорчук І.В., Касіяник І.П. Вчення про біосферу і ноосферу // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Випуск 8. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010.

БРЕНДИНГ ТА РЕБРЕНДИНГ ЯК ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ

Леся Заставецька, Тарас Заставецький

zast.lesia@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Annotation: In the current conditions of formation of a new regional policy in Ukraine there is a need to study the role of urban settlements in settlement systems, changes in their functioning. To strengthen the role of cities in the socio-economic development of territories, it is necessary to define new functions (branding) or restore those that once existed (rebranding). This necessitates socio-geographical studies of urban settlements in modern conditions

Key words: branding of territories, geography, urban settlement, quality of life.

В сучасних умовах реформування суспільного життя в країні одним із важливих факторів для підвищення соціально-економічного розвитку територій, формування їх позитивного іміджу на ринку товарів та послуг являється брендинг. Особливо актуальне питання брендингу (створення позитивного іміджу) стосується населених пунктів – міст та невеликих містечок, які повертають в останні роки свою історичну та культурну спрямованість (ребрендинг).

На сьогодні національний брендинг стає дієвим методом покращення туристичної привабливості території, і від того, який імідж має місто чи інша територіальна одиниця, залежать успішність економіки та розвиток держави в цілому. Уже сьогодні містам доводиться конкурувати за інвестиції, фахівців, туристів, економічні та культурні потоки.

Збільшити свої шанси на успіх можна шляхом підвищення конкурентних переваг, територіям необхідно мати навички залучення інвесторів, потенційних жителів, туристів, а також уміти формувати чіткий і позитивний бренд своєї території.

Питання соціально-економічного розвитку міських поселень, трансформація структури їх господарства знаходяться постійно у полі зору українських географів та економістів О. Гладкого [1], В. Джамана [2], М. Дністрянського [3], Н. Дністрянської [3], Л. Заставецької [4], С. Іщука [1], В. Круля [6], А. Мозгового [5], Л. Немець [7], В. Нудельмана [5], Я. Олійника [8], Ю. Пітюренка [10], А. Степаненка [8], О. Топчієва [11], О. Шаблія [12; 13], Л. Шевчук [14] та ін. Вони виявляють причини соціально-економічної деградації міських поселень, сучасні процеси, які відбуваються в них (демогеографічні, економічні, соціальні та ін.). Посилюється потреба

встановлення перспективних напрямків розвитку міських поселень як центрів нових систем розселення, що формуються в процесі трансформації міського геопростору України. Проблеми формування бренду міст розглядають у своїх дослідженнях українські вчені: Д. Ємельянцева, Д.Пашкова, О.Беркова, М.Ковальчук, О.Соскін, О.Мельникова та ін.

Дослідження міст, що проводяться за сучасних умов [1; 2; 3; 4; 5; 7; 8; 14] засвідчують великі зміни, що відбуваються у їхній людності й особливостях функціонування. Ці зміни у всіх регіонах країни полягають у: зменшенні людності поселень внаслідок погіршення демовідтворювальних процесів і умов життєдіяльності населення, посилення міграційних відтоків населення; звуженні соціально-економічної бази міських поселень, передусім її виробничої складової; зміні функціональної структури поселень за рахунок звуження містоформувальних галузей, погіршенні геоекологічної ситуації в містах та ін. Залежно від рівня і виду господарського освоєння території ці зміни виявляються по-різному. У староосвоєних аграрних регіонах, де міста переважно невеликі, монофункціональні (агропромислові), такі зміни призвели до соціально-економічної деградації поселень внаслідок “вимивання” з їх структури промислової складової. Посилення у їх соціально-економічній базі сфери послуг (торгівлі, освіти, рекреації та ін.) перетворило ці міста у центри обслуговування сільських територій. Міські поселення перебувають тепер у стадії занепаду, після якої має наступити стадія їх відродження на новій соціально-економічній основі. Теперішній стан може вважатися прогресивним явищем, бо ліквідовуються неефективні елементи виробничої структури міст, а можуть виникнути нові, може бути змінена структура соціально-економічної бази поселень, виникнути інші функції. Це може стати можливим за умови наукового обґрунтування містоутворювальних функцій міст, перетворення їх на “полюси економічного зростання” для навколишніх територій. Необхідне виокремлення певних поселень, т. з. домінуючих центрів, які би поширювали інновації, капітал тощо на менш розвинені поселення [4, с. 258].

В аграрних районах такими поселеннями можуть бути обласні центри (центри дифузії інновацій) і 2-3 міжрайонні центри, у яких мають бути зосереджені міжрайонні функції. Всі інші міські поселення мають розвиватися згідно з визначеним для нього брендом.

Для того, щоб визначити бренд міста необхідно сформувати його імідж. Його визначають такі параметри [9]: – якість життя населення – наявність житла, доступність соціальних послуг, якість продуктів харчування, наявність споруд для відпочинку, рівень і доступність освіти, лікування; – людський капітал (кадрові ресурси), підготовка, підвищення кваліфікації, адаптація до нових умов і вимог; – інфраструктура – транспорт, зв’язок, засоби передачі

даних, готелі, побутові послуги; – високі технології – здатність території розвивати і підтримувати високотехнологічні види діяльності, оновлювати наявну; – капітал – маса капіталу, яка сконцентрована на базі території у вигляді власних та запозичених засобів; – контролюючі органи; – інфраструктура бізнесу – доступність і рівень послуг у сфері консалтингу, аудиту, відсутність бюрократизму; – влада – команда особистостей, компетентність членів команди, стиль прийняття рішень.

На сьогодні важливо створення іміджевих паспортів міст, що дозволило б активізувати їх роль у соціально-економічному розвитку територій.

У аграрних регіонах, де більшість міських поселень – малі міста і селища міського типу, їхній бренд можуть формувати 1-2 підприємства виробничої сфери чи заклади сфери послуг. Такими підприємствами “урухомлювачами” соціально-економічного розвитку міст можуть стати підприємства харчової і легкої промисловості, заклади рекреації, торгівлі й освіти.

У окремих випадках можливий ребрендинг міст, тобто повернення їх до попередньої містоформувальної функції. При цьому необхідно враховувати ресурсні переваги населеного пункту, його роль у системах розселення, положення у міському просторі тощо.

Дослідження, проведені у Тернопільській області, свідчать, що більшість міських поселень звузили свою соціально-економічну базу за рахунок призупинення діяльності промислових підприємств. А ті поселення, де таке підприємство було єдиним, опинилися у групі міст та селищ міського типу без функціональної домінанти (таких в області 8). Всі інші поселення функціонують як ділові (в т.ч. й районні) центри, основу яких формують містообслуговувальні галузі, окремі заклади з яких обслуговують потреби жителів навколишніх територій (торгівля, освіта, охорона здоров'я тощо). Формування іміджу кожного поселення є умовою його подальшого соціально-економічного зростання, знаходження його місця у сучасному геопросторі.

Розвиток сучасних міських поселень має бути пов'язаний не стільки із збільшенням їхньої площі чи людності, скільки з оптимальним використанням внутрішньоміських ресурсів і розбудовою міського середовища.

Список використаних джерел

1. Гладкий О. В. Географія міст. Геоурбаністика: підручник [текст] / О. В. Гладкий, С. І. Ішук ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2014. – 300 с.
2. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти : монографія [текст] / В. О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
3. Дністряньська Н. І. Географія поселень Львівської області : для студ. вищих навч. закладів [текст] / Н. І. Дністряньська, М. С. Дністряньський. – Львів : ВНТЛ, 2001. – 56 с.

4. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія [текст] /Л. Б. Заставецька. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.
5. Изменения городского пространства в Украине [текст] / Под ред. Л. Г. Руденко. – К. : Реферат, 2013. – 160 с.
6. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України : монографія [текст] / В. Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 382 с.
7. Немець Л. М. Причинно-наслідковий взаємозв'язок економічного і демографічного розвитку суспільства [текст] / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Вісник харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Гологія-Географія-Екологія : Зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – № 882. – С. 151-156.
8. Олійник Я. Б. Мережева організація продуктивних сил як фактор їх інноваційного розвитку [текст] / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України : матеріали між нар. наук. конф. (21-23 жовтня 2010). – К., 2010. – С. 12-16.
9. Панкрухин А. П. Муниципальное управление и маркетинг территории [Електронний ресурс] / А. П. Панкрухин. – М. : Логос, 2002. – Режим доступу : <http://www.koism.rags.ru/publ/indiv/25php>.
10. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР [текст] / Ю. І. Пітюренко. – К. : наукова думка, 1977. – 205 с.
11. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підр. для студентів географічних спеціальностей вищих навч. закл. [текст] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
12. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : монографія [текст] / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
13. Шаблій О. Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства [текст] / Олег Шаблій // Географічна наука і практика: виклики епохи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). [Відп. редактори: В. І. Біланюк, Є. А. Іванов]. У 3-х томах. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 1. – С. 25-30.
14. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : навчальний посібник [текст] / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЛАНДШАФТІВ ОБИТІЧНОЇ КОСИ

*Володимир Воровка, Алла Ганзіна
geofak_mgpi@ukr.net*

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна*

Annotation: The article considers natural and anthropogenic landscapes within the accumulative body of the Obitic Spit and analyzes their modern dynamics caused by the close interaction of the adjacent land with the Sea of Azov, as well as long-term human economic activity.

Key words: Obitichna spit, landscape dynamics, accumulative spit, natural landscapes, anthropogenic landscapes.

Ландшафтна структура Обитічної коси досить різноманітна, але дуже схожа на таку в межах інших кіс «азовського типу». Вона об'єднує в собі літоральні (піщано-черепашкові літоральні, суглинисто-літоральні, мулисто-літоральні), степові (полиново-злакові, псамофітно-степові, типчаково-ковилкові), чагарникові, солончакові, засолено-лучні, водно-болотні ландшафтні комплекси [6].

Більшість дослідників, що вивчали коси і острови Азовського моря [1, 3] виділяють у її складі кілька смуг: прибережна, літоральне пасмо, лучні солончаки, обводнені зниження і внутрішні водойми. Залежно від місцеположення і, найголовніше, від висоти над рівнем моря та глибини залягання ґрунтових вод, у межах коси виділяються висотні рівні, в межах яких формуються відповідні їм ландшафтні комплекси.

Прибережна смуга (ширина 10-50 м), що піддається впливу прибою, позбавлена рослинності. У її межах лише зрідка зустрічаються одиничні особини морської гірчиці чорноморської, аргузії сибірської, горця Роберта, молочаю бутерлаковидного. Ця смуга розташована по периферії коси, але зі східної (морської) сторони вона більш широка у зв'язку з більш інтенсивним накатом.

Вище прибіжної смуги розташовується літоральне пасмо (подекуди висотою до 3 м), у складі рослинності якого переважає колосняк чорноморський. Рідше на літоральному пасмі зустрічаються синьоголовник приморський, катран понтійський, морківниця прибережна, латук татарський. Літоральне пасмо є асиметричним – з морського (східного) боку його схил високий, довгий і пологий (сформований прибоєм з переважанням північно-східного напрямку), а східний схил – короткий і стрімкий.

Невисоке літоральне пасмо облямовує західне узбережжя коси (ур. Новий Бит). Між двома літоральними пасмами у центральній частині тіла коси сформувався піщано-черепашковий степ з в цілому рівнинною поверхнею. Відрізняється чергуванням невисоких грив, валів і понижень. Степ представлений угрупованнями осоки колхідської, хвойника двоколоскового, люцерни Котова, вівсяниці Беккера, ковили дніпровської. Тут рідко зустрічається астрагал дніпровський, спаржа Льовіна, гребенщик стрункий, горець Янати. У невеликих сухих зниженнях між гривами і валами поширені ценози з переважанням війника наземного, камішівника звичайного, ситника Жерара, полину сантонінського.

Лучно-солончаковий комплекс поширений на черепашкових ґрунтах з невеликим засоленням субстрату. Луки представлені угрупованнями пирію подовженого, мітлиці приморської, безкильниці гігантської. Тепер на багатьох ділянках степу і лучно-солончакових ділянках висаджені масивні лісонасадження з маслинки вузьколистої, робінії псевдоакації, гребенщика. Ці ділянки знаходяться в приматериковій (ур. Новий Бит і ур. Горіле) і в дистальній (ур. Солодкі лимани, ур. Курське) частинах коси.

Центральна частина коси – низинно-рівнинна, із сильно порізаною береговою лінією у межах західного узбережжя. Тут у численних западинах сформувалися пересихаючі замкнуті озера, а також складна мережа мілководних водойм (чинків), навколо яких сформувалися угруповання галофітної і болотної рослинності. У цій частині коси знаходяться ряд дрібних островів, що поросли очеретом і галофітами (прибережниця берегова, мітлиця приморська, безкильниця розставлена, пирій подовжений).

Лісомеліоративні роботи, які проводилися в 70-і роки ХХ століття, привели до зміни рослинного покриву багатьох ділянок коси, зайнятих у минулому лучно-галофітною і болотною рослинністю. В даний час значна частина лісопосадок знаходиться в стані поступової деградації в зв'язку з невідповідністю з природою піщано-черепашкового субстрату. І тільки невеликі площі лісових масивів у південній частині коси, що знаходяться на ділянках, зайнятих раніше піщаним степом, залишаються зімкнутими. У насадженнях з маслинки вузьколистої, робінії псевдоакації, гребінщика стрункого, в'яза гладкого, в трав'янистому ярусі часто зустрічаються осока колхідська, війник наземний, вівсяниця Беккера, підмаренник чіпкий, конюшина сунична, пирій повзучий і т.д.

Найнижчі ділянки коси, що знаходяться в приматериковій частині коси (ур. Новий Бит, Горіле), зайняті солончаковими угрупованнями на мулисто-черепашкових ґрунтах з перевагою солероса європейського, сарсазана

шишкуватого, галіміоне бородавчастої, кермека Мейера, прибережниці, сведи стланкої.

Для всієї без винятку коси характерні обводнені зниження, внутрішні водойми, зайняті заростями очерету звичайного, осоки розпростертої, триполіума звичайного. Ці ділянки поширені з західної сторони коси (ур. Новий Бит, ур. Ветров Кут, ур. Курське). Природна рослинність коси Обитічної знаходиться в умовах заказного режиму (ландшафтний заказник) і має задовільний стан.

Ландшафтно-біотопічна структура території містить 5 основних ландшафтних комплексів: морські мілководдя і затоки, акумулятивні острови і коси, солоні озера, штучні лісонасадження, глинисті і піщані обриви. По площах домінують морські мілководдя, затоки і коси. У межах перерахованих вище ландшафтних елементів виділяються такі групи фацій: піщано-мулисті пляжі, очеретяні асоціації, солончакові болота, задерновані луки, кочкарні заболочені луки, мілководдя, деревна рослинність, чагарники, степове різнотрав'я, псамофітна рослинність, антропогенні (промислові спорудження і житлові приміщення). Останні представлені промисловими будівлями риболовецьких бригад і житлових приміщень.

Трансформація наземних ландшафтних систем пов'язана переважно з процесами антропогенної діяльності. Не обійшли процеси антропогенної трансформації і Обитічної коси та її околиць. Коса не завжди мала такий вигляд як зараз. На початку ХХ ст. це була повністю безліса територія, яка зазнавала суттєвого впливу від господарської діяльності місцевого населення. Його основним заняттям було скотарство, рільництво та рибальство. Тривалий час (до 1969 р.) на косі існувало невелике постійне поселення людей, які займалися переважно риболовним промислом та вирощуванням городини. Хоча зазначена територія входила до складу українських приморських заповідників [2], це не було перешкодою для її використання у господарських цілях. Зокрема у 1926 р. тут випасали понад 1 тис. коней та 3 тис. корів та бичків, які повністю винищили рослинність [4]. Таке явище тут можна було спостерігати і в наступні роки. Безсумнівно, що проявлявся негативний вплив цієї значної кількості свійських тварин на прибережні фітоценози. Та й інші види діяльності теж впливали на їх стан [5, 8]

Зазначена територія Обитічної коси завжди мала важливе значення для місцевого населення, як місце полювання на мігруючу водоплавну дичину. У 30-і роки ХХ ст. полювання тут розпочиналося 1 серпня і тривало упродовж зими. Спочатку основними його об'єктами були дикі качки, пізніше – вальдшнеп, казарка (білолоба гуска) і дуже рідко – стрепет [7].

У повоєнні роки Обитічна коса залишалася важливим місцем для промислового і аматорського рибальства, а також для полювання на водоплавну дичину. Все це тривало до 1980 р., коли Постановою Ради Міністрів України за № 524 від 11.09.1980 р. було створено ландшафтний заказник, на той час республіканського, а пізніше – загальнодержавного значення. В Положенні про нього всяке полювання у межах заказника «Коса Обитічна» було заборонено. Незважаючи на значні ресурси водоплавної дичини, а також численні звернення місцевого населення, державних та громадських організацій у різні інстанції, тривалий час відновити цю форму використання тваринних ресурсів не вдалося. У 2000 р., внаслідок зміни «Положення про заказник», на його обмеженій площі стало проводитись полювання на пернату дичину. Однак вже з 2010 року полювання на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України було заборонене.

Антропогенний вплив на територію коси проявився також у заселенні території дикими копитними тваринами. В 1974 р., внаслідок інтродукції 14 телят (9 самок) асканійського марала, на косі Обитічній було створене майже ізольоване угруповання цього оленя [7]. Специфіка перебування оленя на косі полягає в тому, що він з'їдає молоду поросьть і не дає штучним деревним насадженням розвиватися, пригнічуючи їх.

Ландшафтні комплекси Обитічної коси тривалий час упродовж радянських часів перебували у несприятливих умовах формування та розвитку, наслідки яких відчущаються й досі, а подекуди проявляються ще інтенсивніше. Передусім вони спричинені розвитком рекреації, роботами, пов'язаними з лісорозведенням, розорюванням ґрунтів і вирощуванням сільськогосподарської продукції, випасанням худоби, сінокосінням, стихійними пожежами тощо.

Розорювання територій під сільськогосподарські та лісокультурні угіддя, організація стихійних звалищ сміття створили умови для експансії і розселення синантропних (в т.ч. адвентивного походження) видів рослин з поступовим витискуванням видів степових і літоральних комплексів. Створення лісових насаджень у 70-х рр. ХХ ст., які займають близько 20% її території спонукало у останні 15-20 років до розвитку і експансії популяцій ліани *Clematis orientalis* L. за відсутності конкуренції інших видів. Ця експансія разом з невідповідністю лісорослинних умов і пресингу з боку копитних вже поставила лісові насадження коси в умови деградації та поступового відмирання. Всього на території коси зростають близько 30 видів дерев і чагарників (найчастіше трапляються масиви з *Elaeagnus angustifolia* L., *Shepherdia argentea* (Pursh) Nutt., *Ulmus glabra* Huds., *U. laevis* Pall., *Robinia pseudoacacia* L.) [7].

Розвиток рекреаційної інфраструктури у прибережній смузі Азовського моря знищив рослинні угруповання приморських пісків, грив, кучугур, піщаних

степів та частково трансформував фітоценози засолених луків і приморських боліт. У межах тіла Обитічної коси аналогічні процеси відбуваються в основі коси і прилеглий до неї 2-кілометровій смузі морського узбережжя. На більшій частині коси загальнодержавний статус ландшафтного заказника сприяв збереженню цих біотопів у відносно незміненому вигляді. Відпочинок рекреантів дозволяється із заїздом автотранспорту у береговій смузі Азовського моря (квартали 11, 6, 17, 20 та 23) лісництва. Протягом останніх років на косі відпочивало не більше 1200 рекреантів на рік. Відпочинок має неорганізований характер.

Найбільш деградованими є території, що розташовані поблизу рибстану на крайній дистальній частині коси та у межах доріг, прокладених по косі. На місці колишнього рибстану розміщується фермерське господарство, де розміщується страусова ферма та створений відпочинковий комплекс. Антропогенні ландшафти тут представлені капітальними і тимчасовими будівлями, спорудами вольєрів, іншою інфраструктурою, масивними зеленими насадженнями, садами та виноградниками.

Обитічна коса як акумулятивне утворення прибережної зони Азовського моря вирізняється високою динамікою. Це пов'язано з такими головними процесами як акумуляція та абразія на фоні штормової та нагінно-згінної діяльності морського прибою і динаміки процесів трансгресії. Акумулятивне тіло коси постійно змінює свою форму як динамічно, так і еволюційно.

У першому випадку динаміка коси проявляється у відповідності до переважаючих вітрів та їх сили, прояву згонів та нагонів, штормових впливів. При цьому усі зміни, що відбуваються з тілом коси, не носять еволюційного характеру. До таких належать перевіювання відкритих пісків, уздовжберегове перенесення наносів, сезонне викидання морем на західний берег коси морської камки.

У другому випадку еволюційні зміни є незворотними і спричинюють появу у коси нових станів і конфігурацій. До еволюційних змін коси слід віднести зміщення на захід основи коси – її літорального пасма, поступове витягування тіла коси на південний захід і набуття конфігурації, близької до паралельної береговій лінії. Тобто тіло коси постійно зміщується своєю дистальною частиною на захід під впливом північно-східних і більшою мірою східних вітрів. При цьому крайова дистальна частина коси має тенденцію до заокруглення і формування так званих «дзендзиків» – витягнутих у північному напрямі острівців, складених переважно піщано-черепашковими відкладами.

Високодинамічною є крайня дистальна частина коси в районі розміщення маяка. Ця частина коси вже у двох місцях розмита морським прибоєм і тепер фактично острів з маяком відокремлений від дистальної частини коси двома

промоїнами, що ускладнює не тільки процедуру догляду за маяком, а й взагалі життя на острові, куди доставка продуктів харчування і товарів першої необхідності здійснюється винятково морем і в штилеву погоду.

Відповідно до мінливого стану берегової лінії і тіла коси відбуваються зміни і в її ландшафтах. Перш за все відбувається зміщення у західному напрямі і зростання висоти літорального пасма з морського боку коси. Натомість в основі ближньої коси літоральне пасмо низьке і в кількох місцях розмивається прибоєм, що загрожує перетворенням коси на острів з його відокремленням від материкової частини суходолу.

Слід зауважити, що коса як динамічний географічний об'єкт, складається із різних типів відкладів, які поширені нерівномірно. Головними серед них теригенні піщані відклади, представлені кварцовим піском і морські біогенні відклади, представлені черепашками молюсків. Вміст і співвідношення цих відкладів на поверхні тіла коси нерівномірні. Так, найбільший вміст кварцового піску виявлений на ближній косі та в приматериковій основі коси, а також на пляжі з морського боку коси. Тут співвідношення піску до черепашки становить відповідно 60-70:40-30%.

З віддаленням від корінного берега у дистальній частині коси вміст кварцового піску зменшується, а черепашок і черепашкового детриту – збільшується. На дистальному краю коси вміст черепашки збільшується до 50-70%. При цьому західний бік коси і східний за вмістом черепашки також відрізняються. Крайні західні частини коси мають найбільший вміст черепашок у відкладах – до 95%, а зі східного боку їх вміст не перевищує показника у 50%. Це пов'язано з особливостями прибережного руху води і переміщення відкладів: абіогенних, або теригенних – від корінного берега, а біогенних – до корінного берега. Біогенні відклади у вигляді черепашок відмерлих молюсків формуються на морському дні у межах підняття морського дна (банок) і виносяться у прибережну смугу разом з морським прибоєм.

Значний вплив на динаміку ландшафтів Обитічної коси здійснюють згінно-нагінні явища та процеси. Під час нагону міжгривові пониження (чинки) центральної частини коси наповнюються водою, яка поступово з них випаровується і формується солончак з відповідним йому типом рослинності. І навпаки, за відсутності згінно-нагінних коливань води чинки висихають, а після сильних дощів наповнюються прісною водою, але на цей раз присутність прісної води спричинює активізацію багатьох донних личинок комах (у першу чергу хірономід) і відповідний спалах чисельності, що відповідним чином відбивається на інших складових ландшафту.

Таким чином, висока інтенсивність змін Обитічної коси супроводжується високою мінливістю ландшафтів у її межах, особливо приморської частини.

Список використаних джерел

1. Аксенов А.А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря / А.А. Аксенов // Труды океанографического института. Вып. 29. – 1955. – С. 107-143; Вып. 34. – С. 386-388.,
2. Браунер А.А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. I. Поездка на остров Джарылгач / А.А. Браунер // Укр. мисливець та рибалка. – 1929. – №8. – С. 9-12.
3. Коломійчук В.П. Ключові ботанічні території Північного Приазов'я / В.П. Коломійчук // Заповідна справа в Україні. – 2008. – Т. 14. Вип. 1. – С. 61-66.
4. Курило-Кримчак І.П. Кілька слів про Надморські заповідники Мелітопольщини / І.П. Курило-Кримчак // Укр. мисливець та рибалка. – 1929. - № 11-12. – С. 39-41.
5. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталёв – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1980. – 176 с
6. Мамыкина В.А. Классификация факторов антропогенного воздействия на береговую зону моря (на примере Азовского моря) / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталёв // Современные проблемы изучения Мирового океана. – Л.: Изд. геогр. общ-ва СССР, 1980. – С. 33-34.
7. Розробка менеджмент плану природних комплексів та ресурсів для водно-болотного угіддя міжнародного значення «Затока та коса Обитічна» / В.Д. Сіухін та ін. – Мелітополь: Лагуна, 2006. – 91 с
8. Студеникина Е.И. Характеристика экосистемы Азовского моря в условиях изменения природных и антропогенных факторов / Е.И. Студеникина, З.А. Мирзоян, Л.М. Сафронова // Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. – 2006. - № 9. – С. 67-70.

СУБУРБАНІЗАЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ НОВОГО УРБАНІЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

Ірина Закутинська

irina.zakutynska@pnu.edu.ua

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
Івано-Франківськ, Україна*

Annotation: The process of suburban territory development in Ivano-Frankivsk under the influence of suburbanization is highlighted in the article. Spatial peculiarities of suburbanization around the city in the agro-industrial region resulting from social transformational processes in the late XX – early XXI centuries have been determined.

Key words: urbanization, suburbanization, suburban area, settlement system, boundaries of the suburban area, territorial organization of the suburbs.

У незалежній Україні необхідність чіткої послідовної державної політики у сфері просторового розвитку міст як центрів розвитку території ще не отримала визнання на рівні вищих органів влади. Суспільно-географічний аналіз чинного законодавства України не дає підстав стверджувати, що в державі втілюються гармонізовані з Європейським Союзом принципи просторового розвитку міст

[2, с. 49]. У таких засадничих міжнародних документах, що регулюють розвиток міських просторів Європи, як «Керівні принципи сталого просторового розвитку» (2000 р.), «Лейпцігська хартія сталого європейського міста» (2007 р.), «Європейська хартія міст (Маніфест нової урбаністики)» (2008 р.) констатується, що міста Європи зіткнулися з широкомасштабними соціальними і економічними змінами: зменшенням ролі робітничого класу, деіндустріалізацією територій, поглибленням соціальних відмінностей і кризою народних кварталів, зростаючою міграцією і старінням населення, постійним розширенням площ міст і повсюдним використанням автомобіля, викликами, які пов'язані з існуючими загрозами для довкілля. Не оминули зазначені проблеми й Івано-Франківська.

Як і більшість пострадянських міст, він зіткнувся з викликами соціально-економічного, екологічного характеру. Посилує їх перехідний характер суспільних процесів у державі, відсутність чіткої координації містобудівної політики як на рівні держави, так і на рівні області. Генеральний план міста розроблений на розрахунковий строк – 2026 рік. Затверджений у чинному порядку генеральний план стане обов'язковим документом для всіх організацій та установ, які здійснюють будівництво на території міста, а також для використання землі в планувальних межах міста [1]. Генеральним планом м. Івано-Франківська, затвердженим постановою Кабінету Міністрів УРСР від 27.01.1981р. №39, встановлена приміська зона Івано-Франківська. Новим генпланом (2000 р.) приміська зона міста не визначена [1]. Відсутність генплану приміської зони Івано-Франківська є серйозним обмеженням для розвитку міста майбутнього. Затверджений у радянський період генплан приміської зони втратив свою актуальність ще 2010 р., оскільки був розрахований на 30 років. Слід враховувати, що змінилися соціально-економічні, політичні умови функціонування Івано-Франківська, які не відображені і не враховані в старому генплані. У генплані кінця 70-х років акцентробився на подальшій індустріалізації міста і приміської зони, концентрації сфери послуг у центральній частині обласного центру, чіткій спеціалізації сільського господарства приміських р-нів відповідно до потреб планової адміністративної економіки. Планувався розвиток доволі віддалених приміських поселень у ролі супутників міста

Субурбанізація відбувається в межах приміської зони Івано-Франківська. Її просторові, кількісні, якісні характеристики обумовлюють екологічні, економічні, соціальні та історичні чинники.

На сьогодні в суспільній географії є достатня методологічна основа для всебічного вивчення часово-просторового процесу. Місто і його приіська зона формують територіальну систему, в якій ключовими функціональними

елементами є ядро (Івано-Франківськ) і низка різнорангових в адміністративному, демографічному, соціально-економічному відношення поселень, що формують більше чи менше зв'язані з ядром зони. Ступінь зв'язаності згрупованих у зони населених пунктів з ядром дозволяє виділити серед них периферійні. Ядро здійснює помітний вплив на зміну способу життя населення приміської зони від сільського до міського, що називаємо урбанізаційним ефектом. Наслідком субурбанізації має бути формування Івано-Франківської міської агломерації та виокремлення міського регіону, більшість мешканців якого зв'язані повсякденною участю з міським ядром. Отже, існує декілька рівнів просторово-територіальної організації приміської зони: від адміністративних меж міської ради до рівня приміських адміністративних районів. Методологічною особливістю нашого дослідження є вивчення приміської зони великого міста в аграрно-індустріальній області України, що, безумовно, відкладає відбиток на характер субурбанізації. Для кращого структурування приміської зони Івано-Франківська запропоновано використати ідеальну модель 20-ти кілометрової концентричної умовної приміської зони, в межах якої, зокрема, виділено 5-ти, 10-ти, 15-ти, 20-ти кілометрові підзони. Це дало змогу прослідкувати відцентрову зміну параметрів соціально-економічного розвитку населених пунктів, прилеглих до міста.

В радянський період було закладено основи для розуміння феномену приміської зони Івано-Франківська у генплані 1979 р. Попри низку позитивних рис даного документу у ньому використано формальний підхід до встановлення меж приміської зони Івано-Франківська (включено повністю Івано-Франківський р-н, Галицький, Тлумацький і північну частину Богородчанського р-ну). Це виключило з поля зору Надвірнянський, Калуський і Коломийський р-ни, які попадають в 20-ти кілометрову умовну приміської зони Івано-Франківська. В умовах планової економіки директивне підпорядкування соціально-економічного розвитку населених пунктів приміської зони Івано-Франківська було підпорядковане потребам індустріального розвитку Івано-Франківська, який, згідно 30-тирічного прогнозу, мав досягти 300 тис.ос. Однак даний прогноз не виправдався, серйозні політичні та соціально-економічні трансформації в кінці 80-х рр. – впродовж 90-х рр. ХХ ст. зумовили не тільки стагнацію, а навіть скорочення промислового виробництва але і зміну всієї системи суспільних відносин. В результаті змінилася філософія відносин між ядром приміської зони і периферією. Демократизація управління регіональним розвитком, запровадження ринкових відносин сприяли формуванню нової системи взаємин, а це в свою чергу спрягло виділенню групи населених пунктів, які зв'язані з Івано-Франківськом не формальними, а реально-існуючими

зв'язками. До цієї групи в першу чергу належать громади, які безпосередньо знаходяться під впливом субурбанізації.

Зазначені трансформації приміської зони ніяким чином не відображені в базових містобудівних, нормативних документах, не існує нового генплану приміської зони. В генплані Івано-Франківська не відображена взаємодія обласного центру з громадами приміської зони. Це закладає конфліктний потенціал у взаємини міста і приміської зони. Отже, визначення просторових параметрів субурбанізації та багатокомпонентного аналізу може становити основи майбутнього генплану міста.

На сучасному етапі Україна знаходиться у досить складній як економічній, так і політичній ситуації. Однією з причин є неефективність адміністративно-територіального устрою. Шлях вирішення цієї проблеми – процес децентралізації – зміни, метою яких є покращення якості життя людей, прискорене зростання економіки в громадах через формування ефективної місцевої влади. У 2014-2015 рр. уряд України ініціював початок адміністративної реформи з метою децентралізації управління розвитком регіонів. Форсоване втілення цієї ініціативи знайшло відображення у пропозиціях щодо подрібнення існуючого АТУ на менші за розміром об'єднані територіальні громади. Сьогодні українська децентралізація – яскравий приклад успішності її першого етапу. Саме рішення про початок цієї реформи (2014 р.) було неочікуваним в умовах війни, але стало асиметричним ходом проти подальшого розхитування внутрішньої ситуації в Україні.

Ключовою метою реформи є покращення умов життя населення не залежно від регіону чи місця проживання та прискорене зростання рівня економіки в об'єднаних територіальних громадах. Щодо міста Івано-Франківська, то станом на 2020 рік, 18 населених пунктів входять до Івано-Франківської територіальної громади. Можна стверджувати, що саме децентралізація є політичною ідеєю, котра визначає, що субнаціональні органи влади отримують деяку політичну автономію разом із новими функціями та ресурсами.

Варто зазначити, що успіх та рівень соціально-економічного розвитку громади лежить в прямій залежності від розробки власних стратегічних документів. Такими документами є «Стратегія розвитку громади» та «Схема просторового планування території». Ці два документи є взаємопов'язаними і надзвичайно важливими. Але головним є те, що вони мають бути дієвими і на які можна орієнтуватися.

Нами здійснено аналіз просторової територіальної організації субурбанізованої зони Івано-Франківська. Вона характеризується зіркоподібною формою, що відображає ефект поширення субурбанізації вздовж транспортних коридорів. Дані наших досліджень дають підстави активізувати

міську регіональну політику в напрямку посилення взаємодії між місцевими органами влади Івано-Франківська і його приміською зоною для уникнення земельних конфліктів надмірної урбанізації, погіршенням стану довкілля, соціальної поляризації високого навантаження на транспортні мережі, маргіналізації громад з менш вигідним економіко-географічним положенням. Задля цього пропонуємо використати міжнародний досвід, який викладений у засадничих документах ЄС, Ради Європи («Керівні принципи сталого просторового розвитку» (2000 р.), «Лейпцігська хартія сталого європейського міста» (2007 р.), «Європейська хартія міст (Маніфест нової урбаністики)» (2008 р.). Також пропонуємо здійснити низку заходів реформування адміністративно територіального устрою області з метою оптимізації управління міського регіону, що формується.

Список використаних джерел

1. Витяг з пояснюючої записки генплану [Електронний ресурс] // Офіційний сайт м. Івано-Франківська: [сайт] / Івано-Франківська м.р. – Режим доступу: http://www.mvk.if.ua/uploads/files/gplm_vt.pdf.
2. Руденко Л.Г. Україна: изменения городского пространства / Л.Г. Руденко, И.Г. Савчук // Український географічний журнал. – 2013. – №2. – С. 48-56.

ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РОЛЬ ГЕОГРАФІЇ У ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сергій Пугач

puhachserhiy@gmail.com

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна*

Annotation: Space transformations is a promising area of human geographical research. The terms «space compression», «space convergence», «space distanciation», «space expansion», «friction of distance», «distance decay» are used for their designation. Both geographical and social space are subject of transformations.

Key words: space, space transformation, space compression, space convergence.

Проблеми використання концепцій географічного та соціального просторів у географічних дослідженнях є перспективними напрямками географії як науки [4]. Сучасна географія значно розширила дослідницькі обрії. Можна із упевненістю говорити про формування таких напрямів, як віртуальна географія, географія кіберпростору, географія Інтернету, географія соціальних інтернет-

мереж та ін. Ці галузі займаються переважно вивченнями проєкцій соціального простору на земній поверхні. При детальному розгляді соціальний та географічний простори знаходять багато точок та сфер перетину і взаємодії. Простір завжди є заповненим різноманітними і різнорідними об'єктами та явищами. Неоднаковість цих об'єктів та явищ породжує неоднорідність простору. Одні частини простору більш придатні для певних видів взаємодій ніж інші. Однією із таких властивостей простору є його проникність для певних об'єктів та взаємодій. Саме із цієї властивістю простору пов'язані поняття «транспортної доступності», «транспортної дискримінації» та «стиснення простору».

Вважається, що вперше термін «стиснення простору» в наукову літературу ввів Д. Гарві [9]. Сучасний рівень науково-технічного прогресу, світові інтеграційні процеси, глобалізація, формування світових комунікаційних систем зумовлюють часове прискорення суспільного розвитку та ущільнення географічного простору [3]. Мова йде про розуміння простору-часу, як виміру зусилля, яке докладається для подолання відстані. Таке трактування впритул наближається до понять транспортна доступність та ймовірні конкурентні переваги певного місця. Розуміння сутності стиснення географічного простору полягає переважно в технологічних зрушеннях у галузі транспорту та зв'язку, що збільшують мобільність капіталу, товарів, населення тощо. При цьому значення відстаней та місць нібито зменшується [1].

У західній літературі [5; 6; 7; 12] для позначення процесів суб'єктивної трансформації простору і часу використовують терміни «time-space compression» (стиснення часу-простору), «space-time convergence» (конвергенція простору-часу), «time-space distancing» (дистанціонування часу-простору), «time-space expansion» (розширення часу-простору), «friction of distance» (тертя простору), «distance decay» (затухання з відстанню).

Стиснення часу-простору (time-space compression) – це зростання швидкості соціального життя та зменшення обмежуючих ефектів віддалі у людській діяльності [12, 757].

Конвергенція часу-простору (space-time convergence) – зменшення часу переміщення між місцями (точками простору) та зниження важливості відстані, яке спричиняється вдосконаленнями у транспорті та комунікаціях [5, 267].

Дистанціонування часу-простору (time-space distancing) – термін, запропонований англійським соціологом А. Гідденсом для опису «розширення» соціальних систем у просторі і часі [8]. Значного поширення не набув, але став передумовою для розвитку концепцій «стиснення часу-простору» та «конвергенція часу-простору».

Розширення часу-простору (time-space expansion) – концепція, яка є наслідком або другою (протилежною) складовою концепції «стиснення часу-простору» [12, 760]. Внаслідок розвитку транспорту і комунікацій людство спроможне подолати значно більші відстані. Відповідно, простір людської життєдіяльності не стиснувся, а навпаки – розширився.

Для опису взаємодій у просторі застосовуються парні категорії «тертя простору» та «дистанція затухання».

Тертя простору (friction of distance) – затримуючий вплив відстані на масу взаємодії між місцями (включаючи міграції, туристичні потоки, рух товарів та послуг, поширення ідей). Емпірична закономірність взаємодії патернів, що характеризується такою величиною, як дистанція затухання [12, 264]. Це базове географічне поняття, що стосується перешкод у русі, які виникають внаслідок просторового відокремлення між місцями (локаціями), об'єктами, людьми. Чим більша відстань між об'єктами – тим більше тертя простору, тим більші витрати на її подолання за допомогою транспорту чи комунікацій [5, 103].

Дистанція затухання (затухання з відстанню) (distance decay) – зменшення активності прояву явища чи процесу із збільшенням відстані від центральної точки [12, 168]. Послаблення взаємодії між двома об'єктами чи явищами внаслідок збільшення відстані чи зростання величини тертя простору.

Таким чином, під стисненням географічного простору розуміють процес скорочення витрат часу на подолання простору за рахунок віртуального зменшення масштабів і відстаней у результаті скорочення просторового розриву в комунікаціях і соціально-економічних процесах. Незважаючи на те, що фізична відстань не змінилася, її сприйняття у свідомості окремої людини і всього суспільства стало іншим. Фактично земний простір ущільнився в одну точку і доступність того чи іншого місця на Землі визначається не відстанню між пунктами, а транспортною або інформаційною доступністю [3].

Процес стиснення географічного простору можна розглядати на глобальному, регіональному, державному, обласному, локальному рівнях. Для регіональних і локальних рівнів важливе значення має транспортна доступність, розвиток швидкісної транспортної інфраструктури, зв'язність і мобільність транспортної мережі [2].

За останні роки, внаслідок розвитку транспорту та комунікацій ефект тертя простору для транспортних потоків пасажирів та товарів, хоча і значно послабився, але все ще продовжує грати важливу роль. У випадку ЗМІ та соціальних інтернет-мереж тертя простору мінімальне. В ідеалі взаємодія мала б охопити увесь світ. Проте, як і з матеріальними об'єктами, спостерігається певна величина дистанції затухання – зниження взаємодії із зростанням відстані.

Takhteyev Y, Gruzd A, Wellman B. [11] на прикладі географії соціальної інтернет-мережі Twitter показали, що на інтенсивність контактів найбільше впливають: 1) географічна відстань, 2) національні кордони, 2) мова спілкування співрозмовників, 4) частота авіаперевезень. Тобто із 4 основних чинників 3 мають чітко виражений просторовий характер. Ми у своєму дослідженні, виявили суттєвий вплив кордонів на поширення соціальної інтернет-мережі Facebook у центрально-східній Європі. Тобто, простір нікуди не зник, а продовжує відігравати важливу роль навіть у віртуальному світі соціальних он-лайн мереж.

Науково-технічний прогрес останніх років лише підтвердив перший закон географії В. Тоблера «Усе пов'язано з усім рештою, але близькі об'єкти зв'язані тісніше ніж віддалені» [13]. Соціальні інтернет-мережі відіграють велику роль у стисненні соціального простору ще у більшій мірі ніж географічного. Соціальний простір зменшується (або зникає), виникає можливість безпосередньої взаємодії з людьми безвідносно їхнього просторового розміщення, соціум формується як «глобальне село» [10] – на основі безпосередніх, міжособистісних, неформалізованих відносин між індивідами, які позбавлені макрогрупового впливу. Базовою соціальною групою у суспільстві ймовірно буде місцева громада, основний суб'єкт соціальної дії – представники інформаційного, банківського і фінансового капіталу, що набуває нового, електронного вигляду.

Отже, простір життєдіяльності людини перебуває сьогодні під впливом різноманітних трансформації. Однією із них є «стиснення» як географічного, так і соціального просторів. Дослідження цього явища є одним із головних завдань географічної науки, який у перспективі може допомогти подолати предметну кризу, у якій вона зараз перебуває.

Список використаних джерел

1. Маруняк Є. О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація. Український географічний журнал. 2012. № 4. С. 36–42.
2. Мироненко Н. С., Сорокин М. Ю. Факторы сжатия географического пространства. География. 2001. № 48. С. 4–6.
3. Пашинська Н. М. Транспортний чинник у стисненні географічного простору. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 2011. Т. 24(63). №2. Ч. 3. С. 204–208.
4. Пугач С. О. Використання концепцій географічного та соціального простору у дослідженнях соціальних мереж. Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи (GTSNU) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 30-31 берез. 2018 р. Київ : Принт-Сервіс, 2018. С. 171–173.
5. A Modern Dictionary of Geography / by M. Witherick, S. Ross, J. Small. 4th Edition. London : Arnold, 2001. 293 p.

6. Elsevier's Dictionary of Geography in English, Russian, French, Spanish and German / compiled by V.M. Kotlyakov and A.I. Komarova. Amsterdam-Boston-Heidelberg-London-New York-Oxford-Paris-San Diego-San Francisco-Singapore-Sydney-Tokyo : Elsevier, 2007. 1048 p.
7. Encyclopedia of Human Geography / Edited by B. Warf. London-New Delhi : SAGE Publications, 2006. 648 p.
8. Giddens A. The constitution of society: out line of the theory of structuration. Cambridge-London, 1984. 402 p.
9. Harvey D. The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Cambridge : Blackwell, 1989. 230 p.
10. McLuhan M. Understanding media: the extensions of man. New York : McGraw Hill, 1964. 359 p.
11. Takhteyev Y., Gruzd A., Wellman B. Geography of Twitter networks. Social Networks. 2012. 34 (1). P. 73–81.
12. The Dictionary of Human Geography / edited by D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts, and S. Whatmore. 5th Edition. – Chichester : Wiley Blackwell, 2009. 1071 p.
13. Tobler W. A Computer Movie Simulating Urban Growth in the Detroit Region. Economic Geography. 1970. № 46. P. 234–240.

**З МАЛОВІДОМИХ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ
АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО
– «НАФТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ»**

Любов Котик

liubov.kotyk@lnu.edu.ua

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Annotation: Little known to the general scientific community the work of S. Rudnytsky's «Oil of Eastern Halychyna» thoroughly analyzed and its relevance for contemporaries disclosed. On the preconditions of writing scientific intelligence attention is drawn, in particular participation of the scientist in the state formation of the Western Ukrainian People's Republic and publication of the magazine «Ukrainian Flag». It is noted that in the work, which consists of four semantically balanced sections S. Rudnytsky performed a detailed geological and geomorphological analysis of oil fields in Halychyna in terms of individual subregions: Lemkivshchyna, Syanshchyna, Boykivshchyna and Hutsulshchyna. It is argued, that in the study of the development of oil production in the region the scientist emphasizes the introduction of new technologies of oil production, modernization of engineering and transport infrastructure of the industry, formation of geologistics. It is noted, that region Eastern Halychyna from a socio-economic point of view S. Rudnytsky considers it large and potentially important regional industrial cluster of mining and chemical direction, and the oil industry itself — as the basis of economic independence of the Halychyna's state. Attention is paid to the coverage in the work of scientists problems of balanced development of the territory at the regional and local levels and destructive technogenic impact on the environment of oil production and refining processes.

It is substantiated that scientific intelligence can be achieved one of the few economic-geographical and geo-economic works of S. Rudnytsky devoted to the processes of industrialization Eastern Halychyna and the region's entry into the world energy market.

Keywords: Stepan Rudnytsky, Eastern Halychyna, economic geography, geoeconomics, oil, oil production, oil refining.

Постановка проблеми дослідження. У контексті пошуку ефективної моделі трансформації господарського комплексу держави актуальним є дослідження доробку новаторських праць економіко-географічного та гео економічного спрямування українських учених початку ХХ ст. Однією з них є ґрунтовна та модерна наукова розвідка фундатора української антропогеографії Степана Рудницького «Нафта Східної Галичини» (1921), яка, на жаль, маловідома для широкого загалу наукової спільноти. Переосмислення ідей ученого, націлених на збалансований розвиток Східної Галичини у руслі індустріалізації господарства регіону, збереження, раціонального використання та примноження його природно-ресурсного потенціалу, посилення економічної безпеки та інвестиційної привабливості на фоні політичної нестабільності й

тогочасних воєнно-політичних викликів та соціально-економічних катаклізмів є на часі.

Аналіз останніх досліджень. Великий внесок у дослідження наукової спадщини акад. С. Рудницького (1877-1937) здійснив проф. О. Шаблій, який заново відкрив ученого для української наукової географічної спільноти, обґрунтував його вагомий внесок у становлення модерної української географії [12], виокремив головні напрямки наукових досліджень [12, 13], ґрунтовно проаналізував наукові розвідки С. Рудницького з державотворення України, політико-географічні та геополітичні праці [12]. Акад. М. Мушинка [6] і проф. П. Штойко [5] упорядкували і систематизували приватну й офіційну кореспонденцію ученого. Окремі аспекти наукової спадщини С. Рудницького розкрили у наукових розвідках учені-географи України: структурування географічної науки і становлення її теорії й методології — О. Заставецька, І. Ковальчук, Ю. Кисельов, М. Пістун, І. Ровенчак, О. Шаблій, П. Штойко; українська географічна термінологія — В. Пащенко, О. Шаблій, М. Влах; географічна картографія — І. Ровенчак, Р. Сосса; геоморфологія — І. Ковальчук, Я. Кравчук; політична географія — О. Шаблій, М. Дністрянський, О. Вісьтак; соціальна географія — Л. Шевчук, М. Білецький, І. Ранця, І. Ванда, Л. Котик; економічна географія — О. Заставецька, О. Шаблій, Л. Котик [2]; географічне краєзнавство — О. Заставецька, О. Шаблій, О. Вісьтак, І. Дітчук; країнознавство — О. Шаблій, І. Ровенчак, С. Кузик; мандрівництво — О. Шаблій, О. Мамчур та ін.

Виклад основного матеріалу. «Нафта Східної Галичина» (1921) — одна з небагатьох економіко-географічних та гео економічних праць академіка Степана Рудницького, яка написана ученим у період його активного залучення у процес державотворення ЗУНР. Вона є прикладом «підприємницької» дипломатії ЗУНР, яку провадив Є. Петрушевич [7] на рівні з «тихою», «протестною», «діяспорною», «багатокультурною», «бюрократичною», «інформаційною» та «саммітів» за типологією дипломатії американського політолога-міжнародника А. К. Henriksen («Diplomacy and Small States in Today's World», 1998). Характерною ознакою «підприємницької» дипломатії, яка як зазначив І. Монолатій «є радше результатом теорії і практики бізнесу» [7], є використання державою переваг свого географічного розташування та геополітичного положення, а також власного національного законодавства з метою створення інвестиційно сприятливого клімату та інноваційно привабливого середовища для національного бізнесу та іноземних інвесторів. Її результатом є формування збалансованого зовнішньоекономічного середовища держави з подальшим гео економічним, а з часом і геополітичним домінування

над державами-сусідами першого порядку, регіональними державами та державами-конкурентами на світового ринку товарів і послуг.

Спонукою до написання С. Рудницьким праці «Нафта Східної Галичини» як і наукової розвідки «Економічні основи Галицької державности» (1921) стало його долучення до еміграційного уряду ЗУНР первинно у ролі експерта (1920), а з 1921 р. – радника президента ЗУНР Є. Петрушевича з економіко- й політико-географічних питань [8, с. 283]. Результат цієї співпраці – участь С. Рудницького у ролі експерта з нафтових справ у складі делегації ЗУНР (разом з Є. Петрушевичем, К. Левицьким, О. Назаруком) у Міжнародній конференції з економічних і фінансових питань (10.04—19.05 1922, м. Генуя, Італія). Ця конференція повинна була стати знаковою у державотворенні ЗУНР — на ній мали розглядатися питання економічного й політичного суверенітету Галичини, але їхнє обговорення було зірвано антиукраїнськими силами.

Вперше наукова розвідка С. Рудницького «Нафта Східної Галичини» опублікована на сторінках українського часопису «Український Прапор» (1921, Ч. 48-50, 52) [4, с. 101], який з 1919 р. друкувався у м. Відні та був чи не єдиним тогочасним журналом, що функціонував поза межами етнічних українських земель і пропагував україноцентричні державницькі засади. Він забезпечував масову пресову пропаганду про становище українського громадянства в Галичині, а з 1920 р. став офіційним органом уряду ЗУНР на «шпальтах якого озвучувалися основні пріоритети діяльності цієї інституції» [4, с. 98]. Як зазначає Н. Кулеша: «Окрім публікації дипломатичних меморандумів і відозв у справі вирішення незалежності західноукраїнських земель, часопис провадив значну освідмлюючу роботу, пропагуючи значення Східної Галичини в західноєвропейському масштабі» [4, с. 100]. У контексті розв'язання цього завдання, була опублікована серія наукових розвідок («Питання Світової політики і справа Східної Галичини» (1920, Ч. 17), «Економічні основи Галицької державности» (1921, Ч. 36-38), «Географічне становище Галичини і її політична доля» (1921, Ч. 43), «Політично-географічне й економіко-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблем Сх. Європи» (1922, Ч. 2) та ін.) однією з яких і є досліджувана праця акад. С. Рудницького.

Як цілісна праця книжкового типу (брошура), наукова розвідка С. Рудницького видана у Відні (1922 р., друкарня «АДРІЯ») [9] зі збереженням авторського права на видання і права першодруку часопису «Український Прапор» (рис. 1).

З науково-життєписного погляду, написання розвідки «Нафта Східної Галичини» припало на п'ятий («еміграційний») науково-громадський період (1920-1926 рр.) діяльності С. Рудницького за типологією життя і творчості ученого проф. О. Шаблієм [12, с. 6]. Його характерною ознакою є перебування

ученого за межами національної території України (Відень, Прага, Подєбради) та публікація серії праць із проблем «глобальної української справи» — становлення державності України, загалом, та отримання соціально-економічного суверенітету Східної Галичини, зокрема; означення місця України на політичній й економічній карті світі та післявоєнної Європи; аналіз ролі України у тогочасному світовому господарстві; дослідження господарських взаємовідносин на окремих теренах України й Східної Галичини тощо.

Рисунок 1. Титульний лист праці С. Рудницького «Нафта Східної Галичини» (Відень, 1922)

Для широкої аудиторії наукової спільноти праця ученого стала доступна з жовтня 2011 р., після її оприлюднення в оцифрованому вигляді на порталі електронної бібліотеки Diasporiada.org.ua, який спеціалізується на популяризації та збереженні для майбутніх поколінь наукової спадщиною українських вчених початку ХХ ст.

У 2018 р. світ побачило ґрунтовне видання праць академіка у 5-ти книгах за редакцією О. Ковалевської — «Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія» [10]. У першій книзі видання у розділі «Бібліографія праць академіка С. Рудницького» у переліку 13 праць ученого опублікованих у 1921 р. вказано й «Нафта Східної Галичини» із приміткою, що в часописі «Український Прапор» автора наукової розвідки не було зазначено, а уже у виданні її у формі брошури (Відень, 1922) авторство зазначено як С.Р. [10, Кн. 1., с. 86]. Повний текст праці з коротким повідомленням про «Український Прапор», як часопис, подано у другій книзі видання під загальною назвою «Геополітика» [10, Кн. 2, с. 183-208].

Наукова розвідка С. Рудницького «Нафта Східної Галичини» складається з Вступу, чотирьох змістово збалансованих розділів, має стислий «Додаток» і

завершується інформаційним повідомленням про часопис «Український Прапор» (табл. 1).

Таблиця 1.

Структура наукової розвідки С. Рудницького «Нафта Східної Галичини»

Структурні одиниці	Обсяг, ст.	Кількість таблиць, од.	Кількість рисунків, од.
Титульний аркуш	с. 1	-	1
Вступ	с. 2-4	-	-
I. Світова продукція і способ виступування нафти	с. 5-13	1	-
II. Огляд нафтових теренів української Галичини	с. 13-27	1	-
III. Нафтовий промисл Сх. Галичини	с. 28-32	1	-
IV. Нафтові підприємства	с. 32-40	2	-
Додатки	с. 40-42	-	-
«Український Прапор»	с. 43	1	-

Укладено за: [9].

У «Вступі» С. Рудницький робить акцент на великому технологічному поступі людства початку ХХ ст.: *«Культурне людство увійшло в ХІХ-ий вік зі свічкою й олійною лампою, з парусним кораблем і поштовим возом. В нинішній ХХ-ий вік увійшло воно з нафтовою, газовою й електричною лампою, з електричними залізницями, самоходами, пароплавами, моторовими суднами й аероплянами»* [9, с. 2], а також значенні нафти, як паливного ресурсу ХХ ст. у цьому поступі: *«... сто літ тому назад навіть найбуйніщі фантазери не припускали, яке величезне значінне матимуть нафта й нафтові продукти під нинішню хвилю, під кінець першої чвертини ХХ століття»* [9, с. 2]. Ці слова ученого можна вважати пророчими і щодо першої чверті ХХІ ст., коли нафта і нафтові ресурси, сумісно з покладами газу стають передумовою військових протистоянь глобальних держав світу [3], інформаційних та гібридних воєн, масових вимушених міграційних хвиль («міграційне цунамі» на території Європи, 2016-2018 рр.), екологічних катаклізмів тощо. Усе це передбачає С. Рудницький: *«Нафтові терени стали для всіх могутностей світу найбільш ласими землями. Кожна з великих держав старається дістати їх якнайбільше під свою владу — чи то безпосередно шляхом політичного опановання, чи посередно, діставши їх в руки своїх капіталістів. Тиха та тим неменша завзята боротьба йде між державами-великанами за нафтові терени»* [9, с. 4].

Як учений, що спрямовує свої наукові пошуки у майбутнє, академік вказує на пересторогу для людства, яка стає символом гео економічного й геополітичного домінування держав у ХХ ст.: «І хто знає, чи слідуюча світова війна не буде ведена головно ізза нафти. Бо кожна політична могутність знає, що без нафти вона не буде в силі дорівняти своїм суперникам чи перевищити їх ні в ділах мира (промисл, лучба), ні в ділах війни» [9, с. 4].

У першому розділі «Світова продукція і спосіб виступування нафти» С. Рудницький здійснює детальний геополітичний та економіко-географічний аналіз нафтових ресурсів Східної Галичини та розкриває роль досліджуваного регіону на світовому ринку нафти (рис. 2).

Рисунок 2. Продукція нафтової ропи, 1890-1915

Продукція нафтової ропи						в метричних сотнарах.				
(q á 100 кг., 10 q = 1 тонна,						100 q = 1 цистерна або вагон)				
Рік	З'єднані Держави Пн. Амер.	Росія	Нід. Індія	Румунія	Галичина	Брит. Індія	Японія	Нілецьчина	Інші землі	Разом
1880	34,434.820	4,002.370	—	159.000	320.000	—	39.920	13.090	2.830	38,972.090
1885	29,630.000	18,575.550	—	269.000	650.000	—	45.770	58.050	2.700	48,236.290
1890	60,028.000	36,306.630	—	533.000	916.500	154.060	80.510	152.260	4.539	98,176.950
1895	69,288.880	65,097.130	1,334.400	900.000	2,020.700	489.710	221.250	170.510	36.090	139,455.670
1900	83,342.890	99,271.010	4,256.000	2,265.000	3,263.340	1,412.520	1,135.290	503.750	16.830	195,466.630
1901	90,899.840	111,570.780	6,244.000	2,331.100	4,522.000	1,874.230	1,454.840	440.950	32.560	219,374.200
1902	116,286.650	105,507.450	8,000.000	2,894.000	5,760.000	2,118.740	1,568.800	497.250	40.740	242,645.230
1903	131,604.350	99,024.549	8,698.000	3,843.000	7,279.710	3,288.430	1,262.840	584.020	838.720	256,424.030
1904	153,353.180	102,836.180	10,463.040	4,968.700	8,271.170	4,434.960	1,849.080	834.900	886.360	287,798.120
1905	176,480.030	73,353.819	11,583.600	6,148.700	8,017.960	5,419.600	1,757.450	788.690	900.000	284,449.840
1906	161,130.000	80,607.630	11,658.819	8,870.910	7,614.300	5,600.000	1,750.000	813.500	900.000	287,948.780
1907	221,494.620	82,477.950	11,787.970	11,290.970	11,759.740	5,793.160	2,682.290	1,063.790	2,587.370	350,940.860
1908	239,429.970	82,915.260	11,432.439	11,477.270	17,540.220	6,729.380	2,761.240	1,419.000	6,817.560	380,522.330
1909	244,230.000	87,960.000	14,750.000	12,960.000	20,770.000	8,900.000	2,680.000	1,430.000	5,930.000	399,310.000
1910	279,410.000	93,780.000	14,960.000	13,520.000	17,620.000	8,180.000	2,570.000	1,450.000	6,630.000	438,120.000
1911	293,930.000	61,560.000	16,240.000	15,430.000	12,700.000	8,600.000	2,530.000	1,430.000	3,820.000	416,140.000
1912	296,750.000	91,730.000	15,190.000	18,040.000	11,490.000	8,600.000	2,200.000	1,370.000	24,870.000	461,600.000
1913*	393,200.000	97,600.000	19,000.000	21,400.000	11,136.682†	12,500.000	3,060.000	—	89,903.318	607,800.000
1914*	490,700.000	106,090.000	20,120.000	20,300.000	—	12,600.000	4,330.000	—	38,120.000	682,300.000
1915*	444,220.000	105,910.000	19,010.000	19,600.000	—	13,910.000	4,900.000	—	68,250.000	675,800.000

* гектолітри! † сотнарі, — о — недостача певних даних.

[9, с. 6-7]

Вперше в українській суспільній географії, учений формулює науково виважені узагальнення розвитку світового ринку нафти, тим самим закладаючи основи розвитку сучасної географії світового господарства та з гео економічних позицій оцінює роль Галичини на ньому: «1. Світова продукція нафти постійно дуже швидко більшає. 2. Їх хитання супроти постійної зривкової тенденції майже ніякі. 3. Хитання продукції поодиноких земель є натомість дуже значні. 4. Навіть світова війна не змогла багато зашкодити світовій продукції нафти. 5. Галичина займає в світовій продукції нафти дуже поважне місце: від 1908 до 1910 вона була третьою в черзі нафтових країв. 6. В галицькій нафтовій продукції бачимо більші хитання як у якійнебудь иншій

нафтовій країні. 7. Галицька продукція, дійшовши в 1909 р. до своєї найвищої точки, почала дуже швидко меншати» [9, с. 8].

При аналізі розвитку нафтових промислів Східної Галичини С. Рудницький детально описує геологічну будову районів залягання нафти, зокрема розкриває роль флішу: «Органічне життя було в теплих флішевих морях дуже багате» [9, с. 9] і складчатості рельєфу території дослідження: «нафтові поля, себто місця, в котрих добування нафти виплачується, держаться переважно сих місць, де земна кора поморщицалась у складки» [9, с. 11]. Нафтові райони Галичини учений порівнює із аналогічними геологічно детально дослідженими нафтовими районами Північної Америки: «Подібно як в Америці виступають також у наших Карпатах здовж нафтових ліній, у першу чергу, нафтові гази, трішки з боку нафта, за нею вода» [9, с. 11].

У цьому розділ учений згадує про перші техногенні катастрофи, які виникають у результаті розвитку нафтових промислів на теренах Східної Галичини: «Пр. східницька дуча «Яків» затопила славним своїм вибухом 1895 р. цілу околицю в промірі $\frac{1}{2}$ кільметра величезними масами кипячки» [9, с. 12] та пояснює їхні причини: «Експльозивну силу до таких вибухів дають гази, що випирають рону в гору» [9, с. 12].

Рисунок 3. Нафтовидобуток в Східній Галичині, початок ХХ ст.

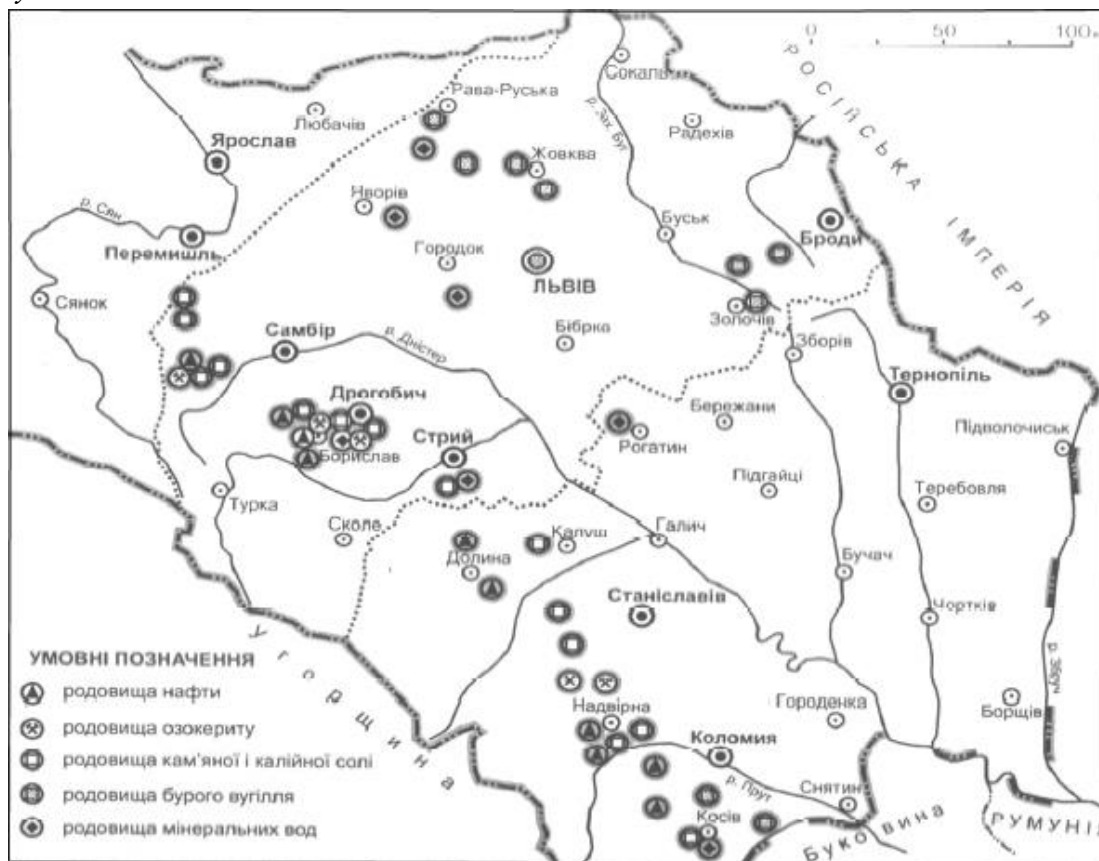

[14]

До теми техногенних катастроф С. Рудницький повертається і в інших розділах праці [9, с. 24-25] наголошуючи на технологічній складності та небезпеці для життя (рис. 3) тогочасних способів видобутку нафти: «Первісно добувано рону в копаних дучках (шахтах), що найвище 100 м глибоких з великою небезпекою життя для працюючих на дні серед утрійних тазів ріпників. Кілько то нашого нещасного робітника вигибло в цих мордівнях, заложених злочинно легкодушними підприємцями» [9, с. 28].

Другий розділ «Огляд нафтових теренів української Галичини» присвячений аналізу площ залягання і видобутку нафти у розрізі субрегіонів Східної Галичини — Лемківщини, української частини Сянщини (Сеніччини. — С. Рудницький), Бойківщини і Гуцульщини (рис. 4).

Рисунок 4. Найбільші родовища корисних копалин Східної Галичини другої половини XIX — початку XX ст.

[1, с. 23]

У цьому розділі учений подає геологічну та економіко-географічну характеристику окремих площ залягання та видобутку нафти, звертає увагу на специфіку ціноутворення на нафтову сировину, наводить перелік головних центрів як діючого нафтовидобутку так і потенційного.

Велику увагу С. Рудницький звертає на опис якості нафтової сировини та врахуванні цієї риси при розвідці потенційних покладів енергетичних ресурсів у Східній Галичині: «... крім більшого загального простору нафтові терени Бойківщини визначаються спеціально великими кількостями й добрими якостями ропи» [9, с. 17]; «Нафтові поля з гарними слідами, та дотепер навіть непробовані, є на територіях сіл: Білянки, Маластова, Перегонини, Бортного, Святкової, Кремної, Незнаєвої, Менцини Малої, Путни, Розділів, Волі Цевлинської, Фолюша, Дошниці, Перегримки. Ропи сих околиць на загал

високоступінна, легкоплинна, брунява; питомий тягар (при +15⁰C) виносить — 0 78-0 84» [9, с. 14-15] та ін.

Детально учений характеризує головні центри нафтовидобутку регіону — Борислав, Тустановичі, Східницю (рис. 5), відзначає їхню вагому роль у тогочасній нафтовій промисловості світу, звертає увагу на тіньові сторони функціонування господарства краю особливо на локальному рівні та споживацький (екстенсивний) підхід до використання природних ресурсів: «На Бойківщині й Бойківським Підгір'ю лежать місця світової слави: Борислав, Тустановичі, Східниця» [9, с. 17]; «... приходимо до найважливішої області серед нафтових теренів української Галичини. Ця область це дрогобицький повіт з Бориславом, Тустановичами, Східницею і т. п. Славний на весь світ нафтовим і восковим богатством, але також спекуляцією і грабіжною господаркою» [9, с. 19].

Рисунок 5. Індустріальні краєвиди поселень Галичини на поштівках початку ХХ ст.

Тустановичі, 1914

[14]

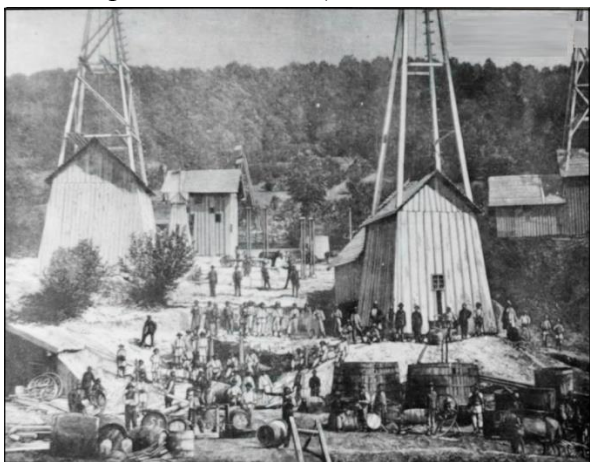

Борислав, 1920

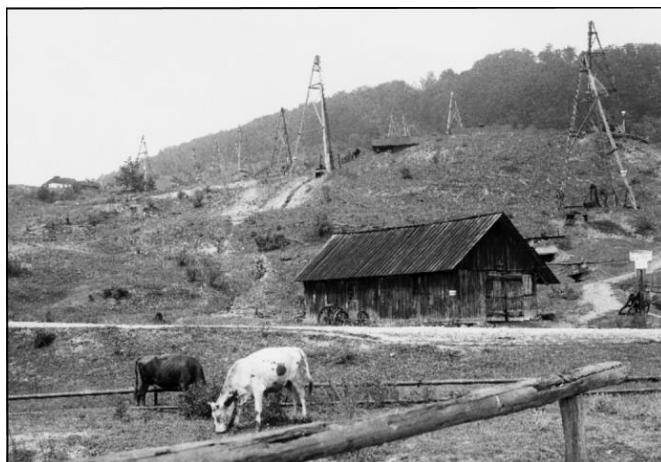
Подібні риси тогочасного розвитку центрів нафтопромислу Галичини відзначає І. Франко («Борислав сміється» (1881-1882), «Боа констріктор» (1884), «Бориславські оповідання» (1937)), С. Ковалів («Образки з Галицької Каліфорнії» (1913), Я. Бадені (J. Vadeni «Поміж слов'янами», 1897) та ін. Наприклад, у передньому слові до «Борислав сміється» І. Франко подає урбаністично-депресивний опис Борислава як нафтової «столиці» Східної Галичини: «Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Європу, яко копальня нафти і земного воску, — та звісний, певно, лиш з імені. Не знаю, чи приходило й на думку тисячам а тисячам образованих людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів, хоть поглянути на життя тої незлічимої сили «ріпників», що для них видобувають скарби земні ...». Я. Бадені аналогічно характеризує Слободу Рунгурську (рис. 6): «... галицька Пенсільванія, галицьке Баку, говорячи без перебільшення, славна Слобода Рунгурська. Оригінальне поселення ... Мимоволі вже на перший погляд на думку спадає Америка, її

міста, що виростають з блискавичною швидкістю серед нетодорканих лісів і складаються більшою мірою з фабричних труб, ніж з житлових будинків. Долиною біжить потік, що перетинається кількома кладками, бо думати про мости немає часу, немає вигоди. До потоку з обох боків ледь схиляються численні безіменні, неначе вирізьблені, пагорби, що займають величезний простір. На них — ліс сочень бурильних веж. Пробиваючись між ними, ще не рущений людьми бір, що простягається далеко-далеко, поки сягає око, ніби пробує змагатися з шумом машин та зі скреготом пилок» [1, с. 24].

Рисунок 6. Нафтовидобуток у Слободі Рунгурській (зараз с. Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)

1881 р.
[14]

1931 р.

При описі головних центрів нафтовидобутку й нафтопереробки Східної Галичини С. Рудницький звертає увагу на їхню трансформацію під дією процесів індустріалізації, аналізує зміну центр-периферійних відносин у регіоні та посилення процесів урбанізації, досліджує перетворення природних та міських соціокультурних ландшафтів краю у результаті розвитку нафтової промисловості тощо: «Центр нафтового гірництва Дрогобиччини й цілої Галичини становлять Борислав і Тустановичі. Ще перед чвертьстоліттям нужденні бойківські села, робили ці місцевості в добу наставання світової війни імпонуюче вражіння великого, хоч неначе провізоричного промислового міста. На просторі небагатьох квадратних кілометрів простягся ціли ліс кількох соток вертничих веж, коминів, залізних резервуарів на ропу, серед котрих метушились тисячі робітників» [9, с. 19].

Учений наголошує на вагомій, але неоднозначній, щодо дотримання екологічних умов господарювання та забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіону, ролі іноземних інвесторів в процесах індустріалізації краю, загалом, та розвитку нафтових промислів, зокрема:

«... терен Бреликів-Ванькова з його 60 дучками, був аж до світової війни одним із найрентовніших. Англійська консорція загосподарила його взірцево і протягом 30 років потягала з нього добрі бариші. Денна продукція переходила там пересічно 20 тон. В 1913 р. закупили сей терен Французи за 7 мільонів корон» [9, с. 17-18]; «Чужі великі капітали, які так сильно кинулися були прим. на румунський нафтовий промисл, у Галичині не дуже хотіли антажуватися на кілька років.» [9, с. 33-34].

Звертає увагу учений і на структуру іноземних інвестицій у нафтову сферу регіону: *«Перед війною був стан приблизно такий: англійські й бельгійські капітали майже цілком усунулися, французькі не багато виступали, значно більше німецькі. Перед самою війною зазначився новий приплив англійського і французького капіталу в незнаних блище розмірах. Таксамо мало відомий є нинішній стан, у часі польської окупації. Всі дотичні оцінки процентової участі чужих капіталів у галицьким нафтовім промислі є більше чи менше гіпотетичні» [9, с. 34].*

Піднімає питання С. Рудницький і внутрішньогалузевої конкуренції, регіональної кризи перевидобутку нафти, яка спричинює падіння цін на сировину та стагнацію промислового розвитку території: *«Продукція Борислава в початках дуже мала (сверлення почалося 1895 р.) зростала дуже швидким темпом і вже при кінці першого десятиліття зцентралізувала всю галицьку нафтову продукцію, роблячи величезну конкуренцію всім иншим нафтовим теренам. Величезні ріпні вибухи спричинили катастрофальний спадок цін на ропу. За одним махом припинилася експльоатація дучок, що давали менше як пів цистерни ропи денно, бо не оплачувалося навіть помпованне» [9, с. 21]; «Майже у всіх сих місцях існували довший або коротший час копальні, аж поки їх не доконала конкуренція бориславського центра шляхом подешевіння ропи» [9, с. 17].*

Другий розділ праці академік закінчує короткими висновками, де узагальнює характеристику нафтових теренів Східної Галичини та зазначає, що вони займаючи $\frac{1}{6}$ території дослідження володіють суттєвим сировинним потенціалом та можуть, за належного технічного освоєння, слугувати економічною основою майбутньої незалежної держави: *«Нафтові терени української Галичини такі великі й дають право на такі великі надії, що українська Галичина, ставши самостійною державою матиме в них дуже тривку і певну основу своїх державних фінансів» [9, с. 27].*

Третій розділ «Нафтовий промисл Сх. Галичини» присвячений детальному аналізу історії розвитку нафтовидобутку і нафтопереробки на території краю, формування інфраструктури галузі, перш за все інженерної, та розвитку допоміжних галузей господарства. Розпочинає розділ С. Рудницький

грунтовним історичним екскурсом у нафтовий промисл Галичини паралельно розкриваючи вплив на нього геоекономічних викликів: *«Добування нафтової ропи в українській Галичині датується від трьох століть. Природописні писателі в XVII і XVIII віку виразно згадують про чорну смолу й мазь із «руських Карпат ... Та щойно розріст нафтового промислу Північної Америки (1854-1859) дав товчок до добування й дестильовання галицької кипячки на більшу скалю»* [9, с. 28].

Учений прослідковує прямий взаємозв'язок між впровадженням іноземних технологічних інновацій у галузь (нові методи видобутку нафти) і темпами індустріалізації Східної Галичини у кінці XIX ст. - на початку XX ст.: *«В 1862 р. почато за американським приміром наперед у Бібрці за нафтою вертіль замість копати. Вже в 1875 р. збільшилася нафтова продукція Галичини до 221 400 q. В 1882 р. прибуло в Галичину кількох Американців. Вони завели тут машинову «канадійську» методу сверлення, яка дозволяла сверлити зі швидкістю 5-24 м (як до твердоти шарів) на добу. ... Вибухла загальна нафтова горячка»* [9, с. 29].

С. Рудницький наголошує на важливості розвитку інженерної інфраструктури нафтової галузі, яка підвищує ефективність її функціонування та зменшує деструктивний вплив на екосередовище : *«Будова збірників на ропу, які мали запобігти марнотратству її (при вибухах звичайно більшість ропи спливала річками в безвісти!), почалася в Галичині щойно коло 1885 р. Первісно були вони дерев'яні, тепер будують тільки залізні резервуари або копають земні збірники. В 1886 р. могли галицькі збірники обняти тільки 72 цистерни, ... в 1908 р. натомість було в самім бориславсько-тустановицькім центрі збірників готових на 113 000 цистерн ...»* [9, с. 30].

Учений піднімає проблему низького розвитку мережі трубопровідного транспорту в Галичині та означає її як обмежувача (дестрактора) піднесення нафтової галузі регіону: *«Великих руротягів, які є в Америці й на Кавказі, нема в Галичині цілком. Є тільки багато коротких руротягів, поміж копальнями та збірниками ропи при залізничних двірцях, котрими толочать ропу з шибів до збірників й із збірників до цистернових ватонів, котрими її розвозять по залізничних лініях»* [9, с. 30].

Акцентує С. Рудницькій й на відсутності нафтопереробних підприємств на території дослідження, що перетворює її у сировинний придаток Європи, а не збалансований регіональний індустріальний кластер гірничо-хімічного спрямування: *«Перероблювання нафтових сирівців не встигло розвинутися в Галичині як слід, так, що весь час приналежності Галичини до Австрії її перерібка відбувалася тільки в незначній частині дома. Переважаючу*

більшість продукції треба було вивозити сирівцем поза межі краю (до Чехії, Шлезька, Відня, Терсту (Триєсту), Реки, Німеччини)» [9, с. 31].

Завершальний розділ «Нафтові підприємства» учений присвячує огляду сучасного стану і перспектив розвитку дрібних та великих нафтових підприємств регіону, аналізу особливостей їхнього функціонуванні на фоні інших підприємств видобувної галузі краю: *«Добування нафти цілком рідше від добування інших гірничих продуктів. Воно отримане з великим ризиком, бо 1. сверлення дорого коштують, а часто заводять. 2. експлуатація однієї дучки звичайно коротка. 3. у світовій і локальній продукції є великі скоки вперед і хвили застою, що спричинює великі хитання в ціні ропи й тим самим у життєздатності підприємств»* [9, с. 33].

С. Рудницький зазначає, що особливістю Східної Галичини є наявність малих нафтовидобувних підприємств: *«У Галичині від самого початку переважали малі підприємства, деякі з них опираються часто на одній однісінській дучці»* [9, с. 33], натомість як у світі домінуючу роль на ринку займають великі підприємства нафтовидобутку і нафтопереробки, що є стійкі до ринкової кон'юнктури, внутрішньої конкуренції, зміни глобальної та регіональної гео економічної ситуації.

Проблемою є й відсутність внутрішніх інвестицій у галузь, натомість як іноземні інвестиції нестійкі й короткотривалі, дуже чутливі до внутрішнього інвестиційного середовища та зовнішніх соціально-економічних і геополітичних викликів: *«Чужі великі капітали, які так сильно кинулися були прим. на румунський нафтовий промисл, у Галичині не дуже хотіли ангажуватися на кілька років»* [9, с. 33-34].

Особливо С. Рудницький наголошує на деструктивному впливі війн початку ХХ ст. на розвиток нафтових промислів Галичини: *«Війна 1914—18 р., яка так сильно зруйнувала українську Галичину, що була одним із головних її театрів, страшенно підтоптала нафтовий промисл. Великі пожари в Бориславі 1914/15 р. зробили величезні шкоди. ... Ще гірше відбилися на нафтовім промислі української Галичини українсько-польська війна і слідуєча по ній польська окупація»* [9, с. 35-36].

Перспективи розвитку нафтового промислу краю учений вбачає в *«самостійній і невральной Галицькій Державі»* [11, с. 37], яка буде підтримувати галузь, що стане запорукою фінансової незалежності та соціально-економічного розвитку молодій державі: *«Се буде найкращий початок надання карпатській Швейцарії такої фінансової сили, як її має тепер альпійська Швейцарія ...»* [9, с. 40].

В «Додатках» С. Рудницький коротко описує особливості розвитку озокеритового промислу на території Східної Галичини, який має значний

потенціал для піднесення, але на разі на фоні нафтового промислу є мало дослідженим і розвинутим: «... будуччина воскового гірництва не безнадійна. Раціональна господарка й експльоатованне нових теренів зможе й на сім полі багато зробити й давнє богатство відновити» [9, с. 42].

Висновки. «Нафта Східної Галичини» — маловідомий для широкої наукової громадськості твір С. Рудницького економіко-географічного та геоекономічного спрямування написаний ученим у час його активного залучення у процес державотворення ЗУНР. У ньому учений подає як детальну геолого-геоморфологічну характеристику потенційного для нафтовидобутку регіону української частини Галичини так і розкриває технологічні особливості нафтовидобутку в краї на початку ХХ ст.

При оцінці геоекономічних перспектив розвитку С Рудницький наголошує на вагомості інноваційних технологічних впроваджень у галузь, розвитку інженерної, транспортної інфраструктури, логістики тощо. Не відкидаючи вагому роль іноземних інвестицій у нафтовий промисл регіону, учений пропагує україноцентричний підхід та наголошує на доцільності внутрішніх вкладень і розвитку національних нафтовидобувних та нафтопереробних підприємств, що є запорукою довготривалого збалансованого розвитку Східної Галичини. Власне нафтову промисловість С. Рудницький вважає підставою економічної незалежності Галицької держави початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Білецький В., Гайко Г., Салуга П. Перші промислові центри нафтовидобутку в Східних Карпатах [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://journals.nupp.edu.ua/oge/article/view/281>.
2. Котик Л. Економіко-географічні ідеї у працях і листуванні академіка Степана Рудницького // Історія української географії. 2017. Вип. 36. С. 45-53.
3. Книш М., Котик Л. Політико-географічна глобалістика: навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 484 с.
4. Кулеша Н. «Український прапор» (1919-1923 рр.): віденський період часопису ЗУНР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2014_4_9.
5. Листування Степана Рудницького / [упоряд., вступна стаття, примітки П. Штойка]. Львів : НТШ, 2006. 436 с.
6. Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських / [упоряд., вступна стаття, примітки М. Мушинки]. Едмонтон : Вид-во Канадського ін-ту українських студій, 1991. 116 с.
7. Монолатій І. Таксонімія сили (потенціалу) Західноукраїнської Народної Республіки. 1. Сила /Потенціал ЗУНР: формальні показники [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2683-ivan-monolatiy>.
8. Осталецька О. С.Л. Рудницький – засновник української географічної науки // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 580-590.

9. Рудницький С. Нафта Східної Галичини. Відень, 1922. 44 с.
10. Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія. В 5-ти кн. Київ: Темпора. Кн. 1. 736; Кн. 2. 624.
11. Сацький П. Галицька нафта і Центральна Європа між світовими війнами [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zn.ua/ukr/HISTORY/galicka-nafta-i-centralna-uevropa-mizh-svitovimi-viynami-istoriya-zamorozhenogo-konfliktu-.html>.
12. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії / О. І. Шаблій. Львів-Мюнхен : Ред.-вид. відділ Львів. держ. ун-ту, 1993. 223 с.
13. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 408 с.
14. Таємниці галицьких надр. Нафтовий бум початку ХХ століття до Першої світової війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://photo-lviv.in.ua/tajemnytsi-halytskyh-nadr-naftovuj-bum-pochatku-xx-stolittya-do-pershoji-svitovoji-vijny>.

МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

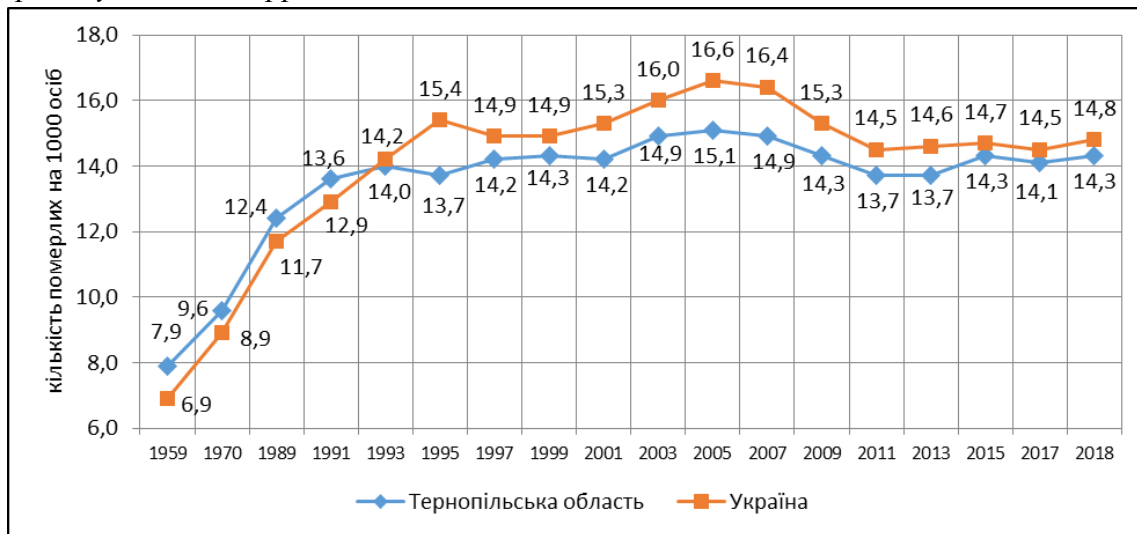
*Петро Дем'янчук, Ілона Дем'янчук, Наталя Турецька
dempetrom@gmail.com, swallows.shadow@gmail.com
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Annotation: The level, structure and dynamics of mortality for individual nosology analyzed among residents Ternopil region. The basis of the causes of mortality patterns of region forming: the circulatory system diseases (primarily – ischemic heart disease) and cancer.

Key words: mortality, territorial identity, Ternopil region.

Упродовж 1959-2018 рр. рівень смертності у Тернопільській області постійно змінювався і до 1991 р. мав стійку тенденцію до зростання, й перевищував, при цьому, середньодержавний на 0,7-1 ‰ (рис. 1). У 2005 р. рівень смертності в області досяг максимальної позначки за аналізований період часу (15,1 ‰), після чого почав повільно спадати. Примітно, що з 1993 р. й у наступні роки рівень смертності у Тернопільській області був завжди меншим аніж в Україні загалом, в окремі роки ця різниця становила 1,5-1,7 промільних пункти. Однак з 2015 р. темпи зростання смертності почали зростати, рівень смертності впритул наблизився до середньодержавного показника й у 2018 р. був лишень на 0,5 ‰ меншим).

Рисунок 1. Динаміка загальних коефіцієнтів смертності населення Тернопільської області та України у 1959-2018 рр.

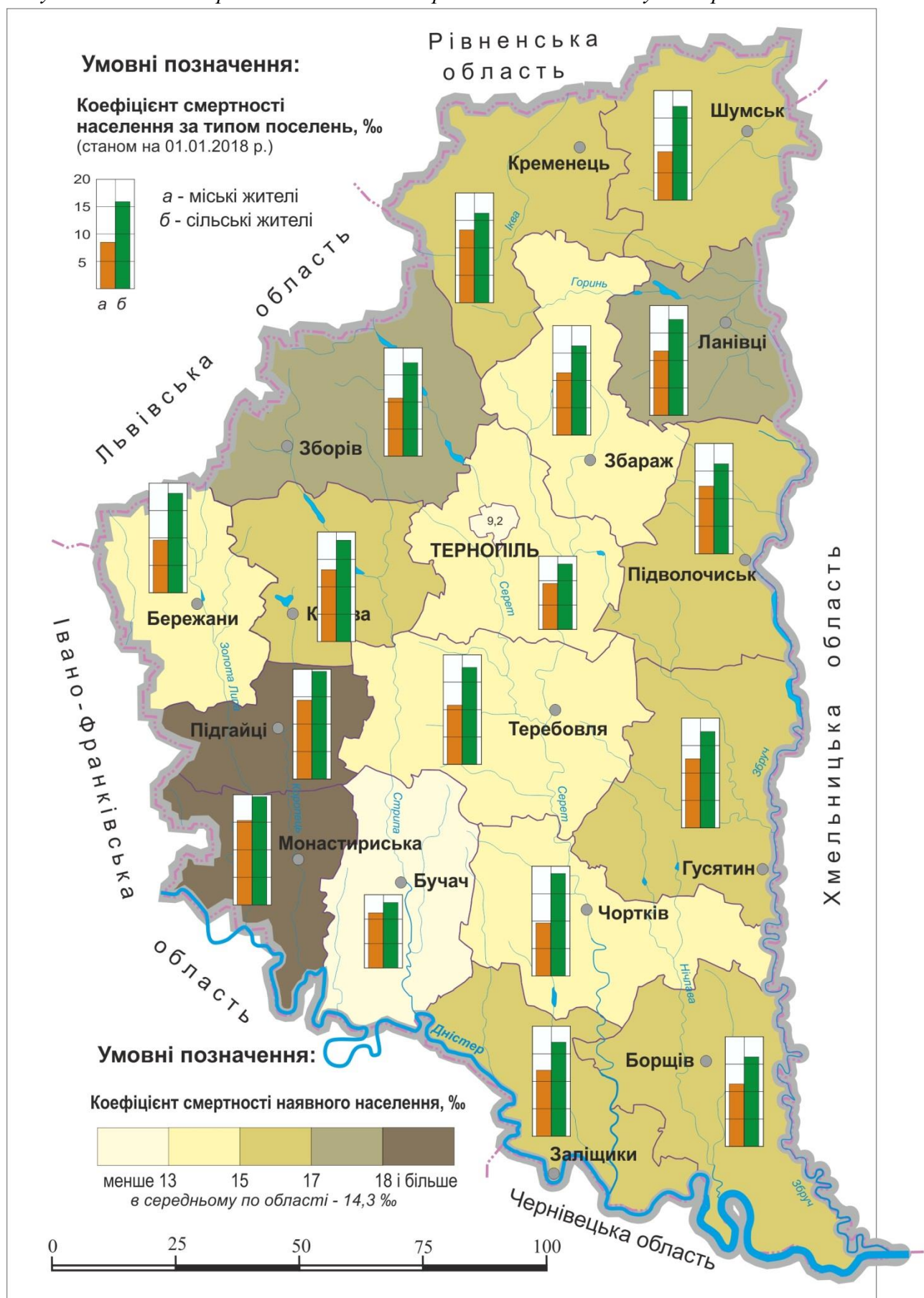
Складено за [8].

З рисунка 1 видно, за більш ніж півстолітній період часу рівень смертності населення зріс на 6,4 промільних пункти, або на 55,2 % – з 7,9 ‰ до 14,3 ‰. З часу здобуття незалежності (1991 р.) темп зростання рівня смертності трохи сповільнився – висхідний тренд змінився хвилеподібним, при цьому проглядаються десятирічні цикли – піки максимальних і мінімальних значень поперемінно змінюються приблизно через п'ять років; на рис. 4.8 добре простежуються два таких цикли).

З рисунка 2 видно, що за показниками рівня смертності у 2018 р. адміністративні райони суттєво різняться. Найвищі показники смертності були у 4 із них (Монастириському і Підгаєцькому районах – більше 18 летальних випадків на 1 000 осіб населення), де процеси старіння населення є найбільшimi. А найнижчі показники рівнів смертності були у Буцацькому і Тернопільському районах (12,3 і 13,4 ‰ відповідно), де у вікових структурах населення найменші частки осіб похилого віку (біля 15 %), а також у Тернополі (9,2 ‰) і Чорткові (9,6 ‰), де крім структурного чинника на меншу смертність впливає значно краще медичне обслуговування.

У 2018 р. смертність у містах Тернопільської області була на рівні 10,6 летальних випадків на 1 000 осіб населення, тоді як у селах цей показник досяг позначки 17,4 ‰, від 12,3 у Буцацькому районі до 20,0 у Монастириському (рис. 2). Загалом, рівень смертності сільського населення перевищував рівень смертності мешканців міст майже на 7 промільних пункти (6,8‰). Зауважимо однак, що в останні роки простежується тенденція до деякого зменшення розбіжності у рівнях смертності сільського і міського населення. До цього, як свідчать статистичні дані [4], впродовж щонайменше двох десятиліть поспіль, ця різниця була на рівні 7,6-9,6 ‰.

Рисунок 2. Рівень смертності населення Тернопільської області у 2018 р.

Побудовано за даними [4].

Згідно з «Міжнародною шкалою...» [9] смертність міського населення області відповідає «дуже низькому рівню», а населення сільських місцевостей оцінюється як «високий». Факторами такої великої різниці між рівнями смертності сільського населення у порівнянні з міським – є важкі умови сільського побуту та сільськгосподарської праці, високий рівень безробіття, недоступність у багатьох випадках до своєчасної та якісної кваліфікованої медичної допомоги. Крім цього, у селах значно більша частка населення похилого віку, ніж у містах, для якого характерні максимальні показники смертності тощо. Таку ситуацію добре відображають «центро-периферійні» тенденції, тобто чим далі знаходиться населений пункт від обласного центру та міст, тим гіршими є медико-демографічні показники та якість життя населення загалом.

Для того аби з'ясувати просторово-часові зміни показників смертності в розрізі адмінрайонів області нами простежено динаміку смертності упродовж останніх 25 років – з 1994 до 2018 рр. Для цього нами було розраховано кілька показників динамічного ряду, зокрема: абсолютний приріст, показник росту та темп приросту. На підставі здійснених обрахунків з'ясовано, що у 2018 р. рівні смертності населення зросли у порівнянні із середніми їх значеннями за 25-літній період у дев'яти адмінрайонах області. Найбільші темпи зростання відбулися у Монастириському та Підгаєцькому районах. Основним чинником такої ситуації зі смертністю в цих районах є значна частка осіб похилого віку (18-20 %) у вікових структурах населення, через це рівень смертності тут об'єктивно більший, аніж в інших районах області. Загалом, для тих районів області, де у віковій структурі населення частка осіб похилого віку велика, характерна тенденція до зростання показників смертності населення. Цю взаємозалежність підтверджують результати обрахунку коефіцієнта кореляції (r_{xy}), який показує силу зв'язку між явищем і фактором, у нашому випадку – між рівнем смертності та часткою осіб похилого віку у віковій структурі населення кожного з адмінрайонів. Коефіцієнт кореляції дорівнює 0,778, це свідчить про те, що між явищем і фактором існує тісний зв'язок.

Рівень впливу фактора на результативну ознаку визначається обчисленням коефіцієнта детермінації ($D = r^2$). У нашому випадку він дорівнює 0,605. Це означає, що рівень смертності населення на 60,5 % формується під впливом великої частки осіб похилого віку, решту (39,5 %) – зумовлюють інші фактори.

В ієрархії причин смерті населення Тернопільської області в 2018 році перші місця займали такі класи (рис. 3): хвороби системи кровообігу (72,5% від загалу померлих), новоутворення (12,4%), зовнішні причини смерті (4,0%) і хвороби органів дихання (3,5%).

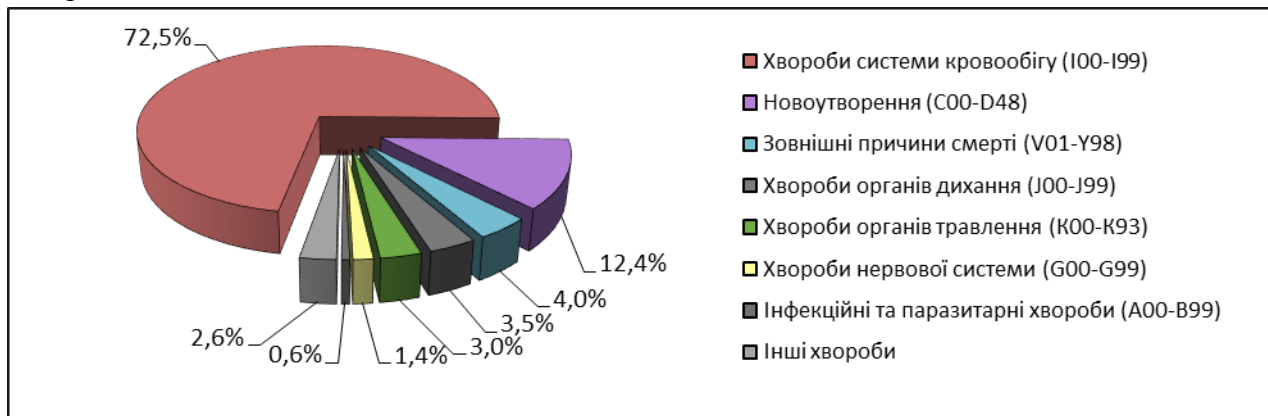

Як видно з рис. 3 основні ризики смерті в регіоні були пов'язані із *хворобами системи кровообігу (ХСК)*, частка яких у структурі основних причин смерті становила понад 2/3 від усіх летальних випадків.

Коефіцієнт смертності від *хвороб системи кровообігу (ХСК)* у 2018 р. становив 103,7 випадків на 10 тис. населення, й мало відрізнявся від загальнодержавного показника, але значно перевищував загальноєвропейський; у середньому, жителі регіону майже в 2,5 рази частіше помирають від ХСК, аніж мешканці країн Європи.

Розбіжності показників смертності від недуг системи кровообігу в адмінрайонах області можна пояснити багатьма причинами, у тім числі – різницею у віковій структурі населення та різними рівнями захворюваності на окремі форми ХСК.

Рисунок 3. Структура основних причин смертності населення Тернопільської області у 2018 р., %

Розраховано за даними [8].

Іншим класом хвороб, які у структурі смертності населення Тернопільщини займають значну частку (12,4%), є *онкологічні захворювання*. Коефіцієнт смертності від злоякісних новоутворень у 2018 р. становив 17,8 випадків на 10 тис. населення. У структурі цього класу найбільше летальних випадків були спричинені новоутворами трахеї, бронхів і легенів – 2,3%. Цікаво зазначити, що у Тернопільській області, як і в Україні загалом, смертність працездатного населення від онкозахворювань значно нижча, ніж в країнах ЄС. Це єдиний з основних класів хвороб, смертність від якого в нашій державі традиційно нижча, ніж у європейських країнах. Однак, зазначимо, що така ситуація може бути обумовлена не стільки нижчими показниками, скільки тим, що значна частина наших співгромадян через надвисоку смертність від ХСК та зовнішніх причин просто не доживає до потенційного онкологічного захворювання, яке зазвичай виникає переважно у старшому віці [6].

Летальні випадки, спричинені *зовнішніми причинами*, складають 4,0% від усіх причин смерті мешканців області; смертність у 2018 р. становила 6 летальних випадків на 10 тис. населення. Найбільша частка (1/5 або 18,5%) смертей із цього класу припадає на навмисні самоушкодження (самогубства). При цьому, за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [10], найбільше схильні до суїциду чоловіки – 82,5%; жінки, що покінчили життя самогубством, складають 17,5%. Найбільше суїцидів у 2018 р. було скоєно у віці 30-35 і 50-55 років (разом 23,3%), ще 12,4% – людьми похилого віку (70 років і старших). Загалом, смертність населення області від самогубств становить 1,06 летальних випадків на 10 тис. населення, що в 1,5 разу менше від пересічноукраїнського. За оцінками фахівців [2, 3 та ін.], причинами свідомого позбавлення себе життя, як найтяжчого наслідку розладу психіки та поведінки, можуть бути: надмірно важкі матеріально-побутові умови життя, безробіття, травматична подія (смерть дружини чи близького родича), бездуховність тощо. З другого боку, самогубство може бути також раціональною відповіддю на невиліковну хворобу (рак, СНІД).

Значну частку у структурі смертності населення Тернопільщини займають *хвороби органів дихання* (3,5%), особливо хронічний бронхіт та емфізема легень (біля 4%). Загалом, загальна кількість жителів нашого краю, причиною летальних випадків в яких були хвороби органів дихання, становила у 2018 р. 523 особи.

Серед чинників ризику, що призводять до хронічних захворювань органів дихання, основними є забруднення атмосферного повітря і повітря робочої зони, а також тютюнопаління. При цьому останній чинник є найагресивнішим з поміж перелічених; курці більше ризикують захворіти будь-якими інфекційними захворюваннями дихальних шляхів, ніж некурячі і мають у 30 разів вищу ймовірність розвитку хронічної обструктивної хвороби легень у порівнянні з некурящими [1], а смертність серед курців, котрі нездужають від хронічного бронхіту, вища в 21 раз [7].

За критеріями ВООЗ передчасною смертністю вважається та, яка настала у віці до 65 років. Якщо оцінювати рівень смертності населення Тернопільської області керуючись цими критеріями, то можемо констатувати таке:

1) із семи основних класів хвороб найбільші ризики передчасної смерті пов'язані з чотирма з них (класи I Інфекційні та паразитарні хвороби, VI Хвороби нервової системи, XI Хвороби органів травлення, XX Зовнішні причини смерті), бо середній вік смерті від цих нозологій значно менший 65 років;

2) один із класів (клас II Новоутворення) на рівень передчасної смертності впливає мало, бо більшість населення (53%) помирає від цієї недуги у

близькому до 65-літнього віку (середній вік смерті 63,4 роки); за умови збереження наявної позитивної динаміки (+1,1) цей клас хвороб може перейти в ранг тих, середній вік смерті від яких виходить за межі 65-річного рубежу.

Загалом, майже чверть смертей у 2018 р. у Тернопільській області були передчасними і недетермінованими процесам старіння, тобто виникали від причин, не пов'язаних безпосередньо з віком.

Задля покращання ситуації зі смертністю населення в Тернопільській області слід розв'язати низку проблем: 1) вирішити проблему зайнятості населення; 2) поліпшити санітарно-епідеміологічну ситуацію в сільських місцевостях та екологічну ситуацію у містах, 3) посилити заходи з упередження, діагностики та профілактики захворюваності задля поліпшення репродуктивного здоров'я населення; 3) сприяти зменшенню соціально детермінованих причин захворюваності та смертності населення; 4) забезпечити формування механізму заохочення населення до ведення здорового способу життя.

Список використаних джерел

1. Андреева Т. И., Красовский К. С. Табак и здоровье. К., 2004. С. 72-75.
2. Воднік В. Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики // Вісник Нац. ун-ту Юридична академія України ім. Я.Мудрого. 2013. № 3 (17). С. 140-160.
3. Данило О., Скалецький М. Причини та мотиви суїцидальної поведінки в умовах економічної кризи // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2010. № 661: Філософські науки. С. 85-90.
4. Демографічний паспорт території. Тернопільська область. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/61/61_12_18.htm
5. Дем'янчук І.П., Дем'янчук П.М. Сучасні тенденції смертності населення Тернопільської області // Екологічні проблеми природокористування та охорона навколишнього середовища: Зб. наук. праць Другої Всеукр. наук.- практ. конф. за міжнар. участю (Рівне, 21–23 жовтня 2015 р. / за ред. проф. Д.В.Лико [та ін.]. Рівне: РДГУ, 2015. С. 56-57.
6. Дем'янчук І.П., Ковальчук І.П. Структура и иерархия причин смертности населения Тернопольской области // Веснік Брэсцкага універсітэта: Навукова-тэарэтычны часопіс. Сер. 5. Хімія. Біялогія. Навукі аб зямлі. 2016. № 1. Брест, 2016. С. 102-109.
7. Захворювання, пов'язанні із палінням. URL: <http://www.mvrukiev.ho.ua>
8. Населення України за 2018 рік: демограф. щоріч. К.: ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2019. 120 с.
9. Пальян З. О. Демографічна статистика: посіб. К.: КНЕУ, 2003. 132 с.
10. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік / за ред. А. А. Чорного. Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2019. 430 с.

РЕСУРСНИЙ ЧИННИК ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Роман Сливка

roman.slyvka@pnu.edu.ua

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, Україна*

Annotation: The article provides a brief analysis of the main trends in the development of the resource conflicts. The classification of resources that are items of territorial conflicts proposed in the form of a table. Some examples of international and internal conflicts described in the paper.

Key words: territorial and political conflict, resource factor, resource conflict, Political Geography of Conflicts.

З поміж багатьох інших, предметом міждержавних і внутрішньодержавних територіальних суперечностей є можливість експлуатації певного ресурсу на чітко окресленій геоторії. У епоху глобалізації значення ресурсів як об'єкту боротьби між націями і державами зменшується, оскільки доступ до будь-якого з них можливий завдяки розвитку торговельних відносин. Одночасно відбулося «зниження» цієї проблеми з міждержавного рівня на рівень внутрішніх конфліктів, у процесі розгортання яких природні ресурси стали важливим засобом фінансування. Аналіз бази даних «Конфлікт Барометр 2017» дозволив встановити, що 97 (25 %) із 385 конфліктів сучасного світу були пов'язані із контролем над ресурсами території, з них 18 стосувались міждержавних, 2 – транскордонних (група держав проти груп повстанців, наприклад Ісламської Держави), 77 – внутрішніх [4]. При чому, жодна війна чи обмежена війна у 2017 не стосувалася боротьби за ресурси і тільки чотири насильницькі кризи стосувались цього предмету конфлікту (міжсуданський конфлікт, індо-пакистанський, ізраїльсько-сирійський та конфлікт у Південно-Китайському морі). Отже, більшість «ресурсних» конфліктів є ненасильницькими за рівнем інтенсивності. Застосування еколого-географічної типології природних ресурсів до існуючих баз даних про конфлікти дає змогу зробити висновок, що у переважній більшості оспорюваними є вичерпні природні ресурси. У цю категорію у першу чергу попадають невідновлювані корисні копалини літосфери. Хоча самовідновлювані і несамовідновлювані природні ресурси (прісні поверхневі води гідросфери, біоресурси) також є приводом для суперечностей у територіальних конфліктах.

Цінність окремих видів ресурсів змінювалась історично. У XIX ст. Чилі, Перу, Іспанія і Болівія були втягнуті у Тихоокеанські війни з приводу багатих на поклади гуано островів. У 1856 р. США прийняли «Закон про острови

гуано», що дозволив висунути претензії більш ніж на 50 островів у Світовому океані. У наш час використання цього ресурсу втратило своє економічне значення. У епоху індустріалізації країн Заходу і Японії контроль над покладами залізної руди і вугілля був передумовою промислової, воєнної і політичної могутності. У цей час посилюється міжнародна боротьба щодо належності Саару, Ельзасу, Лотарингії, Руру, Сілезії, Маньчжурії. Взаємні територіальні претензії держав-антагоністів та прагнення змінити статус-кво на свою користь значною мірою спровокували I та II світові війни.

Широке застосування двигунів внутрішнього згорання під час II світової війни зумовили територіальну експансію СРСР, Німеччини та Японії у регіони багаті покладами нафти. У післявоєнний період зростання ціни на нафту спровокувало низку перуано-еквадорських, камеруно-нігерійських, лівійсько-чадських, міжсуданських прикордонних конфліктів, а також низку воєн у регіоні Перської затоки.

У 70-ті рр. XX ст. зростання споживання природних ресурсів зумовило загострення уваги до їх обмеженості в рамках концепції «меж зростання». Географічне дослідження доступності продуктів харчування, мінералів та інших ресурсів почало відштовхуватися від неомальтузіанського припущення, що дефіцит є зовнішньою фізичною передумовою, яка накладає обмеження на людські можливості [2]. Низка внутрішніх війн були пов'язані із нерівномірним розподілом прибутку від видобутку паливних ресурсів між центральною владою та регіонами. У багатонаціональних державах це стало важливим чинником сепаратизму (Шотландія у Великій Британії, Кабінда в Анголі та ін.), і навіть обумовило збройні внутрішні конфлікти, як це сталося у Нігерії та Індонезії.

Розвиток електромашинобудування і електронної промисловості зумовив у 1970-ті зростаючий інтерес до покладів танталу, золота, кобальту, олов'яних та вольфрамових руд. «Жертвою» такої кон'юнктури на світовому ринку стала ДРК, особливо її східні провінції. Зростання попиту на ці корисні копалини співпало із: 1) процесами деколонізації; 2) зменшенням кількості міждержавних конфліктів; 3) зростанням кількості внутрішніх конфліктів. «Крихкість» постколоніальних держав зумовила слабкий контроль над видобутком і реалізацією природних ресурсів, що сприяло розвитку їх незаконної експлуатації. У боротьбі за владу у постколоніальних державах контроль над видобутком і збутом мінералів (т.зв. «криваві мінерали») дозволив фінансувати опозицію, повстанські і кримінальні групи. Просторовий розподіл, обсяг ресурсів, умови його експлуатації та шляхи транспортування набули вирішального значення у спроможності зберігати контроль над територією [3]. Нелегальний видобуток алмазів і золота та їх контрабанда парамілітарними

структурами дозволяли фінансувати війну в Анголі, ДРК, С'єрра-Леоне, ЦАР. Цінні породи деревини забезпечили економічну базу воєнних дій у М'янмі, ДРК і Ліберії, каучук – у Кот-д'Івуарі, бавовна – в Замбії, какао – в Індонезії, опіумний мак й тальк – в Афганістані. У 2017 р. повстанцям із руху Талібан вдалося розширити свій територіальний контроль у провінції Гільменд, де саме вирощується значна частина олійних культур [4]. Більшість посівів опіумного маку зосереджені в районах присутності Талібанау, що робить незаконне вирощування, переробку і транспортування опіатів головним джерелом фінансування бойовиків. 98 % опіуму виробляється в семи південних провінціях: Гільменд, Кандагар, Урузган, Фарах, Німроз, Дайкунди і Забул [7].

На основі вивчення джерел фінансування повстанських рухів Колумбії А. Рангель [8] виокремив три етапи привласнення результатів виробничої діяльності збройними групами: 1) хижацький; 2) паразитичний; 3) симбіотичний. Хижацький етап – це коли повстанці мають дуже слабкі зв'язки із населенням і, отже, їх діяльність вимагає мінімального впливу і одноразових акцій (такі види діяльності, як територіальне піратство, грабіж банків, поодинокі викрадення, випадкове вимагання). Паразитичний етап починається після довготривалої соціальної інфільтрації і включає такі види діяльності як рекет. Нарешті, існує симбіотичний етап, на якому партизанська економіка стає невід'ємною частиною регіональної економіки, а різниця між законною та нелегальною діяльністю розмита.

Колумбійські дослідники А.М. Діаз і Ф. Санчес здійснили ґрунтовний аналіз просторових моделей зв'язку поширення виробництва коки серед колумбійських муніципалітетів та незаконної збройної діяльності і встановили наявність тісного просторового зв'язку між виробництвом коки, незаконною збройною діяльністю та незаконною виробничою діяльністю, якій передувала діяльність незаконних збройних груп. Спосіб, яким партизани контролюють і регулюють кокаїновий бізнес в Колумбії та Перу, є класичним прикладом симбіотичних зв'язків між повстанцями рухів ФАРК і Сандеро Луміносо та регіональною економікою [5].

Оптимізована під потреби нашого дослідження комбінована класифікація природних ресурсів, розроблена О. Шаблієм [1], дає змогу відобразити широкий спектр ресурсів, які можуть бути предметом суперечностей між сторонами конфлікту. Аналіз існуючих баз даних про міждержавні і внутрішні конфлікти дає можливість, крім згаданих вище паливно-енергетичних і конструктивних ресурсів, виділяти також потреби суспільства у продовольчих, комунікаційних, духовних ресурсах (табл. 1).

Комбінована класифікація природних ресурсів, які є предметом міждержавних територіальних спорів або джерелом фінансування повстанських груп

Природні сфери	Суспільні потреби				
	Паливно-енергетичні	Конструктивних матеріалів	Продовольчі	Комунікаційні	Духовності (релігії, культури)
Літосфера	Нафта, газ	Руди благородних і рідкісних металів, нерудних корисних копалин (дорогоцінне каміння)	Ґрунти і мінеральні породи для підвищення їхньої родючості	Природна основа для сухопутного транспорту	Сакральні місця, об'єкти міфологічного та мистецького відображення
Гідросфера	Енергетичні ресурси поверхневих вод	Технологічні води для промисловості	Питна вода та вода для потреб зрошення	Середовище для водного транспорту	-
Атмосфера	-	-	-	Середовище для повітряного транспорту	-
Біосфера	-	Деревина	Природні запаси продовольчих ресурсів (риба, ракоподібні, ссавці), кормові флористичні ресурси для тваринництва	-	Об'єкти сакралізації, міфологізації
Антропофера	Дамби ГЕС	-	-	Трубопроводи, залізниці, канали, автодороги	Міфологізовані державною ідеологією регіони: колиска державності, втрачена земля, креси та ін.

Продовольчі потреби і територіально-політичні конфлікти. Зростаюча суспільна потреба у продовольчих ресурсах країн, що розвиваються в умовах зростаючого населення виводять на перший план потребу у придатних для сільськогосподарського освоєння землях. Поширені випадки прикордонних і транскордонних конфліктів з приводу особливостей землекористування. У Східній Африці спостерігаються численні приклади нелегального перетину «прозорих» державних кордонів окремими групами скотарських народів у

пошуках придатних для підтримки власних стад пасовищ і джерел води, що провокує транскордонні конфлікти. Політизація проблеми землекористування в умовах трайбілізації політичних відносин проявилась під час громадянської війни в Південному Судані і конкуренції між народами дінка і мурле. У 2017 р. на території ДРК спалахнули конфлікти між пастухами народу хема та рільниками народу ленду, що призвело до нападів рільників на села скотарів, десятки тисяч з яких втекли до Уганди. Є випадки, коли держави висловлюють територіальні претензії до територій, які розглядаються як зони господарської діяльності окремих етнічних груп. Прикладом можуть бути лівійські претензії на пасовища регіону Ширак в Алжирі, чи претензії суміжних країн щодо належності «трикутника Ілемі» (Кенія-Південний Судан-Чад). Відбувається політизація територіально-ресурсних конфліктів.

Проблема нестачі питної води і води для зрошення. Тільки в окремих випадках проблема стосується делімітації кордону внутрішніх вод і водозбірних басейнів між країнами. У більшості випадків спостерігаємо міждержавні конфлікти, які спровоковані односторонніми діями суверенних держав на транскордонних ріках, які включають регулювання природної течії із метою забору води для власних споживчих і господарських потреб та виробництва електроенергії. З позиції територіального суверенітету експлуатація ресурсів на власній території є суверенним правом держави. На практиці такі односторонні дії миттєво впливають на погіршення водопостачання держав, які знаходяться нижче по течії. Виникають передумови для розвитку конфлікту з приводу особливостей використання вод іншою країною. Такий конфлікт не є територіальним, проте його територіалізація можлива у разі агресії з метою гарантування водопостачання. Прикладом воєнних дій з цього приводу є окупація Ізраїлем частини території Сирії – Голанських висот, де знаходиться водозбір Тиверіадського озера і р. Йордан. Проблема постачання води каналами і водопроводами політизується і у відносинах України та Росії з приводу анексованого Криму, і у відносинах Сінгапуру з Малайзією, Узбекистану з Киргизстаном і Таджикистаном.

Комунікаційні ресурси літосфери є предметом територіальних претензій. Наприклад, уряд Індії заявив, що реалізація пакистансько-китайського проекту "Шовковий шлях" в Кашмірі ігнорує суверенітет та територіальну цілісність Індії. КНР розпочала будівництво дороги на плато поблизу Доки-Ла-Паса (спірний тріпойнт на кордонах Бутану, Китаю, і Індія), яку незабаром зупинили індійські війська [4]. Транспортування ресурсів також може бути предметом конфлікту, прикладом є спір Болівії і Чилі щодо права першої на створення суверенного транспортного коридору до Тихого океану. Комунікаційний ресурс є предметом суперечностей між Україною, країнами ЄС і РФ з приводу

будівництва підводних газопроводів. *Комунікаційні ресурси гідросфери* є предметом територіальних спорів і яскраво проявились у спробі КНР встановити повний контроль над морськими шляхами у Південно-Китайському морі. Схожими є зусилля РФ щодо обмеження судноплавства у Азовському морі.

Суспільні потреби у духовних ресурсах можуть стати також приводом до розгортання конфліктних відносин між сусідніми країнами. Прикладом є гірські вершини, які можуть наділятися сакральним і символічним значенням. З цього приводу тривають суперечності щодо лінії проходження франко-італійського кордону в районі г. Монблан, чилійсько-аргентинського кордону – в районі г. Фіцрой, кордону між КНР і КНДР – в районі г. Пектусан (плоскогір'я Чанбайшань).

Суттєвим чинником територіально-політичних конфліктів є суспільно-політичний наратив, що пов'язаний із поверненням сакралізованої, міфологізованої у суспільній уяві території: «землі обітованої» для євреїв, «воз'єднання батьківщин» роз'єднаних кордонами ірландців, вірмен, курдів чи белуджів, або ж втрачених фронтирів (кресів) періодів максимального територіального поширення, як наприклад: межі «Великої Угорщини» до Трианонських угод (1920), СРСР до Біловезьких угод (1991), Югославії до часу її розпаду.

У багатьох колонізованих корінних народів природне середовище наділяється сакральними властивостями. Їх традиційний спосіб життя суттєво залежить від збереження довкілля. Однак внутрішня колонізація земель триває і в XXI ст. Ресурси земель, які населяють аборигени, уряди передають у концесію гірничодобувним і нафто-газовим корпораціям, споруджуються греблі на річках, здійснюється політика сільськогосподарського освоєння. Автохтони за підтримки екоактивістів чинять спротив експлуатації ресурсів ТНК. Вони бажають використовувати ресурси відповідно до локальних пріоритетів, підкреслюючи екологічну та культурну цінність для місцевого населення, доцільність місцевого контролю за їх експлуатацією та їх вплив на ідентичність аборигенних спільнот [6]. Ці питання є в основі вимог аборигенів до урядів Канади, КНР, США, Еквадору, Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Мексики, Колумбії, Чилі, Бразилії, М'янми, В'єтнаму, Філіппін та Індонезії. Державний апарат часто протидіє вимогам корінних спільнот, оскільки такі дії часто сприймаються як спрямовані на підрив основ державного суверенітету, ставлять під сумнів справедливість колонізації і можуть дестабілізувати правове підґрунтя урядового управління землями, ресурсами і довкіллям. У багатьох країнах ці питання залишаються невирішеними і спричиняють

насильніцькі кризи із можливістю переростання у збройний конфлікт, як це було на о. Бугенвіль (Папуа-Нова Гвінея) чи у дельті р. Нігер (Нігерія).

Отже, існують необхідні передумови для просторового дослідження конфліктних процесів, що безумовно вказує на актуальність політичної географії територіально-політичних конфліктів загалом і такого важливого аспекту як ресурсний чинник конфліктів зокрема.

Список використаних джерел

1. Шаблій О. Основи суспільної географії / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 296 с.

2. Bridge G. Natural Resources / G.Bridge // International Encyclopedia of Human Geography / Editors-in-Chief Rob Kitchin, and Nigel Thrift. – Amsterdam: Elsevier, 2009. – Vol.7. – P.261-268.

3. Buhaug H, Rød J. K. Local determinants of African civil wars, 1970-2001 / H. Buhaug, J. K. Rød // Political Geography. – 2006. - №25. – P. 315-335.

4. Conflict Barometer 2017: disputes, non-violent crises, violent crises, limited wars, wars. № 25. [Електронний ресурс] // Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/>.

5. Díaz A. M., Sánchez F. A geography of illicit crops (coca leaf) and armed conflict in Colombia // DOCUMENTO CEDE 2004-19 ISSN 1657-7191 (Edición Electrónica) MARZO DE 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://economia.uniandes.edu.co/files/7d09Illicit_crops_and_Conflict_CEDE_d2004-19_English_Version.pdf

6. Hayter R. Resource Industries / R. Hayter // International Encyclopedia of Human Geography / Editors-in-Chief Rob Kitchin, and Nigel Thrift. – Amsterdam: Elsevier, 2009. – Vol.9. – P. 381-389.

7. Pozuelo E. Martín de. La prohibición del opio, la fortaleza talibán [Електронний ресурс]: <http://www.radical.es/historico/informacion.php?iinfo=10561>

8. Rangel A. Colombia: Guerra en el fin de siglo / A. Rangel. – Bogotá: Editorial Tercer Mundo SA, 2000.

АЛЮВІАЛЬНІ ДЕРНОВІ ҐРУНТИ (FLUVISOLS ARENIC) ПРИУСЛОВОЇ ЧАСТИНИ ЗАПЛАВИ Р. СТРИЙ

Юрій Наконечний, Петро Войтків

yurchyknkgm@gmail.com, petrovojtiv@gmail.com

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Annotation: Fluvisols Arenic soils of the riverbed part of the floodplain of the river Stryi within the Peredcarpathia are characterized. The natural conditions of formation of Fluvisols Arenic soils of the Stryi floodplain within PeredCarpathia, the direction of evolution of Fluvisols Arenic soils, features of morphological structure of the profile of primitive and underdeveloped soils, their physical and physicochemical properties are analyzed.

Key words: alluvial soils, sod process of soil formation, primitive soils.

З давніх часів землеробство було розвинене лише в окремих районах – долинах річок, де були родючі ґрунти і достатньо води. Вже в III тис. до н. е. в заплавах рік вирощували пшеницю, ячмінь, просо, технічні культури. Умови ґрунтоутворення в різних областях заплави настільки різні, що через це виділяють різні типи алювіальних ґрунтів. У приуслівій частині заплави переважає дерновий процес ґрунтоутворення і формуються алювіальні дернові ґрунти. Серед них на найбільш ранній стадії ґрунтоутворення перебувають алювіальні дернові примітивні та слаборозвинуті ґрунти, де під малопотужною дерниною залягає слаборозвинутий гумусовий горизонт, нижче – шари сучасного руслового алювію.

Об'єктом нашого дослідження були алювіальні ґрунти заплави річки Стрий в межах Передкарпаття, а саме в околицях Конюхівської і Гірнянської сільських рад Стрийського району Львівської області.

Предмет дослідження – генезис ґрунтів, морфологічні, фізичні, фізико-хімічні властивості алювіальних дернових ґрунтів різного ступеня розвитку.

Мета роботи: вивчення генези, морфологічних, фізичних, фізико-хімічних властивостей алювіальних дернових ґрунтів заплави ріки Стрий.

Для цього були поставлені наступні завдання: на основі власних досліджень та опрацьованих літературних і електронних джерел, карт, таблиць, діаграм, атласів, дослідити та описати: природні умови ґрунтоутворення цих ґрунтів, напрям еволюції алювіальних дернових ґрунтів, морфологічні особливості, фізичні та фізико-хімічні властивості досліджуваних ґрунтів

У процесі дослідження використовувались такі методи, як: порівняльно-географічний, морфолого-генетичний (профільний), порівняльно-аналітичний. При вивченні були використані матеріали ґрунтових обстежень Стрийського відділу земельних ресурсів Львівської обласної адміністрації.

За фізико-географічним районуванням України, долина ріки Стрий у межах Передкарпаття знаходиться у межах Карпатської гірської ландшафтної країни, Передкарпатської височинної області. Передкарпаття є типовою передгірською алювіально-пролювіальною рівниною і тому четвертинні відклади мають повсюдне поширення, і є, в основному, ґрунтоутворними породами. Широко поширені також галечники і в меншій мірі піски. Основною ґрунтоутворною породою в межах заплави ріки Стрий є сучасні алювіальні відклади, представлені русловим алювієм, і формуються вони паралельно з формуванням річкової долини. В околицях сіл Конюхів і Гірне Стрийського району Львівської області, де протікає ріка Стрий, рельєф є переважно рівнинний. Заплава річки являє собою рівнину з добре вираженим мікрорельєфом у вигляді підвищень та западин. На всій території заплави невеликими ареалами прослідковуються стариці та ділянки піщаних і кам'янистих наносів у вигляді невисоких горбів.

У межах Передкарпаття найбільший вплив на властивості ґрунтів і формування ґрунтового покриву мають води четвертинних відкладів. За умовами залягання, сучасним поповненням запасів підземних вод четвертинних відкладів, літологічним складом водоносних порід, а також кліматичним фактором територія Передкарпаття виділяється як самостійна гідрогеологічна область – Передкарпатський крайовий прогин, у межах якої виділяється два райони. Територія північно-західного Передкарпаття приурочена до гідрологічного району вод алювіальних відкладів річкових долин правобережної частини басейну Дністра, де підземні води залягають на глибині 5-7-10 м. Ці води слабо напірні з продуктивністю алювіального водного горизонту 2-3 м³/год, іноді 10 м³/год, прісні з мінералізацією 0,5-1,0 г/л. Загальна жорсткість вод алювіальних відкладів коливається у межах 0,33-30,4 мг.-екв, постійна – 0,39-10,94 мг.-екв [7].

Для всебічного вивчення морфологічної будови профілю алювіальних дернових ґрунтів заплави р. Стрий ми заклали серію розрізів, піврозрізів і прикопок, проте для характеристики ґрунтів було вибрано два найбільш типових:

1) розріз №1-К закладений у прирусловій частині заплави ріки Стрий в околицях села Конюхів Стрийського району Львівської області. Ґрунт – алювіальний дерновий примітивний щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах;

2) розріз № 2-Г закладений у прирусловій частині заплави ріки Стрий в околицях села Гірне Стрийського району Львівської області. Ґрунт – алювіальний дерновий слаборозвинутий щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах.

Морфологічні особливості алювіальних дернових ґрунтів вивчені та описані в багатьох наукових працях.

Алювіальні дернові ґрунти формуються трав'яною рослинністю в прирусловій частині заплави рік під дією дернового процесу ґрунтоутворення. Їхній розвиток починається з поселення рослинності на щойно утворених піщаних наносах бечівника. У такому випадку утворюються алювіальні дернові примітивні ґрунти, які потім розвиваються в алювіальні дернові слаборозвинуті та дернові короткопрофільні ґрунти. В подальшому розвитку під впливом меандрування русла ріки та підняття заплави над рівнем води ці ґрунти еволюціонують у алювіальні лучні, лучно-болотні та болотні ґрунти. Ґрунтові води, хоча й не знаходяться дуже глибоко, більшу частину року не впливають на ґрунтовий профіль, тому ці ґрунти сухі. Ознаки оглеєння слабкі або відсутні [8].

Вивчаючи ґрунти заплави ріки Руської рівнини, Г.В. Добровольський встановив, що для алювіальних дернових ґрунтів характерна незначна потужність гумусового горизонту, грудкувато-зерниста структура, яка не відзначається міцністю, легкий гранулометричний склад, порівняно незначна кількість гумусу (2-4 %), яка різко зменшується з глибиною, невисока ємкість вбирання (15-20 мг-екв. на 100 г ґрунту) [4].

Згідно вчення В.Р. Вільямса, між руслом ріки і областю прируслових дюн розміщується так званий бечівник (пляж). На цій ділянці заплави розвинулись алювіальні дернові примітивні ґрунти. У морфологічній будові цих ґрунтів виділяються не генетичні горизонти, а шари. Їх кількість може змінюватися від одного до чотирьох, залежно від рівня ґрунтових вод, який знижується з віддаленістю від русла ріки [1].

У праці „Полевой определитель почв” під редакцією М.І. Полупана, такі ґрунти віднесені до типу алювіальних дернових примітивних ґрунтів, а також зазначається, що відкладений алювій не встигає освоюватись ґрунтоутворним процесом, тому профіль цих ґрунтів недиференційований на генетичні горизонти, а являє собою сукупність алювіальних шарів [9].

Характерною особливістю цих ґрунтів є майже повна відсутність дернини. Потужність шарів коливається в значних межах (від 4 до 35 см). Вони складаються з піску різного забарвлення, є безструктурними, містять велику кількість нерозкладених і напіврозкладених решток молюсків, залізо-марганцеві конкреції. Перехід між шарами різкий, характер переходу – хвилястий, язиковатий [8].

Нижче подаємо опис морфологічної будови профілю алювіальних дернових примітивних ґрунтів заплави р. Стрий у межах Передкарпаття.

Розріз № 1-К закладений 5 м на південний-схід від русла річки Стрий і 250 м на схід по перпендикуляру від автомобільної траси Стрий – Сколе у прирусловій частині заплави ріки Стрий в околицях села Конюхів Стрийського району Львівської області. Рослинний покрив – відсутній. Глибина розрізу – 150 см.

Закипання від 10 % розчину HCl у поверхні слабке.

Ґрунт: алювіальний дерновий примітивний щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах.

Hp 0-8 см Гумусово-аккумулятивний перехідний до породи горизонт, жовто-бурий (10YR 5/2), свіжий, слабо ущільнений, супіщаний, безструктурний, дрібна галька, корінці рослин, перехід ясний за щільністю.

P₁ 8-45см Перший шар породи – уламки грубого гравію діаметром до 15 см і різного розміру галька;

P₂ 45-52см Другий шар – дрібна і середня галька;

P₃ 52-76 см Третій шар – уламки грубого гравію та середньої глини діаметром до 6-7 см;

P₄ 76-84 см Четвертий шар – дрібна і середня галька діаметром до 3 см;

P₅ 84-150 см П'ятий шар – грубий гравій діаметром до 20 см (дрібні валуни), з включеннями грубої гальки і дрібних валунів;

P₆ 150 см і > Шостий шар – дрібні валуни і грубо-піщано-дрібно-гальковий матеріал.

На підвищених ділянках бечівника, на яких вже поселилася трав'яна рослинність, залягають алювіальні дернові слаборозвинуті супіщані ґрунти.

Як зазначають А.А. Роде та В.І. Смирнов, такі ґрунти, оскільки складаються переважно зі свіжого наносу, містять значну кількість поживних речовин – фосфору і калію. Однак піщаний склад має тенденцію створювати незадовільний водний режим [11].

У їхньому профілі вирізняються такі горизонти: Hp – Ph – P. Зверху виокремлено шар дернини потужністю до 2 см. Гумусовий перехідний горизонт має жовто-буре забарвлення, супіщаний гранулометричний склад, безструктурний, слабогумусований. Потужність його сягає 7–9 см. Під ним залягає слабогумусована ґрунтотворна порода. Цей горизонт являє собою

гравійно-піщаний матеріал, зрідка корінці рослин. Ґрунотворна порода представлена сучасними гравійно-піщаними алювіальними відкладами.

Нижче подаємо опис морфологічної будови профілю алювіальних дернових слаборозвинутих ґрунтів заплави р. Стрий у межах Передкарпаття.

Розріз №2-Г закладений 20 м на південний схід від русла річки Стрий і 250 м на захід по перпендикуляру від автомобільної траси Стрий – Сколе у прирусловій частині заплави ріки Стрий в околицях села Гірне Стрийського району Львівської області. Рослинний покрив – верба, борщівник, ліщина, деревій, подорожник ланцеровидний, молочай. Глибина розрізу – 35 см. Закипання від 10 % розчину HCl у поверхні слабе.

Ґрунт: алювіальний дерновий слаборозвинутий щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах.

Hd
0-2 см

Дернина.

Hr
2-9 см

Гумусово-аккумулятивний перехідний до породи горизонт, жовто-бурий (10YR 5/3), свіжий, слабо ущільнений, супіщаний, безструктурний, дрібна галька, корінці рослин, перехід ясний за щільністю;

Ph
9-35 см

Слабогумусована ґрунотворна порода – сучасні алювіальні відклади, складені гравійно-піщаними відкладами, заповненими прогумусованим жовтувато-бурым матеріалом (10YR 6/3);

P
35 см і >

Ґрунотворна порода – сучасні алювіальні відклади, складені гравійно-піщаними відкладами.

За гранулометричним складом, який визначався у дрібноземі, алювіальні дернові ґрунти прируслової частини заплави р. Стрий у межах Передкарпаття є супіщаними в гумусових перехідних горизонтах та піщаними в породі.

Із загальних фізичних властивостей ми досліджували щільність твердої фази, щільність будови, загальну шпаруватість і шпаруватість аерації.

За дослідженнями Г.В. Добровольського, щільність твердої фази заплавних ґрунтів центральної частини Руської рівнини коливається в типових для мінеральних ґрунтів межах (2,5-2,7 г/см³), проте в горизонтах дернини вона зменшується, причому тим сильніше, чим краще розвинута дернина (від дернових – до лучно-болотних ґрунтів). Такі зміни щільності твердої фази і щільності будови ґрунтів обумовлені збільшенням вмісту корінців, рослинних залишків і гумусу в заплавних ґрунтах лучного типу порівняно з ґрунтами дернового типу. Виявлено закономірності зміни шпаруватості в різних типах ґрунтів заплави: зростання шпаруватості від дернових до лучних і зниження в болотних ґрунтах [4].

Дослідженнями алювіальних дернових примітивних і слаборозвинутих ґрунтів заплави р. Західний Буг встановлено, що найвищі показники щільності твердої фази характерні для піщаних ґрунтів бечівника та прируслового валу, а найнижчі – для притерасної частини заплави. В алювіальних дернових примітивних та слаборозвинутих ґрунтах прируслової обмілини значення щільності твердої фази коливаються в дуже вузьких межах (2,58–2,62 г/см³). В алювіальних дернових короткопрофільних ґрунтах прируслового валу щільність твердої фази верхнього гумусового та нижнього (похованого) горизонту становить 2,47–2,50 г/см³, а в піщаних шарах, які залягають між ними – дещо збільшується вниз по профілю з 2,57 в Р₁ до 2,60 г/см³ – в Р₄ [8].

В алювіальних дернових примітивних ґрунтах щільність твердої фази зростає з глибиною від 2,52 до 2,67 г/см³. В алювіальних дернових слаборозвинутих ґрунтах цей показник дещо нижчий і коливається у межах 2,47–2,56 г/см³ (таблиця 1).

Кількісно ступінь ущільнення ґрунтів характеризується величиною щільності будови. Це один з найважливіших фізичних параметрів ґрунтів, який зумовлює водний, повітряний і тепловий режими. Зазвичай щільність будови зменшується від піщаних до глинистих: 1,65 – у пісках, 1,5 – у супісках, 1,37 – у суглинках і 1,15 г/см³ – у глинах. Ці дані стосуються верхніх (до 40 см) горизонтів ґрунтів [8].

Показник щільності будови у алювіальному дерновому примітивному ґрунті зростає вниз по профілю з 1,38 г/см³ в гумусовому перехідному до породи горизонті, до 1,65 г/см³ в породі. Як і щільність твердої фази, так і щільність будови в алювіальних дернових слаборозвинутих ґрунтах є нижчою, ніж в примітивних відмінах. У цих ґрунтах щільність будови зростає вниз по профілю з 1,48 до 1,65 г/см³ (таблиця 1).

Загальна шаруватість в досліджуваних ґрунтах коливається у межах 60–70 %. Показники шпаруватості аерації незначно відрізняються від загальної шпаруватості, оскільки дернові ґрунти залягають на високих гіпсометричних рівнях у межах прируслової частини заплави, тому значення шпаруватості аерації коливаються у межах 20–40 % (таблиця 1).

Дослідженню гумусового стану алювіальних дернових ґрунтів присвячено праці багатьох вчених-ґрунтознавців. Дослідження Г.В. Добровольського алювіальних ґрунтів заплави рік центральної частини Руської рівнини засвідчують, що дернові ґрунти прируслової частини заплави містять порівняно невелику кількість гумусу (до 4 %), яка різко зменшується вниз по профілю [4].

**Загальні фізичні властивості ґрунтів алювіальних
дернових ґрунтів заплави р. Стрий**

Генетичні горизонти	Глибина відбору зразків, см	Щільність, г/см ³		Шпаруватість, %	
		твердої фази	будови	загальна	аерації
Алювіальний дерновий примітивний щепенний супіщаний на сучасних алювіальних відкладах, розріз №1-К					
Нр	0-8	2,52	1,69	60,5	36,7
Р ₁	8-45	2,67	1,60	73,8	20,9
Алювіальний дерновий слабозвинутий щепенний супіщаний на сучасних алювіальних відкладах, розріз №2-Г					
Нр	2-9	2,47	1,48	66,50	34,40
Ph	9-35	2,56	1,65	67,70	22,70

Як зазначає Л.О. Грішина, заплавні дернові ґрунти мають від низького до середнього рівня вміст гумусу, низькі запаси органічної речовини в ґрунтовому профілі, високий ступінь гуміфікації, середню біологічну активність [3].

Як зазначає М.І. Полупан, вміст гумусу в алювіальних ґрунтах залежить, здебільшого, від їхнього гранулометричного складу. В алювіальних лучних (дернових) піщаних ґрунтах вміст гумусу у верхніх горизонтах становить 1,6-2,4 %, у супіщаних його значення збільшуються до 3,7 %, а в суглинкових і глинистих – до 4,8-5,0 % [12].

За В.А. Ковдою, разом з механічним та хімічним осадом в ґрунтоутворенні породи з алювієм завжди надходить гумус. Наприклад, завислий матеріал у воді рік Дніпро, Десна, Ока містить 1-5 % гумусу, мул р. Ріона – 1,5-2 % гумусу. Глинисті фракції алювію іноді містять до 10-12 % гумусу. Загалом чим більша глинистість відкладеного алювію, тим більше в ньому гумусу. Вчений встановив, що разом з алювієм у ґрунт надходить вуглекислий газ (іноді до 5-10 %), сполуки Фосфору, Калію, Нітрогену, Феруму, Мангану, поряд з первинними мінералами також вторинні, глинисті мінерали: каолінит, гідроліти, монтморилоніт [6].

Нашими дослідженнями встановлено, що алювіальні дернові ґрунти заплави р. Стрий характеризуються дуже низьким вмістом гумусу (до 1,2 %). (таблиця 2).

В дрібноземі алювіальних дернових примітивних ґрунтах вміст гумусу не перевищує 1 % і закономірно знижується вниз по профілю (до 0,25 %), та характеризує його як мізерно-незначний.

Алювіальні дернові слабозвинуті ґрунти містять дещо вищий вміст гумусу в гумусовому перехідному до породи горизонті (1,14 % – дуже низький

вміст). У слабогумусованій ґрунтотвірній породі вміст гумусу становить 0,54 % (таблиця 2).

Вміст CaCO₃ в досліджуваних алювіальних дернових примітивних і слаборозвинутих ґрунтах не перевищує 1 %, тому можна ці ґрунти вважати безкарбонатними. Наявність слабого і плямистого скипання від 10 % розчину HCl можна пояснити наявністю у воді нерозкладених і слаборозкладених мушель моллюсків, які при розливі ріки потрапляють на поверхню ґрунту і поступово акумулюються в ґрунтовому профілі.

Таблиця 2.

**Фізико-хімічні властивості алювіальних
дернових ґрунтів заплави р. Стрий**

Генетичні горизонти	Глибина відбору зразків, см	Вміст гумусу, %	Вміст CaCO ₃ , %	pH водне
Алювіальний дерновий примітивний щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах, розріз №1-К				
H _p	0-8	0,61	0,84	7,11
P ₁	8-45	0,15	0,25	7,35
Алювіальний дерновий слаборозвинутий щербенистий супіщаний на сучасних алювіальних відкладах, розріз №2-Г				
H _p	2-9	1,14	0,92	7,10
P _h	9-35	0,54	0,46	7,12

Реакція ґрунтового розчину є важливим показником фізико-хімічних властивостей ґрунтів. Кислотно-основні властивості мають важливе значення для розуміння і теоретичного обґрунтування багатьох процесів, які відбуваються у ґрунті на різних стадіях його еволюції.

Дослідження кислотно-основних властивостей намулу, який відкладається в заплавах рік Закарпатської низовини, засвідчили, що рівень обмінної кислотності зразків намулу коливається від нейтрального до сильнолужного [2].

За даними О.М. Казюти, реакція ґрунтового розчину алювіальних ґрунтів заплави ріки Сіверський Донець близька до нейтральної, а в окремі періоди слабколужна [5].

Актуальна кислотність алювіальних лучних ґрунтів центральної частини заплави ріки Дністер коливається від слабо- до середньолужної, а значення pH змінюються від 7,5 в середній частині профілю до 8,1-8,3 – у верхній та нижній його частинах [10].

Реакція ґрунтового розчину досліджуваних ґрунтів є слабколужною по всьому профілі. Значення pH водної витяжки в обох підтипах алювіальних дернових ґрунтів коливаються у межах 7,10-7,35 (таблиця 2).

Отже, дослідження алювіальних дернових ґрунтів заплави р. Стрий у межах Передкарпаття показало, що: – досліджувані примітивні і слаборозвинуті ґрунти формуються на сучасних алювіальних відкладах, представлених валунами, галечником, галькою і пісками, які формуються паралельно з утворенням самої заплави; – ці ґрунти перебувають на первинній стадії ґрунтоутворення, а їх профіль не перевищує 35 см; – у морфологічній будові профілю алювіальних дернових примітивних ґрунтів виділяється лише слаборозвинутий (потужністю до 8 см) гумусовий перехідний до породи горизонт, під яким залягають шари ґрунтоутворної породи; в алювіальних дернових слаборозвинутих ґрунтах, які перебувають на більш пізній фазі ґрунтоутворення вже сформовані два генетичних горизонти (Hr+Ph) потужністю до 35 см; – у гранулометричному складі дрібнозему різко переважає піщана фракція з незначним (до 15 %) вмістом фізичної глини; ці ґрунти є безструктурними; – за вмістом гумусу в горизонті Hr в алювіальних дернових примітивних ґрунтах він є мізерно-незначним (до 1 %), а в слаборозвинутих відмінах – дуже низький (менше 2 %); – реакція ґрунтового розчину досліджуваних ґрунтів є слабколужною по всьому профілю (рН водне – 7,10-7,35).

На прикладі цих ґрунтів ми можемо наяву спостерігати еволюцію ґрунтів і розвиток дернового процесу ґрунтоутворення в алювіальних ґрунтах від поселення рослин-піонерів і формування прогумусованого перехідного горизонту потужністю кілька сантиметрів, і до наростання профілю вверх і вниз з утворенням більш потужного ґрунтового профілю з чітким поділом на два прогумусованих генетичних горизонти потужністю до 40 см.

Список використаних джерел

1. Вільямс В. Р. Ґрунтознавство. Землеробство з основами ґрунтознавства. Київ : Держ. вид-во сільськогосподарської літератури УРСР “Комуніст”, 1948. 444 с.
2. Вовк О., Орлов О. Алювіальні наноси річок Закарпатської низовини і їх роль у заплавному ґрунтоутворенні. Генеза, географія та екологія ґрунтів : збірник наук. праць. Львів. 2008. С. 113–120.
3. Гришина Л. А. Гумусное состояние пойменных почв, его оптимизация и охрана. Материалы Всесоюз. конфер. “Почвы речных долин и дельт, их рациональное использование и охрана”. М. : Изд-во МГУ, 1984. С. 60–61.
4. Добровольский Г. В. Почвы речных пойм центра Русской равнины. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Изд-во МГУ, 2005. 293 с.
5. Казюта О. М. Особливості розвитку та використання заплавної лісових ґрунтів р. Сіверський Донець у лісостепових умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук : спец. 06.01.03 Агроґрунтознавство і агрофізика. Харків, 2004. 21 с.
6. Ковда В. А. Основы учения о почвах. Общая теория почвообразовательного процесса. М. : Наука, 1973. Кн. 2. 467 с.

7. Львівська область. Атлас. М. : Вид-во ГУГК, 1989. 41 с.
8. Наконечний Ю. І., Позняк С. П. Ґрунти заплави ріки Західний Буг : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 220 с.
9. Полевой определитель почв / под ред. Н. И. Полупана, Б. С. Носко, В. П. Кузьмичева. К. : Урожай, 1981. 320 с.
10. Почвы Молдавии. Кишинев : Штиинца, 1984. Т. 1. 352 с.
11. Почвоведение / под ред. А. А. Роде, В. И. Смирнова. – М., 1972.
12. Почвы Украины и повышение их плодородия. Экология, режимы и процессы, классификация и генетико-производственные аспекты / под ред. Н. И. Полупана. К. : Урожай, 1988. Т. 1. 296 с.

ТОПОНІМИ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРЯДИ ТА МАЛОГО ПОЛІССЯ ЯК ЦІННИЙ ЕЛЕМЕНТ СУСПІЛЬСТВА

Наталія Таранова
taranova2202@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Annotation: The toponymy of the Hologoro-Kremenets range and Male Polissya are the product of a number of epochs, as evidenced not only by monuments and sources of different centuries. Toponyms as a valuable element of society, as a relict heritage of past generations, have brought us unchanged important historical events, elements of spiritual culture, including ceremonies and rituals and religious beliefs.

Key words: toponyms, geographical names, toponymic system, Male Polissya, Hologoro-Kremenets range.

Світ в якому ми живемо з самого раннього етапу розвитку суспільства, можна назвати світом імен, оскільки майже кожен реальний об'єкт, від самої людини до об'єктів природи, має своє ім'я. Отже, здається, що давні топоніми утворилися самі по собі, оскільки ми не знаємо їх творців і мови творіння.

Географічні назви виникли в давнину, їх походження лежить у первісному суспільстві. Створюючи їх, людина виходила з необхідності відрізнити одне місце від іншого. Первісна людина не мала великого лексичного запасу, тому її можливості в процесі присвоєння імен були обмежені [1-3].

Географічні назви виникли в певні історичні періоди. Вони є хронологічним свідченням історичних подій. Топоніми з часом змінювались за формою, змістом, розповсюдженням залежно від конкретних подій в історії. Війни, міграція населення, етнічні контакти наклали свій відбиток на

топоніміку. Кожна історична епоха характеризувалася своїм набором географічних назв.

Топоніми виникли в конкретних історичних умовах, їх походження тісно пов'язане із соціальним життям та мовами народів, які заселяли території. Змінилися історичні умови, мови та народи, змінилися їх райони а, також, географічне середовище проживання людей.

Географічні назви склалися в процесі тривалого і складного розвитку людських знань, показуючи ставлення людей до всього природного, що їх оточує, необхідність називати об'єкти навколишнього середовища. Це було ще на ранній стадії розвитку людського суспільства.

Будь-яка географічна назва є історичною і є пам'яткою культури кожного народу. Географічна назва не випадкова. Суспільство це дає. Топоніми фіксують історичні етапи заселення території, економічну активність людей, давні міграції та міжетнічні контакти, історичні, політичні та соціально-економічні зміни, географічні особливості, ознаки місцевості, в тому числі ті, що зараз зникли.

Топоніми, як у дзеркалі, відображають різноманітність природного середовища, різноманітність ландшафтів. Вони часто служать джерелом багатой та різноманітної наукової інформації. Вони виражають зовнішні форми, специфічні особливості, кількість та якість, внутрішню будову та сутність, належність, місце розташування та інші суттєві властивості та ознаки природних та інших об'єктів.

Важливо визначити джерела давніх назв, що представляють як географічні об'єкти, так і імена національностей, імена людей. Людина – єдиний об'єкт, що породжує різні способи іменування. Важливість людини в порівнянні з природними об'єктами зумовлена різноманітністю її імен. Тут також варто звернути увагу на багатоаспектний підхід до самої людини.

Топоніми, як пам'ятки матеріальної культури, дуже давні. Вони зберігаються сотні років і є інформатором історії поселення та життя різних народів – їх творців. Дані топонімії допомагають вирішити суперечливі питання етнічної історії народів певного періоду, коли був створений топонім [16; 19].

У деяких випадках топонімічний матеріал містить більше інформації, ніж археологічні та письмові пам'ятки та виступаючи першоджерелом дає несподівані результати. Тут особливе місце займають етніміми, топоніми, пов'язані з пам'ятками матеріальної та духовної культури, що відображають певну частину життя людей.

У давнину перші імена давали об'єктам, які знаходились у сфері практичних дій місцевого населення. За відсутності постійних поселень такими

об'єктами часто були води – річки, озера, струмки. Однак з часом роль річок у житті людини зменшується, з'являються стародавні постійні поселення. Вони стають головними визначними пам'ятками, і багато малих річок та струмків вже отримують свої назви від назв населених пунктів.

Як і у випадку з археологічними матеріалами, дуже складно давати назви топонімам. Однак археологічні пам'ятки, на жаль, німі: розповідаючи про матеріальну культуру і навіть про соціальні відносини, вони мовчать про мови творців цих культур [1].

Визначити мову творення топонімів дуже важко. Географічні назви з'являються задовго до того, як вони реєструються в письмових джерелах. У деяких випадках у джерелах неможливо знайти давні топоніми, оскільки вони там не включені. Проблема полягає в тому, що топоніми створюються різними мовами відповідно до дериваційних моделей національної мови, але коли їх вимовляють або фіксують у джерелах представники інших мов, вони втрачають свою початкову форму.

З хронологічної точки зору усна форма топоніма є основною і раніше, а письмова форма – це спосіб зберігання усного слова, який з'явився пізніше у формі документа з розробкою.

Історичні умови, включаючи зовнішні фактори, впливають на розвиток суспільства, що відображається на топонімі і змінюючи його та надаючи йому іншу форму, сприяючи тим самим появі подвійного слова. Але в більшості випадків топонім і слово-близнюк розходяться, оскільки перше, на відміну від другого, залишається незмінним у новому статусі. Існує ряд причин, що забезпечують стабільність топоніма. До них належать:

- 1) придбання задокументованої форми;
- 2) тривале існування географічно, що визначає його стабільність;
- 3) зв'язок з конкретними історичними подіями та особистостями;
- 4) суспільне значення об'єкта протягом періоду його назви;
- 5) поширення топоніма на інші території.

Назви, які виявлено на Гологоро-Кременецькій гряді та Малому Поліссі – продукт цілого ряду епох, про що свідчать не тільки пам'ятки й джерела різних століть, а й сама внутрішня форма топонімів.

Коли переглянути історичні дані то на протязі багатьох століть йшла боротьба за землю, за матеріальні умови життя людини і розвиток господарства. Особливо важкою була боротьба за збільшення площі орних земель, і воно в основному проходило за рахунок розчищення лісових ділянок, що його практикували в епоху Київської Русі, і яке продовжувалося аж до нашого часу [17].

Назви, які пов'язані з цим процесом, у великій мірі збереглися у топонімії Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся. Спочатку виділяли певні ділянки, для осушування яких просіки – пни, за цим ішла вирубка лісу, після якої залишались “бути” (“зруб”) – вирубаний ліс з великою кількістю пеньків, хворосту [21; 18]. Вжиті І. Франком слова на позначення різних процесів вирубування лісу та результати його, знаходимо серед топонімів досліджуваної території. Це назви: Бутини (с), Вируб (х), Копань (с,х), Пасіка (с,х), Теребежі (х,ч), Чертіж (х,ч) і ін. Розкрити зміст цих назв не складає труднощів. Назва Бутини – відповідає українському “бутин” – “товстий стовбур дерева, що обтесаний з кори” [7], від слов'янського “butati” “толкать”, “butiti” – сильно толкать, ударять [20; 6].

Слово Теребіж, починаючи з XIV ст.. широко поширене у пам'ятках, у яких мова йде про купівлю чи даровизну земельних ділянок, так воно вживається як назва ділянки землі, яку щойно починають обробляти. Це слово, як бачимо з історичних і письмових пам'яток, було загальноживаним майже у всіх слов'ян, а тепер використовується тільки в топонімії, засвідчене в основному серед назв населених пунктів та урочищ на Малому Поліссі і менше на Гологоро-Кременецькій гряді. Топонім Теребіж на Малому Поліссі пояснюється як назви місця, раніше зарослого кущами, деревами, а потім розчищеного для осідку або під використання сільськогосподарських культур. Особливістю даного топоніма є те, що він виступає у різних формах: Теребіжі – свідчить про те, що земля освоювалась не вся відразу, а певними ділянками, які ставали власністю держави або власністю окремих людей.

Цей топонім дуже схожий до двох наступних Чертіж, Чертежі (ч) та Пасіка (с,х,ч) і означає місце розчищене від дерев, кущів та інших заростей [21; 18]. Так само як назва Теребіж вони відомі у Ратинському, Буго-Стирському, Бродовському географо-топонімічних районах тощо. Вони поширені як назви хуторів та частин, але найбільша кількість трапляється у мікротопонімії. Топонім Пасіка найбільш поширений у Гологоро-Кременецькому географо-топонімічному районі, а менше у Малому Поліссі.

З кожним роком поставала потреба з розширенням посівних площ, яка особливо збільшується у зв'язку із зростанням попиту на сільськогосподарські продукти для задоволення потреб неземлеробського населення приводило до розширення практики вирубки та випалювання лісів [17]. Про це свідчать такі назви як: Смалиха (х), Ниви (х), Нива (х), Нивки (х), Піднивок (ч), що означали частини орних полів. На даній території, в основному – Сокальсько-Торчинському, Буго-Стирському є така особливість, коли поле оброблене під перший засів, має назву новина, яку у великій кількості зустрічали у мікротопонімії, і менше Новина (х), Новина (с) в мікротопонімії. З угіддями, які

використовувалися у господарських цілях пов'язують назви Вигін (х,ч), Загорода (х), Скитник (х) тощо.

Також у житті місцевого населення однією з найдавніших галузей виробництва було садівництво, поширене і на Гологоро-Кременецькій гряді та Малому Поліссі, тому цей процес також відображений у топонімії: Садки (х), Міжсадами (ч), Сади (ч) тощо.

Внаслідок розширення земельного господарства (XV-XVI ст.) площі земельних угідь, що були у використанні селян значно зменшилися, тоді як земельні площі феодалів зростають до величезних розмірів. Саме в цей період виникає потреба вимірювати площу землі. Ці назви земельних мір, зрозуміло, проникають у топонімію, стаючи власними назвами населених пунктів, полів, урочищ тощо [8-15].

Характерною особливістю цих назв є незмінність структурної форми при переході у власну назву, наприклад: Лан (х), Лани (х,ч) тощо.

Поділ дворич, як основи першого селянського господарства на половини або чверті [23; 4], призвело до виникнення таких топонімів як: Чверті (х,ч) та Півланки (х,ч) – ця назва більше зустрічається на Малому Поліссі, але у змінній формі як Паланки (х). Землі селян почали ділитися і дробитися, що засвідчене топонімами: Помірки (х,ч), Загородки (х,ч) тощо.

До назв, що пов'язані з мірами землі та способом їх обробітку можна віднести й такі, як: Загони (ч), Плугів (с), Переволочка (ч) і Пасовищі (х), Ризи (ч) що масово поширені у мікротопонімії досліджуваного регіону. З усіх вище перерахованих назв досить цікавою є назва сіл Перевалочна і Плугів. Першу з них місцеве населення пов'язує з назвою міри “волока”. Інша назва Плугів, теж мабуть пов'язана з поширеною у Червоній Русі назвою міри “плуг” [23; 22].

Отже, топонімічна система – це відображення елементів матеріальної та духовної культури різних народів, які збереглися протягом багатьох століть.

Топоніми як реліктова спадщина минулих поколінь принесли нам без змін важливі історичні події, елементи духовної культури, включаючи церемонії та ритуали та релігійні вірування. Розвиток соціальних відносин і духовного образу суспільства в будь-який період історії залежав від матеріальної основи самого суспільства.

Список використаних джерел

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер / Отв. Э.М.Мурзаев. М.: Наука, 1985. 144с.
2. Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. М.: Наука, 1990. 254с.
3. Агеева Р.А. Топонимия как источник изучения истории заселения края // Топонимика на службе географии. М., 1979. С. 71-77.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. К., 1859-1914. ч. I-VII (перша цифра означає-частину, друга-том).
5. Бабкин П.В. Кто? Когда? Почему? Происхождение названий на карте планеты. М., 1965. 165 с.
6. Грицак М.А. Назви гідрольєфу в говірці Ясіння Закарпатської області // Питання гідроніміки. К., 1971. С.74-80.
7. Грінченко Б. Словарь української мови (Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко): В 4т. К.: Наук. думка, 1996-1997.
8. Історія УРСР. Т. 1. Вид-во АН УРСР., К., 1953. С.121-134.
9. Куйбіда Н.Б. Топоніми, пов'язані з характером рельєфу Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся /Наукові записки аспірантів: Зб. наук. праць. Вип.2. Тернопіль, 2001. с.49-53.
10. Куйбіда-Таранова Н.Б. Розвиток топонімії, як закономірно організованої системи /Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки/ (до 120-річчя географії у Львівському університеті). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2003.
11. Куйбіда-Таранова Н.Б. Топоніми Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся, які пов'язані з рослинним світом /Наукові записки аспірантів: Зб. наук. праць. Вип.1. Тернопіль, 2002. с.38-43.
12. Куйбіда-Таранова Н.Б. Топонімічні форманти Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся /Антропогенна географія й ландшафтознавство у XX і XXI сторіччях. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Вінниця, 2003.
13. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. К.: Либідь, 1993. 288 с.
14. Купчинский О.А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы восточных славян // Славянские древности. К., 1980. С. 45-72.
15. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: Географічні назви на –ичі. К., 1981.
16. Мурзаев Э.М. География в названиях. М.: Наука, 1982. 176 с.
17. Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957.
18. Посацька-Черняхівська Є.М. Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини // Питання топоніміки і ономастики. К., 1962.
19. Поспелов Е.М. Топонимика в географическом образовании // Принципы топонимики. М.: Наука, 1964. С.142-149.
20. Прображенский А. Этимологический словарь русского языка. М., 1910-1918. Вып. 1-14.
21. Франко І. Причинки до історії України-Русі. ч.1, Львів, 1912. С.191.
22. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. К.: Наукова думка, 1995. 462 с.
23. Słownik jezuka polskiego ulozony pod redakeja J.Korlowicza, A. Krynskiego I W.Niedzwiedzkiego, IV, Warszawa, 1908, S.268.

ГЕОПРОСТОРОВА ДИНАМІКА КОІНФЕКЦІЇ АКТИВНОГО ТУБЕРКУЛЬОЗУ ТА ВІЛ (СНІД) В УКРАЇНІ

Оксана Романів

okromaniv@gmail.com

Державний університет «Житомирська політехніка», Житомир, Україна

Annotation: This paper analyzed the morbidity of active tuberculosis in combination with diseases caused by HIV; mortality of TB patients from illness caused by AIDS. The types of dynamics of indicators in the regions of Ukraine were identified. The article demonstrates the main trends of the epidemiological process in the geographical space.

Key words: active tuberculosis, HIV (AIDS), morbidity, mortality, geospatial dynamics

Україна належить до числа лідерів у Європі за рівнем захворюваності на туберкульоз (надалі – ТБ) та виділяється високим рівнем поширення ВІЛ серед країн Центральної Європи та Східної Азії. ВІЛ-інфекції/СНІД та ТБ часто вражають одні й ті ж групи населення. Питання має і глобальні масштаби. У світі 15% хворих на ТБ за результатами тестів у 2015 році були ВІЛ-позитивними. Серед регіонів ВООЗ найвищий показник зафіксували в Африканському регіоні (36%). Загалом, відсоток ВІЛ-позитивних пацієнтів хворих на ТБ у світі скорочується з 2008 р. [10] Але проблема не зменшує гостроти в Україні. Ці обставини зумовили актуальність інтегрованого підходу до дослідження геопросторово-часових аспектів та морфологічних параметрів епідемічного процесу коінфекції.

Мета дослідження – встановити закономірності геопросторової динаміки рівня розвитку поєднаної патології туберкульозу та ВІЛ (СНІД) у розрізі регіонів України.

Науковці дійшли висновку, що ВІЛ-інфіковані на сьогодні є підґрунтям, на якому розгортається епідемія туберкульозу та називають ВІЛ-інфекцію і СНІД визначальним за останнє сторіччя фактором ризику розвитку туберкульозу [2], [4], [5], [8], [9].

Водночас ТБ залишається однією з основних причин смертності серед ВІЛ-інфікованих осіб в Україні. Летальні випадки, обумовлені поєднаною інфекцією туберкульозу та ВІЛ, становили у 2016 р. 31,9% серед померлих ВІЛ-інфікованих, а у 2018 р. зросли до 40,4%. [1], [2]. Так, на ВІЛ припадає приблизно один з трьох випадків смерті від СНІДу. Заразом ТБ є найбільш поширеним СНІД-індикаторним захворюванням в Україні.

Відзначимо в Україні упродовж 2005-2012 років в цілому зростання первинної захворюваності, поширеності коінфекції, смертності від поєднаної ВІЛ-інфекції та всіх форм активного туберкульозу. Далі спостерігався

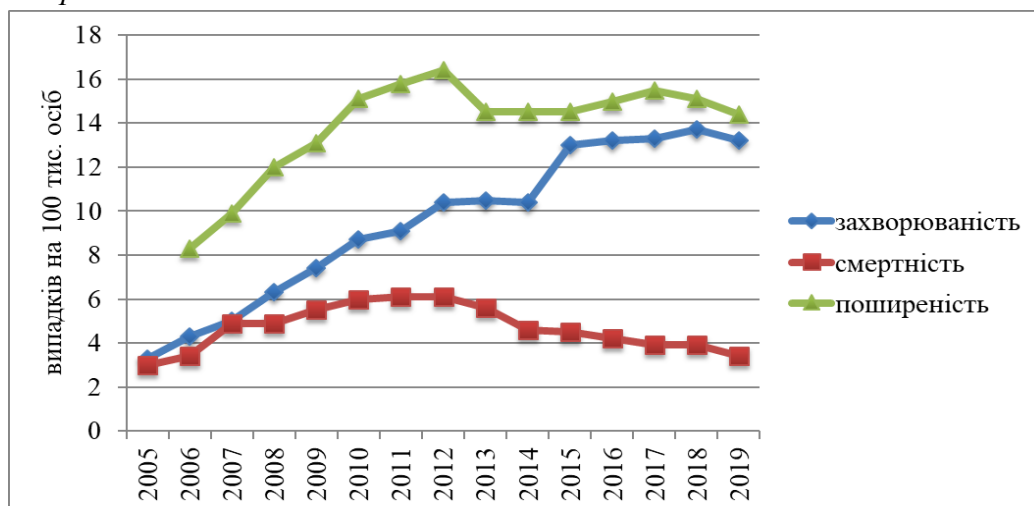
короткотерміновий період стабілізації показників до 2014 року. Після чергового сплеску 2017 року поширеності всіх форм активного туберкульозу в поєднанні з хворобою, зумовленою ВІЛ, відбувався спад цього показника. Проте більш важливим є показник захворюваності на всі форми активного туберкульозу в поєднанні з хворобою, зумовленою ВІЛ. Після періоду стабілізації 2012-2014 рр. захворюваність все ж продовжує повільний ріст на фоні незначних коливань. Смертність хворих на ТБ від хвороби, зумовленої СНІДом, в Україні з 2013 року демонструє монотонний спад (рис. 1).

Однак у розрізі регіонів епідемічна картина має свої територіальні відмінності (рис. 2).

На триаду показників впливають численні соціально-економічні, соціокультурні та медичні фактори. Слід зазначити, що науковці-медики при даній патології високу летальність розглядають насамперед як медичну проблему, аргументуючи тим, що смерть від поєднання туберкульозу та ВІЛ-інфекції часто зумовлена несвоєчасним виявленням захворювання, а також поширенням хіміорезистентного туберкульозу. [4]

Ми ж поділяємо погляди, висловлені Д.В. Ніколаєнко [3] щодо детермінованості інфекційних хвороб насамперед соціокультурними чинниками в окремих регіонах. Рівень смертності від коінфекції та захворюваність на коінфекцію тісно корелюють між собою в територіальному розрізі. Перевірка на масиві даних 2005-2019 рр. вказала: коефіцієнти кореляції між цими параметрами перебувають у межах 0,87-0,98, що засвідчує наявність прямих тісних зв'язків, зумовлених стійкою залежністю від соціально-економічних та культурних факторів території.

Рисунок 1. Захворюваність та поширеність всіх форм активного туберкульозу у поєднанні з хворобою, зумовленою ВІЛ; смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої СНІДом в Україні

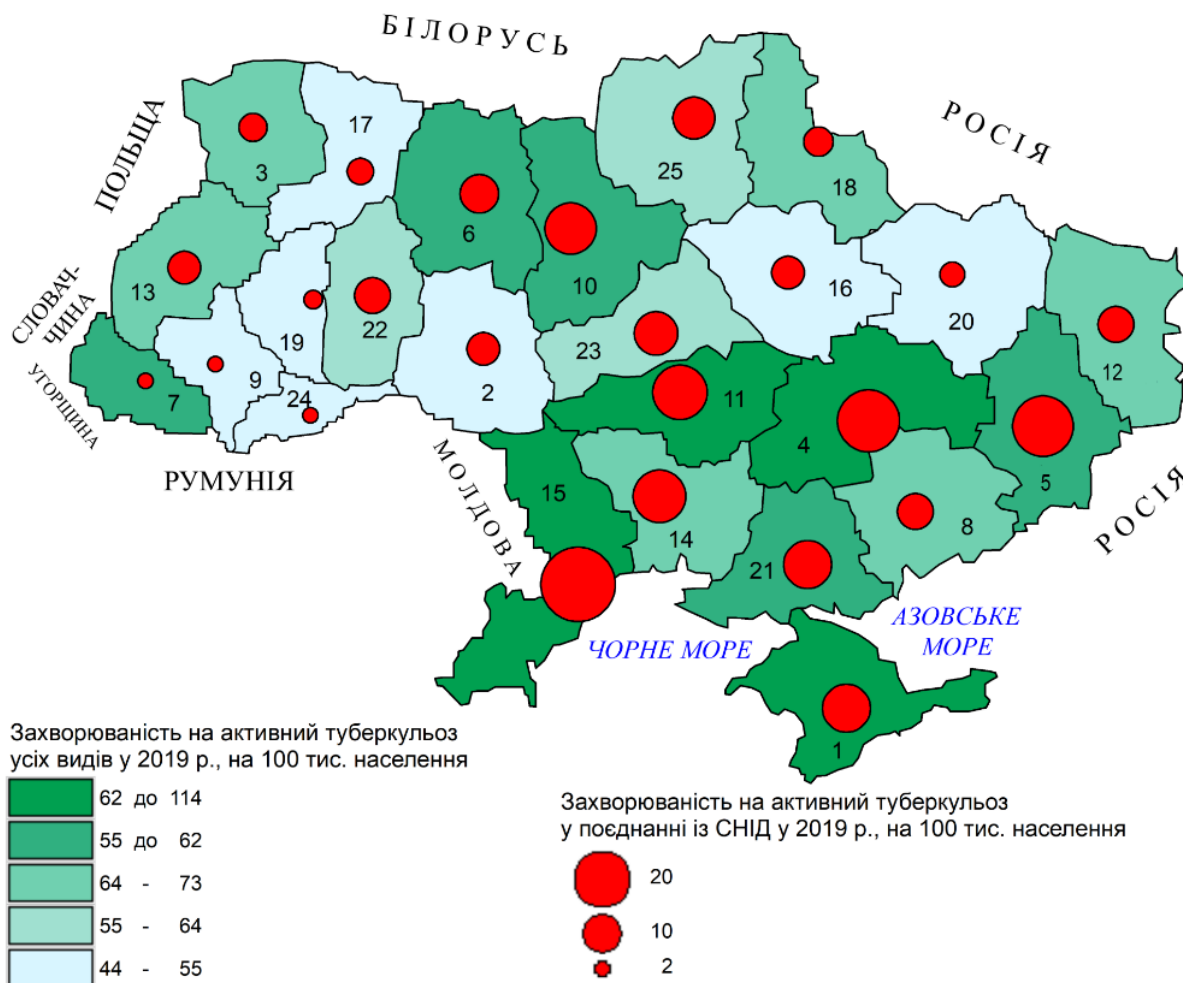
Побудовано за [6], [7]

Серед таких факторів насамперед слід вказати наявність у регіоні груп дискримінованого населення. За даними звітності [7] про соціальну структуру осіб з новими випадками туберкульозу в 2019 році 56,9% припадало на непрацюючих працездатного віку. Причому, в усіх регіонах вперше виявляють ТБ саме у цієї категорії осіб. Тенденція не міняється впродовж років: у 2015 році в первинній структурі захворюваності на ТБ ця соціальна категорія становила по Україні 58,4%. На другому місці у соціальній структурі вперше зареєстрованих хворих на ТБ – пенсіонери (у 2019 р. – 12,6 %, для порівняння у 2015 р. – 12,2%), на третьому – робітники (у 2019 р. – 11,8%, у 2015 р. – 9,8%). Значно меншу частку обіймали особи без постійного місця проживання (у 2019 р. – 3,08%, у 2015 р. – 2,5%). МОЗ у 2019 році встановлено помітний вплив шкідливих звичок та способу життя на захворюваність туберкульозом: 18,4% тих, у кого виявлено ТБ, зловживали алкоголем, а 3,9% – споживали ін'єкційні наркотики.

Ми виявили пряму кореляційну залежність між показниками захворюваності на коінфекцію та захворюваністю на активний ТБ. Коефіцієнт кореляції коливається в межах 0,69-0,89. Більш тісно корелює первинна захворюваність коінфекцією із захворюваністю на СНІД (коефіцієнти кореляції в межах 0,90-0,93). Проте епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу як в Україні, так і в світі в цілому, розвиваються незалежно одна від одної. Тому епідемічну картину коінфекції не можна розглядати як просту суму двох епідемій. Але все-таки спостерігається така закономірність: ризик захворіти на ТБ у ВІЛ-інфікованих є вищим саме у тих регіонах, де найбільша поширеність туберкульозу, в таких регіонах ТБ найчастіше виступає опортуністичною інфекцією пацієнтів.

На рис. 2. представимо територіальний розподіл показника захворюваності на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД у 2019 році. Одеська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, підконтрольні Україні райони Донецької області, а також Київщина без м. Києва характеризуються найвищими рівнями захворюваності на активний ТБ у поєднанні із СНІД. Зауважимо, що ці регіони суміжні між собою. Більшості з них притаманні водночас й найвищі показники захворюваності на активний ТБ всіх видів. Так само утворюють суцільні ареали і регіони з найнижчими показниками захворюваності на коінфекцію. Вони фактично формують смугу, яка простягається із північного сходу через центральну частину України до Закарпаття (рис. 2).

Рисунок 2. Захворюваність на активний туберкульоз та коінфекцію у 2019 р.

Цифрами на картосхемі позначено: 1-АР Крим, області: 2-Вінницька, 3-Волинська, 4-Дніпропетровська, 5-Донецька, 6-Житомирська, 7-Закарпатська, 8-Запорізька, 9-Івано-Франківська, 10-Київська, 11-Кіровоградська, 12-Луганська, 13-Львівська, 14 - Миколаївська, 15-Одеська, 16-Полтавська, 17-Рівненська, 18-Сумська, 19-Тернопільська, 20-Харківська, 21-Херсонська, 22-Хмельницька, 23-Черкаська, 24-Чернівецька, 25-Чернігівська

*Дані про захворюваність населення у АР Крим наведено за 2013 р.

** По Донецькій та Луганській областях враховані дані з підконтрольних територій України.

***Дані на картосхемі не включають показники по м. Київ та м. Севастополь:

	м. Київ (2019 р.)	м. Севастополь (2013 р.)
Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД, на 100 тис. населення	12,0	13,6
Захворюваність на активний туберкульоз усіх видів, на 100 тис. населення	39,6	59,8

Побудовано за [7]

Враховуючи механізми і шляхи передачі збудників ВІЛ-інфекції та *Mycobacterium tuberculosis*, важливими факторами розвитку епідемічного процесу у геопросторових масштабах є особливості територіальної організації населення, а зокрема – різна просторово активна поведінка населення.

Наприклад, цікаво взаємодіють із рівнем захворюваності на коінфекцію урбанізаційні процеси. Відомим і підтвердженим статистикою є факт, що вищою є захворюваність на активний ТБ у сільській місцевості. А ось епідемія ВІЛ-інфекції в Україні сконцентрована у містах, тоді як частка вперше зареєстрованих випадків ВІЛ-інфекції серед сільського населення збільшується досить повільно. Потенційно є більший ризик ВІЛ-інфікування у містах з

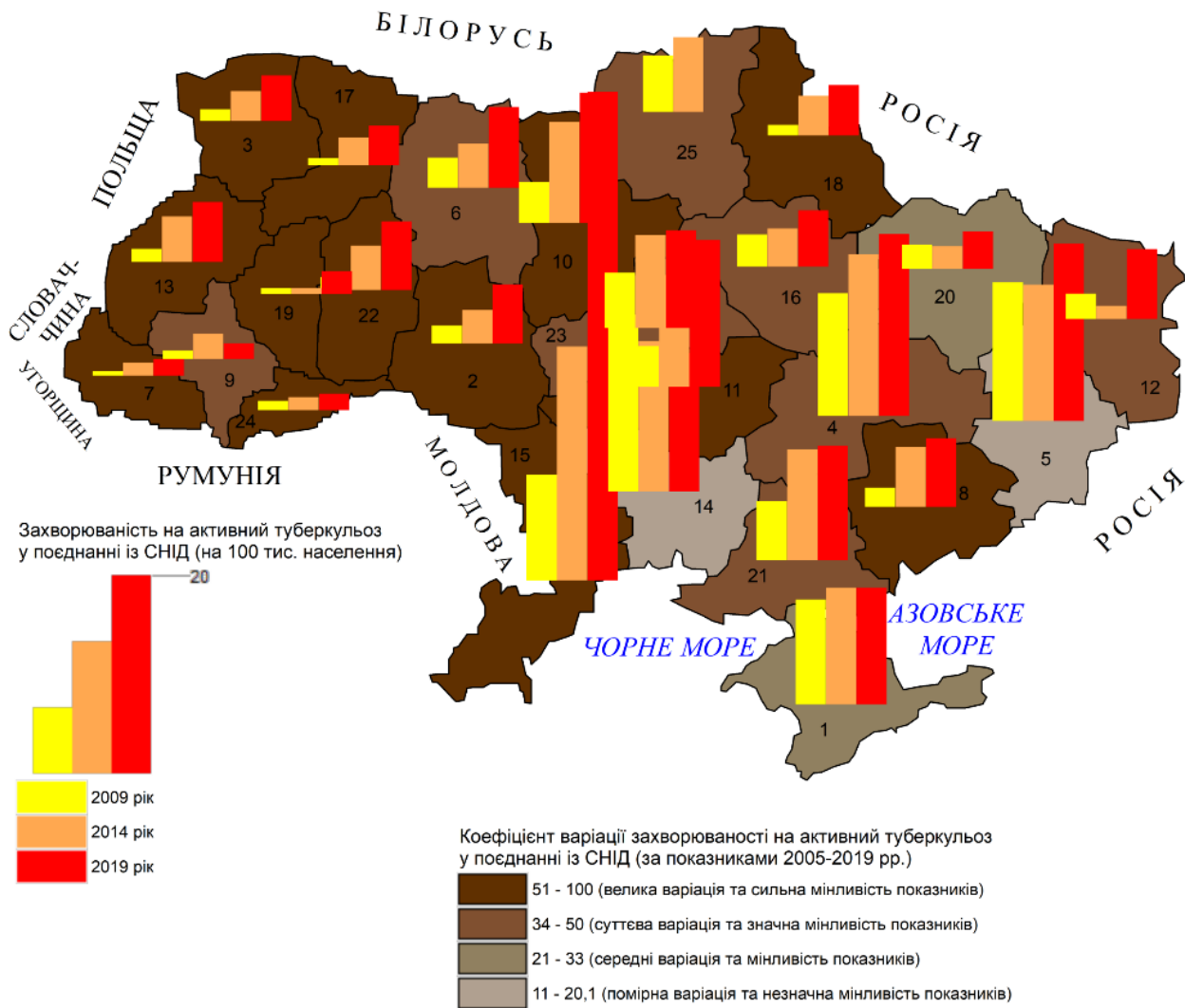
урахуванням вищого поширення в них факторів передачі цієї інфекції (вільніші статеві стосунки, споживання ін'єкційних наркотичних засобів тощо), проте у межах урбогеосистем присутня низка факторів захисту (економічних, соціальних, культурних, медико-організаційних та ін.), які додатково сприяють нижчому рівню первинної захворюваності коінфекцією саме міських жителів.

Очевидно, слід вести мову про наявність синергічної взаємодії додаткових факторів ризику в сільській місцевості (насамперед, факторів соціальної та економічної природи), які можуть призводити до більшої кількості нових випадків захворювань коінфекції саме серед сільських жителів. Це, зокрема, низький рівень зайнятості та доходів сільського населення. Наприклад, дію таких факторів можна припустити на території Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської областей, які мають одні з найвищих в країні показники захворюваності на всі форми активного туберкульозу. А ось фактор розташуванням на їх території значної кількості пенітенціарних закладів варто звести до мінімуму, оскільки за даними [7] про соціальний склад осіб, у яких вперше виявили захворювання на активний ТБ у 2019 році, було лише 0,47% тих, хто повернувся з місць позбавлення волі.

Відмінності набору різних факторів у регіонах призводять до неоднакового ступеня ураження населення коінфекцією та просторово-часових відмінностей епідемічного процесу (рис. 3-4).

А ще відзначимо, що у переважній більшості областей України спостерігається суттєва та сильна варіація показників захворюваності та смертності на коінфекцію (рис. 3-4). Геопросторова динаміка характеризується значною та в багатьох регіонах сильною мінливістю. Виняток становлять лише окремі регіони. Стабільності показників захворюваності немає в жодній області (рис. 3). Помірну варіацію захворюваності на коінфекцію простежено у Миколаївській області та підконтрольних районах Донеччини. А ось стабільність смертності хворих на ТБ від хвороби, зумовленої ВІЛ, зафіксована лише в Одеській області (рис. 4). Але при таких високих показниках, які там наявні, ця стабільність не може розглядатися як позитив. Помірною варіацією показників смертності від коінфекції характеризується тільки АР Крим.

Рисунок 3. Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД

Цифрами на картосхемі позначено: 1-АР Крим, області: 2-Вінницька, 3-Волинська, 4-Дніпропетровська, 5-Донецька, 6-Житомирська, 7-Закарпатська, 8-Запорізька, 9-Івано-Франківська, 10-Київська, 11-Кіровоградська, 12-Луганська, 13-Львівська, 14 - Миколаївська, 15-Одеська, 16-Полтавська, 17-Рівненська, 18-Сумська, 19-Тернопільська, 20-Харківська, 21-Херсонська, 22-Хмельницька, 23-Черкаська, 24-Чернівецька, 25-Чернігівська

* Дані про захворюваність населення в АР Крим наведено за 2013 р.

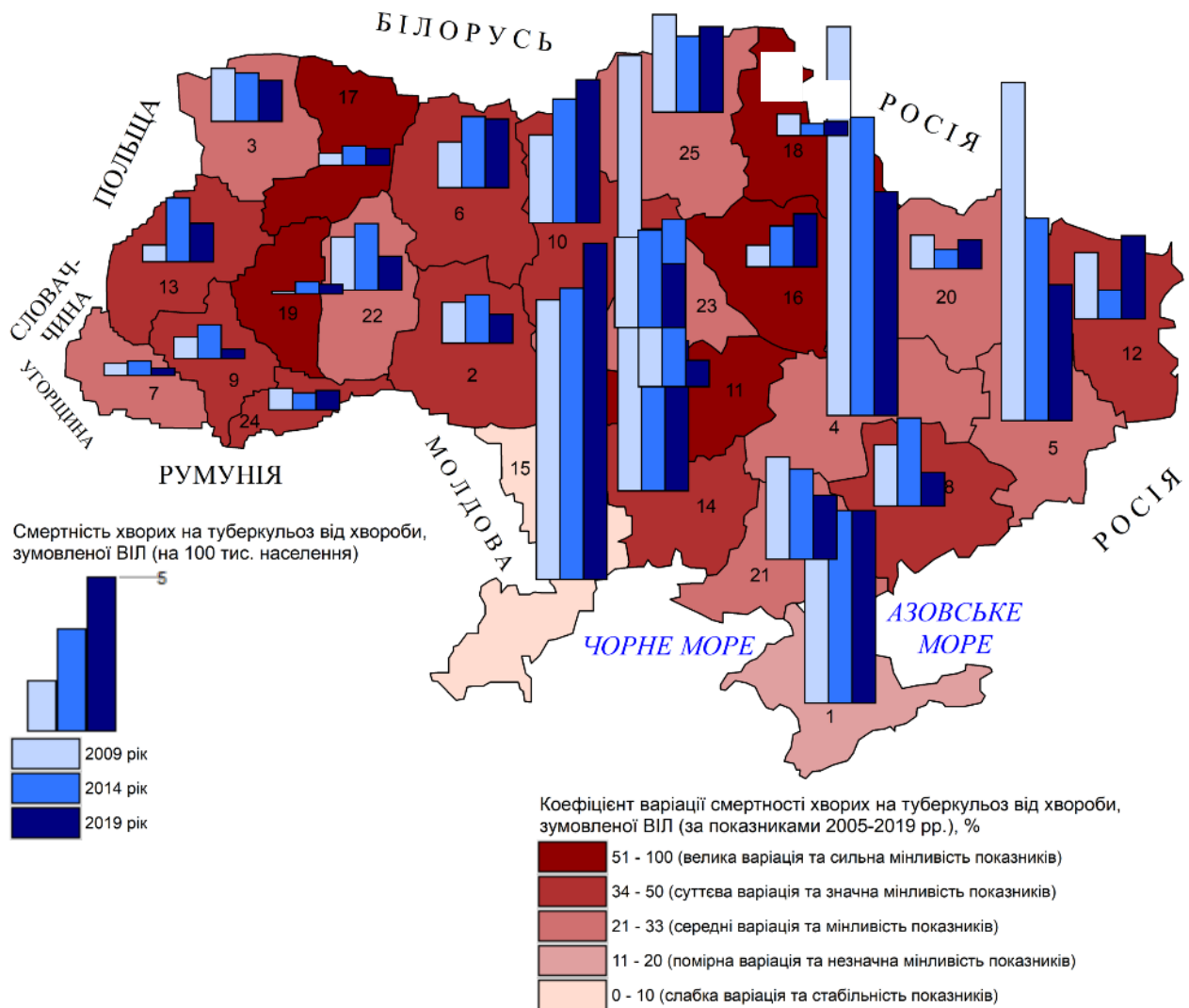
** По Донецькій та Луганській областях враховані дані з підконтрольних Україні територій

*** Дані на картосхемі не включають такі показники по м. Київ та м. Севастополь:

	м. Київ	м. Севастополь
Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД, на 100 тис. населення	2009 рік - 5,2 2014 рік - 9,5 2019 рік - 12,0	2009 рік - 13,5 2013 рік - 13,6
Коефіцієнт варіації захворюваності на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД	45,2 (за показниками 2005-2019 рр.)	10,4 (за показниками 2005-2013 рр.)

Побудовано за [6], [7]

Рисунок 4. Смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ

Цифрами на карті позначено регіони: 1-АР Крим, області: 2-Вінницька, 3-Волинська, 4-Дніпропетровська, 5-Донецька, 6-Житомирська, 7-Закарпатська, 8-Запорізька, 9-Івано-Франківська, 10-Київська, 11-Кіровоградська, 12-Луганська, 13-Львівська, 14 - Миколаївська, 15-Одеська, 16-Полтавська, 17-Рівненська, 18-Сумська, 19-Тернопільська, 20-Харківська, 21-Херсонська, 22-Хмельницька, 23-Черкаська, 24-Чернівецька,

25-Чернігівська

* Дані про захворюваність населення в АР Крим наведено за 2013 р.

** По Донецькій та Луганській областях враховані дані з підконтрольних Україні територій

*** Дані на картосхемі не включають такі показники по м. Київ та м. Севастополь:

	м. Київ	м. Севастополь
Смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ, на 100 тис. населення	2009 рік - 2,9 2014 рік - 4,3 2019 рік - 3,8	2009 рік - 8,2 2013 рік - 6,8
Коефіцієнт варіації смертності хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ	29,9 (за показниками 2005-2019 рр.)	17,7 (за показниками 2005-2013 рр.)

Побудовано за [6], [7]

З рис. 3-4 видно, що упродовж тривалого періоду найвищою є захворюваність у південно-східних областях України: Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській, Луганській та інших. У цих же регіонах фіксується найвища смертність хворих на ТБ від хвороби, зумовленої СНІДом. Ареали найнижчих показників коінфекційного захворювання сформувалися на заході та на північному сході України.

Але за правилами статистики, у разі сильної варіації, певна статистична сукупність показників вважається неоднорідною, а середня величина – нетиповою. Що і має місце для більшості областей. Тому не можемо використовувати середні значення захворюваності та смертності як узагальнюючі характеристики епідеміологічного процесу коінфекції активного туберкульозу та ВІЛ (СНІД) в регіонах. Саме з цієї причини вважаємо доцільні кількісні та якісні ознаки показників динаміки для даного медико-географічного дослідження.

Ряди динаміки по регіонах виявляють певну закономірність зміни – загальну тенденцію показників: до зростання, до зниження, або коливання без чітко вираженої тенденції, а також можливий варіант стабільності. Щоб виявити й схарактеризувати основну тенденцію, ми застосовували аналітичне вирівнювання динамічних рядів, тобто побудову функції $Y = f(t)$, яка аналітично виражає залежність значень ознаки Y від часу t . Такі функції та їх трендові криві дозволили встановити основну тенденцію розвитку епідпроцесів у геопросторі та їх характер. При виборі функції керувалися такими прийнятими у статистиці правилами: якщо ланцюгові абсолютні прирости відносно стабільні та не мали чіткої тенденції до зростання чи зменшення – аналітичне вирівнювання виконували за лінійною функцією; якщо відносно стабільними були ланцюгові темпи приросту – за експоненціальною функцією; при почерговому зростанні та зменшенні характеристик на різних етапах – використовували функції параболі 2-го степеня та вищих степенів. Результати класифікації областей за характером геопросторової динаміки показників продовж 2005-2019 рр. узагальнено у табл. 1.

Як засвідчило аналітичне моделювання, лише одиниці територіальних об'єктів характеризувалися стабілізацією показників. За захворюваністю це м. Севастополь, де за останніми офіційними даними 2013 року захворюваність на активний ТБ у поєднанні із СНІД становила 13,6 на 100 тис. населення. Зауважимо, що цей показник вищий, ніж по Україні в цілому, де він у 2013 році був зафіксований на рівні 10,5, а до 2019 року досяг щабля 13,2 на 100 тис. населення. За смертністю стабілізація спостерігається у Одеській області, на території якої летальність хворих на ТБ від хвороби зумовленої ВІЛ у 2019 році становила 14,1 на 100 тис. населення. У порівнянні із загальноукраїнським

показником 2019 року це найвище значення (по країні в цілому 3,4 на 100 тис. населення). Тому ситуацію на Одещині можна було би коректніше ідентифікувати як стабілізацію надвисокої смертності від коінфекції. Подібні надвисокі показники смертності мала ще Дніпропетровська область, проте негативна тенденція до їх росту була переломлена у 2010 році, зараз триває спадання.

Таблиця 1.

Групування регіонів України за характеристиками динаміки показників коінфекції активного туберкульозу та ВІЛ (СНІД)

Характеристики динаміки	Медико-статистичні показники	
	Захворюваність на активний туберкульоз у поєднанні із СНІД	Смертність хворих на туберкульоз від хвороби, зумовленої ВІЛ
Стабілізація	м. Севастополь	Одеська обл.
Коливання	АР Крим Донецька обл. Миколаївська обл. Харківська обл.	м. Київ м. Севастополь АР Крим Волинська обл. Закарпатська обл. Львівська обл. Івано-Франківська обл. Харківська обл. Херсонська обл. Чернівецька обл. Чернігівська обл.
Спадання	Івано-Франківська обл. (з 2015 р.) Київська обл. (з 2016 р.) Черкаська обл. (з 2016 р.)	Миколаївська обл. Дніпропетровська обл. (з 2010 р.) Донецька обл. (з 2009 р.) Запорізька обл. (з 2013 р.) Кіровоградська обл. (з 2015 р.) Полтавська обл. (з 2012 р.) Хмельницька обл. (з 2010 р.) Черкаська обл. (з 2012 р.)
Зростання	м. Київ Вінницька обл. Волинська обл. Дніпропетровська обл. Житомирська обл. Закарпатська обл. Запорізька обл. Кіровоградська обл. Луганська обл. Львівська обл. Одеська обл. Полтавська обл. Рівненська обл. Сумська обл. Тернопільська обл. Херсонська обл. Хмельницька обл. Чернівецька обл. Чернігівська обл. Івано-Франківська обл. (до 2015 р.) Київська обл. (до 2016 р.) Черкаська обл. (до 2016 р.)	Вінницька обл. Житомирська обл. Київська обл. Луганська обл. Рівненська обл. Сумська обл. Тернопільська обл. Дніпропетровська обл. (до 2010 р.) Донецька обл. (до 2009 р.) Запорізька обл. (до 2013 р.) Кіровоградська обл. (до 2015 р.) Полтавська обл. (до 2012 р.) Хмельницька обл. (до 2010 р.) Черкаська обл. (до 2012 р.)

Не мають чітко вираженої тенденції у динаміці захворюваності на активний ТБ у поєднанні із СНІД всього чотири регіони (табл. 1), за показником смертності таких областей виявилось значно більше (дев'ять та

міста Київ і Севастополь). У них динаміка величини показників характеризувалася помітною мінливістю та добре вираженими почерговими зростаннями та спаданнями значення медико-статистичних показників, навіть після застосування аналітичних функцій. Склад групи «коливання» за двома показниками різний, тільки для АР Крим та Харківської обл. водночас властиве коливання за обома показниками.

Щодо тенденцій до спадання чи до зростання показників, то помічено кілька закономірностей. Для захворюваності за коінфекцією у більшості областей переважають тренди зростання (у 18 областях та у м. Києві). Ще в трьох областях виявлено точки досить різкого перелому тенденції росту на тенденція до спадання в конкретні роки.

Набагато менше областей є, яким властиві тренди до зростання смертності хворих на ТБ від хвороби, зумовленої ВІЛ. Фактично, таких на сьогодні залишилося сім, тому що іще у семи областях (як зазначено в табл. 1) в різні роки впродовж періоду 2005-2019 рр. було подолано тенденцію до зростання показника на зворотну – показник смертності почав зменшуватися. Отже, можемо вести мову про притаманність такого виду динаміки як спадання смертності від коінфекції уже для восьми областей України.

Загалом, найбільше між собою корелюють за складом регіонів групи з характеристикою динаміки «зростання» (табл. 1): як правило, у тих регіонах де переважає тенденція зростання захворюваності на активний ТБ у поєднанні із СНІД, в тих же регіонах демонструються і тренди росту смертності хворих на ТБ від хвороби, зумовленої ВІЛ. Такий зв'язок є цілком логічним, має причинно-наслідкове пояснення.

В цілому, судячи з характеристики геопросторової динаміки медико-статистичних показників, ситуація із переважанням регіонів з характерним висхідним трендом та монотонним зростанням значень показника захворюваності насторожує. Але геопросторова динаміка смертності від цієї хвороби більш оптимістична та наводять на висновки про ріст виживання хворих та виліковність захворювання надалі усе в більшій кількості областей.

Отже, поєднання патології туберкульозу та ВІЛ-інфекції стало в Україні вагомою причиною смертності від СНІД. З метою своєчасного виявлення захворювання і лікування необхідно проводити обстеження на ТБ всім хворим на ВІЛ/СНІД, а для виявлення ВІЛ-інфекції – всім хворим на ТБ. Особливо чітко слід дотримуватися цієї рекомендації у регіонах із підвищеним ризиком виникнення коінфекції, які становлять компактний ареал на південному-сході України, а також у тих регіонах, які демонструють динаміку зростання захворюваності та смертності. Зауважимо, що в умовах геополітичної нестабільності у східних та південних регіонах України забезпечити виконання

цього завдання може бути складним, що ще більше загострює епідеміологічну ситуацію.

Список використаних джерел

1. ВІЛ-інфекція в Україні: інформаційний бюлетень. Центр громадського здоров'я МОЗ України. № 43. 2015. – URL : <http://ucdc.gov.ua>
2. Кузін І., Рябченко К., Грабовий С., Марциновська В., Антоненко Ж. Національна оцінка ситуації з ВІЛ/СНІДу в Україні станом на початок 2019 року. Київ : Центр громадського здоров'я МОЗ України, 2019. 56 с. – URL : <http://ucdc.gov.ua>
3. Николаенко Д.В. Морфологическая концепция диффузии ВИЧ-инфекции. // Эпидемия ВИЧ/СПИД в Украине. 2006. №1. С. 37 – 54.
4. Процюк Р. Г. Сучасні проблеми епідемії туберкульозу в Україні: причини та шляхи її подолання. // Здоров'я України : медичний портал. URL : <http://health-ua.com/article/2977.html>
5. Тодоріко Л.Д., Підвербецька О.В., Бойко А. В. Поширеність та клінічно-імунологічні особливості поєднання туберкульозу та ВІЛ/СНІДу на Буковині. // Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція. 2012. № 2. С. 90–98.
6. Туберкульоз в Україні: аналітично-статистичний довідник. / відпов. ред. Фещенко Ю.І., Голубчиков М.В., Нізова Н.М., Сакальська О.П. Київ, 2014. 13 с. URL : // <http://ucdc.gov.ua>
7. Туберкульоз. Статистичні дані ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». URL : <https://www.phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/tuberkuloz/statistika-z-tb/analitichno-statistichni-materiali-z-tb>
8. Фещенко Ю. І., Черенько С. А. Епідемія туберкульозу в Україні: історичні аспекти та сучасний стан проблеми // Науковий журнал МОЗ України. № 1 (1). 2012. С. 48-57.
9. Ципко М.І., Розум О.В., Любінець О.В. Соціально-медичні аспекти захворюваності на туберкульоз. // Україна. Здоров'я нації. № 1(21). 2012. С. 56-60.
10. Global Tuberculosis Report -2016. – URL : <http://www.who.int>

РИТМИ ФОРМУВАННЯ КАНЬЙОНОПОДІБНИХ ДОЛИН ПРИДНІСТРОВ'Я НА ПРИКЛАДІ СМОТРИЦЬКОГО КАНЬЙОНУ

*Ганна Чернюк, Ігор Касіяник
cherniuk@kpmi.edu.ua*

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна*

Abstract: In order to determine the age and conditions of formation of the Smotrich Canyon, geological, geomorphological and palynological studies were carried out, the results of which revealed that the formation of the Smotrich River valley consists of rhythms caused by the formation of terrace terraces of the Dniester River and the laying of its left (Podolsk) tributaries during the Dneprovsky degradation period glaciation. The beginning of the formation of canyon-like valleys with incision into the ancient Paleozoic rocks can be attributed to three stages; 1 - the

warm interglacial period after the Dnieper glaciation (Kaidak fossil soil), 2 - the end of the Moscow Ice Age (Tyasminsk loess), 3 - to the Mikulinsky interglacial (Prilukskaya fossil soil). These stages correspond to the formation cycles of the lower terraces of the Dniester and the terraces of the Smotrich river. During the Valdai glacial epoch, accumulation of loess strata took place under periglacial conditions in the cold tundra-forest-steppes and the formation of fossil soils with signs of permafrost during inter-stage warming during the spread of coniferous and birch forests (sometimes with a mixture of deciduous species) of forest-steppes and swamps. For the Holocene epoch (10000 - 100 y.a.), phases of warming and an increase in precipitation and humidity of the climate were established on the basis of spore-pollen data, especially in the optimally humid and warm conditions of the Atlantic period (8000–4500 y.a.), which led to the intensification of erosion processes and the further design of the canyon walls. In the Holocene, the Smotrych River meandered along the bottom of the canyon, washing up the banks, forming and eroding the ledges of the 1-2nd above-floodplain (inner canon) socle terraces, small fragments of which survived only on the convex banks of the meanders.

In the modern canyon, the levels of the 1st floodplain terrace are clearly visible, with high and fragmentary low floodplains. Deep erosion prevails in the mainstream, as evidenced by bedrock outcrops, rapids, microsouples, micro-waterfalls and bystrins (swimmenstreams). The formation of the canyon continues, as the longitudinal profile of the Smotrich bed has not been developed and depends on the main erosion basis - the level of the Dniester River, the longitudinal profile of the bed is also far from equilibrium. Now the Smotrych River continues to develop a channel equilibrium profile with a predominance of undermining the banks and canyon walls between reservoirs, the levels of which are local bases of erosion.

Key words: the Smotrich canyon, Dniester, rhythms. interglacial, glacial

Встановлення віку Смотрицького каньйону є науковою проблемою, яка пов'язана з етапами утворення терасових рівнів і каньйоноподібних долин Дністра та його лівих приток, зокрема, всього Подільського Придністров'я. В опублікованих джерелах наведені різні висоти заплави і надзаплавних терас Середнього і Нижнього Дністра. Визначення віку утворення терасових рівнів не має високої точності. На відрізку долини від сіл Дністрове, Дзвенигород, Латківці і Трубчин до гирлової частини долини Збруча нами встановлені наступні рівні терас за висотою над урізом ріки Дністра: 6 – 110-120м, 5 – 70-80м, 4 – 35-50м, 3 – 30м, 2 – 20м, 1 – 5-7м. Заплава біля стінок каньйону не має чіткого поділу на два рівні, високий – 3м і низький – 1-1,5м. На диференціацію висотних рівнів терас впливали цикли тектонічних і гляціоізоостатичних піднять Подільсько-Прикарпатського регіону та зміни загального нахилу поверхні.

За палеогеографічними даними у середньому плейстоцені територія Подільського регіону була нахилена з північного заходу і півночі на південний схід і південь з головним басейном стоку через долину Південного Бугу [3,5,6]. Після максимального Дніпровського зледеніння почалося гляціоізоостатичне підняття територій, звільнених від льодовика і закладалися ліві (Подільські) притоки Дністра, в тому числі і ріка Смотрич. Спочатку ріка Смотрич

розробляла долину в лесових породах дніпровського та московського віку. Врізання до корінних порід можливо відбувалося в кінці льодовикових епох та найбільше протягом Микулинського міжльодовиков'я після формування рівнів 4-ої (45-метрової) або 3-ої (30 метрової) терас [3,5,6]. Початок формування стінок каньйонів в долині Дністра можна віднести до теплої міжльодовикової епохи між Дніпровським і Московським зледеніннями (кайдацький час). Аналіз опублікованих робіт [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7], польові та камеральні дослідження дають можливість встановити, що формування найбільших подільських приток Дністра почалося під час деградації Дніпровського зледеніння 200 тис. р.т. Початок утворення каньйонів цих долин з врізанням в древні палеозойські породи найбільш імовірно можна віднести до Микулинського міжльодовиков'я (110-70 тис.р.т.).

За опублікованими роботами [1,2,3,4,6] для реконструкції природних умов проаналізовано палінологічні дані по найближчих до басейну ріки Смотрич розрізах низьких терас і заплав ріки Дністра. За результатами спорово-пилкового аналізу розрізу «Кам'яний кар'єр» [4], розміщеного на лівому березі Кишлянського яру, на 250 м вище гирла. Гирло яру виходить на заплаву на правому березі Дністра нижче села Оселівка, майже проти гирлової частини долини ріки Смотрич. В основі розрізу відслонюються алювіальні відклади (потужність біля 2 метрів) перекриті покривними лесовидними суглинками й лесами з горизонтами викопних ґрунтів на глибинах 1,6-2,2 м. і 2,7-3,4 м. та горизонтом піску на глибині 4,7-5,8 м, вкритого сірим суглинком залишкового викопного ґрунту на глибині 4,7-4,5 м. Відклади даного розрізу корелюються з відкладами одного з трьох рівнів II тераси Дністра, які формувались протягом валдайського (вюрмського) зледеніння, яке привело до накопичення лесів та лесовидних суглинків, поширення вічної мерзлоти і панування холодних тундро-степів та тундро-лісостепів на території України. Під час микулинського міжльодовиков'я (прилукський час) формувалися бурі лісові ґрунти та перехідні чорноземно-буроземні та бурі остеповані під широколистяними лісами (фаза мішаного дубового лісу). У Придністров'ї нижче розрізу Кишлянського яру І.К. Івановою [4, 5] до прилукського періоду віднесено потужний викопний ґрунт з пануванням у спорово-пилкових спектрах пилку широколистяних порід, зокрема 52% пилку граба, дуба та горіха. Під час теплого і вологого міжльодовиков'я відбувалося формування викопних ґрунтів та інтенсивне врізання Дністра і його приток, що призвело до утворення каньйоноподібних стінок долин. Це був перший інтенсивний етап формування оголених стінок каньйонів. Річки були в декілька разів більш повноводними, ніж сучасні, вони врізалися в поверхню древніх порід, вибираючи тектонічні розломи та тріщини. Річка Смотрич спочатку була

короткою притокою Дністра, та за рахунок глибинної ерозії її виток регресивно відступав на північ і перехоплював на вододільній поверхні річки, які текли з північного заходу на південний схід у напрямку Південного Бугу.

На початку останнього плейстоценового зледеніння на території України накопичуються горизонти лесів та лесовидних суглинків удайського часу (65-50 тис.р.т.). У перігляціальних умовах формувалася вічна мерзлота, річки більшу частину року замерзали, глибина ерозія і формування каньйоноподібних долин Дністра та його приток майже припинилося. Від 50 тис. р.т. до 40-38 тис.р.т. у міжстадіальне потепління на території України формуються горизонти витачівських викопних ґрунтів, які не мають сучасних аналогів. У розрізі Кам'яного кар'єру витачівському ґрунту відповідає шар піску з малопотужним слаборозвинутим сірим викопним суглинком на глибині 5,5-4,5 метрів. Під час цього потепління знов посилюються ерозійні процеси – це другий етап врзання Дністра та його приток і, відповідно, формування та поглиблення Смотрицького каньйону. Інтенсивність ерозії дуже послаблена мерзлотними процесами. Від 38 тис.р.т. до 30 тис.р.т. у другу стадію Валдайського зледеніння на території України накопичуються бугські горизонти лесів та лесоподібних суглинків. Клімат став дуже суворим, збільшувалася площа та потужність вічної мерзлоти. У нашому розрізі в горизонтах лесу на глибині 3,5-4,5 метрів в спектрах відмічено тільки поодинокі зерна пилку граба та дуба, а склад пилку деревних порід свідчить про поширення холодних сосново-березових тундро-лісостепів з участю карликової березки. Від 30 до 25 тис. років тому відмічається друге незначне міжстадіальне потепління, під час якого на території України південніше широти м. Харкова утворилися дофіновські горизонти викопних ґрунтів дернового, дерново-карбонатного та лучно-чорноземного типів. У нашому розрізі у спорово-пилкових спектрах з викопного ґрунту на глибині 3,5-2,7 метрів відображається поширення розріджених ялинових, соснових та березових лісів з незначною участю ліщини, в'яза, липи і клену, значну площу займали полиново-злаково-різнотравні прохолодні ксерофітні угруповання та болота. Клімат був посушливий, континентальний з поширенням кріогенних процесів. Ерозія пошвавилася, знову почалося заглиблення русел річок і підмив стінок каньйонів. Від 25 тис. до 15 тис. років настає найбільш холодна і морозна стадія вюрмського зледеніння з накопиченням лесів причорноморського віку, з поширенням перигляціальних різнотравно-злакових і полинових ксерофітних угруповань тундро – степового типу, з ділянками ялиново-соснових лісів з участю беріз, з присутністю тундрових та альпійських видів у наземному покриві. У нашому розрізі в цей час утворився шар лесу на глибині 2,7-2,1 м. У спорово-пилкових спектрах зникає пилко широколистяних порід. Від 14-15

тис. р. т. починається різке потепління і деградація зледеніння, а 13 до 10 тис. р. т. спостерігається ще три стадії короткочасних похолодань (дриас), розділених значними потепліннями з поширенням лісової рослинності і відступанням мерзлоти далеко на північ до Фенноскандії. Останнє потепління від 11,5 до 11 тис. р. т. під назвою «аллерьод» встановлено по всій земній кулі. Це потепління відображається у викопному ґрунті на глибині 1,5-2,1 м у нашому розрізі.

В голоцені від 10,5 тис.р.т. до нашого часу клімат став теплим та вологим, з максимумом потепління та оптимальним зволоженням від 8 до 4,5 тис.р.т. – в атлантичному періоді голоцену, коли на всій території України була поширена лісова та лісостепова рослинність. За результатами палінологічного аналізу розрізів високої заплави Дністра (потужність заплавної глини та суглинків з шарами та прошарками викопних ґрунтів сягає 7-9 метрів) встановлено фази розвитку рослинного покриву Середнього Придністров'я від початку голоцену до сучасного періоду. Вологий і теплий клімат голоцену був сприятливий для інтенсивного розвитку ерозійних процесів в кінці валдайського і у першій половині голоценового часу, та особливо в оптимально теплий і вологий атлантичний період, коли Дністер та його притоки, зокрема річка Смотрич, були в декілька разів повноводніші та заглиблювали свої русла і підмивали береги, що приводило до утворення вертикальних стінок каньйонів за рахунок обвалів великих блоків корінних порід. В кінці валдайського часу та на початку голоцену річка Смотрич меандрувала між бортами каньйону, утвореного в результаті етапів врізання у микулинську міжльодовикову епоху та витачевський і дофіновський міжстадіальні потепління, коли нижче бровки початкового каньйону формувалися рівні I та II надзаплавних терас. За голоценовий період ці терасові уступи були переважно розмиті, деякі фрагменти збереглися на випуклих берегах меандр, причому це цокольні тераси нахилені в бік русла з малопотужними шарами гравійно-галечного алювію вкритого лесами та лесовидними суглинками бугського та причорноморського періодів, також невеликої потужності. В результаті бокової ерозії та утворенню внутрішніх меандр річка Смотрич в голоцені дещо розширила дно каньйону, яке в основному завалено обвальними масами. В межах каньйону чітко визначається поверхня першої надзаплавної тераси, високої та фрагментів низької заплави. Русло ріки в теперішній час розвивається в основному вглиб, про що свідчать виходи корінних порід та пороги і мікрководоспади. Біля старої фортеці міста Кам'янця-Подільського шийка меандри звужена до мінімуму і підтримується від розмиву та руйнування обвалами тільки штучними мурами.

Слід відмітити, що меандри Смотрицького каньйону в більшості обумовлені тектонічними розломами та тріщинами, вони не мають типової форми меандр рівнинних річок. За тривалий час ріка Смотрич округлила в

певній мірі круті повороти русла на перекрижуванні головних тектонічних розломів північно-західного та північно-східного напрямку, ускладнених більш дрібними розломами та тріщинами, обумовленими характером напластування вапнякових товщ та карстовими процесами. Формування каньйону продовжується, тому що поздовжній профіль русла Смотрича ще не вироблений відповідно до базису ерозії (рівня річки Дністра). Поздовжній профіль русла Середнього Дністра також не врівноважений. Створення Дністровського водосховища привело до формування місцевого базису ерозії – рівня водосховища, що послабило врізання русла Дністра вглиб. Ерозійно-аккумулятивні процеси регресивно поширюються вгору по течії Дністра та його приток. Зокрема ріка Смотрич продовжить виробляти профіль рівноваги слабшими темпами та почне більш енергійно витрачати на меандрування та підмив берегів і стінок каньйону для врівноваження поздовжнього профілю на локальних ділянках місцевих базисів ерозії, якими є рівні Голоськівського, Кам'янецького та Цибулівського водосховищ.

Список використаних джерел

1. Лихолат В.К. Палінологічні дослідження заплавних відкладів ріки Дністра. / В.К. Лихолат.//Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Біологія. № 3-4. – Тернопіль: ТДПУ, 2003.-с. 3-8.
2. Чернюк Г.В. *Ephedra distachya* L. – плейстоценовий релікт Придністер'я. /В.К. Лихолат, Г.В. Чернюк. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Вип.10. – Т.5. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011.- с.14-15.
3. Четвертичная палеогеография экосистемы нижнего и среднего Днестра. /Под. ред. О.М. Адаменко, А.В. Гольберта. – Киев: «Феникс», 1996. – 200с. [О.М. Адаменко, А.В. Гольберт, В.А.Осиюк, Ж.М. Матвишина, С.И. Медяник, В.З. Моток, Н.А. Сиренко, А.В. Чернюк].
4. Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. – М.: «Наука», 1981. – с.103-124.
5. Касіяник І., Чернюк Г. Літологічна структура Смотрицького каньйону як основа розвитку екскурсійних форм геотуризму в Кам'янці-Подільському. /І.П.Касіяник, Г.В. Чернюк. //Зб. «Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій». – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017.- с.194-205.
6. Веклич М.Ф. Основи палеоландшафтознавства. /М.Ф. Веклич. – К.: Наука, 1991.- 188 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ОПІЛЛЯ В МЕЖАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Богдан Гавришок, Наталія Жайворонко

gavrishok_b@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The geospatial regularities of forest distribution in the context of administrative formations on the territory of Opillya and within the Ternopil region are analyzed. The features of the distribution of forest areas within the forestry are determined. The age structure and species composition of forest stands in the context of forestry have been studied.

Key words: forest cover, forest, forestry, forest stand, age structure.

Територія Опілля в межах Тернопільської області характеризується великою лісистістю на рівні 27,4%. Площа лісів становить 47157,11 га, в тому числі під лісовими культурами. Це є позитивним явищем, адже лісистість території забезпечує екологічну рівновагу агроландшафту. Лісове господарство досліджуваної території за зайнятими площами поступається лише сільському. У Тернопільській області середній показник лісистості майже вдвічі менший і становить 14,2%. Проте, територія Опілля характеризується нерівномірним розподілом лісовкритих площ. Найбільші площі лісів (47,9% всіх лісовкритих площ) зосереджені в межах Бережанського району, а найменші (20,8%) - Підгаєцького. Причини такої нерівномірності: неспіврозмірність площ згаданих районів, а також природна неоднорідність Підгаєцького району. Східна його частина в історичному минулому була рівнинною степовою територією і тепер характеризується значною розораністю.

Найвища залісненість спостерігається у Рогачинській (56,3%), Тростянецькій сільрадах (53,4%) Бережанського району та Криницькій (50,5%), Бертниківській сільрадах (50,3%) Монастирського району. Значною лісистістю (>40%) характеризуються такі сільради: Урманська, Лапшинська, Курянівська, Підвисоцька, Вільховецька, зокрема Бережанська міська рада Бережанського району та Завадівська, Гончарівська, Комарівська, Вербківська, Садовецька Монастирського району. В Підгаєцькому районі лише в межах Завалівської сільради лісистість становить 43,3%.

Найменшу частку лісів (<10%) мають території таких сільрад: Літятинської Бережанського району, Гориглядівської, Григорівської, Доброводівської, Красіївської, Швейківської Монастирського району, Білокриницької, Бронгалівської, Галицької, Мирненської, Мозолівської, Новосілківської, Поплавської, Сільцівської, Староміської, Юстинівської Підгаєцького району.

Простежуються такі територіальні закономірності: найбільш лісиста північна частина регіону, в межах Бережанського району та південна, в межах Монастириського району. Найменш лісиста східна та південно-західна частина регіону Опілля в межах Тернопільської області.

Ліси дослідженої території переважно розміщені в зоні діяльності Бережанського (6 лісництв) та частково Бучацького лісгоспу.

На території Бережанського району лісгосподарювання здійснюють два підприємства: державне підприємство «Бережанське лісомисливське господарство» і державне підприємство «Бережанирайагроліс» (колишні колгоспні ліси).

Згідно наказу Державного комітету лісового господарства від 10.02.2005 року № 151 Бережанське державне лісомисливське господарство перейменоване в Державне підприємство „Бережанське лісомисливське господарство” [4]. Ця організація є основним користувачем лісових земель, а тому на її прикладі проаналізуємо видовий склад, вікову структуру та інші характеристики лісів регіону.

Зона діяльності Бережанського лісомисливського господарства охоплює п'ять адміністративних районів: Бережанський, Козівський, Зборівський, Монастириський, Підгаєцький. Лісове господарство в економіці досліджуваної території займає одне з провідних місць

На території Бережанського горбогір'я розміщено такі лісництва: Урманське, Нараївське, Бережанське, Литвинівське, Підгаєцьке, Завалівське, Козівське та Конюхівське. Найбільші площі мають Литвинівське – 5006 га, Нараївське – 4711 га та Бережанське – 4464 га, лісництва, менші площі займають Конюхівське – 3259 га, Підгаєцьке – 3214 га, Завалівське – 2411 га, Урманське – 2094 га, Козівське – 1136 га лісництва.

Основними лісоутворюючими породами є дуб (43,6%) та бук (41,3%). Частка хвойних порід складає 12,5%, м'яколистяних (береза, осика) - 2,5%, також зустрічаються липа, ясен, клен. У лісопосадках ростуть дуб, сосна, бук, ялина, граб, тополя, клен, береза.

У західній частині Бережанського горбогір'я, в таких лісництвах як Бережанське, Литвинівське та Нараївське домінуючою породою є бук, а в східній частині, в Завалівському, Підгаєцькому, Козівському, Конюхівському та Урманському лісництвах – переважає дуб. Обидві породи зростають на майже однакових площах. На півдні території, у Завалівському лісництві частіше зустрічається граб, береза, осика та липа. В центральній частині, в межах Козівського та Підгаєцького лісництв значну частку займають ялина, модрина, ясен, клен.

У віковій структурі лісів переважають середньовікові (34,2%) та пристиглі насадження — 26%, молодняки займають 23,2% і лише 16,3% площі, вкритої лісом, припадає на стиглі і перестійні насадження. Така вікова структура свідчить про інтенсивне лісокористування на території району протягом останніх десятиріч та про активну роботу лісників над формуванням видового складу лісів.

Як видно із картосхеми (рис.1) стиглі та перестійні деревостани переважають більше в західній частині лісомисливського господарства, на території Бережанського лісництва їх частка є найбільшою. У північній, південній та східній частинах, у межах Урманського, Конюхівського, Підгаєцького та Завалівського лісництв переважають середньовікові деревостани та молодняки. У Козівському лісництві домінують пристигаючі деревостани.

Відповідно до Лісового кодексу України лісові ділянки можуть бути вкриті лісовою рослинністю, а також постійно або тимчасово не вкриті лісовою рослинністю (внаслідок неоднорідності лісових природних комплексів, лісогосподарської діяльності або стихійного лиха тощо). До не вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок належать лісові ділянки, зайняті незімкнутими лісовими культурами, лісовими розсадниками і плантаціями, а також лісовими шляхами та просіками, лісовими протипожежними розривами, лісовими осушувальними канавами і дренажними системами [3].

Через значні вирубки лісів, природна лісова рослинність збереглась лише на окремих ділянках. Більшу частку лісових ландшафтів займають похідні ліси, які виростили на місці вирубаних природних. Частка ділянок, вкритих умовно природною лісовою рослинністю становить 64%, а лісових культур - 36%.

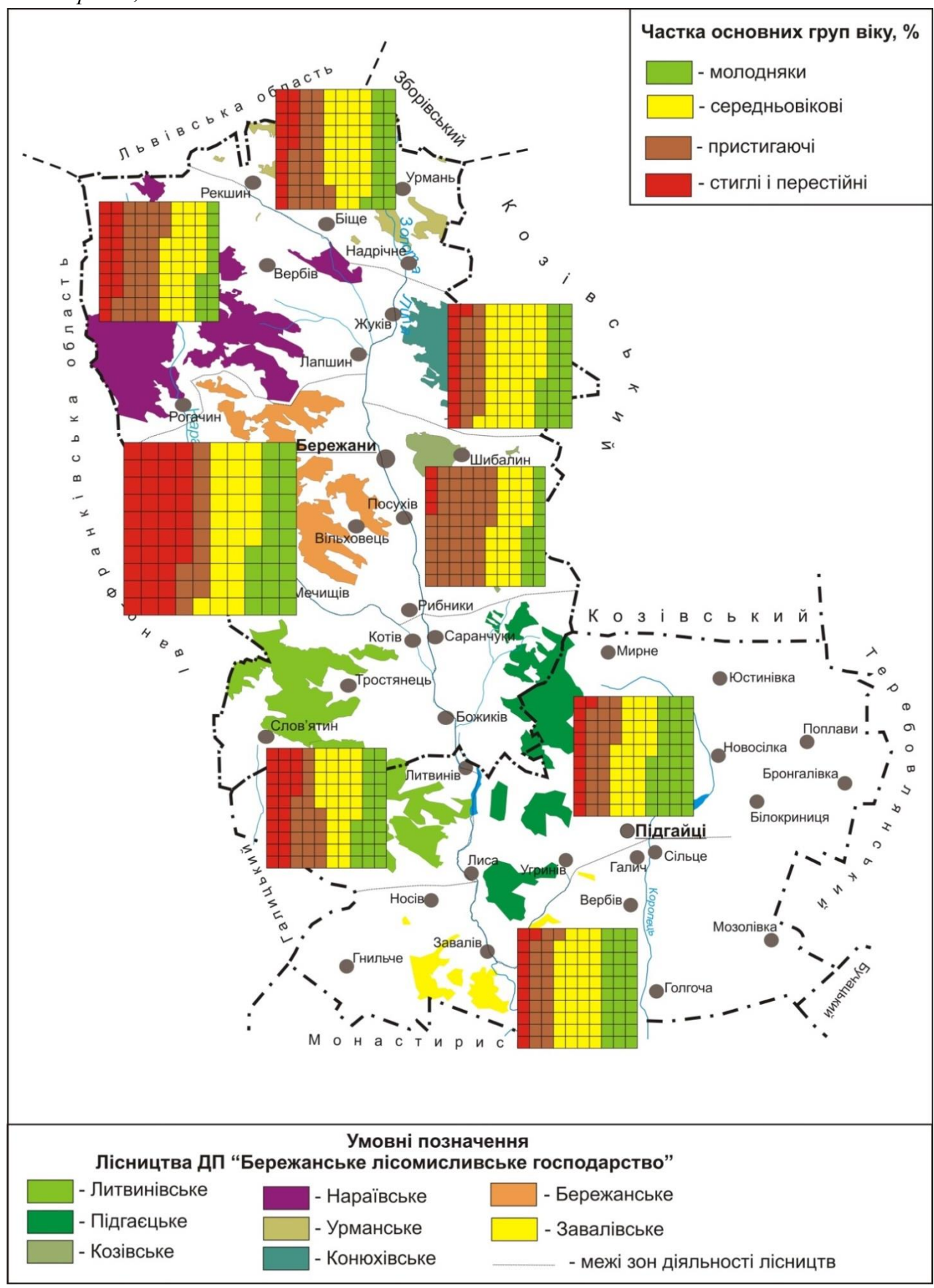
Щодо не вкритих лісовою рослинністю ділянок, то найбільшу частку становлять незімкнуті лісові культури (44%). Менші площі займають лісові розсадники, плантації – 24%, зруби займають 18%, а галявини та пустирі – 8 та 4%.

Найбільші площі ділянок вкритих лісовою рослинністю належать Нараївському лісництву, а найбільші площі лісових ділянок не вкритих лісовою рослинністю – Бережанському лісництву.

Згідно з офіційними даними, які є на сайті Бережанського лісомисливського господарства [4] щорічні площі рубок догляду за лісом становить за видами рубок: освітлення — 180 га, прочищення — 141 га; проріджування — 110 га, прохідні — 40 га.

Інші рубки пов'язані з веденням лісового господарства (санітарні, лісовідновні, реконструкції та інші) проводяться на площі 240 га щорічно.

Рисунок 1. Частка основних груп віку деревостанів у Бережанському лісомисливському господарстві, %

За матеріалами [4]

Основною проблемою при проведенні рубок догляду є запізнення, в окремих випадках, із термінами робіт, що приводить до зменшення частки головної породи у складі насаджень. Проведені рубки догляду і вибіркові санітарні рубки покращують породний склад насаджень. Їх санітарний стан перебуває під постійним контролем лісової охорони підприємства, інженерів охорони лісу лісгоспу та Тернопільського ОУЛМГ, спеціалістів лісозахисного центру „Львівлісозахист”.

Основним методом проведення рубок догляду є комбінований. Деревина від рубок догляду і санітарних рубок в основному (95%) реалізується в круглому вигляді місцевим організаціям, підприємствам та населенню і 5% використовується на власні потреби [4].

Крім законних рубок, у лісах досліджуваної території наявне незаконне користування, тобто незаконні рубки, які завдають збитків лісовій галузі Бережанщини.

Інколи проблема вирубки лісу привертає увагу громадськості та журналістів. «Вже декілька років поспіль хтось офіційно, а дехто таємно вирубують Курянівський ліс, що на Бережанщині. Ділянки неподалік Курянівського феномену займають площу до 50 га, ще трохи і вони зовсім «облисіють» і оглянути феноменальні скелі можна буде з дороги. Йде тотальна вирубка з двох сторін старовинних буків, дубів, грабів, а молодих дерев не насаджують» [5]. Питання підвищення ефективності лісогосподарського землекористування необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку з організацією раціонального використання земельних ресурсів території загалом.

При аналізі кадастрової карти та ортофотопланів цікаву ситуацію спостерігаємо у с. Літятин Бережанського району. На схилі було пасовище, яке раніше використовували для випасання великої рогатої худоби, з часом поголів'я корів зменшилось. Кілька років територія не використовувалась і там почалось відновлення природної рослинності. Згодом її розпаювали, а у 2016 р. розорали для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, залишивши вузьку смугу цілини. Останню рекомендуємо передати під заліснення.

Важливим напрямом охорони земель сільськогосподарського призначення України є консервація, якій підлягають деградовані, малопродуктивні та техногенно забруднені землі [6]. Господарське використання таких земель є екологічно небезпечним та економічно неефективним, на них неможливо одержати екологічно чисту продукцію, умови, безпечні для здоров'я, проживання і відпочинку населення.

Консервація земель, згідно статті 172 Земельного кодексу України, здійснюється шляхом припинення їх господарського використання на

визначений термін шляхом залуження або заліснення. Обов'язковою умовою проведення консервації земель є розробка відповідного проекту [6].

Частка лісів, на даний час є меншою від оптимального показника лісистості. В агроландшафтах повинні створювати суцільні протиерозійні й водоохоронні лісові насадження на деградованих, малопродуктивних землях. Наприклад, можна розширити лісовкриті площі за рахунок сіножатей і пасовищ на крутих схилах. Це території таких сілрад як Курянівська, Угринівська, Мужилівська, Лисівська, Жовнівська, тощо. Лісове господарство - дуже цікавий і перспективний напрям використання земельних ресурсів для сильно розчленованої території Бережанського району, тому площі лісів тут варто збільшувати.

Також в перспективі доцільним є збільшення площ багаторічних насаджень. З підвищенням їх частки підвищується якість земельних ресурсів і ефективність їх використання. Для плодкових культур більш придатні території, які мають пологі схили до 5° ; насінневі сади добре ростуть на терасованих схилах до $8-10^\circ$; під кісточкові культури використовують більш круті схили; під ягідники, чагарники і полуницю краще відводити рівнинні ділянки або схили до 5° .

Рисунок 2. Фрагмент кадастрової карти в околицях села Угринів, територія, яку можна заліснити

Характерними особливостями лісівництва в регіоні є: нерівномірна лісистість досліджуваної території; значна фрагментованість лісового фонду; розташування великих лісових масивів переважно в межах Бережанського району; домінування у деревостанах таких порід як бук, дуб, граб, сосна, ясен з

домішкою в'яза, черешні, липи; незначне зростання лісистості окремих територій відбувається за рахунок створення лісокультур (переважно сосни) на неугіддях чи еродованих землях та активної експансії лісу на землі не залучені у сільськогосподарське виробництво.

Список використаних джерел

1. Гавришок Б. Просторово-часові закономірності лісогосподарського землекористування в Подільських Товтрах (у межах Тернопільської області) / Б. Гавришок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: географія. – 2011. - № 2 (Вип. 30). – С. 25 – 34.

2. Дем'янчук П. Західно-Подільське горбогір'я як географічний екотон: Монографія /П.Дем'янчук, Й.Свинко. – Тернопіль: Підручники і посібники,2011. – 207с.

3. Лісовий кодекс України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

4. Офіційний сайт ДП Бережанського лісомисливського господарства [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ternopillis.gov.ua/derzhlisgosp/dp-berezhanske-lisomislivske-gospodarstvo.html>

5. Попович Ж. На Бережанщині знищують унікальний ліс / Ж. Попович. // За збручем. – 2012. – №1. – С. 7–10.

6. Про охорону земель – Закон України від 19 червня 2003 р. з наст. змінами і допов [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ

Володимир Круль, Віталій Присакар, Галина Ходан,

Ірина Добинда, Аліна Дячук

v.krool@chnu.edu.ua, v.prusakar@chnu.edu.ua, g.hodan@chnu.edu.ua,

i.dobynda@chnu.edu.ua, a.diachuk@chnu.edu.ua

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

Чернівці, Україна

Abstract: Landscape-ecological (eco-landscape) approach allows us to give an integrated assessment of the ecological condition of each landscape complex at the level of morphological units of the landscape. Settlement landscapes are the main class of landscapes that need modern and predictive ecological assessment, further ecological monitoring, as well as the identification of environmental problems within them and outlining ways to solve the latter. Modern settlement landscapes are integral compact areas of concentration, functioning, interaction of production, socio-demographic, infrastructural, organizational-controlled natural subsystem-blocks, which are interconnected by human life, their production and non-production activities, information flows, natural and man-made substances and energy.

Keywords. Landscape-ecological approach, settlement landscapes, settlement geosystems.

Сучасні екологічні дослідження вимагають знання багатьох природничих наук, де значне місце відводиться й одній із комплексних географічних наук – ландшафтознавству. Відповідно, в екології постав і новий напрям – ландшафтознавчий та нова наука – ландшафтна екологія. Методи, принципи, підходи даної науки використовують для оцінки екологічного стану та екологічної ситуації всіх ландшафтів, особливо поселенських.

Ландшафтно-екологічний (еколандшафтний) підхід входить до складу міждисциплінарних системних підходів. Він дозволяє дати інтегральну оцінку екологічного стану кожного ландшафтного комплексу на рівні морфологічних одиниць ландшафту. Таку оцінку можна здійснити тільки через певну бальну систему, яка повинна враховувати (в ідеальному варіанті) всі компоненти природи.

Поселенські ландшафти є основним класом ландшафтів, які потребують сучасної та прогнозованої екологічної оцінки, подальшого екологічного моніторингу, а також виділення в їхніх межах екологічних проблем та накреслення шляхів вирішення останніх. Видається важливим моментом

з'ясування їхньої сутності та змісту. Зокрема, Ф. Мільков вважав, що селитебні (у нашому розумінні – поселенські) ландшафти є антропогенними ландшафтами населених пунктів: міст і сіл з їх будовами, вулицями, дорогами, садами і парками [5]. Водночас, Л. Воропай зі співавтором [1] наголошували про селитебні (поселенські) геосистеми як територіальні, гетерогенні, поліфункціональні, складноорганізовані, відкриті, динамічні, керовані геосистеми, розвиток яких визначається соціально-економічними процесами.

Перш ніж вести мову про поселенські геосистеми у нашому розумінні, наголосимо, що ми їх трактуємо у вузькому і широкому значенні. За своєю вузькою сутністю вони виступають поселеннями, що займають порівняно невелику територію (у межах ряду простих і складних урочищ [3]) із постійною (декілька поколінь), незначною (кілька сімей) людністю, яка займається провідним господарсько-культурним видом діяльності (полюванням, збиральництвом, землеробством, тваринництвом тощо) [4]. Вже з розвитком суспільства зростатимуть його просторові (площа) і демографічні (людність) показники, урізноманітнюватиметься господарська діяльність, зростатиме вплив на природний ландшафт і розширюватиметься антропогенний тиск на довкілля. Така динаміка призведе до переходу поселення на якісно вищій щабель – до його трансформації у поселенську геосистему (ПГС).

Отже, ПГС можна кваліфікувати як поселення у широкому розумінні слова. Вони утворюватимуться в межах ПТК різних рангів (місцевостей кількох типів і частин кількох ландшафтів [3]), себто їхні просторові розміри, порівняно із поселеннями у вузькому значенні, будуть значно більшими. Зрозуміло, що більша площа нестиме й потужніше демографічне навантаження. Різноманітнішими і впливовішими у ПГС будуть їхні господарські функції, що матимуть відцентрове спрямування [4]. Саме на етапі розвитку ПГС як міських і сільських геосистем вони виступатимуть своєрідним феноменом серед геосистем, що характеризуватиметься різногенетичним та інтеграційним характером.

Виходячи із зазначеного вище, наголосимо, що сучасні населені пункти є ареалами максимального антропогенного впливу та пресу на природу, найглибших змін речовинного складу і структурної організації її ПТК, заміни їх якісно іншими природно-антропогенними поселенськими (міськими та сільськими) геосистемами. Вони “контролюють” і підпорядковують своєму впливові природне середовище значних територій.

Сучасні поселенські ландшафти представляють собою цілісні компактні ареали концентрації, функціонування, взаємодії виробничих, соціально-демографічних, інфраструктурних, організаційно-керованих природних підсистем-блоків, які взаємопов'язані життям людей, їхньою виробничою і

невиробничою діяльністю, потоками інформації, природних і техногенних речовин і енергії. ПГС відзначаються складним різноякісним складом, специфічним характером енергетичного, теплового, водного, речовинного балансів, розвитком, як правило спрямованих і регульованих вертикальних і горизонтальних зв'язків, своєю ландшафтно-поселенсько-господарською структурою, особистим ресурсним, екологічним інформаційним потенціалом.

Через те, що ПГС виступають у край складними, універсальними, інтеграційними просторовими об'єднаннями живої речовини (людей) і матеріальними об'єктами (продуктами їхньої життєдіяльності) постає завдання створення ландшафтних карт населених пунктів із зазначенням функціональних особливостей окремих ландшафтних урочищ і місцевостей. Такий специфічний напрям діяльності дозволить чітко визначити систему проведення ландшафтно-екологічних досліджень через відбір проб природних компонентів, проведення відповідних аналізів, їхню систематизацію, складання відповідних комплексних карт і подання певних висновків.

Методика відбору проб природних компонентів ландшафтних комплексів пов'язана із кількістю таких проб, їхнім місцеположенням, набором хімічних елементів і хімічних сполук, що досліджуються. Тут важливе місце належить ландшафтно-функціональній карті, яка дозволяє відібрати конкретну кількість проб, в першу чергу, залежно від кількості ландшафтно-функціональних урочищ. Саме кількість ландшафтно-функціональних урочищ визначає мінімальну кількість проб ґрунтів, проб інших компонентів природи – атмосферного повітря, рослинності, поверхневих і підземних вод тощо. Аналіз результатів тієї чи іншої кількості проб різноманітних природних компонентів дозволяє дати характеристику екологічної ситуації в окремих ландшафтних комплексах. Повнота дослідження всіх природних компонентів підвищить результативну оцінку екологічного стану та екологічної ситуації в окремих ландшафтно-функціональних комплексах [2].

За нашими дослідженнями конкретними поселенськими ландшафтами виступали населені пункти Чернівецької області, зокрема обласний центр Чернівці, районні центри – Сторожинець, Хотин, Кельменці, Сокиряни, Вижниця, Новоселиця, Кіцмань, Заставна і Путила, а також окремі села. Для кожного населеного пункту був визначений той чи інший характерний набір своїх морфологічних одиниць ландшафту, а найперше, ландшафтно-функціональних урочищ і місцевостей. Зокрема для Чернівців кількість таких ландшафтно-функціональних комплексів становила 125, для Новоселиці – 25, Сторожинця – 25, Хотина – 30, Путили – 18, Вижниці – 28 [7].

Умовні позначення вказаних вище ландшафтно-функціональних карт окремих населених пунктів мали матричну форму, де в чисельнику були подані

назви виду місцевостей, а в знаменнику – їхні функціональні особливості. Наприклад, ландшафтно-функціональний комплекс 3 для Чернівців був означений як полого-ступінчасті схили долини, суглинисті, з техногенними ґрунтами, під багатоповерховою забудовою і недостатнім озелененням, або ландшафтно-функціональний комплекс 18 для Хотина – як середні тераси Дністра (III – 50-40 м; IV – 70-60 м) [6] середньоплейстоценові, внутрішньоканьйонні, цокольні, спадистосхилові (9-15°), що складені лесовидними суглинками, глинами і піщаниками неогену, з чорноземами опідзоленими і темно-сірими опідзоленими змитими ґрунтами, під садами, городами, орними землями.

Екологічна характеристика окремих населених пунктів охоплює як депонуючі середовища (ґрунт, рослинність, донні відклади), так і змінні (атмосферне повітря, поверхневі та підземні води). Забруднення природних компонентів пов'язане із визначенням фонових значень, а також використанням гранично-допустимих концентрацій. Кожен із природних компонентів має свій набір хімічних елементів і сполук, які забруднюють його і чинять негативний вплив на нього. Зокрема, при вивченні природних і антропогенно-техногенних властивостей природних вод поселенських ландшафтів особливої уваги заслуговують кальцій (Ca), магній (Mg), натрій (Na), калій (K), хлор (Cl), залізо (Fe), нітрати (солі нітратної кислоти HNO_3), нітрити (солі нітритної кислоти HNO_2), амоній (NH_4^+), сульфати (солі сульфатної кислоти H_2SO_4), гідрокарбонати (кислі солі карбонатної кислоти H_2CO_3), карбонати (солі й естери карбонатної кислоти H_2CO_3), загальна жорсткість, мінералізація, рН, окремі мікроелементи – свинець (Pb), цинк (Zn), мідь (Cu) та інші.

Еколого-геохімічна характеристика ґрунтів включає найперше вивчення вмісту таких мікроелементів як свинець, цинк, ртуть (Hg), мідь, олово (Sn), кадмій (Cd), марганець (Mn), молібден (Mo), хром (Cr), селен (Se), нікель (Ni). Також важливими для вивчення ґрунтів є дослідження вмісту у них азоту (N), калію, фосфору (P), нітратів, нітритів тощо.

Атмосферне повітря часто забруднюється сірчистим ангідридом (SO_2), двоокисами вуглецю (CO_2) й азоту (NO_2), етиловим спиртом ($\text{C}_2\text{H}_5\text{OH}$), бензопіреном ($\text{C}_{20}\text{H}_{12}$), бутилацетатом ($\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_2$), ацетоном ($(\text{CH}_3)_2\text{CO}$) та ін. На першочергову увагу заслуговують ті елементи і сполуки, які відносяться до першого і другого класів небезпеки, адже саме вони визначають ступінь небезпечності і, відповідно, еколого-геохімічну ситуацію в ландшафтних комплексах. Зрозуміло, що цим перелік не закінчується. Він може бути доповнений ще цілою низкою як неорганічних, так і органічних сполук.

Отже, натепер основними осередками забруднення довкілля виступають ПГС. Причому такий їхній негативний вплив на всі компоненти ПТК із

розвитком промислової інфраструктури весь час зростатиме. Виходячи з вищезначеного, вважаємо, що екологічні дослідження у межах сільських і, особливо, міських ПГС бажано проводити на широкій ландшафтній основі, адже екологічний моніторинг при цьому має базову основу.

Список виокресланих джерел

1. Воропай Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л. И. Воропай, М. Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 92 с.
2. Гуцуляк В. М. Ландшафтна екологія: геохімічний аспект: навч. посібник / В. М. Гуцуляк.- Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
3. Коржик В. П. Поширення селитебних геокомплексів Чернівецької області / В. П. Коржик // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Вища школа, 1976. – Вип. 15. – с. 35-41.
4. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія / В. П. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
5. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты / Ф. Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 223 с.
6. Природа Чернівецької області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1978. - 160 с.
7. Присакар В. Б. Еколого-геохімічний аналіз та оцінка поселенських ландшафтів (на прикладі Чернівецької області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. – 11.00.01 - Фізична географія, геофізика та геохімія ландшафтів / В. Б. Присакар.- Чернівці, 2002. – 22 с.

ЕКОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ЛАНДШАФТІВ ЖОВКІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Євген Тиханович, Володимир Біланюк, Євген Іванов, Любомир Безручко
yevhen.tykhanyuch@lnu.edu.ua; volodymyr.bilanyuk@lnu.edu.ua;
yevhen.ivanov@lnu.edu.ua; Lyubomyr.Bezruchko@lnu.edu.ua

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Abstract: The ecological situation of Zhovkva district of Lviv region is studied. The coefficient of ecological stability of landscapes is investigated and analyzed. Approaches to solving environmental problems of the study area are proposed.

Key words: ecology, landscape, Lviv region.

Природне середовище виступає місцем життєдіяльності людини, джерелом його існування. У своїй діяльності людина використовує природні багатства – від кисню і води до надр землі і лікарських рослин. При цьому вона неминуче впливає на довкілля. До того ж вплив людини не повинен порушувати законів природи, оскільки науково необґрунтоване втручання в його життя призводить до негативних наслідків [1]. Вивчення екологічної стійкості природного середовища є пріоритетним напрямом досліджень у галузі природничих наук.

Для розрахунку коефіцієнту екологічної стійкості (стабільності) ландшафтів (КЕСЛ) нами вибрано методику В. А. Барановського, яка базується на співставленні площ, зайнятих різним землевикористанням в межах ландшафту. Розрахунок здійснено з врахуванням позитивних або негативних дій на природну систему. Методи визначення коефіцієнту ґрунтуються на співставленні площ, які зайняті різними елементами ландшафту з врахуванням позитивних або негативних дій на природну систему. В цьому випадку КЕСЛ виражається співвідношенням [2; 4]:

$$КЕСЛ = \frac{\sum F_{ст.}}{\sum F_{нест.}},$$

де $F_{ст.}$ – площі, які зайняті сільськогосподарськими і природними угрупуваннями, які мають позитивний вплив на ландшафт (ліси, природні луки, заболочені території); $F_{нест.}$ – площі, які займають нестабільні елементи ландшафту (землі сільськогосподарського використання та населені пункти, сади, антропогенні водні об'єкти та ін.).

За допомогою розрахункового значення КЕСЛ з екологічної точки зору ландшафтні виділи поділено на чотири групи [21]:

- 1) нестабільні з яскраво вираженою нестабільністю (КЕСЛ < 0,5);
- 2) нестабільні (КЕСЛ = 0,51–1,0);
- 3) умовно стабільні (КЕСЛ = 1,1–4,5);
- 4) стабільні з чітко вираженою стабільністю (КЕСЛ > 4,5).

В табл. 1 представлені площі територій, які здійснюють позитивний вплив на ландшафт та площі, які займають нестабільні елементи ландшафту. Позитивний вплив на ландшафт, в цьому випадку, здійснюють ліси, луки та заболочені території, а негативними компонентами для екологічної стійкості ландшафту є землі сільськогосподарського використання, населені пункти, сади та антропогенні водні об'єкти. Цей аналіз компонентів землекористування представлений у розрізі індивідуальних ландшафтів. На основі таблиці можна побачити як використовується той чи інший ландшафт і для яких робіт він може бути придатний. Наочно видно, які ландшафти найбільш перетворені людиною, тобто антропогенно-перетворені території, а які зазнають мінімального впливу. Ці площі земель, взяті нами з цифрової моделі карти, складеної у результаті накладання ландшафтної карти Львівської області масштабу 1 : 200 000 [3] та карти використання земель в межах Жовківського району.

**Площі земель, які здійснюють позитивний
і негативний вплив на ландшафт**

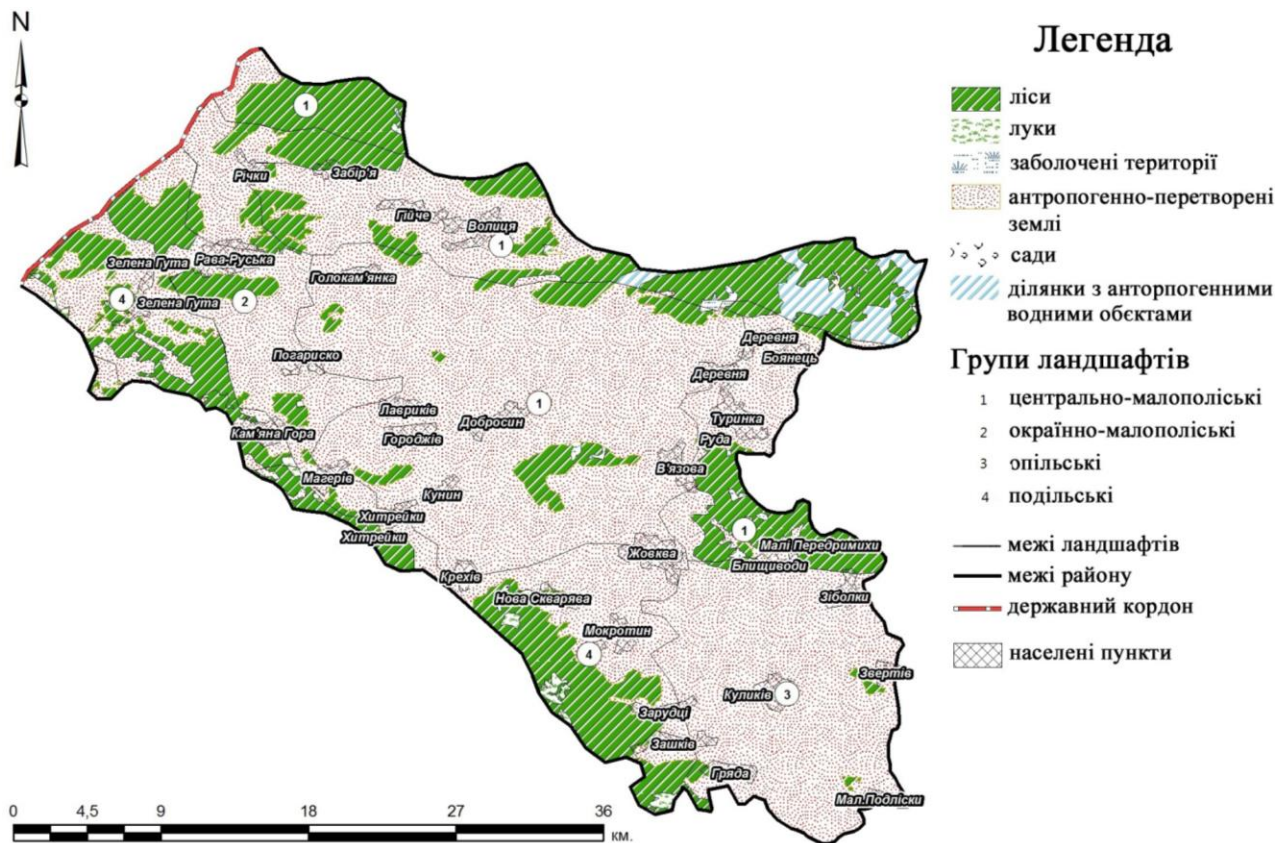
Використання території	Вплив на ландшафт	Ландшафт								
		Болонянський	Ратенський	Добросинський	Кам'янський	Підрозтоцький	Куликівський	Гавський	Верхньо-верещинський	Янівський
		Площа, тис. га								
ліс	позитивний	30,826	70,647	28,033	37,769	36,927	4,384	53,343	11,79	52,243
луки		-	0,734	0,175	-	0,128	-	0,669	0,78	5,339
заболочені території		0,489	1,592	0,926	1,291	-	-	-	-	-
землі СГ використання і населені пункти	негативний	7,274	80,733	3,486	55,662	100,927	1,928	61,697	5,176	69,548
сади		-	0,153	-	-	-	-	0,221	-	-
антропогенні водні об'єкти		-	21,043	-	-	-	-	-	-	-

Землекористування території Жовківського району представлено такими угіддями як ліси, луки, заболочені території, антропогенно-перетворені землі, сади, антропогенні водні об'єкти (рис. 1). Опираючись на карту використання земель можна виявити набір певних природних територіальних комплексів характерних для кожного ландшафту. На цій території дослідження виділяють чотири групи ландшафтів: центрально-малополіські, окраїнно-малополіські, опільські та подільські.

Найбільшу площу займають центрально-малополіські ландшафти, їх площа становить 340 тис. га, або 45 % території району. У цій групі ландшафтів найбільшу площу займають ліси та антропогенно-перетворені землі. Антропогенні водні об'єкти представлені лише у Ратенському ландшафті та займають територію понад 20 тис. га. Луки, заболочені території та сади займають незначну територію. Окраїнно-малополіська група представлена Підрозтоцьким ландшафтом, який займає 18 % території дослідження. Найбільша частина його території представлена антропогенно-перетвореними землями, а площу понад 36 тис. га займають ліси. Крайню південно-східну частину району займає опільська група ландшафтів. Тут виділяють Куликівський ландшафт, який займає найменшу площу, до 1 % території, та представлений лісами і антропогенно-перетвореними землями. Четверта група ландшафтів – подільські. Це друга за площею, після центрально-малополіських, група ландшафтів, яка становить понад 35 % території. Вона займає смугу території вздовж межі з Яворівським районом. Ця група ландшафтів представлена антропогенно-перетвореними

землями та лісами, які займають, практично, однакову площу (близько 120 тис. га). Незначний відсоток території зайнятий луками.

Рисунок 1. Земельний фонд Жовківського району

На основі даних розраховано суми площ позитивного (F_{cm}) та негативного ($F_{нс.}$) впливу для кожного ландшафту. Далі суми переведено у відсотки і згідно методики проводився розрахунок коефіцієнту екологічної стійкості ландшафту. Оцінку ступеня екологічної стійкості ландшафтів Жовківського району подано у табл. 2.

Центральньо-малополіська група ландшафтів характеризується умовно стабільним ступенем екологічної стійкості, КЕСЛ – 3,5 (рис. 2). Такий високий коефіцієнт екологічної стійкості ландшафтів пояснюється тим, що у цій групі присутні два ландшафти (Болотнянський, Добросинський), які мають практично однакову площу та характеризуються переважно лісовикористанням земель. Звідси і виходить такий високий показник КЕСЛ. Дещо погіршують ситуацію нестабільні Ратенський та Кам'янський ландшафти, у яких переважають антропогенно-перетворені землі.

Окраїнно-малополіська група ландшафтів характеризується яскраво нестабільним ступенем екологічної стійкості – 0,4. Такий стан території спричинений значним впливом на природу антропогенного фактора, а саме

сільськогосподарських угідь та населених пунктів, таких як м. Рава-Руська, смт. Магерів та ін. Ліси та луки натомість займають до 30 % території.

Таблиця 2

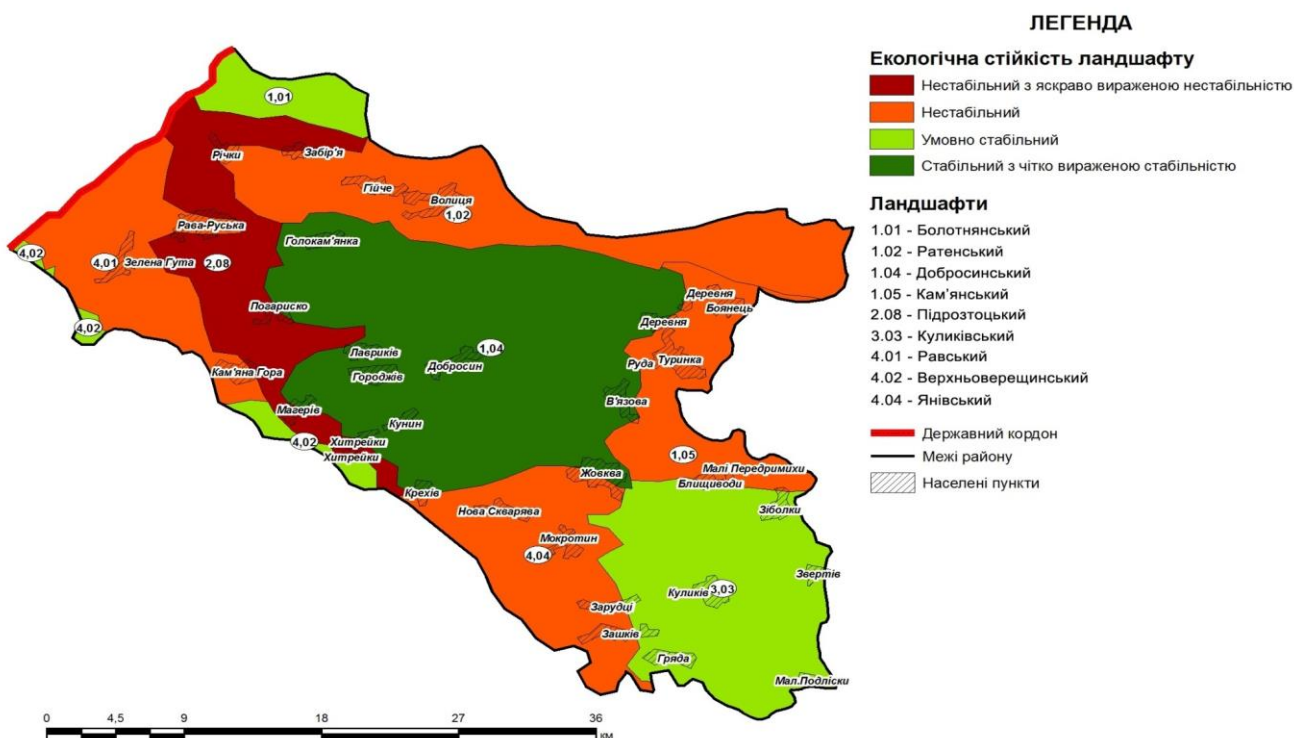
Ступінь екологічної стійкості ландшафтів

№ з/п	Ландшафт	Площа, тис. га	%	КЕСЛ	Ступінь екологічної стійкості
1	Болотнянський	F _{ст.} 31,315 F _{нс.} 7,274	81,15 18,85	4,3	умовно стабільний
2	Ратенський	F _{ст.} 72,973 F _{нс.} 101,929	41,72 58,28	0,7	нестабільний
3	Добросинський	F _{ст.} 29,134 F _{нс.} 3,486	89,31 10,69	8,4	стабільний з чітко вираженою стабільністю
4	Кам'янський	F _{ст.} 39,06 F _{нс.} 55,662	41,24 58,76	0,7	нестабільний
5	Підрозтоцький	F _{ст.} 37,055 F _{нс.} 100,927	26,86 73,14	0,4	нестабільний з яскраво вираженою нестабільністю
6	Куликівський	F _{ст.} 4,384 F _{нс.} 1,928	69,46 30,54	2,3	умовно стабільний
7	Равський	F _{ст.} 54,012 F _{нс.} 61,911	46,59 53,41	0,9	нестабільний
8	Верхньовежицький	F _{ст.} 12,57 F _{нс.} 5,176	70,83 29,17	2,4	умовно стабільний
9	Янівський	F _{ст.} 57,582 F _{нс.} 69,548	45,29 54,71	0,8	нестабільний

Опільська група представлена Куликівським ландшафтом, де КЕСЛ становить 2,3. Цей регіон характеризується умовно стабільними умовами тому, що землі, які зазнають негативного впливу займають лише одну третю території. Ці території представлені переважно приміським землеробством. Найбільш позитивно на ландшафт впливають лісові насадження.

Ландшапти подільської групи характеризуються умовно стабільною ситуацією, КЕСЛ становить 1,4. Равський та Янівський ландшапти характеризуються нестабільними умовами. Вони схожі як за площею, так і за землекористуванням, переважає сільськогосподарське використання. Дещо меншою мірою представлені ліси, поширені переважно на Розточчі. Покращує ситуацію Верхньовежицький ландшафт з коефіцієнтом 2,4.

Рисунок 2. Екологічна стійкість ландшафтів Жовківського району

На території Жовківського району переважають ландшафти з умовно стабільним ступенем екологічної стійкості.

Для підвищення показника екологічної стійкості ландшафтів в даному регіоні необхідно запровадити ряд заходів: зменшити площі сільськогосподарських угідь та ефективніше їх використовувати; не допускати масову вирубку, а збільшити площу лісів та зелених насаджень; відновлювати природні луки; провести рекультивацію земель на територіях сміттєзвалищ та в місцях видобутку корисних копалин; не осушувати заболочені території; належним чином дбати про природні водойми, охороняти їх від заростання та замулення; зайнятися створенням заповідної території міжнародного значення.

Список використаних джерел

1. Державна екологічна інспекція у Львівській області [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ecology.lviv.ua>
2. Ковальчук І. Геоекологія Розточчя : [монографія] / І. Ковальчук, М. Петровська. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 192 с.
3. Муха Б.П. Ландшафтна карта Львівської області масштабу 1:200 000 // Львів: Вісн. львів. ун-ту, 2003. – № 29. Ч.1. – С. 58 – 65 + С. 260.
4. Ніколаєв К.Д. Екологізація та розвиток сільського зеленого туризму в Україні : [монографія] / К.Д. Ніколаєв. – Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 153 с.

ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ПОВЕРХНЕВИХ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Надія Стецько

stetzko@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: Analysis of different methods and approaches to assess water quality. Based on the analysis of time and space monitoring data of Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine, hydrometeorological and water resources of the State Agency of Ukraine conducted an assessment of ecological status of surface water Ternopil region.

Key word: surface water pollution, the maximum allowable concentration, environmental.

Проблеми екологічного стану поверхневих вод є нині чинником екологічної безпеки існування людини на всіх рівнях - від локального до глобального. Незаперечно, що небувалої гостроти ці питання набувають на територіях, які зазнають суттєвого антропогенного тиску. Поряд з іншими складовими екологічної проблематики, на сьогодні своєю актуальністю відзначаються проблеми екологічної оцінки стану водних ресурсів.

Якість води відіграє вирішальну роль у розвитку біосфери. Однак, ріст міст, розвиток промисловості, сільського господарства призвели у ХХ ст. до забруднення водних джерел споживчими речовинами, головним чином, біогенними елементами, що негативно впливає на функціонування водних екосистем.

Вода є тим природним ресурсом та невід'ємною складовою існування всього живого на планеті. Проблема забезпечення людства питною водою нині надзвичайно актуальна, оскільки наявні водні ресурси в багатьох районах є недостатніми для забезпечення всіх споживачів не лише на перспективу, а й на сьогодні. Частка води, придатна для використання населенням та промисловістю, дуже обмежена. Антропогенного впливу зазнає як кількісний, так і якісний склад води. Показники якісного складу води одні з визначальних при оцінці екологічної ситуації.

Таким чином, можна стверджувати, що найбільш перспективним методом ідентифікації зон підвищеної екологічної небезпеки є оцінка екологічного стану. Це дає можливість встановити гранично допустимий антропогенний тиск з метою збереження природної рівноваги довкілля.

Оцінка екологічного стану якості поверхневих вод є базою для встановлення екологічних нормативів якості вод для окремих водних об'єктів

та їх частин, груп водних визначення та управління екологічним ризиком антропогенного навантаження на об'єкти довкілля.

Для Тернопільської області досить важливою є проблема забруднення водних ресурсів через скидання стічних вод, яку значно ускладнює відсутність мереж централізованого водовідведення та якісної очистки господарсько-побутових і виробничих стоків. Дуже цікаво, що в регіоні показник потужності очисних споруд є стабільний від 2000 р. - 51 млн м³, це свідчить про те другорядне відношення до цієї проблеми. Докорінна перебудова очисних споруд вимагатиме значних інвестицій, які необхідно залучати, як через відповідні програми розвитку цієї сфери на рівні обласного бюджету, та місцевого самоврядування. Власне на ньому лежить велика відповідальність за екологічний стан поверхневих вод, так і за їх активну участь у різних міжнародних грантах, які пропонуються як світовими екологічними фондами та організаціями, та безпосередньо Європейським Союзом.

Основою є моніторинг стану поверхневих вод в умовах спрямованості державної національної політики в області підвищення якості та ефективності управління водними ресурсами, необхідністю наукового обґрунтування проведення ряду водоохоронних заходів, розробки подальшої стратегії використання водних ресурсів з метою екологічного оздоровлення річок басейну Дністра та Прип'яті в межах Тернопільської області.

У статті проведено якісну та кількісну оцінку екологічного стану та визначено екологічні ризики поверхневих водних ресурсів Тернопільської на основі підбору відповідних методик. Проведено аналіз та характеристику стану водних ресурсів Тернопільської області на основі літературних джерел. Вивчено законодавчі нормативні акти щодо управління водними ресурсами; визначено та оцінено якість водних ресурсів на основі наявної гідрохімічної інформації щодо якості води у водних об'єктах регіону. Обґрунтовано відповідні висновки та пропозиції.

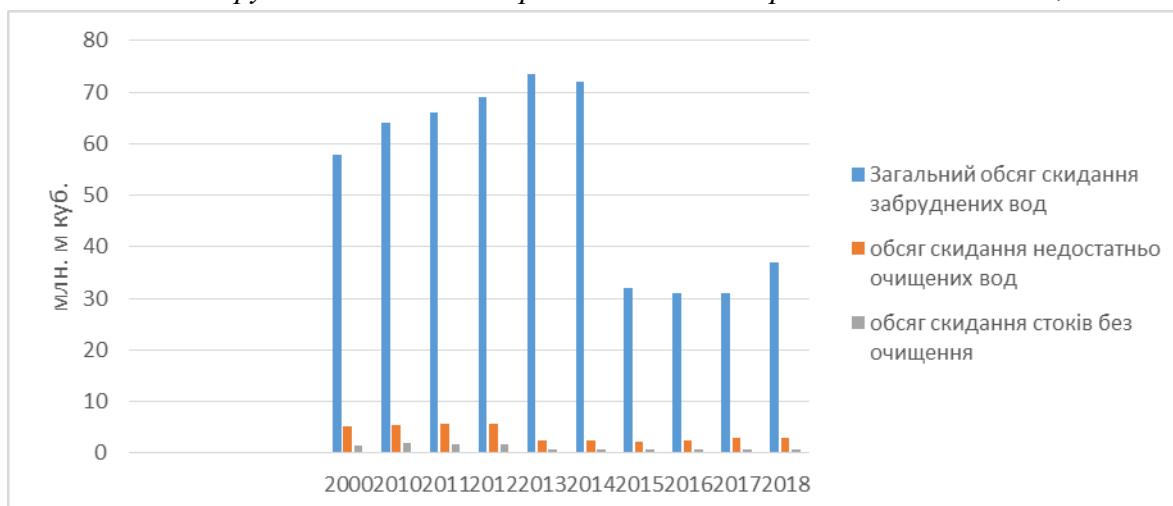
Територія Тернопільської області становить 13,8 тис. км² (2,3% території України). Вона розташована в басейнах Дніпра (річки Горинь та Іква) (18% території області) та Дністра (річки Золота Липа, Коропець, Стрипа, Джурин, Серет, Нічлава, Збруч) (82%). Згідно сучасного гідрографічного районування територія Тернопільської області входить: до III району України р. Дністер та V району р. Дніпро у межах якого виділяють 4 суббасейнів, а р. Прип'ять належить до 4. Площі, зайняті водними об'єктами, становлять 24,4 тис. га (1,8% території області), в тому числі водосховищами і ставками 9,19 тис. га.

Держуправлінням зареєстровано 15 водокористувачів, які здійснюють скидання зворотних вод у поверхневі водні об'єкти. Впродовж 2018 р.

загальний обсяг скидання зворотних вод склав - 2,45 млн м³, з якого 26,12 % (0,64 млн м³) - забруднені стоки [2].

Починаючи з 2010 р., на території Тернопільської області скидання зворотних вод без очищення (аварійні скидання стічних вод) фіксується не дуже часто. Великі скидання зворотних вод без очистки спостерігались із 1995 до 2005 рр. Обсяги скидання недостатньо очищених стічних вод щороку зменшуються (рис. 1) порівняно з 2000 р., коли скидання становило 57,8 млн м³, проте впродовж максимуму було досягнуто у 2013-2014 рр. показник становив відповідно 71,96 та 69,70 млн м³. За останні роки ці показники становлять у 2017 р. 29,51 млн м³, 2018 р. 35,75 млн м³, 2019 р. 38,80 млн м³. Загальний обсяг скидання нормативно чистих без очищення зворотних вод без урахування обсягів, які використано ставковими господарствами у 2017 р. становив 0,61 млн м³, 2018 р. 0,57 млн м³, 2019 р. 0,46 млн м³ [2,5,7].

Рис. 1. Скидання забруднених вод до поверхневих водойм Тернопільської області, млн м³

[2,5,7]

У 2019 р. в поверхневій водній об'єкти Тернопільської області скинуто 39,80 млн м³ зворотних вод у поверхневі води, в тому числі:

– 16,79 млн м³ відносяться до нормативно очищених, які не потребують очистки. Це зворотні води при веденні ставкового рибного господарства та від прямоточних систем охолодження на пром підприємствах;

– 16,69 млн м³ стічних вод після біологічної очистки;

– 2,371 млн м³ забруднених стічних вод.

В основному забруднені стоки скидають підприємства комунальної сфери. У режимі повної біологічної очистки працюють тільки очисні споруди КП «Тернопільводоканал». Інші підприємства комунальної сфери відводять недостатньо-очищені стоки, а саме міст Бережани (р. Золота Липа); Монастирський (р. Коропець); Козова, Зборів, (р. Стрипа); смт. Микулинці,

м. Чортків, м. Тереховля (р. Серет); м. Борщів (р. Нічлава); смт. Підвочиське, смт. Хоростків (р. Збруч); м. Заліщики (р. Дністер); смт. Великі Бірки (р. Гнізна); м. Кременець (р. Іква); м. Ланівці (р. Горинь); м. Шумськ (р. Вілія).

Основними забруднювачами водних об'єктів є підприємства житлово-комунального господарства, через каналізаційні мережі яких скидається близько 80% забруднених зворотних вод. Головною причиною цього є значна зношеність каналізаційних мереж, насосних станцій, очисних споруд, несвоєчасне проведення поточних та капітальних ремонтів, припинення експлуатації обладнання у зв'язку з високою енергоємністю, низька кваліфікація обслуговуючого персоналу, недостатня увага міських і селищних голів до питань забезпечення належного функціонування згаданих об'єктів. Відсутність очистки зворотних вод гальмує розвиток населених пунктів, зокрема житлового будівництва.

Бережанське МКП «Добробут», КП «Зборівський водоканал», Кременецьке КП «Міськводгосп», КП Тереховлянської міської ради «Тереховля» віднесені до переліку екологічно-небезпечних об'єктів області, а Чортківське виробниче управління водоканалізаційного господарства тривалий час входить до «Переліку екологічно-небезпечних об'єктів України».

Таблиця 1.

Найбільші забруднювачі водних об'єктів

№ п/п	Найменування користувача -забруднювача	Обсяг забруднюючих речовин, тис. м³
1.	МКП «Добробут» м. Бережани	128,4
2.	МК «Зборівський канал» м. Зборів	105,1
3.	Чортківське ВУВКГ	532,6
4.	КП «Тереховля»	120,1
5.	ДП «Техніка» (Борщівська ЖЕД-1)	110,7
6.	Підвочиське УЖКГ	115,1
5.	КП «Міськводгосп» м. Кременець	294,2

[2]

Найбільші обсяги використання вод та скидання зворотних вод у поверхневі водойми на підприємствах житлово-комунального господарства та у сільському господарстві, зокрема у ставково-рибному господарстві.

Найбільші обсяги скидання зворотних вод у поверхневі водойми на підприємствах житлово-комунального господарства, якими відведено у водойми 18,93 млн. м³ зворотних вод, з них забруднених 2,232 млн. м³ і без очищення 0,584 млн. м³.

Обсяги скидання зворотних вод від ставково-рибного господарства становлять 10,82 млн. м³ нормативно-чистих зворотних вод, які не потребують очистки.

В основі принципу управління якістю довкілля нині покладено вимогу забезпечення гігієнічних нормативів гранично допустимих концентрацій (ГДК) забруднюючих речовин у природних компонентах (повітрі, воді, ґрунті) і фізичних чинниках (шум, вібрація тощо). Тому, відповідно до природоохоронної методології, оцінка ступеня забруднення середовища проводиться шляхом порівняння концентрації забруднюючої речовини з її ГДК. Однак гігієнічним нормативам притаманний антропоцентричний підхід до оцінки стану довкілля, тобто при безпечних умовах проживання населення не беруться до уваги особливості функціонування власне екосистем [6].

Гострою проблемою є розробка нових більш універсальних комплексних критеріїв оцінки якості довкілля.

Відповідно до Водного кодексу України [1], оцінка якості води здійснюється на основі нормативів екологічної безпеки водокористування та екологічних нормативів якості води водних об'єктів.

Незважаючи на велику кількість наявних методик оцінки та класифікацій якості вод, однак не існує такої, яка б мала потужне застосування у водоохоронній практиці, позаяк не враховується інтегральний показник якості води, тобто сумарний вплив гідрофізичних, гідрохімічних та інших даних.

На основі «Методики екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями» (Гриценко А. В., Васенко О. Г., Верніченко Г. А.) [4], було розроблено повнішу та доступнішу методику, яка включає в себе визначення екологічної оцінки якості поверхневих вод та екологічного ризику для водних об'єктів.

Комплекс показників екологічної класифікації якості поверхневих вод включає загальні і специфічні показники. Загальні показники, до яких належать показники: завислі речовини, БСК₅, мінералізація, сульфати, хлориди, амоній сольовий, нітрати, нафтопродукти, ХСК, фосфати, марганець, фториди, залізо, нітрити, інгредієнти, концентрація яких може змінюватись під впливом господарської діяльності.

Оцінку якості води та екологічного стану поверхневих вод Тернопільської області (а саме р. Стрипа, Збруч, Серет, Нічлави) було виконано у період з 2017 по 2019 рр. для 6 створів, по яких проводять стаціонарний моніторинг спеціалісти Тернопільського обласного управління водних ресурсів, позаяк вони роблять найбільш повний та ґрунтовний аналіз води.

У дослідженні за основу обрано органолептичні та санітарно-токсикологічні показники якості води, позаяк вони найбільш повно

відображають екологічний стан водних ресурсів. Оцінка екологічного стану за органолептичними властивостями води передбачає оцінку за показником кольоровості, водневим показником та завислими речовинами. Оцінка за санітарно-токсикологічними даними охоплює оцінку за ХСК та БСК₅, нітратами, хлоридами, сульфатами, фосфатами, залізом загальним та марганцем [3]. Базою проведеного дослідження є таблиця 2.

Таблиця 2. Середньорічні концентрації забруднюючих речовин у контрольних створах водних об'єктів за 2017 та 2019 рр. (мг/л)

Місце спос- тереження якістю води	завислі речовини	БСК ₅	мінералізація	сульфати	хлориди	амоній сольовий	нітрати	нафтопродукти	ХСК	розчинний кисень	марганець	фосфати	залізо	нітрати
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ОБРВ (1990 р.)	25,0	3,4	-	100,0	330,0	0,50	40,0	0,05	50,0	4,0	2,15	0,01	0,1	0,08
р. Стри- па, 34 км, м. Бучач	10,7	2,55	383,8	48,2	22,4	0,24	7,5	0,01	24,3	11,2	0,18	0,0	0,2	0,07
р. Збруч, 137 км, смт. Під- воло- чиськ	15,1	2,88	378,7	42,0	23,1	0,54	2,69	0,01	27,8	10,5	0,14	0,04	0,13	0,13
р. Серет, 211 км, с. В. Івачів	12,7	2,98	286,3	16,9	15,4	0,3	0,64	0,01	26,9	10,2	0,05	0,0	0,1	0,02
р. Серет, 180 км, м. Тер- нопіль	12,7	2,78	293,5	15,7	15,75	0,25	1,03	0,01	24,9	11,0	0,10	0,0	0,1	0,2
р. Серет, 81 км, м. Чорткі в	12,9	2,87	412,1	35,2	30,9	0,35	7,19	0,01	26,1	10,7	0,87	0,02	0,3	0,1
р. Нічла- ва, 35 км, м. Борщів	16,4	3,31	549,5	165,0	37,7	0,62	2,91	0,01	30,4	10,5	0,20	0,04	0,05	0,09

[2]

Екологічні індекси та категорії якості вод розраховано за допомогою функцій програмного пакету М8 Excel та наведено середні значення за кожним відбором на рис. 2.

Проведений аналіз дає можливість свідчать про те, що переважаючим класом якості води є II з категоріями якості 2 та 3, тобто води в більшості річок і водойм Тернопільської області належать до «дуже добрих» та «добрих», тобто є чистими та досить чистими.

У цілому, оцінка стану води за показником екологічного ризику збігається з оцінкою екологічної якості. Окремі точки мають II клас якості «добре». Звичайно, якщо бути впевненими у достовірності статистичних даних. Досить часто вода може мати і інші показники, тобто є велика ймовірність переходу до III класу.

Якість поверхневих вод Тернопільської області визначається природними умовами водозаборів та скидами забруднень підприємствами в населених пунктах. Використання води для різних потреб починаючи з 1990 року постійно зменшувалось. Мінімальні показники були в 2009 році. Стан очистки стічних вод з кожним роком погіршувався і досягнув мінімуму у 2012 році.

Основна кількість поверхневих вод зосереджена в середніх річках області. Однією з найдовших приток Дністра на території області є річка Серет. Вода річки переважно використовується для господарсько-побутових, виробничих, сільськогосподарських потреб, зрошення, ставково-рибних господарств, а також для відпочинку населення. На ділянці р. Серет, 211 км, с. В. Івачів спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 2,55 разів та нітратів у 2,5 разів. На ділянці р. Серет, 180 км, м. Тернопіль спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 2,75 разів та нітратів у 4 рази. Низький вміст кисню пов'язаний з діяльністю водних мікроорганізмів і заболоченою місцевістю (район Чистилівського орнітологічного заказника).

На ділянці р. Серет, 81 км, м. Чортків спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 2,75 разів та нітратів у 8 разів, заліза у 3 рази, а також фосфатів 2 рази. У м. Чорткові здійснюється господарсько-питне водопостачання населення з поверхневого водозабору на р. Серет, розташованого в районі с. Біла. Стік її зарегульований каскадом водосховищ, на 3-х з них проводиться відбір проб води на гідрохімічний аналіз.

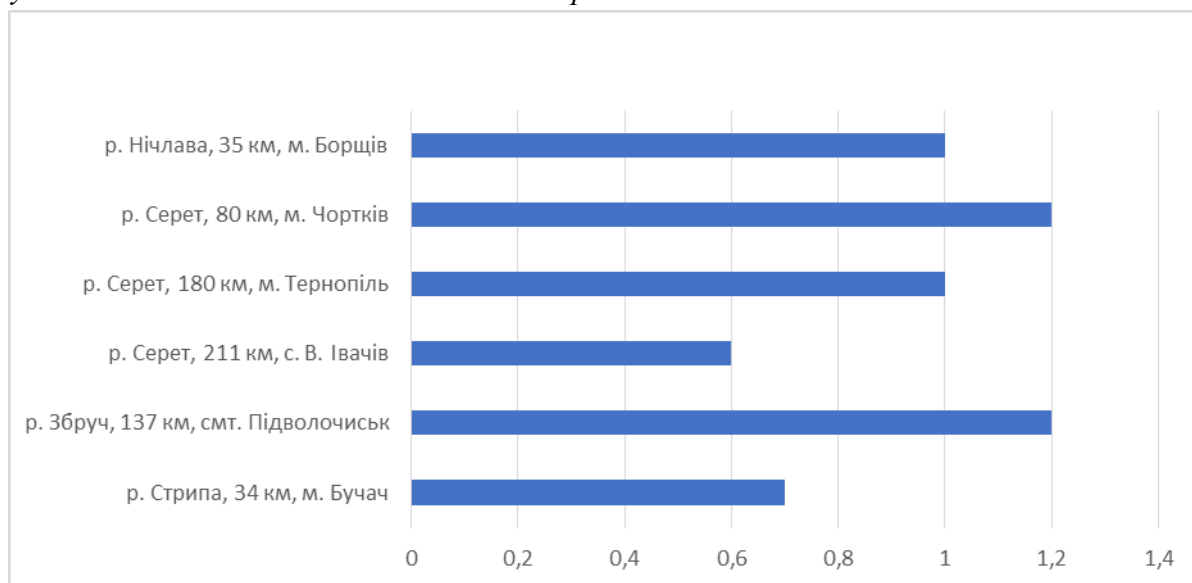
На ділянці р. Стрипа, 34 км, м. Бучач спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 2,8 разів та у 2 рази заліза. Основними джерелами забруднення Стрипи є Зборівський та Бучацький комунальні комбінати та інші підприємства. Якість води в районі м. Бучач в напрямку до гирла та категорія забруднення річки може змінюватися.

На ділянці р. Збруч, 137 км, смт. Підволочиськ спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 2,6 разів, фосфатів у 4 рази та у 1,6 рази заліза. Основними забруднювачами на території області є Підволочиське і Гусятинське комунальні підприємства, підприємства м. Хоросткова.

На ділянці р. Нічлава, 35 км, м. Борщів спостерігається перевищення таких показників як розчинний кисень у 1,6 разів, амонієм сольовим 1,2 разів,

нітратами 1,1 разів. Основними забруднювачами річки є Копичинецьке і Борщівське комунальні та інші підприємства м. Борщова.

Рисунок. 2. Екологічний індекс якості вод Тернопільської області

Така ситуація вказує на те, що водні об'єкти на досліджуваній території мають незначні порушення екологічних параметрів, їх екологічний стан оцінюється як «екологічно стабільний».

Екологічний стан водних ресурсів області найбільше погіршується речовинами, що входять до хімічного трофо-сапробіологічного критерію забруднення, а саме: розчинним киснем, а також до критерію сольового складу: сульфати, фосфати, амонієм сольовим, нітратами. Забруднення вод компонентами токсичної та радіаційної дії (залізом загальним) у середньому помірне. Звісно, що за цими одиничними показниками Тернопільська область переходить у інші категорії якості води.

Отримані дані свідчать про те, що переважаючим класом якості води є II з категоріями якості 2 та 3, тобто води в більшості річок і водойм території належать до «дуже добре чисті» та «добре чисті», тобто є слабо забрудненими. У цілому, оцінка стану води за показником екологічного ризику збігається з оцінкою екологічної якості. Звичайно, якщо бути впевненими у достовірності статистичних даних. Досить часто вода може мати і інші показники, тобто є велика ймовірність переходу до III класу, або і вище.

Таким чином, головною проблемою Тернопільської області залишається проблема забруднених водних ресурсів через незадовільний стан, а саме зношеність каналізаційних очисних споруд. Це питання можна вирішити, якщо розширити та реконструювати очисні споруди

Список використаних джерел

1. Водний кодекс України : Закон України від 6 червня 1995 року, № 213/95-ВР [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. - Остання редакція від 27.07.2013.
2. Екологічний паспорт Тернопільської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoternopil.gov.ua/index.php/pro-departament/novyny/127-ekolohichniy-pasport-ternopilskoi-oblasti-2019-roku>.
3. Клименко М. О. Прищеп А. М, Вознюк Н. М. Моніторинг довкілля : підручник. Київ: «Альма матер», 2006. 360 с.
4. Методика екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями / [В. Д. Романенко, В. М. Жукинський, О. П. Оксіюк та ін.] ; за ред. В. Я. Шевчука. Київ: СИМВОЛ-Т, 1998. 28 с.
5. Регіональна доповідь про стан навколишнього середовища в Тернопільській області у 2017 році / керівник Сінгалевич О.В. Тернопіль: 2018. 230 с.
6. Рибалова О. В. Комплексний підхід до визначення екологічного стану басейнів малих річок // Проблеми охорони навколишнього природного середовища та техногенної безпеки : зб. наук. пр. УкрНДІЕП. - Вип. XXXIII. Харків. 2011. С. 88-97.
7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2019 рік / За ред. А. Чорний. Тернопіль: ГУС, 2020. – 463 с.

ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Євген Іванов, Володимир Біланюк, Євген Тиханович
yevhen.ivanov@lnu.edu.ua; volodymyr.bilanyuk@lnu.edu.ua;
yevhen.tykhanyuch@lnu.edu.ua

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Abstract: The main scientific-methodological and methodological thesis of geoecological (landscape-ecological) research of mining and post-mining geosystems are considered. Peculiarities of functioning and development of the main mining territories of the Western region of Ukraine are analyzed.

Key words: research, geosystem, functioning, optimization.

Геоєкологічні (ландшафтно-екологічні) дослідження в межах гірничопромислових територій Західного регіону України з метою виявлення особливостей антропогенної трансформації геосистем у районах інтенсивного розроблення покладів кам'яного вугілля, самородної сірки, калійної, магнієвої і натрієвої солей та встановлення закономірностей оптимізації цих систем дали змогу сформулювати головні положення.

Під геоєкологічним аналізом гірничопромислових територій розуміємо комплексне ландшафтне дослідження в їхніх межах, спрямоване на розв'язання

екологічних проблем, яке здійснюють на підставі чітко визначених методологічних засад, за визначеним алгоритмом і методикою. Це методика, спрямована на вирішення питань, що пов'язані з раціональним веденням видобування і використання корисних копалин зокрема і природокористування загалом, і є підставою для розроблення різних прикладних варіантів, особливо для цілей оптимізації, проектування, розв'язання екологічних проблем тощо. Вона ґрунтується на наукових положеннях конструктивної географії, ландшафтознавства, ландшафтно-екології, геоекології та використанні ландшафтного, геосистемного, геоекологічного та інших наукових підходів. Геоекологічні дослідження гірничопромислових територій ґрунтуються на методах, особлива роль серед яких належить картографічному і геоінформаційному [13]. Ключовим питанням цих методів є оцінювання стану природно-господарських систем, їхніх антропогенних модифікацій, різних екологічних ситуацій. Основою для геоекологічного картографування гірничопромислових територій слугують польове знімання, яке спрямоване на пізнання їхньої ландшафтно-структури, антропогенних (здебільшого гірничодобувних) впливів на геосистеми, вивчення екологічних станів, а також ландшафтно-геодинамічні, ландшафтно-геохімічні, ландшафтно-біогеоценологічні і медико-географічні дослідження з широким застосуванням геоінформаційних технологій і дистанційного зондування Землі, які спрямовані на пізнання ландшафтно-структури гірничопромислових територій [14].

На основі кар'єрів, териконів, відвалів, хвостосховищ чи відстійників формуються гірничопромислові геосистеми. Вони виникли відносно недавно, і сьогодні їх здебільшого надалі використовує людина. Хоч їхня поява викликана діяльністю людини, вони все ж таки є господарськими системами, які розвиваються за природними законами, а людина лише створила передумови, дала поштовх для їхнього формування. Головна відмінність їх від антропогенно модифікованих геосистем, які є лише частково трансформованими, зміненими людиною, полягає у механізмі виникнення, суть його – у знищенні існуючих до втручання людини ландшафтних систем шляхом складування чи виймання в їхніх межах мас гірських порід, що слугує передумовою ландшафтоутворення. Це призводить до виникнення на місці природних геосистем нових гірничопромислових, які формуються у процесі розроблення покладів мінеральної сировини. Після завершення експлуатації родовища корисних копалин виникають постмайнінгові геосистеми як завершальний етап розвитку гірничопромислових геосистем [3].

На основі існуючих систематизацій техногенних ландшафтів створено класифікацію гірничопромислових і постмайнінгових геосистем [2]. При цьому виокремлено два типи геосистем – територіальний та аквальний. На рівні класів

гірничопромислових ландшафтів слід виділяти кар'єрні, відвальні, відстійникові і водосховищні геосистеми. Детальніше досліджувані об'єкти проаналізовано на рівні підкласів, видів і підвидів ландшафтно-технічних систем. Важливе місце у систематизації також присвячено постмайнінговим та супутнім антропогенно-модифікованим геосистемам. Під час дослідження окреслено питання розвитку гірничопромислових геосистем, зокрема особливості їх виникнення, формування і зникнення. При цьому окреслено стадії (етапи) і варіанти еволюційних змін цих геосистем. Виникнення гірничопромислових геосистем зумовлено початком видобування і збагачення корисних копалин в межах природно-господарських систем іншого генезису. Власне зміна походження геосистем у процесі розроблення різних видів мінеральних ресурсів виокремлює гірничопромислові геосистеми від оточуючих природного чи іншого генезису [10]. Особливу увагу присвячено аналізу деструкції гірничопромислових геосистем. Акцентовано увагу на проблемах термінології, зокрема на співвідношенні понять деструкції і деградації різних ландшафтно-технічних систем [8]. Водночас, охарактеризовано прояв небезпечних природно-антропогенних (головно деструктивних) процесів та явищ в межах гірничопромислових і постмайнінгових геосистем. Зокрема виявлено співвідношення і переважаючий напрямок основних видів міграційних потоків. Проаналізовано особливості зникнення кар'єрів, відвалів, відстійників, хвостосховищ та інших гірничопромислових територій та об'єктів. Існує три варіанти зникнення геосистем, які умовно називає розчиненням, перекриванням і заміщенням місця ландшафту. Про появу нових геосистем на місці гірничопромислових ландшафтів може свідчити зміна її господарського чи функціонального призначення [11].

Поглиблене пізнання сутності гірничопромислових геосистем повинно враховувати три принципи їхнього функціонування: природно-антропогенної сумісності геосистем, аналогії і випереджувального вивчення районів розроблення корисних копалин. Важливе, інколи вирішальне, місце у функціонуванні гірничопромислових геосистем відведено формуванню ґрунтового субстрату і рослинних угруповань [7].

У 1997–2020 рр. проведено геоекологічні дослідження в межах гірничопромислових територій та об'єктів Львівсько-Волинського (Львівсько-Люблінського) кам'яновугільного басейну, Західноукраїнської нафтогазоносної провінції, Передкарпатського сірконосного басейну, Передкарпатської і Закарпатської соленосних провінцій. З метою детального еколого-ландшафтного аналізу та розроблення оптимізаційних заходів у районах розроблення різних видів корисних копалин створено дев'ять ключових

(модельних) ділянок у масштабі від 1 : 1 000 до 1 : 5 000. За допомогою ГІС-технологій (програма ArcGIS 10) створено серії картографічних моделей, зокрема цифрові моделі рельєфу, моделі крутизни й експозиції схилів, схеми ландшафтної структури досліджуваних ділянок, антропогенної трансформації геосистем, виникнення та формування водного середовища, ґрунтового і рослинного покриву, геохімічного і радіоактивного забруднення та ін. [3].

Геоекологічні дослідження в межах Львівсько-Волинського басейну дали змогу виявити особливості ландшафтної структури Червоноградського і Нововолинського ГПР, вивчити специфіку функціонування і розвитку гірничопромислових і постмайнінгових геосистем, що сформувалися в межах породних териконів вугільних шахт, відвалів і хвостосховищ вуглезбагачення. Важливе місце присвячено аналізу рівня антропогенної трансформації природно-господарських систем районів розроблення кам'яного вугілля, оцінювання сучасного стану та інтенсивності прояву процесів просідання земної поверхні, її затоплення, підтоплення і вторинного заболочення. При цьому обґрунтовано ландшафтні основи оптимізації екологічного стану природно-господарських систем вуглевидобувних районів. Розглянуто існуючі та запропоновано нові підходи щодо покращення екологічної ситуації у басейні, налагодження системи ландшафтно-екологічного моніторингу, створення фітомеліоративного покриву вугільних відвалів тощо. З метою організації ландшафтно-моніторингової мережі закладено чотири модельні ділянки в межах сильно-трансформованих геосистем басейну: “Межиріччя”, “Нововолинськ”, “Соснівка” і “Візейська” [14].

На прикладі ключової ділянки “Візейська” сформульовано ландшафтні основи рекультивації вугільних териконів і відвалів. Головним чинником, що визначає особливості рослинного покриву відвалів є проведення в межах тої чи іншої площі гірничотехнічного етапу рекультивації та фітомеліорації [1]. Так, ділянки породних відвалів, на яких фітомеліорацію не проводили, спонтанно заростають піонерними, переважно аборигенними видами, такими деревами як берези повисла і пухнаста, сосна звичайна, осика, верби тощо. Ці дерева першими освоюють породні субстрати та створюють умови для поселення і розвитку мохів і рослин-тіньлюбів. Водночас вони закріплюють ґрунтосуміші та сприяють сповільненню ерозійних процесів. Результати аналізу поширення видів рослин за формами рельєфу відвалів, експозицією і крутизною схилів не дали змогу виявити чіткі закономірності внаслідок розбіжності впливу різних екологічних чинників. При цьому більшість як трав'яних, так і деревних видів трапляються на схилах різних експозицій, терасах і вершинах із незначною перевагою відносно вирівняних або похилих поверхонь північної і західної експозиції. Як виняток гідрофільні рослини приурочені до понижень рельєфу,

переважно в підніжжі териконів [6]. Реалізація фітомеліоративних заходів дасть змогу зберегти існуючу ландшафтну структуру териконів, послабити активність прояву екзогенних процесів та створити передумови для формування культурних ландшафтних систем, які з часом (через 50–100 років), після пониження рівнів хімічного і радіоактивного забруднення, можна використати як зони рекреації і відпочинку.

На основі геоекологічних досліджень окреслено напрями оптимізації природно-господарських систем в межах Західноукраїнської нафтогазової провінції. Для вивчення спектру ландшафтно-екологічних проблем закладено модельну ділянку в межах гірничого відводу озокеритової копальні і центральної частини м. Борислав, яка зазнала сильної антропогенної трансформації ландшафтних систем. Розглянуто історію освоєння покладів Бориславського озокеритового і нафтогазового родовищ. Проаналізовано ландшафтну структуру досліджуваної території на рівні ландшафтних підурочищ та складено ландшафтну карту у масштабі 1 : 1 000. Здійснене оцінювання ступені антропогенної трансформації і забруднення природно-господарських систем.

Особлива увага присвячена вивченню природні умови формування ґрунтових субстратів і самовідновлення рослинності на відвалах озокеритовидобування. Виявлено, що процеси їх утворення в межах відвалів ВАТ “Бориславський озокерит” відбуваються повільно. Головним лімітуючим чинником формування фітоценозів на екстракційних відвалах є надмірне засолення ґрунтового субстрату. При цьому піонером самовідновлення рослинності виступає обліпіха крушино-видна. Вона поширена у вигляді щільних заростей й окремих невеликих куртин та характеризується добрим станом і продуктивністю. Під час обстеження нами обліковано 134 осередки заростання. Окрім обліпіхи зустрічаються тополя чорна, береза поникла, осика, клен гостролистий, ясен звичайний та інші види дерев і чагарників. У підтоплених й слабостічних пониженнях формуються природні умови для розвитку гідрофільної і гігрофільної рослинності, а на вершинах відвалів – мезофільної і ксерофільної. Мозаїчний характер природних умов відвалів зумовлює відмінності видового складу рослинності. Найбільшим видовим різноманіттям характеризуються фітоценози зволжених (підтоплених) ділянок. Водночас, найбільшій видовий склад рослинності властивий для крутих схилів, які зазнають інтенсивного площинного змиву, а також засолені ділянки нових висипів [3].

Природне відновлення рослинності на ділянках, що забруднені нафтою чи іншими вуглеводнями є складним й тривалим процесом. Довкола нафтогазових свердловин утворення рослинного покриву йде за типом первинних сукцесій на

відкритому сильнозабрудненому просторі промайданчиків, часто у складних природних умовах. На початкових етапах формування здійснюється відбір й пристосування стійких до нафтового забруднення рослин. Види рослин, які мають переваги за окремими життєвими параметрами, мають вищий потенціал до виживання і формування рослинних угруповань. Пропонуємо включити у схему просторової організації м. Борислав нову рекреаційну зону для короткострокового відпочинку. Вся територія повинна бути доступною як для місцян, так і туристів. При цьому врахування місцевих природних умов та особливостей ландшафтної структури здатне забезпечити ефективність територіальної організації відпочинку і рекреації. У проекті враховано сучасну геоекологічну ситуацію в межах Бориславського нафтогазового району й досліджуваної модельної ділянки [9].

Проведені геоекологічні дослідження дали змогу окреслити основні напрями оптимізації природно-господарських систем в межах Передкарпатського сірконосного басейну. За результатами досліджень складено детальні ландшафтні і ландшафтно-екологічні карти для ключових ділянок “Яворівська водойма”, “Подорожненські водойми” і “Роздільські водойми” (масштаб 1 : 5 000), що відображають особливості просторової диференціації природних умов та екологічний стан природно-господарських систем в умовах затоплення сірчаних кар’єрів та створення на їх основі водойм і рекреаційних зон. При цьому розглянуто умови формування водного середовища, ґрунтового і рослинного покриву в межах досліджуваних постмайнінгових територій [5].

Розглянуто особливості антропогенної трансформації гірничопромислових ландшафтів сірчаних родовищ Передкарпаття. За результатами співставлення різночасових даних (за період 1878–2011 рр.) про структуру землекористування нами оцінено геопросторові зміни у гідрографічній і поселенської мережі. Виявлено осередки розвитку екзогенних (зсувних, ерозійних, карстових, абразійних тощо) процесів. Оцінено ступінь трансформації складових природного середовища: водного середовища, ґрунтового і рослинного покриву. Значна увага присвячена вивченню закономірностей функціонування і розвитку ландшафтних систем в межах ділянок підземної виплавки сірки (на прикладі модельних ділянок “Пісоцький” і “Бориси”). На основі аналізу досвіду рекультивативної постмайнінгової геосистем запропоновано оптимізаційні заходи щодо покращення екологічного стану природно-господарських систем сірчаних родовищ, моніторингу і реалізації рекультивативних і фітомеліоративних робіт [14].

На жаль, в межах сірчаних родовищ лише близько 5–6 % порушених територій рекультивовано. Це переважно відвали, сформовані четвертинними

лесовидними суглинками. На більшості відвалів, складених неогеновими глинами, рекультиваційні роботи не проводилися [4]. Грунтоутворення та подальші умови функціонування молодих еմбріоземів і техноземів мають низку особливих рис, які відмінні від природних аналогів. Залежно від віку відвалів та характеру розкритих порід, грунтоутворенням охоплені верхні шари субстрату (3–20 см). Грунтосуміші вирізняються малою потужністю і слабкою диференціацією вертикального профілю. Для них характерно формування простих рослинних угруповань внаслідок самозаростання, нагромадження первинної органіки, утворення органогенних горизонтів тощо [5].

Головним чинником деградації ґрунтового покриву колишніх полів підземної виплавки сірки є підкислення ґрунтів за рахунок наявності на земній поверхні та у ґрунтовому профілі техноземів окисленої й елементарної сірки. Такі ділянки мають дуже низький потенціал до ревіталізації та потребують проведення рекультиваційних робіт (для зменшення токсичного впливу високих концентрацій сполук сірки). Гірничотехнічним етапом рекультивації ділянок підземної виплавки сірки охоплено на 35–40 % від їх загальної площі. Під час цього етапу рекультивації відсипано суглинисто-супіщано-піщану суміш потужністю 0,5–0,6 м й розрівняно земну поверхню. На жаль, біологічний етап рекультивації здійснено ще на менших площах ділянок (до 25 %). Більшість рослин в лісових культурах відзначаються пригніченим розвитком, малим діаметром стовбурів, що зумовлено низькою забезпеченістю поживними речовинами. Найкращою біологічною стійкістю та показниками росту відзначаються робінія псевдоакація, верба козяча і ліщина. Середні значення приросту характерні для берези бородавчастої і сосни звичайної. Однак значної шкоди розвитку лісових культур завдає регулярне вигорання трав'яного покриву. Стан рослинного покриву самовідновлюваних ділянок підземної виплавки сірки залежить, головню, від часу завершення їх експлуатації, засміченості поверхні сіркою і ступеня закислення ґрунтів [3].

Загалом, постмайнінгові геосистеми в межах Передкарпатського сірконосного басейну поступово заростають деревною і трав'яною рослинністю, що свідчить про потенціал самостійного природного відновлення ґрунтового і рослинного покриву. На жаль, процеси самовідновлення порушених земель проходять надто повільно [3]. Саме тому в межах антропогенно-трансформованих ландшафтних систем розроблено комплекс інженерно-технічних, агротехнічних, лісогосподарських, меліоративних та інших робіт з відновлення родючості порушених земель та покращання функціонування природно-господарських систем. Ефективність рекультивації

кар'єрно-відвальних геосистем залежить насамперед від рівня ґрунтових вод і меж затоплення сірчаних кар'єрів.

З метою окреслення основних напрямів оптимізації природно-господарських систем в межах Передкарпатської і Закарпатської соленосних провінцій виконано польове ландшафтне і геоекологічне знімання, що дало змогу розробити рекомендації щодо рекультивації і фітомеліорації антропогенно-трансформованих систем, музеєфікації і розвитку промислового туризму. З метою аналізу сучасної геоекологічної ситуації закладено дві модельні ділянки: “Домбровський кар'єр” і “Стебницьке хвостосховище”. Розглянуто особливості розвитку і поширення небезпечних екзогенних процесів та антропогенної трансформації геосистем, особливо прояву карстопровальних процесів та засолення складових природного середовища. Проаналізовано актуальні питання функціонування і розвитку ландшафтних систем в межах Домбровського кар'єру та об'єктів накопичення відходів збагачення калійної руди.

На прикладі секції твердої фази хвостосховища Стебницького ДГХП “Полімінерал” досліджено закономірності утворення ґрунтового і рослинного покриву на сильнозасолених і перезволожених поверхнях, виокремлено стадії їх заростання. У 2006 р. в межах досліджуваної території зустрічалися лише окремі дерева, а окраїнні частини карти заростали здебільшого галофітною і гідрофітною рослинністю, зокрема солонцем трав'янистим, безкільницею та очеретом звичайним. Більшість поверхонь залишалися сильнозасоленими й без жодних ознак рослинності. Це пов'язано із засоленням ґрунтосумішей у зв'язку з підпруженням підземних вод солоною водою, яка займала біля 45 % площі карти намівання [14]. Поступово стає різноманітнішим склад болотно-трав'яної рослинності за рахунок куничника наземного, лядвинця рогатого, полина звичайного тощо. У західній і південно-центральної частинах карти з'явилися ареали деревно-чагарникової рослинності. Тут поширена береза поникла, осика, верба ламка, сосна звичайна та шипшина собача [1]. Для підтримування темпів заростання секції твердої фази Стебницького хвостосховища необхідно регулярно знижувати рівень розсолів або повністю їх спускати у сусідню секцію рідкої фази.

Під оптимізацією гірничопромислових геосистем слід розуміти складний процес керування дій (управління) в межах природно-господарських систем як у процесі видобування і збагачення корисних копалин з метою їх ефективного використання, так й після розроблення покладів мінеральної сировини для забезпечення ефективного виконання різних господарських функцій. Оптимізаційні заходи для гірничопромислових регіонів передбачають обґрунтування шляхів їх здійснення, виявлення природних і соціально-

економічних обмежень, визначення певного виду природокористування та аналіз наслідків діяльності людини. Вони повинні поєднувати технологічно досконале, економічно вигідне й розраховане на перспективу раціональне розроблення покладів корисних копалин, використання інших природних ресурсів, захист природно-господарських систем від надмірного антропогенного навантаження, активне регулювання розвитку природно-антропогенних процесів, а також збереження цінних історико-культурних і природно-заповідних об'єктів [12].

Список використаних джерел

1. Іванов Є. А. Ландшафтно-екологічні основи рекультивації породного терикону шахти “Візейська” / Є. А. Іванов, Ю. М. Андрейчук, І. Б. Книш // Надрокористування в Україні. Перспективи інвестування : матер. 5-ої міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: ДКЗ, 2018. – Т. 2. – С. 68-74.
2. Іванов Є. А. Підходи до класифікації гірничопромислових геосистем / Є. А. Іванов // Проблеми ландшафтознавства в контексті стратегії сталого розвитку та Європейської ландшафтно-концепції : матер. міжнарод. наук. семін. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2017. – С. 78-82.
3. Іванов Є. А. Природно-господарські системи гірничопромислових територій Західного регіону України: функціонування, моделювання, оптимізація : автореф. дисер. ... д-ра геогр. наук / Є. А. Іванов; КНУ ім. Т. Шевченка. – К.: ФОП Корпан Б. І., 2017. – 40 с.
4. Іванов Є. А. Проблеми рекультивації і ревіталізації земель, порушених гірничими роботами / Є. А. Іванов, В. І. Біланюк // Надрокористування в Україні. Перспективи інвестування: матер. Четв. міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: ДКЗ, 2017. – Т. 2. – С. 257-265.
5. Іванов Є. А. Формування постмайнінгових ландшафтних систем Передкарпатського сірконосного басейну / Є. А. Іванов // Геополітика и екогеодинамика регіонів: научный журнал. – Симферополь, 2014. – Т. 10. Вып. 2. – С. 535-543.
6. Іванов Є. А. Формування рослинного покриву породних відвалів шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну / Є. А. Іванов // Актуальные научные исследования в современном мире: матер. VI-ой международ. науч.-практ. интернет-конф. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вып. 6. Ч. 2. – С. 130–134.
7. Іванов Є. А. Функціонування гірничопромислових геосистем / Є. А. Іванов, Є. Є. Тиханович // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи (GTSNU): матер. міжнарод. наук.-практ. конф. – К., 2018. – С. 65-68.
8. Іванов Є. Деструкція гірничопромислових ландшафтів / Є. Іванов, І. Ковальчук // Journal of Education, Health and Sport. – 2016. – Vol. 6. – № 5. – P. 369–392.
9. Іванов Є. Обґрунтування створення рекреаційної зони в межах Бориславського озокеритового родовища / Є. Іванов, Ю. Андрейчук, І. Книш // Геотуризм: практика і досвід: матер. II-ої міжнарод. наук.-практ. конф. – Львів: НВФ “Карти і Атласи”, 2016. – С. 129-131.
10. Іванов Є. Особливості виникнення гірничопромислових і постмайнінгових ландшафтних систем / Є. Іванов // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матер. XV-ої міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вып. 15. – С. 5-8.

11. Іванов Є. Особливості зникнення гірничопромислових і постмайнінгових ландшафтних систем / Є. Іванов // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матер. XXIII-ої Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 23. – С. 34-36.

12. Ковальчук І. П. Актуальні проблеми оптимізації постмайнінгових геосистем / І. П. Ковальчук, Є. А. Іванов, Ю. М. Андрейчук // Землеустрій, кадастр та охорона земель в Україні: сучасний стан, європейські перспективи : матер. міжнарод. конф. – К. : МПБП “Гордон”, 2016. – С. 202-206.

13. Ковальчук І. Перспективні напрями геоecологічних досліджень території Львівської області / І. Ковальчук, Є. Іванов // Конструктивна географія і картографія: стан, проблеми, перспективи: матер. міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. – Львів: Простір-М, 2020. – С. 24–28. 14. Рудько Г. І. Гірничопромислові геосистеми Західного регіону України : монографія / Г. І. Рудько, Є. А. Іванов, І. П. Ковальчук. – Київ–Чернівці: Букрек, 2019. – Т. 1. – 464 с.; Т. 2. – 376 с.

НЕОБХІДНІСТЬ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО БІЗНЕСУ, ЯК СКЛАДОВА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Наталія Лісова

nlisova@gmail.com

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract: The article substantiates the need for the development of environmental (green) business in Ukraine. The advantages of green business over traditional are considered. The necessity of introducing European environmental standards is characterized. The essence of the concept of "environmental entrepreneurship" is revealed.

Key words: environmental business, quality, environmental standards, conditions, environmental entrepreneurship.

З набуттям незалежності України поступово визначився головний вектор її розвитку — інтеграція до європейського співтовариства. Євроінтеграційна ідея є свідомим і природним стратегічним вибором українського суспільства, підтвердженим багатьма випробуваннями. Для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід’ємна частина Європи, Україна орієнтується на діючу в провідних європейських країнах модель соціально-економічного розвитку. У зв’язки з цим, розвиток екологічного (зеленого) бізнесу в Україні є необхідною складовою євроінтеграційного процесу.

Екологічний бізнес економічно зацікавлений у введенні екологічних податків, жорсткості екологічних нормативів і вимог, підвищенні плати за негативний вплив на навколишнє середовище. Частка екологічного бізнесу у виробничій діяльності розвинених країн неухильно росте. До нього належать: енергозбереження, переробка відходів і безвідхідні технології, очисні спорудження, продаж органічних добрив, екологічно чистих будматеріалів, озеленення, екологічний туризм, рекреація, екострахування й більше 200 видів товарів і послуг. Щорічно Німеччина поставляє на \$22 млрд. екологічного устаткування. У США внутрішній ринок екологічних товарів і послуг становить \$37 млрд. У Японії ця цифра досягає \$30 млрд, Німеччини - \$20 млрд, Франції - \$10 млрд. Світовий ринок екобізнесу в 2000 році досяг \$600 млрд. Щорічний приріст галузі -5%, у країнах Балтії - до 8 % у рік, у Канаді - на рівні 10%. Існуючий ринок екологічних товарів і послуг у країнах Східної Європи, включаючи СНД, оцінюється приблизно в 20 млрд. У першій половині ХХІ століття, згідно із прогнозами, до 40% світового виробництва складе продукція й технології, пов'язані з екологією й енергетикою. Проведений керівництвом США аналіз показує, що екологічність комерційної продукції стає провідним фактором збуту, а віддача природоохоронного комплексу в може зрости втриє. У Сполучених Штатах зараз витрати приватного сектору на боротьбу із забрудненнями досягли 65% загальної суми екологічних витрат. Саме за рахунок поширення проектів екологічного бізнесу річний оборот екологічних національних фондів у таких маленьких країнах, як Чехія, Угорщина, Болгарія, Словаччина, перевищує \$600млн., у Польщі - \$1млрд. За американськими оцінками, \$1, вкладений у галузь переробки відходів, дає \$30 [1].

Рішення екологічних проблем найчастіше може об'єктивно сприяти появі нових можливостей і одержанню підприємствами нових вигід:

1. Перед компаніями відкриваються додаткові можливості для розвитку ділової активності, що в остаточному підсумку підвищує їхні конкурентні переваги. Фірми й країни, що здійснили капіталовкладення раніше інших, в екологічно чисті технології, стають лідерами на світовому ринку. Технологічна першість на противагу прилученню до нових технологій як такому забезпечує більший обсяг доданої вартості й монопольне положення у світі бізнесу. Наприклад, Німеччина, де діють найбільш тверді екологічні стандарти, збільшила частку експорту екологічних товарів при ослабленні позицій на ринку промислової продукції в цілому. На цю країну припадає 43% екологічних патентів на товари, що отримали міжнародне визнання. Лідерство серед автовиробників останнім часом багато в чому визначається здатністю вирішувати екологічні проблеми, дотримуватися екологічних норм, які посилюються. У вииграші є компанії, які знаходять нові альтернативні види

палива, створюютьощадливі, екологічно чисті двигуни, зокрема гібридні: електро-дизельні, дизельно-газові, розробляють легкі матеріали для виробництва авточастин.

2. З ринку йдуть конкуренти, не здатні витримати високі екологічні стандарти. У практиці розвинених країн є приклади, коли найбільші компанії ініціювали прийняття певного законодавства й стандартів, зокрема на поховання відходів у США на початку 90-х років.

3. Передовий екологічно орієнтований бізнес захищений від іноземної конкуренції. Скажемо, заборона використовувати імпортні одноразові питні контейнери під приводом обмеження обсягів сміття в Данії сприяло усуненню закордонних конкурентів, яким складно й дорого транспортувати продукцію в скляному впакуванні при відносно невеликому обсязі ринку. Переробка пляшок і інших скляних ємностей у Данії становить 99,6% [1].

В останні роки у регіоні Ополе (Польща) можна побачити позитивну динаміку покращення стану навколишнього середовища, в результаті поступового використання більш екологічно чистих технологій. Вдалим прикладом є функціонування комплексу Wodociągi i Kanalizacja w Opolu Sp. z o.o. (WIK Opole), який створений для покращення якості та захисту навколишнього середовища, стратегія діяльності якого пов'язана із розвитком та вдосконаленням існуючих технологій (рис. 1).

Для постійного покращення якості послуг і зниження впливу на навколишнє середовище на даному об'єкті розроблена і впроваджена система менеджменту якості що відповідає вимогам міжнародного стандарту ISO 9001: 2000 та системи екологічного менеджменту що відповідає вимогам ISO 14001: 2004.

Даний комплекс функціонує з 2002 року, та займає дві ділянки площею по 8 га. Тут відбувається механічна та біологічна очистка каналізаційних стоків міста Ополе. Перед потраплянням в річку Одра, очищені стоки що чотири дні перевіряють на вміст азоту, фосфору, кислотність, завислі частки. Очисні споруди запроектовані на 225000 RLM (Równoważna Liczba Mieszkańców) але в планах є збільшення потужностей до 290000 RLM. У 2014 році Європейський Союз фінансував 10 млн. євро в розбудову сушарні. Після механічної та біологічної очистки залишаються відходи які мають 2 % сухої речовини, після проходження процесу сушіння отримують сухий обезводнений осад що має 94% сухої речовини, який вивозять на поля в якості добрива.

Побічним продуктами під час очистки є утворення біогазу, який використовують як паливо для очисних споруд, та сірка яку продають.

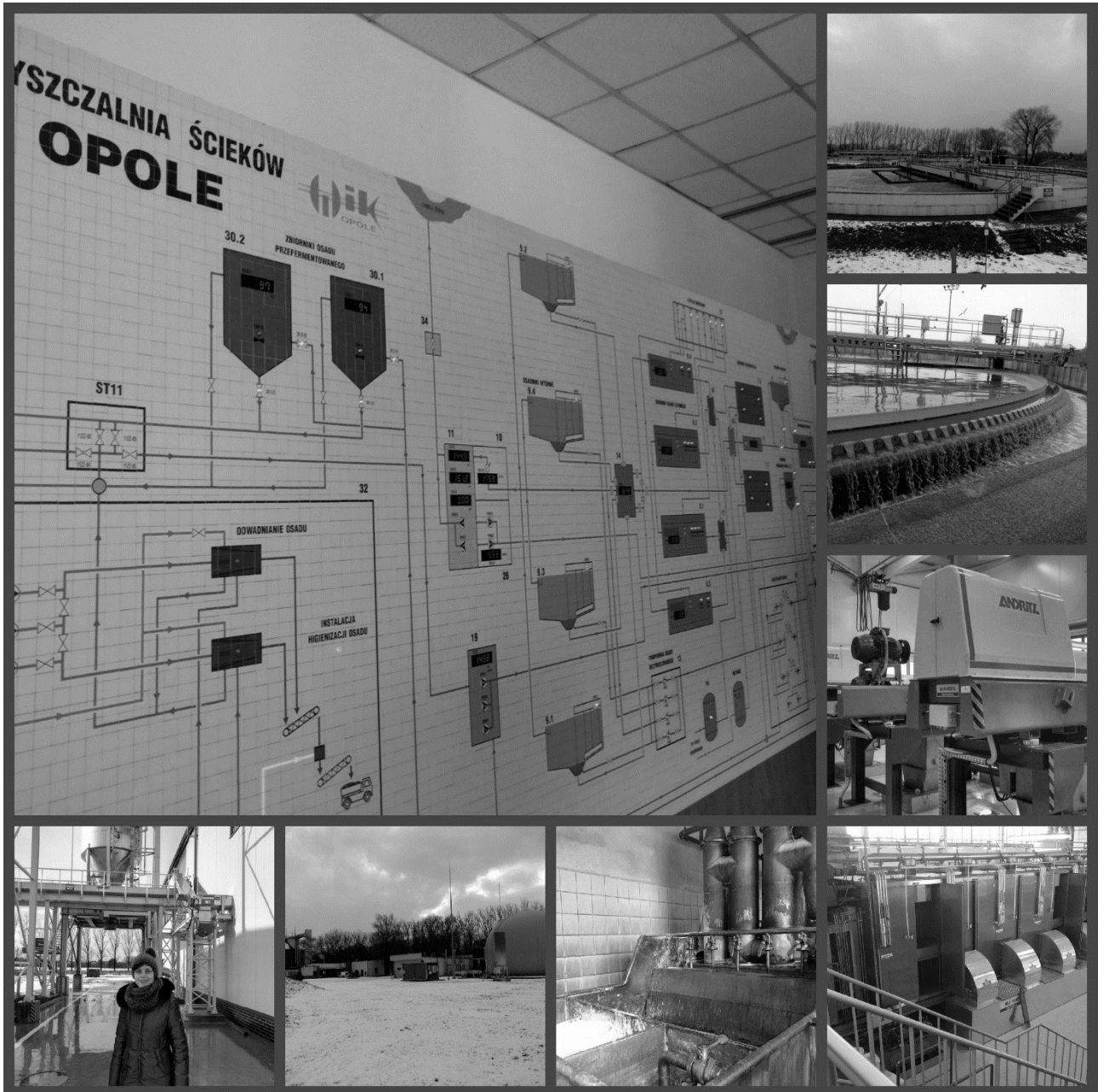
Газло під яким працює WIK Opole – «Być niezawodnym dostawcą wody i odbiorcą ścieków stosującym nowoczesne, chroniące środowisko technologie».

Українському бізнесу необхідно підготуватися до твердих правил світової торгівлі, одним із яких є дотримання екологічних норм і вимог. Українські підприємства, що піклуються про свій імідж, що прагнуть експортувати продукцію, уже усвідомили (деякі реалізували) нагальну потребу сертифікації по системі керування якістю ISO серії 9000. Також визнана у всіх країнах Міжнародна система керування навколишнім середовищем ISO серії 14000. (Стандарти ISO 14000 - розроблена в 1993 р. Міжнародною організацією зі стандартизації в Женеві (The International Organisation for Standardisation - ISO) серія документів, що регламентують порядок, а також зміст робіт і документів у сфері екологічного управління й аудиту. Серія розроблялася на основі двох систем стандартів: а) британського стандарту екологічного менеджменту (EMS) BS і б) чинної в Європейському Співтоваристві міжнародної системи стандартів управління якістю ISO 9000. Зокрема, ISO 14000 регламентують: 1) принципи екологічного менеджменту; 2) інструменти екологічного контролю й оцінки; 3) стандарти вимог на продукцію. Офіційно дані стандарти є добровільними. Вони не підмінюють законодавчих вимог і служать фірмам орієнтиром щодо самозобов'язань у сфері природокористування. Однак для європейських компаній, що ставлять перед собою завдання високого рівня, ці стандарти стають обов'язковими. Наприклад, провідні банки Швейцарії і Німеччини не виділяють кредитів на проекти без екологічного обґрунтування на основі даної серії стандартів. ЄС проголосило намір допускати на свої ринки тільки ISO-сертифіковані компанії [2].

Стандарти ISO 9000 – чинна в Європейському Співтоваристві міжнародна система стандартів управління якістю продукції. Передбачає так звану «систему всеохоплюючого менеджменту якості» («Total Quality Management» - TQM). Передбачає контроль якості виробів і послуг протягом усього життєвого циклу продукції - від отримання сировини до залишкового розміщення відходів. Міжнародні стандарти серії ISO 9000, розроблені Міжнародною організацією зі стандартизації, прийняті європейськими країнами як національні [1].

Екологічний менеджмент – управління, що завчасно передбачає формування екологічно безпечного виробничо-територіального комплексу, який забезпечує оптимальне співвідношення між екологічними й економічними показниками протягом усього життєвого циклу як самого цього комплексу, так і виробленої ним продукції.

Рисунок 1. Комплекс Wodociągi i Kanalizacja w Opolu Sp. z o.o. (WIK Opole)

У червні 1997 р. в Україні затверджені міжнародні стандарти екологічного менеджменту (EMS як Державні стандарти України (ДСТУ)). Пряме застосування їх у якості добровільних для організацій, органів, підприємств незалежно від виду діяльності й форми власності уведене з 1.01.1998 р. Впровадження системи керування середовищем (EMS) звичайно треба після впровадження системи керування якістю (QMS). Тим же підприємствам, які лише починають впровадження системи керування якістю, доцільно паралельно розробляти й впроваджувати систему керування навколишнім середовищем [4].

Грунтуючись на аналізі розподілу інвестицій в останні роки, пріоритетними напрямками (сегментами) подальшого розвитку національного екологічного ринку були й у доступному для огляду майбутньому будуть: 1. Охорона водних

ресурсів (приблизно 62% загальних інвестицій); 2. Охорона атмосферного повітря (16%); 3. Охорона надр і раціональне використання мінеральних ресурсів, земель, заощадження природно-заповідного фонду (12%); 4. Раціональне використання, утилізація й переробка відходів (10%) [1].

Для розвитку малого й середнього екологічного бізнесу й покращення умов його діяльності державі необхідно: спеціальними фінансовими й кредитними важелями стимулювати виробництво екологічних товарів і розвиток сфери екологічних послуг; стимулювати ефективний попит на екологічну продукцію й послуги насамперед політикою державних придбань; забезпечувати полегшений доступ підприємствам, що виготовляють екологічну продукцію, до послуг, що надаються урядовими структурами; безпосередньо брати участь у маркетингу й демонстрації зразків екологічних технологій; сприяти "позеленінню" банків (наприклад, впроваджувати програми оцінки банками впливу проектів на навколишнє середовище або обліку необхідності інвестицій в охорону навколишнього середовища); видавати періодичний інформаційний бюлетень, що містить постійно обновлювану інформацію про можливості для проектів, розвитку природоохоронного законодавства, а також національний каталог, що включає перелік екологічних підприємств і виробленої ними продукції й послуг, відкрити відповідну сторінку в Інтернеті. До відома, таку інформацію з інших країн, зокрема Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччині, можна одержати з видаваного регіональним екологічним центром "Довідника екологічного бізнесу" для країн Центральної й Східної Європи. Створювати спільні екологічні підприємства із західними компаніями й поліпшувати експортні можливості: місцеві компанії краще знайомі з умовами й правилами місцевих ринків, а закордонні більше досвідчені в області маркетингу й менеджменту, мають більший доступ до фінансових ресурсів і сучасних технологій. Створювати додаткові цільові фонди для інвестування екологічної індустрії, які б сприяли забезпеченню відповідних підприємств стартовим капіталом і фінансуванню їх на ранніх стадіях розвитку, або ж виділяти для цього частина вже існуючих урядових фондів, наприклад, фондів розвитку підприємств, для фінансування постачальників екологічних товарів і послуг [4].

До поняття "екологічне підприємництво" у літературі зустрічаються різні погляди. Наприклад, екологічне підприємництво - це самостійна, здійснювана на свій страх і ризик виробнича, науково-дослідна, кредитно-фінансова та інша діяльність, спрямована на систематичне отримання прибутку від користування майном, виробництва і продажу товарів, виконання робіт і надання послуг особами, зареєстрованими в цій якості в установленому законом порядку і спрямована на збереження, відновлення природного середовища та її біологічного різноманіття, зниження негативного (шкідливого) впливу

техногенних і природних факторів на навколишнє середовище, а також оцінка їх впливу на стан природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [3].

Виділяють наступні напрями екологічного підприємництва: – виробництво спеціальної екологічної техніки, приладів, пристроїв та апаратів для контролю стану навколишнього середовища та очищення скидань, викидів, відходів від забруднюючих компонентів; – розширене використання вторинних ресурсів і екологічне відтворення; – створення ресурсозберігаючих техніки і технологій; – екологічна освіта та виховання; – виконання спеціалізованих екологічних послуг.

Окремим напрямком екобізнесу є також виробництво екологічно чистих товарів.

В рамках кожного з названих напрямів діяльності виникає самостійне ринкове середовище - ідей, патентів, ресурсів, товарів, послуг, праці і капіталу.

Останній вид послуг пов'язаний із реалізацією різноманітних природоохоронних функцій, створенням матеріально-технічних умов для здійснення природоохоронної діяльності та забезпечення екологічної безпеки, збором необхідної інформації, формуванням фінансових і кадрових структур.

На сьогоднішній день основні напрями екологічного підприємництва в розвинених країнах представлені наступними: – виробництво широкої гами обладнання для очищення повітря, газів і води, для збору, переробки та утилізації відходів, для контролю забруднення навколишнього середовища; – очищення забрудненого ґрунту, водойм і підземних вод, озеленення і лісонасадження, відновлення земних і водних екосистем, роботи зі збирання, сортування і переробки відходів виробництва і споживання; – розробка і впровадження екологічно чистих технологій в усі галузі промислового виробництва, виробництво устаткування для ресурсозбереження; – екологічний консалтинг, екологічний аудит, екологічне страхування, сертифікація, паспортизація; – виробництво натуральних продуктів харчування, екологічно безпечних меблів, двигунів для автомобілів, побутової хімії, безпечних фарб [3].

В Україні можливі наступні напрями. Це виробництво очисного обладнання, установка якого передбачена проектною документацією для нових підприємств і при будівництві природоохоронних об'єктів. По-друге, впровадження ресурсозберігаючих, безвідходних технологій, що є самоокупними, використання поновлюваних джерел енергії. Отримує розвиток очищення вод і земель, у тому числі для житлового будівництва або відпочинку. Однак без серйозної державної підтримки на розвиток екологічного підприємництва розраховувати складно. Підтримка повинна

створювати економічну зацікавленість у сфері екології та здійснюватися на основі відповідної нормативно-правової основи. Одна з головних можливостей для екобізнесу сьогодні - це формування ринку екологічно чистої продукції, який фактично охоплює всі сфери виробництва товарів і послуг.

Список використаних джерел

1. Екологічний менеджмент і аудит / за ред. С.М. Літвак. К.: ВД «Професіонал», 2005. 112 с.
2. Екологічний менеджмент / за ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюка. К.: Знання, 2006. 366с.
3. Овечкіна О.А. та ін. Планування маркетингу. К.: Центр учбової літератури, 2013. 352 с.
4. Lisova N. O., Havryshok B. V. Eco-labeling of food. II International Scientific Conference Development of Socio-Economic Systems in a Global Competitive Environment: Conference Proceedings. May 24th, Le Mans, France: Baltija Publishing, 2019. P.154-157.

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОЗЕЛЕНЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Igor Кузик

prikol_3339@ukr.net

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract: The study analyzes the structure of green areas of the Ternopil city united territorial community. It is established that the total area of natural lands of the Ternopil city united territorial community is 5898 hectares. The level of landscaping of the Ternopil city united territorial community, which is 38,8%, has been determined.

Key words: Ternopil, decentralization, green planting, water bodies, urban ecosystem.

На сучасному етапі адміністративно-територіальної реформи України у Тернопільській області сформовано 54 об'єднані територіальні громади (ОТГ). На Тернопільщині функціонують як великі, за площею та кількістю населених пунктів громади, так і малі. Серед найбільших – це Тернопільська, Шумська, Чортківська, Підволочиська та Зборівська міські ОТГ. Серед найменших, які об'єднали по 2 сільські ради – це Гримайлівська, Заводська, Колодненська, Коцюбинська, Лопушненська та Чернихівська ОТГ [2].

Тернопільська міська об'єднана територіальна громада створена 14 листопада 2018 року, об'єднує 5 сільських рад і м. Тернопіль (табл. 1). Загальна

площа громади становить 151,9 км², населення 224 364 особи [2]. Тернопільська ОТГ, особлива тим, що її склад сформовано із сільських рад двох адміністративних районів (Зборівського і Козівського), при цьому жоден населений пункт Тернопільського району до складу громади не входить.

Таблиця 1.

Склад Тернопільської міської ОТГ

Тернопільська міська об'єднана територіальна громада	Тернопільська міська рада	м. Тернопіль
	Куровецька сільська рада	с. Курівці
	Кобзарівська сільська рада	с. Кобзарівка
		с. Вертелка
	Малашовецька сільська рада	с. Малашівці
		с. Іванківці
	Чернихівська сільська рада	с. Чернихів
		с. Глядки
		с. Плєсківці
	Городищенська сільська рада	с. Городище
с. Носівці		

[2]

Основними геоекологічними проблемами Тернопільської ОТГ є раціональне землекористування, водокористування (включаючи водопостачання і водовідведення), озеленення території, особливо м. Тернопіль, поводження із ТПВ тощо. Ряд цих проблем носить не лише локальний, але і регіональний та національний характер. Так, вирішення питання поводження із побутовими відходами, робота очисних споруд, якісне водопостачання потребує відповідного фінансування та законодавчого врегулювання на загальнодержавному рівні [8]. Проте, питання пов'язані із раціональним використанням земельних ресурсів громади, озелененням, зменшенням ущільнення забудови, територіальним та районним плануванням можуть бути вирішені на рівні ОТГ. Оскільки Тернопільська громада створена не давно, її територія потребує детального аналізу і дослідження, в тому числі з позиції озеленення. Тому метою нашого дослідження є інвентаризація сучасної структури зелених насаджень Тернопільської міської ОТГ та оцінка рівня її озеленення.

Екологічним каркасом планувальної структури населеного пункту, в тому числі ОТГ, виступає зелена зона. Кучярязий В.П., стверджує, що озелененні території міста – це не що інше, як елементи його природного каркасу [3]. Тому структуру зелених насаджень будь-якої адміністративної одиниці формують практично усі природні та екологостабілізаційні угіддя. У міській територіальній громаді основу озеленення формують три групи зелених насаджень: *загального користування, обмеженого користування та спеціального призначення*. До зелених насаджень загального користування відносяться приміські лісопарки,

міські парки культури й відпочинку, районні парки, інші спеціалізовані парки, міські сади і сади житлових районів, сквери, бульвари, алеї. Зелені насадження обмеженого користування – це озелененні території мікрорайонів, закладів охорони здоров'я, дитячих садів, шкіл, ЗВО, професійно-технічних навчальних закладів, спортивно-оздоровчих та культурно-освітніх установ, санаторіїв, приватних підприємств, складських зон тощо. Зелені насадження спеціального призначення включають насадження на міських вулицях та автомагістралях, території санітарно-захисних і водоохоронних зон, протиерозійні та вітрозахисні насадження, ботанічні й зоологічні сади, насадження на територіях розсадників, квіткових господарств, плодкових садів приміських господарств, на кладовищах [4, с. 181].

У структурі озеленення Тернопільської міської ОТГ *зелені насадження загального користування* становлять 577 га, в тому числі 450 га парків, 10,5 га скверів, 5,5 га бульварів та 111 га насаджень житлових кварталів м. Тернопіль [6]. Зелені насадження обмеженого користування та зелені насадження спеціального призначення, Тернопільської міської ОТГ, відповідно складають 321 га і 443 га. Такими чином загальна площа зелених насаджень Тернопільської громади становить 1341 га. Важливою складовою озеленених території об'єднаної громади є ліси. Загальна площа лісів у Тернопільській міській ОТГ складає 1486 га, з яких у м. Тернопіль зосереджено лише 357 га [5]. Лісистість території громади становить 11%.

Об'єктивно, у структуру озеленених території об'єднаної громади можна включати водні об'єкти і болота [3]. Підтвердженням цього є їх функціональне призначення – рекреаційне, естетичне, кліматорегулююче. З позиції організації відпочинку, водним об'єктам належить особлива роль, оскільки саме на берегах водойм розміщуються відпочинково-рекреаційні комплекси для пляжного і сімейного відпочинку, купання у літню пору року, рибальства тощо [1]. Водні простори відіграють важливу роль у формуванні мікрокліматичних умов, підвищуючи вологість атмосферного повітря, знижуючи температуру тощо [3]. Болота – це практично суцільні масиви озеленених територій із специфічною рослинністю яка виконує важливі екологічні функції: збереження і відновлення біорізноманіття, продукування кисню та асиміляція вуглекислого газу, акумулювання водних ресурсів тощо. У структурі землекористування Тернопільської міської ОТГ землі під водою і болотами становлять 4,5%. Водні об'єкти громади займають 545 га, а болота – 210 га [5].

На сучасному етапі розвитку еколого-географічних та конструктивно-географічних досліджень, дискусійним питанням є включення агроландшафтів у структуру озеленених територій адміністративних одиниць. Ряд науковців стверджують, що включення сільськогосподарських (с/г) угідь у структуру

озелених територій населених пунктів є обґрунтованим та необхідним явищем. Звичайно, що у теплі пори року агроландшафти виконують ряд екологічних функцій: асимілюють вуглекислий газ та продукують кисень, знижують рівень ерозійності і покращують структуру ґрунту, забезпечують збереження агробіоценозів тощо. Проте, не усі категорії с/г угідь, відіграють важливе екологічне, соціальне чи кліматорегулююче значення. Зокрема, орні землі, не покращують структури ґрунту та не знижують рівень його ерозійності, не відіграють жодної естетичної чи рекреаційної ролі, на відміну від багаторічних насаджень, пасовищ і сіножатей. Саме ці категорії сільськогосподарських земель відносяться до стійких та екологічностабілізуючих угідь, які відіграють важливе функціональне значення у структурі озелених територій будь-якої адміністративної одиниці. Тому на наше переконання, включення пасовищ, сіножатей і багаторічних насаджень у структуру озелених територій об'єднаних громад є науково обґрунтованим та зваженим рішенням, особливо для міських ОТГ [7].

У структурі земельних угідь Тернопільської міської ОТГ, площа багаторічних насаджень становить 546 га, пасовищ – 1337,5 га і сіножатей – 432,5 га. Загальна частка зазначених категорій сільськогосподарських земель у структурі землекористування Тернопільської ОТГ складає 17% (2316 га). Таким чином загальна площа озелених, обводнених та вкритих рослинним покривом територій Тернопільської міської ОТГ становитиме 5 898 га (табл. 2).

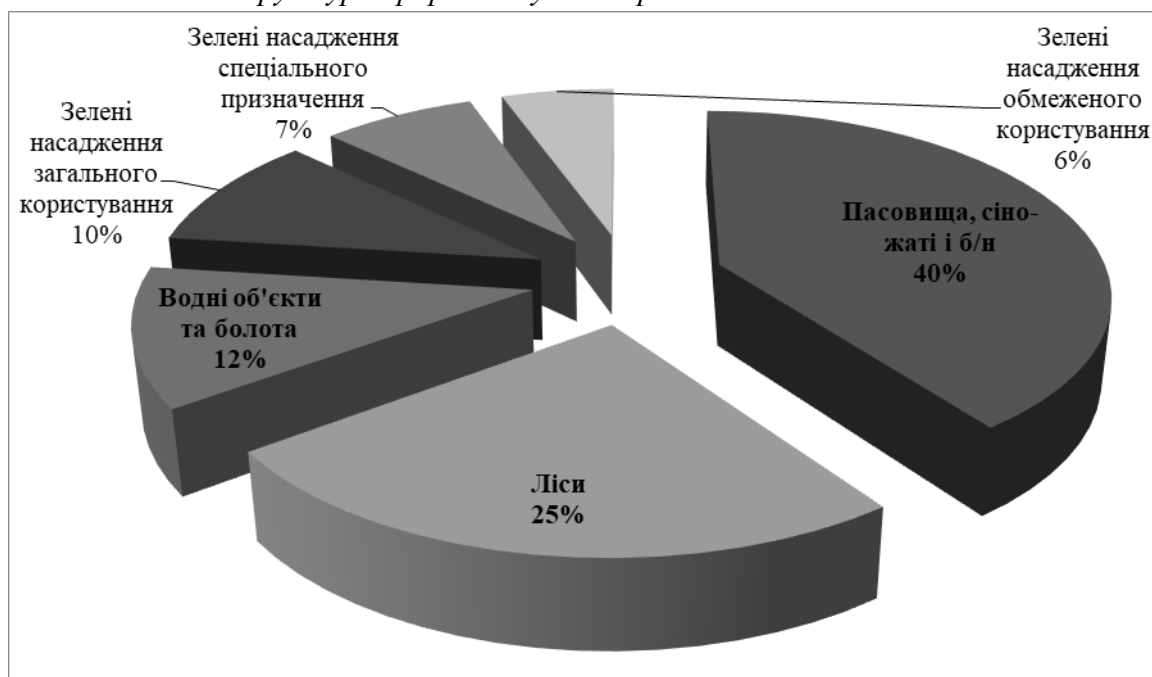
Виходячи із структури та загальної площі озелених територій Тернопільської міської ОТГ можна визначити рівень озеленення громади, який становить 38,8%. Озелененні території Тернопільської громади, це практично усі природні угіддя досліджуваної території. Якщо не враховувати сільськогосподарські угіддя (пасовища, сіножаті і багаторічні насадження), то рівень озеленення Тернопільської ОТГ становитиме лише 23,6%. З чого можемо зробити висновок, що у структурі озелених територій досліджуваної громади, найвищу частку (40%) становлять сільськогосподарські землі (рис. 1). Тоді як частка лісів є значно меншою (25%), а зелених насаджень ще меншою (23%). Для збалансованого розвитку зеленої зони Тернопільської громади потрібно збільшувати площі лісів та зелених насаджень, шляхом заліснення малопродуктивних та високоеродованих орних земель, озеленення прибудинкових територій, закладів освіти, охорони здоров'я тощо.

Таблиця 2.

Структура озелених територій Тернопільської міської ОТГ

Тернопільська міська об'єднана територіальна громада	Групи насаджень	Структурні елементи	Площа, га	
	Зелені насадження загального користування	Парки	450,0	577,0
Сквери		10,5		
Бульвари		5,5		
Насадження житлових кварталів		111,0		
Зелені насадження обмеженого користування	Насадження житлових районів	101,0	321,0	
	Насадження приватної забудови	134,5		
	Насадження території закладів освіти та охорони здоров'я	82,5		
	Насадження території культурно-видовищних та фізкультурно-оздоровчих споруд, спортивних майданчиків, стадіонів	3,0		
Зелені насадження спеціального призначення	Санітарно-захисні зони	334,0	443,0	
	Насадження вздовж доріг та автомагістралей	83,5		
	Насадження на території кладовищ	25,5		
Водні об'єкти та болота	Штучні водосховища і ставки	380,0	755,0	
	Природні водотоки та річки	95,0		
	Штучні водотоки (канали)	70,0		
	Болота	210,0		
Сільсько-господарські угіддя	Багаторічні насадження	546,0	2316,0	
	Пасовища	1337,5		
	Сіножаті	432,5		
Ліси та лісовкриті площі		1486,0		

Рисунок 1. Загальна структура природних угідь Тернопільської міської ОТГ

Таким чином, з метою оптимізації структури зелених насаджень Тернопільської міської територіальної громади, рекомендуємо:

– закласти у м. Тернопіль нову паркову зону, розширити площі зелених насаджень прибудинкових територій (особливо новобудов), впроваджувати технології інноваційного озеленення закладів охорони здоров'я, освіти, комерційних об'єктів тощо;

– розробити містобудівну документацію для усіх населених пунктів територіальної громади, вдосконалити ландшафтне планування територій, зокрема в частині її ефективного використання та надання земельних ділянок під забудову;

– організувати ефективний захист лісових земель та озелених територій від необґрунтованого вилучення для господарських потреб, дотримання екологічних вимог природоохоронного законодавства при землевпорядкуванні територій;

– змінити цільове призначення малопродуктивних та високоеродованих земель, розробити правоустановчі документи та проекти землеустрою для їх заліснення;

– висаджувати ліси вздовж доріг, річок, меліоративних каналів, навколо діючих сміттєзвалищ, ставків, окремих населених пунктів, на пустирях та неугіддях, відновити полезахисні лісосмуги.

Список використаних джерел

1. Біла Т. Аналіз природно-рекреаційного потенціалу приміської зони Львова. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. №46. С. 28–36.
2. Децентралізація. Офіційний сайт. URL: <http://decentralization.gov.ua>.
3. Кучерявий В. Урбоекологія. Львів: Світ, 1999. 360 с.
4. Кучерявий В. Озеленення населених місць: Підручник. Львів: Світ, 2005. 456 с.
5. Матеріали звіту Головного управління Держгеокадастру у Тернопільській області (форма б-зем) станом на 01.01.2016 р.
6. Схема озеленення міста Тернополя. Пояснювальна записка. ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Ю.М. Білоконя». Київ, 2017. 158 с.
7. Царик Л., Кузык І., Царик П. Підходи до картографування комплексної зеленої зони міста. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. 2020. Випуск 31. С. 68-77. DOI: <http://doi.org/10.26565/2075-1893-2020-31-08>
8. Tsaryk L., Yankovs'ka L., Tsaryk P., Novyts'ka S., Kuzyk I. Geocological problems of decentralization (on Ternopol region materials). Journal of Geology, Geography and Geocology. Vol. 29.(1). Dnipro, 2020. P. 196-205. doi: 10.15421/112018.

ТУРИЗМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ

PRIHRANIČNÝ REGIÓN DUKLIANSKEHO BOJISKA V KONTEXTE TRVALO UDRŽATEĽNÉHO CESTOVNÉHO RUCHU

Juliana Krokusová, Tomáš Pasternák

juliana.krokusova@unipo.sk, tomas.pasternak@unipo.sk

Prešov, Slovenská republika

Abstract: The border region of northeastern Slovakia was intensely marked by fighting during the First and Second World Wars. Even today, there are a large number of military forms in this area, which have a memorable and educational significance. It is a region that is undersized in terms of production and industry. On the other hand, it has huge potential for the development of sustainable tourism. It is a unique combination of preserved natural landscape, historical (mostly military) monuments and elements of material and spiritual culture of local Ruthenians. The aim of this paper is to point out the potential of the studied region in the context of sustainable tourism. At the end of the article are also specific suggestions for improvement, which are based on the findings. Part of the implementation of the paper was also field research focused on verifying the real state and photo documentation.

Key words: Dukla battlefield, military anthropogenic landform, border region, sustainable tourism

Úvod

Cestovný ruch je v posledných desaťročiach výrazným a neustále dynamicky sa rozvíjajúcim odvetvím národného hospodárstva väčšiny vyspelých krajín sveta. V súčasnom období sa do popredia dostávajú myšlienky trvalo udržateľného rozvoja aj v tomto sektore. Trvalo udržateľný cestovný ruch by mal optimálne využívať environmentálne zdroje tvoriace kľúčový prvok v rozvoji cestovného ruchu, udržiavať základné ekologické procesy, pomáhať chrániť prírodné dedičstvo a biodiverzitu a zároveň rešpektovať sociálno-kultúrnu autenticnosť hostiteľských komunít, zachovávať ich vybudované a živé kultúrne dedičstvo a tradičné hodnoty [12]. Podľa Gúčika a kol. [6] má environmentálny, kultúrny, sociálny a ekonomický rozmer. Environmentálny spočíva v ochrane životného prostredia a úsporného využívania prírodných zdrojov, kultúrny v kultúrnom dedičstve ako výsledku civilizačného procesu, sociálny v pracovných príležitostiach v regióne a zmene správania miestneho obyvateľstva a ekonomický vo využívaní miestnych zdrojov a produktov a z príjmov získaných z cestovného ruchu. Jedným z konceptov, prostredníctvom ktorých je možné realizovať trvalo udržateľný cestovný ruch, je

koncept ekomúzea. Založenie ekomúzea je dynamickým procesom, prostredníctvom ktorého sú komunity schopné identifikovať, zachovávať, interpretovať a spravovať svoje zdroje prírodného a kultúrneho dedičstva v rámci myšlienok trvalo udržateľného rozvoja [2].

Vo svete neexistuje veľa ekomúzeí založených na militarnej minulosti územia. Zaujímavým príkladom takéhoto ekomúzea je Flodden 1513 Ecomuseum vo Veľkej Británii, ktoré vzniklo v roku 2013 pri príležitosti 500. výročia bitky o Flodden medzi Angličanmi a Škótmami. Spája viaceré lokality súvisiace s bitkou, ale aj miestne tradície a dedičstvo. Miestne komunity nachádzajúce sa na území ekomúzea spolupracujú pri zachovávaní a interpretácii pozostatkov histórie a udržiavaní tradícií v tejto prihraničnej oblasti [4; 9].

Ciele a metodika práce

Cieľom príspevku je poukázať na potenciál prihraničných regiónov, ktoré disponujú špecifickými pamiatkami prepojenými na vojnové udalosti. Lokalizácia a kompozícia týchto pamiatok vo voľnej prírode je jedinečná a dá sa rôznymi spôsobmi využiť pre rozvoj cestovného ruchu. Táto jedinečnosť vzniká kombináciou špecifických skutočností: prírodných podmienok (priebeh vojenských operácií v krajine), historických, resp. vojnových udalostí, ľudského potenciálu (pamätníci vojnových udalostí) a prítomnosti vojenských foriem reliéfu v krajine.

Prípravná fáza výskumu bola zameraná na štúdium domácej i zahraničnej literatúry a archívnych materiálov. Dôležitou súčasťou bola aj analýza historických kartografických podkladov (priebeh vojenských operácií, schémy jednotlivých vojenských foriem v krajine, mapy a náčrty vojnových hrobov a cintorínov a pod.). Nosnú časť nášho výskumu tvoril terénny výskum zameraný na Duklianske bojisko. Terénny výskum bol zameraný na zmapovanie a zdokumentovanie vojenských foriem v spomínanej časti regiónu, ktorá je dostupná turistom (mnohé ďalšie zaujímavé formy sú v náročnom nedostupnom teréne). V záverečnej fáze sme zosumarizovali výsledky a analýza je doplnená o grafické a kartografické výstupy vypracované v geografickom informačnom systéme QGIS.

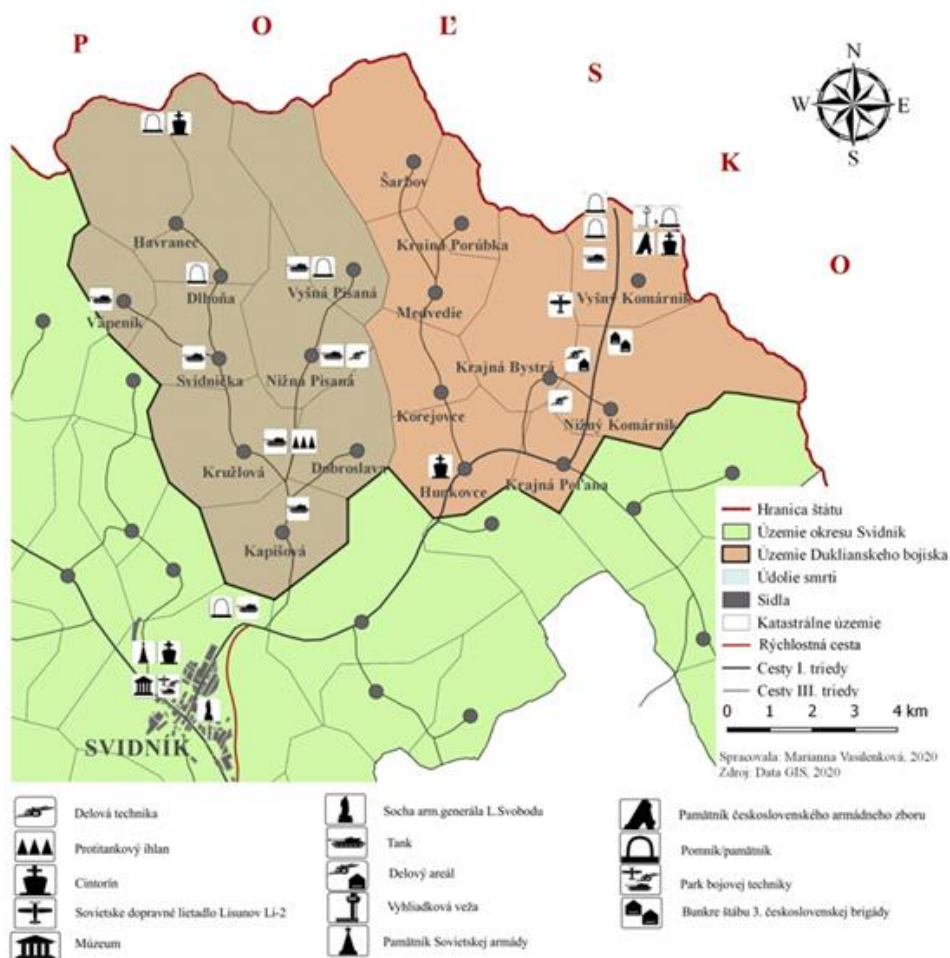
Priestorová analýza objektov Duklianskeho bojiska

Keď sa povie slovo Dukla, predstavíme si spomienky na ťažké boje o Dukliansky priesmyk v jeseni roku 1944. Geografická poloha v pohraničnom pásme bola príčinou ocitnutia sa obyvateľstva v zlomových udalostiach. Dukliansky priesmyk, ktorý slúžil väčšinou ako obchodný tranzit, ukázal v minulosti aj odvrátenú tvár. Dané územie slúžilo na prechod vojenských vozov so zbraňami a vojskom. V roku 1799 využili toto územie ruské vojská pod vedením generála G.L. Rebindera na prechod do severného Talianska. V roku 1800 to boli kozáci Suvorovovho vojska. V

19. storočí došlo k hromadnému vyst'ahovaniu obyvateľstva na Dolnú zem a do zámoria. Bolo to spôsobené vypuknutím cholery a následne nepriaznivými hospodárskymi pomermi a biedou. Počas prvej svetovej vojny týmto územím prechádzali ustupujúce jednotky cisársko-kráľovskej armády a následná bieda priniesla so sebou ďalšiu vlnu vyst'ahovalectva [5]. Duklianske bojisko nachádzajúce sa na slovenskej časti je situované v severnej časti okresu Svidník. Časť, ktorá zahŕňa obce Havranec, Vápeník, Dlhoňa, Svidnička, Kružlová, Nižná Pisaná, Vyšná Pisaná, Dobroslava a Kapišová patrí k mikroregiónu „Údolie smrti“. Ďalšou časťou je samotný Duklianský priesmyk.

V súčasnosti ťažké boje 2. svetovej vojny pripomínajú mnohé, pre turistov atraktívne miesta, či už na slovenskej alebo poľskej strane Duklianskeho bojiska (obrázok 1). Celá krajina územia siahajúceho od mesta Svidník na slovenskej strane, až po mesto Krosno v Poľsku je posiatá exponátmi z 2. svetovej vojny, pamätníkmi, cintorínmi, múzeami, ktoré sú spomienkou na urputné boje počas Karpatsko-duklianskej operácie.

Obr. 1: Vojenské objekty širšieho zázemia Duklianskeho bojiska

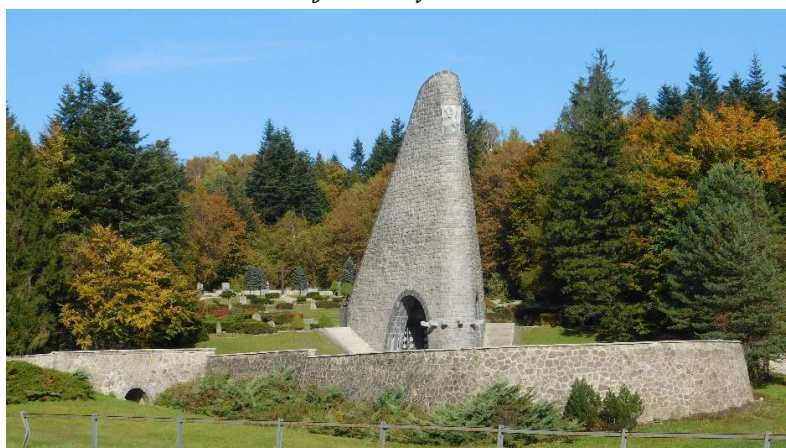

Zdroj: terénny výskum 2018 - 2020

Približne 150 m od štátnej hranice, sa nachádzajú dva pamätníky. Žulový pamätník „Rozpukané srdce“, ktoré označuje miesto smrti generála Jaroslava Vedrala-Sázavského a žulová plastika nazývaná „Ruky ženistu“, predstavujúca vojaka, ktorý zneškodňuje protitankovú mínu. Pamätník bol postavený padlým ženistom 1. československého armádneho zboru v blízkosti pôvodného vojnového cintorína československých vojakov. Súčasná dominanta Duklianskeho priesmyku je veža slúžiaca v minulosti počas Karpatsko-duklianskej operácie na pozorovanie. Vyhliadkovú vežu využíval aj generál Svoboda. Veža meria 49 m a je z nej výhľad na celé bojisko od poľského mesta Dukla až po slovenskú obec Krajná Poľana. Interiér veže obsahuje plán úderu Červenej armády cez Karpaty a mapu Duklianskeho priesmyku [8].

Najznámejším symbolom je Pamätník a cintorín československej armády na Dukle (obrázok 2). Pamätník je národnou kultúrnou pamiatkou a má ľuďom pripomenúť udalosti z roku 1944, keď sovietski a československí vojaci bojovali za našu slobodu. Súčasťou pamätníka je aj cintorín, kde sú pochovaní padlí československí vojaci a významní velitelia Karpatsko-duklianskej operácie. Dominantou cintorína je pylón s obradnou sieňou, vysoký 28 m, nachádzajúci sa v južnej časti cintorína. Má klinovitý tvar, čo symbolizuje hlavný útok do nemeckej obrany a tiež bránu slobody. Na vrchu stavby je umiestnený československý znak, ktorý symbolizuje súdržnosť českého a slovenského národa v čase bojov za slobodu. V kolumbáriu (vyzdobený priestor pamätníka) sú vyryté miesta bojov 1. československého armádneho zboru od Sovietskeho zväzu až po Prahu. V strede pamätníka stojí bronzová socha československého vojaka v nadživotnej veľkosti (2,4 m vysoká) vzdávajúci hold „poctou zbraň“ pochovaným. Na cintoríne je pochovaných 563 príslušníkov československého armádneho zboru. V severnej časti lemuje cintorín betónový múr, na ktorom sú umiestnené busty významných veliteľov vojsk [8].

Obr. 2: Pamätník a cintorín československej armády na Dukle

Zdroj: archív autorov

Mikroregión Údolie smrti sa nachádza na južných svahoch Nízkych Beskýd a svoj názov získal podľa ťažkých bojov, ktoré sa na tomto území odohrali v novembri 1944. Tvorí ho deväť obcí, ktorými sú Kapišová, Dobroslava, Vyšná Pisaná, Nižná Pisaná, Kružlová, Svidnička, Vápeník, Dlhoňa a Havranec. Pri vstupe do Údolia smrti sa nachádzajú dva objekty, ktorými sú Pomník trom československým ženistom, ktorí zahynuli pri odmínovaní podduklianskeho regiónu a exponát predstavujúci sovietsky tank T-34/85, ktorý drví pod svojimi pásmi nemeckého „Panthera“ [10]. Názov tohto exponátu je Taran (obrázok 3).

Obr. 3: Tanky pri vstupe do Údolia smrti

Zdroj: archív autorov

V neďalekom katastri obce Kapišová sa nachádza vedľa dvojice sovietskych stredných tankov T-34/85 aj pomník P. A. Tolsteľovi, ktorý bol vojakom červenej armády a padol v bojoch o Kapišovú v roku 1944 [7]. Medzi obcami Kapišová, Kružlová a Nižná Pisaná sa nachádza rozmiestnená bojová technika, ktorá znázorňuje tankovú rotu v útoku, ktorú predstavuje 8 tankov T-34/85 [1]. Na návrší sa nachádza vedľa rozľadne od apríla 2019 nápis Údolie smrti s impozantnými rozmermi 998x290 cm. V neďalekej obci Nižná Pisaná sa nachádzajú dva tanky. V obci Vyšná Pisaná je situovaný jeden tank a pamätná tabuľa obetiam 2. svetovej vojny [7]. Ďalšími objektmi na území sú tanky nachádzajúce sa v obciach Svidnička a Vápeník. Neďaleko slovensko-poľskej hranice za obcou Svidnička v obci Dlhoňa je situovaný Pomník sovietskym letcom, ktorí padli v boji v jeseni roku 1944. Bol postavený a odhalený v roku 1984.

Ďalším miestom cestou k Duklianskemu priesmyku je cintorín nemeckých vojakov z druhej svetovej vojny v obci Hunkovce. Je tu pochovaných takmer 3100 nemeckých vojakov. Dominantou cintorína je centrálny kríž nachádzajúci sa v mulde, ktorá je naplnená vodou [3]. Pred vstupom do obce udrie každému do očí masívna drevená vstupná brána.

V katastri obce Vyšný Komárnik sa nachádzalo miesto palebného postavenia československého delostrelectva, ktoré podporovalo boje o úžinu pri kóte 532 Čerešňa. Rekonštruovaný delový areál obsahuje bojovú techniku na kamenných podstavcoch: húfnice kalibru 152, 122 mm, mínomet kalibru 120 mm, protiletadlový kanón kalibru 37 mm. Nachádzajú sa tu tiež ochranné kryty a okopy, obnovené v roku 2006. Z delového areálu viedol chodník k pozorovateľni veliteľa 1. československej brigády, z ktorej sa riadili ťažké boje na území Nižného Komárnika. Nachádzali sa tam aj zákopy a palebné miesta ťažkých zbraní [8]. Na území zvanom Mativka sú zachované bunkre štábu 3. československej brigády. Od 18. do 24. novembra 1944 slúžili tieto bunkre štábu veliteľa 3. československej brigády. Z týchto miest bol organizovaný a riadený boj o východné Karpaty. Spolupracoval tiež so sovietskymi jednotkami a chránil ľavé krídlo 1. československého armádneho zboru a 38. sovietskej armády. Nachádzajú sa v strmom svahu na pôvodných miestach, ležiace v severnom okraji jedľového lesa pri obci Vyšný Komárnik. Z veľkého množstva sa zachovalo a rekonštruovalo 17 bunkrov. Ostatné boli zanechané v pôvodnom stave a neskôr boli zasypané alebo zarastené. Obnovené boli v rokoch 2003 až 2005 v spolupráci ukrajinskej a slovenskej armády [8].

Niektoré pamiatky sú súčasťou mesta Svidník. Na miernom návrší v severozápadnej časti mesta sa nachádza impozantný Pamätník Sovietskej armády, ktorý bol v roku 1962 vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku. Bol postavený v roku 1954 a jeho výška je 37 metrov. Vysoký travertínový obelisk je ústrednou časťou pomníka, ktorý je zakončený bronzovou päťcípou hviezdou. Pred pamätníkom sa nachádza bronzová socha sovietskeho vojaka, ktorá má výšku 4 metre. Na tomto mieste je pochovaných v štyroch masových hroboch vyše 9000 hrdinov Sovietskej armády, ktorí bojovali v bojoch o Duklu [11]. Areál je vybavený osvetlením, ktoré v nočných hodinách upútava už z diaľky na pamätník. Rozsiahla inštalácia osvetlenia prebehla v roku 2019. Neďaleko pamätníka sa nachádzajú vedľa seba Vojenské historické múzeum a Park bojovej techniky. Vojenské historické múzeum vzniklo 2. júna 1965 a predstavuje tri tematické celky. V blízkosti múzea je lokalizovaný Park bojovej techniky, v ktorom je rozmiestnených 14 múzejných exponátov, ktoré boli súčasťou bojov v období Karpatsko-duklianskej operácie a ktoré si môžu návštevníci obzrieť a vyskúšať. V centre mesta sa nachádza bronzová Socha armádneho generála Ludvíka Svobodu s hmotnosťou 2,5 t a výškou 4,2 m.

Nasledujúca tabuľka 1 predstavuje sumár návrhov vyplývajúcich z terénneho výskumu územia Duklianskeho bojiska zohľadňujúce myšlienky trvalo udržateľného cestovného ruchu a ekomúzea.

Sumár návrhov pre územie Duklianskeho bojiska

- inštalácia smerových značení vo vyššej miere a na adekvátnom mieste
- zabezpečenie parkovacích miest
- zvýšená spolupráca oboch strán Duklianskeho bojiska
- renovácia aktuálnych poškodených informačných tabúľ s dôrazom na moderné technológie (využitie QR kódov s presmerovaním na aplikácie) a obohatenie významných lokalít o mapy a diorámy prebiehajúcich frontov
- vytvorenie online mapy s objektmi 2. svetovej vojny z poľskej a slovenskej strany Duklianskeho bojiska, inštalácia tejto mapy k jednotlivým inštitúciám a objektom
- virtuálna prehliadka
- opakované aktualizácie internetových stránok a aplikácií
- vytvorenie turistických a cyklistických trás po celom regióne s jednotlivými stanoviskami, ktoré by podávali prepojené informácie
- zviditeľnenie a využitie neoznačených a „zabudnutých“ významných miest, na ktorých prebiehali najťažšie boje
- rekonštrukcie bojov
- zvýšená osвета a pozornosť oslavám Karpatsko-duklianskej operácii
- rozšírenie kapacít ubytovacích zariadení, vytvorenie kempingových stredísk, ponúknutie informácii návštevníkom o ubytovaní medzi poľskou a slovenskou stranou skúmaného územia
- spojenie bohatej lokálnej kuchyne so zážitkovou formou (súťaže vo varení, ochutnávaní...)
- vytvorenie komplexného pobytového balíčka
- školské exkurzie, letné tábory
- školenia lektorov pracujúcich v turistických informačných kanceláriách
- zvýšenie počtu nových pracovných miest a zabezpečenie prosperity regiónu, čo sa týka zamestnanosti

Zdroj: vlastné spracovanie na základe terénneho výskumu

Diskusia a Záver

Na rozvoj cestovného ruchu vplýva množstvo aspektov ako doprava, kultúra, zdravotníctvo, priemyselná vyspelosť, stupeň poľnohospodárstva, vplyv ľudí. Avšak, v prihraničnej oblasti sú niektoré z aspektov na nižšej úrovni, tak k rastu napomáha z väčšej časti turizmus. K jeho prosperite napomohlo aj otvorenie hraníc medzi Slovenskou a Poľskou republikou. Hraničný prechod v skúmanom území predstavuje trasa Vyšný Komárnik-Barwinek. Za nedostatočné považujeme absenciu železničnej dopravy.

Prospešným k rozvoju regiónu na slovenskej strane sa javí aj spolupráca starostov obcí, v ktorých sa jednotlivé objekty nachádzajú. Nápomocné sú v tomto smere Prešovský samosprávny kraj, združenia Chránime kraj pod Duklou, turistické informačné stredisko Dukla destination a taktiež projekt cezhraničnej spolupráce Interreg Poľsko-Slovensko, prostredníctvom ktorého bolo mnoho projektov zrealizovaných. Región má množstvo predpokladov rozvoja a cezhraničnej spolupráce, ktorá sa javí ako prospešná. Je však dôležité správne využiť návrhy,

myslieť na potreby okresov, potreby návštevníkov a dbať na prírodné bohatstvo. Okresy sa nachádzajú v prírodne najviac bohatých lokalitách, či už Slovenska alebo Poľska. Na slovenskej strane Duklianskeho bojiska zaznamenávame vyššiu prosperitu okresu Svidník vplyvom militárneho cestovného ruchu, ako na poľskej strane. Nasvedčuje tomu každoročný nárast návštevníkov, ktorí si za cieľ svojej návštevy zvolia aj pamiatky 2. svetovej vojny. Tento fakt je pohnútkou kompetentných osôb a inštitúcií k vytvoreniu vyššieho záujmu o tieto pamiatky z pohľadu turistov a taktiež aj k poskytnutiu čo najlepších podmienok pre návštevníkov, aby sa radi vracali do tohto regiónu.

Na poľskej strane má toto územie rovnakú vážnosť, avšak propagácia cestovného ruchu v tomto smere v súvislosti s prosperitou okresu Krosno je na nižšej, až zanedbateľnej úrovni. Obe republiky spája tá istá vojenská udalosť, na oboch stranách zahynuli, či už obyvatelia vtedajšieho Československa, obyvatelia Poľska, ale aj mnohí z iných kútov sveta. Nemôže sa na toto hrdinstvo zabúdať. Kto vyhľadáva Duklianske bojisko, musia mu byť poskytnuté čo najlepšie podmienky k návšteve, pretože tento človek si uvedomuje silu a vážnosť tohto miesta.

Bibliografia

1. Anonym, 2012. *Charakterystyka Beskidu Niskiego. Podroznik* [online]. [cit. 2020-09-14]. Dostupné na: https://spzagorzany.pl/images/pliki_pdf/beskid_niski_wzorcowy_artykul.pdf
2. Borrelli, N. a P. Davis, 2012, How Culture Shapes Nature: Reflections on Ecomuseum Practices. In: *Nature and Culture*. Roč. 7, č. 1, s. 31-47. ISSN 1558-5468.
3. Dukla Destination, 2020. *Park bojovej techniky vo Svidníku* [online]. [cit. 2020-09-15]. Dostupné na: <https://www.dukladesignation.com/atracie-destinacie/park-bojovej-techniky-vo-svidniku/>
4. Flodden 1513 Ecomuseum, 2020. *Flodden 1513 Ecomuseum* [online]. [cit. 2020-09-16]. Dostupné z: <https://www.flodden1513ecomuseum.org/>
5. Gojdić, P., 1996. *Svidník*. Sabinov: Dino. ISBN 80-85575-13-2.
6. Gůčik, M. a kol., 2014. Udržateľný cestovný ruch a jeho zabezpečovanie na Slovensku. In: A. Holešinsk ed. 5. mezinárodní kolokvium o cestovním ruchu. Sborník příspěvků. Brno: Masarykova univerzita. p. 30-42. ISBN 978-80-210-7585-6.
7. Hochmuth, V. a kol., 2011. *Údolie smrti: Death Valley: Dolina Śmierci*. Kružlová: Združenie Mikroregiónu Údolie smrti. ISBN 978-80-89540-23-5.
8. Ignàc, P., 2006. *Vyšný Komárnik: História a súčasnosť obce*. Košice: Produkčná dielňa Ave. ISBN 80-969026-3-6.
9. Joicey, J. a C. Burges, 2012. The Flodden 1513 Ecomuseum. In: S. Lipa, R. Amoêda, C. Pinheiro et al., eds. *Proceedings of the 1st International Conference on Ecomuseums, Community Museums and Living Communities*. Barcelos: Green Lines Instituto. p. 159-164. ISBN 978-989-98013-1-8.
10. Mindoš, I., 1974. *Svidník a okolie*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n.p.
11. Mindoš, I., Pauliak, E., 1984. *Dukla a okolie: Vlastivedno- turistický sprievodca*. Bratislava: Šport.
12. UNWTO, 2020. *Sustainable Development* [online]. [cit. 2020-09-16]. Dostupné na: <https://www.unwto.org/sustainable-development>

ТУРИЗМ ЯК ПРІОРИТЕТ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНИЧІВСЬКОЇ ОТГ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Надія Мельник¹, Андрій Мельник², Роман Качаровський³

nadezda_chyr@i.ua; avmelnyk@ukr.net; romankacharovsky@ukr.net

¹*ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна*

²*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
Івано-Франківськ, Україна*

³*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна*

Abstract: A comprehensive assessment of the tourist and recreational potential of Ivanychiv village UTC of Volyn region was carried out. The role of the degree of formation of the tourist infrastructure in the formation of the basis for the economic growth of UTC is determined.

Key words: tourist and recreational potential, tourist attractiveness, Ivanychiv UTC, Volyn region

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» створив передумови для формування нових адміністративних утворень – об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Вони утворюються переважно навколо великих спроможних населених пунктів, враховуючи природні, історичні, культурні, соціальні та економічні передумови [1]. Станом на вересень 2020 року у Волинській області успішно функціонує 54 громади, з яких 14 селищних. Серед них й Іваничівська ОТГ, утворена 29.10.2017 р. До її складу увійшли Іваничівська селищна рада, Мишівська та Соснинська сільські ради, загальною площею 99,15 км². Населення ОТГ налічує 9575 осіб. Із загальної кількості 67,7% (6 480 осіб) припадає на сільських жителів та 32,3% (3095 осіб) відповідно міські жителі [2].

Досліджувана громада має сільськогосподарську спеціалізацію. На її території відсутні великі промислові підприємства, відтак туризм може стати істотним важелем оптимізації галузевої структури регіональної економіки.

Іваничівська селищна громада має передумови для організації туристичної діяльності. Наявні кліматичні умови (середньорічна зимова температура (-4,0°C), літня (+18,0°C) та середньорічна кількість опадів 600 мм) досить сприятливі для здійснення рекреації і туризму впродовж року [4]. Водні туристичні ресурси представлені р. Луга, озером Іванівським та понад 10 ставками у сс. Іванівка, Мишів, Древині тощо. Водні плеса річок привабливі

для рекреаційного використання, зокрема, короткотривалого відпочинку (купання, занять водним туризмом, плавання на човнах, рибальства) та екологічного пізнання природи (дослідження біорізноманіття природоохоронних територій) [2; 4]. Лісові ресурси ОТГ (795 га) зосереджені у Павлівському лісництві ДП «Володимир-Волинське ЛГ». Більшість з них представлені хвойними породами з істотними домішками дуба, що є цінними в рекреаційному відношенні. Основний потенціал існуючих флористичних ресурсів - це цінні види різних лікувальних трав та дикорослих ягід. Ліси багаті на чорницю, малину, ожину, лохину [4]. Загальна площа мисливських угідь складає 2761 га. У мисливських угіддях ТзОВ «Павлівське мисливське господарство» є можливість полювати на козулю, кабана, зайця-русака, білку, лисицю, тощо [3].

Основою розвитку екологічних різновидів туризму є об'єкти ПЗФ, а саме загальнозоологічний заказник місцевого значення «Павлівський», створений для збереження природного комплексу лісових урочищ – «Павлівського» та «Ляхова». Тут переважають і охороняються високобонітетні насадження дуба черешчатого (*Quercus robur*), модрина європейської (*Larix decidua*) та ялини європейської (*Picea abies*). У лісах водяться куниці звичайні (*Martes martes*), дикі кабани (*Sus scrofa*), куріпки сірі (*Perdix perdix*). На водних плесах ставків заказника, гніздяться лебеді-шипуні (*Cygnus olor*). Велике значення має охорона видів з Червоної книги України: підсніжника білосніжного (*Galanthus nivalis*), лелеки чорного (*Ciconia nigra*), підорлика малого (*Aquila pomarina*) [3].

За даними Управління культури з питань релігії та національностей ОДА історико-культурна складова туристично-рекреаційного потенціалу налічує 5 пам'яток історії і культури, 4 пам'ятки архітектури та містобудування (дерев'яна церква сорока мучеників, (18-19 ст.) у смт. Іваничі; Параскевська церква (1871 р.) у с. Соснина; Миколаївська церква (1885 р.) у с. Мишів та дерев'яна Ризоположенська церква, (1887 р.) у с. Менчичі), дві пам'ятки археології (монетні скарби Середньовіччя. у с. Соснина та селище давньоруського періоду IX-XIVст. у с. Мишів) [4-6]. Важливими об'єктами туризму є дві музейні установи, розміщені у смт Іваничі – районний історичний музей та музей бойової слави «Пам'ять» (ЗОШ № 2). Візитівкою ОТГ є народні промисли – писанкарство (сmt Іваничі), лозоплетіння (с. Мишів) та випилювання по дереву (с. Древині) [2; 4].

Туристична інфраструктура громади (за даними Департаменту економіки та європейської інтеграції Волинської ОДА) представлена готелем «Іваничі» (сmt Іваничі) (коефіцієнт забезпеченості 0,0101 од./км²), сімома закладами громадського харчування (коефіцієнт забезпеченості 0,071 од./км²), сімдесятьма трьома закладами торгівлі (коефіцієнт забезпеченості 0,7211 од./км²), дев'ятьма

зкладами розваг (коефіцієнт забезпеченості 0,0907 од./км²), двадцятьма сімома закладами побутового обслуговування (коефіцієнт забезпеченості 0,0272 од./км²) [2; 4].

Транспортна мережа ОТГ має розгалужену сітку автодоріг та залізниць. Це автодороги державного та місцевого значення, зокрема Т-03-05 (Нововолинськ – Іваничі – Павлівка – Локачі) з твердим покриттям. Залізничний транспорт - це вітка сполученням Ковель -Володимир-Волинський – Іваничі – Червоноград – Львів. Для транспортної інфраструктури проблемним моментом є невідповідність транспортних та експлуатаційних характеристик автомобільних доріг сучасним вимогам, що знижує їх пропускну спроможність.

Для розв'язання наявних проблем виникає гостра потреба у створенні засобів розміщення європейського рівня оснащення та обслуговування, розбудови готельного господарства, зокрема невеликих готелів, міні-мотелів, кемпінгів тощо.

Фіксуємо низьку конкурентоспроможність об'єктів сфери розваг в досліджуваній ОТГ. Тому є необхідність у використанні мережі Інтернет та розширенні переліку спортивно-розважальних закладів, зокрема полів, ігрових майданчиків, спортивних секцій та залів.

Крім того, потребують ребрендингу і заклади ресторанного господарства, а також нового технічного оснащення, оновлення інтер'єру, істотної корекції меню.

Для підвищення туристично-рекреаційної атрактивності ОТГ серед першочергових заходів варто реалізувати:

1) пошук джерел фінансування галузі (створення передумов використання коштів державного та місцевого «бюджетів розвитку», участь у грантових проектах, написання бізнес планів для міжнародних фінансових інституцій);

2) проведення модернізації наявних туристичних об'єктів (реконструкція, забезпечення належного стану території, облаштування місць зупинок для туристів тощо);

3) розширення мережі туристичних об'єктів;

4) формування нових та удосконалення наявних туристичних маршрутів;

5) реконструкцію автошляхів (особливо місцевого значення) згідно міжнародних стандартів;

6) ребрендинг та розширення мережі закладів розміщення, громадського харчування, побутового обслуговування, розваг;

7) активізація рекламно-інформаційної політики по популяризації об'єктів туризму (прес-тури, інформаційні таблиці-вказівники, реклама у ЗМІ та на Web-ресурсах тощо);

8) залучення місцевого населення до створення сільських садиб та популяризації сільського зеленого туризму.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2003 р. № 157-VIII // Відомості ВРУ України. – 2003. – № 13. – 91 с.

2. Іваничівська селищна об'єднана територіальна громада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ivaselrada.gov.ua>

3. Мельник О. Мельнійчук М., Чижевська Л., Качаровський Р., Природні ресурси Іваничівського району Волинської області як передумова розвитку туристсько-рекреаційної діяльності // Науковий вісник Східноєвропейського національного ун-т ім. Лесі Українки; редкол.: Н. Н. Коцан. – Луцьк, 2020. - № 1 (405). - Серія : Географічні науки. – С. 142-149.

4. Чижевська Л. Т., Карпюк З.К., Качаровський Р. Є. Особливості туристично-рекреаційної атрактивності Іваничівського району Волинської області // Наук. вісн. Східноєвропейського національного ун-ту ім. Лесі Українки. – 2019. – № 1 (385). - Геогр. науки. – С. 136-142.

ПОЗИЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОДУКТУ НА СВІТОВОМУ РИНКУ КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ

Степан Дичковський

227@ukr.net

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, Україна

Abstract: The study of problems within the framework of cultural tourism requires the use of an interdisciplinary approach, which acquires its clear features when choosing a subject of study. The problems of the interaction of culture and tourism, the cultural trajectories of modern tourism serve as a structure for analyzing the construction of identity and multiculturalism. The sociocultural practices of modern tourism, developed in the context of global glocal processes, allowed us to systematically analyze and outline the paths for the positive practical implementation of its explicit and hidden capabilities.

Key words: cultural tourism, industrial era, brand, post-modern tourists, services industry, multiculturalism.

Кінець ХХ - початок ХХІ ст. завдяки розвитку інформаційних технологій позначений виникненням нової форми буття - віртуальної реальності. Завдяки віртуалізації сучасного суспільства туризм стає свого роду глобальним мережевим медіа-проектів, представлених в Інтернеті та ЗМІ. Глобальні системи комунікації активно впливають на свідомість і поведінку людей, формуючи туристські інтереси, потреби, мотивації. Це призводить, з одного

боку, до розвитку віртуальних подорожей, а з іншого - до використання можливостей і ресурсів Інтернету та ЗМІ в конструюванні потенційними туристами власних культурних й споживчих практик просторової мобільності. Становлення та розвиток інформаційного співтовариства зумовлюють можливість створення й просування нової культури, яка базується на взаємодії не з реальними предметами і відчуттями буття, а з їх спеціально розробленими моделями, графічними зображеннями (зокрема пейзажними) та віртуальними образами. Одним з основних консолідуючих та інтегруючих суспільство чинників дослідниками визначається розвиток культурного туризму через застосування інструментів позиціонування національного продукту на світовому ринку туристичних послуг, що впливає на популяризацію матеріальних та нематеріальних цінностей. В сучасній культурній ситуації, що пов'язана з процесами остаточного переходу цивілізації в інформаційне суспільство та в постіндустріальну стадію розвитку туристичної діяльності, стає очевидним той факт, що процеси глобалізації змушують місцеві громади приділяти особливу увагу підтримці ідентичності та унікальності. Вони прагнуть залучати туристів до просування місцевих галузей, з творчими та самобутніми видами розважальної діяльності, намагаючись рекламувати свої матеріальні та нематеріальні цінності. В той же самий час, саме властивості місцевої спадщини, за рахунок брендингу та досвіду маркетингу, стають основними засобами модернізації туризму. Це той контекст, в якому одночасне поєднання стратегій розвитку історичної і природної спадщини міст, розумного просторового планування (старт - міста), брендингу (креативні міста), визнання унікальності та ідентичності, набуває особливо вагомого значення. В даний час спостерігається відсутність єдиного підходу до концептуалізації сутності туристичних практик в контексті становлення інформаційного суспільства та культурологічне осмислення трансформацій, викликані розвитком віртуального туристичного простору, що ставить перед дослідниками завдання, які вимагають свого розв'язання.

Культурний туризм як певний тип культурних практик становить ефективний засіб конструювання і поширення національної ідентичності. Під культурним туризмом слід розуміти вид виробництва послуг, який базується на продажі відповідним чином організованої культурної інформації, що споживається туристами. Прокладаючи туристичні маршрути, національні еліти витворюють канон культурних пам'яток, інституцій, інших об'єктів, за якими закріплюється статус святинь і які стають культурними брендами, що репрезентують націю [1; 91–93].

Саме проблема формування цілісності загальнонаціонального культурно-комунікаційного простору, спільної історичної пам'яті, подолання взаємних

негативних стереотипів між регіональними та етнічними групами, є одним із стратегічних завдань державної політики у гуманітарній сфері, та зумовлена сучасними процесами формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. Культурний туризм виступає одним із засобів інформування громадян про інші регіони України та нівеляції стереотипів [2]. Українська держава має наслідувати політику Європейського Союзу щодо культурного туризму, для якої характерним є визнання: туризму, як чиннику стимулювання місцевих ремесел, створення нових робочих місць, залучення молоді та безробітних на ринок праці; - туризму, як чиннику актуалізації культурної та архітектурної спадщини і джерело фінансових надходжень на охорону і реставрацію; - туризму, як фактору міжетнічної толерантності, спосіб осягнення іншої культури.

І тому для більшості українських регіонів орієнтація на культурний туризм стає однією з реальних можливостей економічного, соціального й культурного піднесення. Культурний туризм став головним сегментом у більшості туристичних напрямків, однак останнім часом увага перемістилася з суто кількісного зростання попиту на споживання культурних та визначних пам'яток до якісних змін у характері цього попиту, в основі якого знаходиться можливість пізнати через оточення нові смисли, оцінити контекст (відчути атмосферу місця), іншими словами, пізнати культуру місця і його жителів [3; 169–179].

Серед ключових напрямів руху в цих сферах в Україні можна визначити культурну децентралізацію і утворення нових центрів тяжіння, що приваблюватимуть туристів і гравців ринку, зростання запиту на локальний культурний туристичний продукт, поява нових "аніматорів культури", ревіталізацію та популяризацію "третьох місць". Успішному розвитку культурного туризму в Україні бракує інформаційної підтримки громадських культурних ініціатив. Зокрема, проект Українер частково виник з ідеї про те, що усі культурно-туристичні місця роблять звичайні люди, що не бояться займатися невеличкими замками, театрами, сироварнями, фестивалями тощо. Збереженням культурних пам'яток в Україні методами фотограметрії та інтелектуального моделювання займається команда Pixelated Realities. Громадська організація створює проекти у віртуальній реальності, в яких можна прогулятись в часі і просторі українських та іноземних міст. До формування медіатеки важливої архітектури та історичних локацій, як Поштова площа, залучають геодезистів, архітекторів, урбаністів, а обчислення 3D моделей Pixelated Realities здійснюють разом з Інститутом кібернетики НАН [4].

На жаль, культурний туризм в Україні перебуває в процесі становлення і його розвитку не приділяється достатньої уваги з боку держави, а декларування і прийняття постанов й законів не вирішує цю проблему. В Україні тривалий час використовуються одні й ті самі “натоптани шляхи” – Умань із Софіївкою, Львів із “Золотою підковою”, Кам’янець-Подільський, Чернігів, гоголівські, шевченківські місця та ін. Та й столиця нашої держави - Київ, по суті, місто-музей, має дуже шаблонний набір маршрутів культурного туризму, вважає В.В. Кулік [5].

Найбільш перспективним для розвитку культурного туризму в Україні є Карпатський регіон, вважає Н.М.Кіндрачук, оскільки має вигідне географічне розташування; багату історичну та архітектурну спадщину; самобутню культуру та добре збережені автентичні народні промисли та ремесла [6; 89–92]. Серед звичаїв і традицій найбільш поширеними в Українських Карпатах є проводи на полонину, гуцульське весілля та релігійні календарні свята, зокрема Різдво з новорічно-різдвяними колядками та щедрівками. Близькість до таких міст як Львів, Коломия та Косів, Мукачево та Рахів - центр і в культурно-мистецьких заходів, де найбільше збереглися самобутні традиції народних промислів, привертає значні потоки туристів та дозволяє пропонувати різноманітні туристичні маршрути. Кожен регіон Українських Карпат славиться своїми фестивалями, що також відіграють важливу роль в розвитку культурного туризму. Серед найбільш відомих – традиційний «Гуцульський фестиваль», який неодмінно відбувається на території проживання етнічних гуцулів, гастрономічні фестивалі «Гуцульська бринза» та «Угорчанська лоза».

Дослідження проблем в рамках культурного туризму вимагає використання міждисциплінарного підходу, який набуває свої чіткі риси при виборі предмета дослідження. Проблеми взаємодії культури і туризму, культурні траєкторії сучасного туризму служать структурою для аналізу побудови ідентичності і мультикультуралізму. Соціокультурні практики сучасного туризму, що розвивається в контексті світових глобальних процесів, дають можливість системно проаналізувати і намітити шляхи позитивної практичної реалізації його явних і прихованих можливостей. В провідних західних країнах як засоби формування ідентичності і престижу розглядаються головним чином споживання і «показні цінності» - соціально сконструйований престиж. Вони стають більш важливими, ніж «споживчі цінності» або «обмінні цінності». Зокрема, М. Саруп вважає, що ринкові відносини пропонують інструменти, що створюють ідентичність, за допомогою яких кожен може дотримуватися принципу «зроби себе сам». Ж. Бодрійяр вважає, що індивіди загнані в своєрідну пастку – світ образів або «гіпер реальності», створюваний, головним чином, телебаченням і ЗМІ, де вигадку і реальність практично неможливо

розрізнити. Сфера туризму відноситься до тих областей життєдіяльності, де міфи, фантазії, «гіпер реальність» поведінка клієнтів максимально моделюється і використовується агентами. Туризм в сучасних дослідженнях розглядається як одна з найбільш впливових світових індустрій, і вона є переважно західним явищем, де єдина роль, яка відводиться «периферійним» країнам – це приймати, а не генерувати. Багато теоретиків описують туризм як нову форму імперіалізму. Так, М. Саруп описує подорожі і туризм в менш розвинені країни, використовуючи терміни «свої» і «інші». Туризм – явище фізичне і метафоричне. Подорож - це метафора, тому відноситься до переміщення з знайомого центру до екзотичної периферії. Туризм – це також метафора при розгляді його з західної точки зору. Матеріально забезпечені люди отримують задоволення від спостереження за екзотикою, за відмінностями між ними і «іншими». На думку М. Сміт, подорож стає все більш поширеним способом виявлення власної ідентичності. Соціокультурні практики туризму сьогодні інтенсивно змінюють картини світового розвитку. В історії туризму настає новий період «культурних подорожей» (cultural travel). Еволюція туризму з його універсальним досвідом може бути осмислена як шлях від мандрівника до туриста і знову до мандрівника, але вже якісно іншого. Сучасний туризм є формою самореалізації і самоствердження людини, що виникла в синтезі індивідуальних сприйнять і колективного досвіду. Людина, яка повернулася з подорожі, інакше, ніж раніше, сприймає звичний для неї повсякденний світ; нові знання, відчуття, уявлення в своїй кількісній сукупності призводять до світоглядних змін.

Мистецтво є надзвичайно важливий компонент туристського продукту, а культурний туризм заснований на досвіді, відповідно до якого туристи стають залученими в творчий процес, стимулюючими представленими їм заходами. Туризм може якісно покращувати процеси організації та проведення ігор, фестивалів, конкурсів, виставок, надаючи їм естетичність і вносячи їх в історичний літопис міста. Фестивалі та святкові події відіграють важливу роль у розвитку культурного туризму. Вони більш доступні для масового глядача, оскільки проводяться на відкритих майданчиках, пропонують можливість вибору і сприймаються як живе та щире свято, надихаючи й на власне творче самовдосконалення.

Список використаних джерел

1. Пронкевич О. В. Культурний туризм і «винайдення» Іспанії // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянської академія». 2009. Т. 124. Вип. 111. С. 91–93.
2. Кузьмук О. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності. URL : // http://tourlib.net/statti_ukr/kuzmuk.htm (дата звернення : 20.02.2020).

3. Божко Л. Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України // *Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури України, Харків. держ. акад. культури. Харків, 2010. Вип. 32. С. 169–179.*

4. Потенціали 2017: крафт і культурний туризм. URL : https://bigggidea.com/practices/Craft_Culttourism/ (дата звернення : 20.02.2020).

5. Кулік В. В. Культурний туризм як компонент соціокультурної діяльності. URL : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_76/Kulik.pdf (дата звернення : 04.02.2020).

6. Кіндрачук Н. М. Значення традицій та звичаїв для розвитку культурного туризму в Карпатському регіоні України // *Рекреаційний потенціал Прикарпаття : історія, сучасний стан, перспективи : Туризм і розвиток регіону : матеріали міжнар. наук. конф. присвяченої 10-річчю створення Інституту туризму (Івано-Франківськ, 19–20 вересня 2013 р.) / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; гол. редкол. проф. В. Клапчук. Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. Вип. 4. С. 89–92.*

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ

Ярослав Мариняк

maryniak_y@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The general state of formation of the Podilski region is analyzed. The main factors influencing the establishment of the tourist potential of the territory are highlighted. It was found that such species as health, cognitive, rural, ecological, religious, speleological, etc. can be successfully developed here. Logistics can have a positive impact on the intensification of tourism activities in the region.

Key words: Podilski tourist region, recreational and tourism potential, recreational and tourism infrastructure, hotels, sanatorium and resort economy.

Подільський туристичний регіон, до складу якого входять Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області, знаходиться в Південно-Західній частині України. Його площа 60,9 тис. км², (10,1% площі України), чисельність населення - 4560,2 тис. осіб (9,5% кількості населення країни) в т. ч.: сільське - 53%, міське - 47%.

Регіон має зручне економіко-географічне та туристичне положення, зокрема, такі його характеристики, як централізованість, сусідство з відносно розвиненими регіонами, вигідне транспортне сполучення. Близькість його до державного кордону України з Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, є передумовою міжнародного туристичного обміну. Регіон достатньо забезпечений шляхами сполучення: протяжність залізниць та

автомобільних шляхів вище середньої показника по країні. Через регіон проходять транспортні магістралі, що стратегічними для держави. В обласних центрах функціонують аеропорти, судноплавство здійснюється Дністром та Південним Бугом. Факторами, що сприятимуть подальшому розвитку туризму, буде будівництві швидкісних магістралей по території регіону.

Поверхня Поділля - підвищена полого-хвиляста рівнина в межах Подільської височини, з плоскими межиріччями та глибокими каньйоноподібними долинами. Тут також знаходяться горбогір'я Кременецькі гори та Опілля, а в південно-західній частині - вапнякові пасма - Товтри. У Придністров'ї є багато печер, деякі з них - унікальні навіть на світовому рівні (с. Кривче «Кришталеві печери»).

Територія Подільського регіону характеризується помірно-континентальним кліматом з великим впливом циклонів в усі пори року і з найбільшою кількістю опадів у травні-липні. Середньорічні температури коливаються в межах 7,0–8,9°C у північній і південно-східній частинах. Влітку температура може підвищуватися до 38°C, а взимку – знижуватися до -34°C. Період з температурою понад 10°C становить 155–185 днів.

На території регіону зосереджена значна кількість річок. Їх загальна довжина становить 11,2% від загального показника по Україні. Для організації рекреації та туризму значний інтерес мають природні ділянки річок Дністер, Південний Буг, Смотрич, Случ. На річці Смотрич в Кам'янець-Подільському існує перший в Україні атракціон "bandage jumping" (стрибки з мосту на гумовому канаті). На Поділлі озер мало, а ставків - 5893, що становить близько 1/5 усієї їх кількості в країні, площа водної поверхні - 40,4 тис. га.

Розміщення регіону у південно-західній частині України має певні стримувальні фактори розвитку: регіон віддалений від найбільш розвинених регіонів; транзитний потенціал є достатнім, оскільки транспортні потоки Івано-Франківськ – Київ, та Чернівці – Київ, які проходять через регіон.

Витягненість регіону з півночі на південь створює додаткові проблеми з доступністю південних та північних районів до обласних центрів. Водночас витягненість регіону з півночі на південь дає змогу мати декілька природних та кліматичних зон та зменшує ризики тотального впливу погодних факторів на сільське господарство по всій території.

Умовно в межах території спостерігається принаймні три зони, які відрізняються за природними кліматичними умовами: Південна, Північна, Центральна. Одночасно поділяють Поділля на Західне, Центральне, Східне. Ґрунти переважають сірі опідзолені та чорноземи. Залісненість території є незначною, ліси становлять 14% всього земельного фонду, в той час як рілля –

61%. Розораність сільськогосподарських земель становить 80%. Структура земельного фонду сприятлива для розвитку сільського господарства.

Логістика. Залізнична мережа регіону пересікає Поділля з півночі на південь та із заходу на схід, адміністративно належить до Південно-Західної залізниці. У північному напрямку залізничні колії та станції обслуговує Козятинська дирекція залізничних перевезень, у південному, східному – Жмеринська дирекція залізничних перевезень, у межах Західного Поділля Львівської залізниці.

Як і основні залізничні, автомобільні магістралі проходять з півночі на південь та із заходу на схід через обласний центр. Найбільшими автотранспортними вузлами області є Тернопіль, Бережани, Чортків, Кременець, Хмельницький, Старокостянтинів, Шепетівка. До всіх районних центрів області охоплені дорогами з твердим покриттям з обласним центром. Усі центри сільських рад охоплені дорогами з твердим покриттям з районними центрами. Усі сільські поселення області охоплені дорогами з твердим покриттям із центрами сільських рад. Усі населені пункти області доступні до внутрішньо регіональної системи доріг.

Система доріг усередині Поділля є достатньо збалансованою і такою, що може забезпечити внутрішню доступність усіх територій та населених пунктів.

У кожному з цих обласних центрів є свій аеропорт з технічними параметрами, близькими один до одного. Всі вони є комунальними підприємствами, що належить до сфери управління обласних рад. Найбільше використовується Аеропорт у Вінниці.

Розвинута телекомунікаційна мережа (кабельна) та телекомунікаційна мережа (бездротова) мобільного зв'язку та кількість підключень до Інтернету, що є досить низьким показником, а отже, стримувальним фактором розвитку освіти, науки, управління.

Населення та демографічні показники. Впродовж останніх 20 років загальна чисельність населення регіону зменшується. Проте в останні 5 років намітилась тенденція до зниження темпів падіння чисельності населення завдяки зниженню рівня смертності, а також зменшенню міграції за межі регіону.

Поділля є чи не найбільш мононаціональною в Україні. За даними Всеукраїнського перепису населення, українці становлять майже 94% населення області. Фактично моноетнічний склад населення є запорукою протистоянь та конфліктів на міжнаціональному ґрунті та дає змогу створити досить гомогенний територіальний простір.

Структура населення за віком досить стабільна. У цілому міське населення має менший середній вік і значно більшу частку населення працездатного віку.

Також загальним є значне падіння частки чоловіків у віковій групі після 59 років, що говорить про високу смертність чоловіків, зокрема серед сільського населення.

За останні 5 років за рахунок зростання кількості народжених та зменшення кількості померлих намітилась досить стійка тенденція до поліпшення коефіцієнта природного відновлення населення з 0,51 до 0,67 у 2018 році.

Поділля належить до групи слабо урбанізованих територій, частка міських жителів є значно меншою загальноукраїнського показника. Проте основними центрами формувань систем розселення є міста Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Хмільник, Гайсин, Козятин у Вінницькій області; Бережани, Кременець, Тернопіль, Чортків у Тернопільській області; Кам'янець-Подільський, Славута, Старокостянтинів, Шепетівка, Хмельницький Хмельницької області. Власне райони мають умовно низьку урбанізацію, оскільки міста – районні центри, – виведені зі складу району, є містами обласного значення.

Загальний рівень урбанізації області є меншим від середньоукраїнського показника – 54,1 проти 68%. Протягом останніх 5 років чисельність міського населення в області зросла на 0,2%, сільського населення зменшилась на 8,5%, по Україні ці показники становлять 1,6% та 5,5%, що демонструє тенденцію переселення сільського населення у міста, оскільки кількість міст в області за цей час не змінилась.

Незначне екологічне навантаження на територію регіону створює можливості для розвитку рекреаційних та оздоровчих послуг та розміщення виробництв, що потребують підвищених вимог до чистоти повітря, води (фармація, біотехнології).

Значна частка сільського населення – резерв додаткових трудових ресурсів для розміщення нових виробництв.

Щодо кількості працездатного населення, то серед адміністративно-територіальних одиниць Поділля існує значна диспропорція – при середній кількості працездатного населення в регіоні 58,2%. Регіон характеризується значним демографічним навантаженням на працездатне населення, яке є вищим середньоукраїнського показника. Значні диспропорції за цим показником по адміністративно-територіальних одиницях регіону та серед міського та сільського населення.

Ситуація в сільських районах щодо демографічного навантаження досить напружена. У районах Подільських областей на тисячу працюючих припадає більше тисячі непрацюючих за віком, а враховуючи безробітних, ця цифра виглядатиме ще гіршою.

За економічним потенціалом Поділля належить до регіонів з розміром регіональної економіки та темпами зростання нижче середнього. Впродовж останніх 8 років у структурі доданої вартості відбувається стійке зменшення частки сільського господарства та зростання частки промисловості і сфери послуг. Це обнадійлива тенденція, оскільки саме промисловість та сфера послуг мають вищу суспільну рентабельність та дають змогу формувати додаткові ресурси місцевих бюджетів та доходи громадян.

Подільські області не є промисловими. Вони не мають чітко вираженої спеціалізації у промисловості. Відносно домінуючими галузями промисловості є виробництво та розподіл електроенергії, яке становить таку ж частку промисловості, що і виробництво продовольчої продукції, напоїв, тютюнових виробів. Детальний аналіз платників податків по районах вказує на слабкий розвиток промисловості по території областей, оскільки лише районні електромережі в більшості районів області є найбільшими платниками податків. У багатьох районах Подільських областей розміщено один-два підприємства, на яких базується економіка району, що призводить до стрімкого падіння показників у району при появі проблем на одному підприємстві, яке фактично тримає на собі всі місцеві показники. Деякі традиційні для області види продукції чи цілі галузі не знаходять себе у новій економічній ситуації і постійно скорочуються.

За показником прямих іноземних інвестицій Подільські області упродовж останніх років займає стабільне 22–24 місце серед областей України і більш ніж у 7 разів відстає від середньоукраїнського показника та майже у 50 разів від показника міста Києва.

Підприємництво домінують малі та середні підприємства. Державних підприємств – 99, що говорить про фактичне завершення періоду зміни форми власності в регіоні. У зв'язку із акціонуванням, приватизацією та затяжною економічною кризою практично щезли великі підприємства з кількістю працюючих понад 2000 осіб. Фізичні особи-підприємці сьогодні є важливою складовою економіки Подільських областей. Значна частина працездатного населення є самозайнятою завдяки підприємництву.

Цукрова галузь Поділля за останні 20 років істотно скоротилася, хоча області продовжують займати провідні місця серед областей України. Аналіз показує, що більшість адміністративно-територіальних одиниць області мають один-два платники податку на прибуток, внесок яких є визначальним для всієї маси цього податку. Найбільшими платниками податку на прибуток є енергорозподільчі підприємства – районні (міські) електромережі. Це свідчить про неадекватність структури економіки, оскільки перерозподіл електроенергії не є двигуном створення додаткової вартості, яка формує усі блага.

Розміщення платників податку на прибуток у районах областей Поділля досить нерівномірне, відтак за таким показником, як податок на прибуток на одну особу існує значна диспропорція між районами.

Регіон позиціонується як аграрно-промисловий. Аналіз показує, що сільськогосподарське виробництво за останні 20 років значно змінило свою структуру, що безпосередньо впливає і на трудові ресурси та демографічні процеси. Основні економічні показники Подільських областей показано у табл. 1.

Таблиця 1.

Основні економічні показники Подільських областей

Показник	Вінницька	Тернопільська	Хмельницька
Територія, тис. км	26,5	13,8	20,6
Населення, тис. осіб	1660,0	1093,3	1341,4
Щільність, осіб/км ²	63	79	65
Міське, %	49,0	43,3	54,0
Зайняті у сільському господарстві, %	28,7	28,2	26,3
Зайняті у промисловості, будівництві, %	17,7	16,7	18,0
ВРП, на одну особу, грн	19159	18943	19100
Зарплата, грн.	11285	10643	11455

[1-3]

Такими природними центрами в першу чергу є міста та селища, колишні районні центри, а також великі села, де ще збереглась певна інфраструктура, є радіальні дороги до найближчих сіл, церква, виїзні базари тощо. Для збалансованого розвитку Поділля планування розвитку має базуватись на точках потенційного зростання та створювати систему комунікацій (доріг), що замикатимуть навколишні села на потенційні центри зростання. У майбутньому, у разі проведення реформи адміністративно-територіального устрою, ці центри можуть стати центрами нових громад.

Отже, сучасна, ще збережена поселенська мережа, може бути використана для досить ефективної реалізації Стратегії розвитку регіону через підтримку розміщення промислових виробництв у потенційних центрах зростання на базі великих та середніх міст, переробної та сервісної промисловості у центрах, якими є міста районного значення та великі селища.

Кожен з таких центрів потенційно має стати локомотивом розвитку власних периферійних сільських територій, що дозволить зменшити відтік населення у міста та поліпшить якість життя у сільських територіях.

Туристичні ресурси. Природні. Потенціал рекреаційних ресурсів – 769,5 тис. га, що становить 19,1% від загального показника по країні, в т. ч. у Вінницькій області – 290,7 тис. га, Тернопільській – 207,0, Хмельницькій –

268,2 тис. га. Рекреаційні ресурси освоєні на 103,0 тис. га, або 13,4% загальної площі. Потенційна місткість природних ландшафтів – 1899 тис. осіб., або 12,5% до загального показника [4-6].

У межах Поділля є 12 освоєних та розвіданих родовищ мінеральних вод, серед яких най-більші експлуатаційні запаси зосереджені у Вінницькій та Хмельницькій областях. Тернопільська область має п'ять родовищ з надзвичайно високим потенціалом прогнозних запасів мінеральних вод, за яким займає третє місце в країні та має великі перспективи для розвитку санаторно-курортної галузі.

Найбільш цінні гідромінеральні ресурси регіону – це Новохмельникське та Хмельникське родовища радонових вод у Вінницькій області, на базі яких функціонує широко відомий бальнеологічний курорт загальнодержавного значення «Хмельник».

Експлуатаційні запаси мінеральних вод Поділля оцінюються у 7127 куб. м на добу, що становить 11,1% до загальних запасів мінеральних вод країни, а використовується лише 922,1 куб. м на добу, або 12,9%.

У цьому регіоні існує 30 родовищ торф'яних грязей, але практично використовується два – «Войтовецьке» (Вінницька область) та «Конопківське» (Тернопільська область).

Ландшафтні рекреаційні ресурси Поділля, доволі значні – 765,9 тис. га, що складає 9,9% від загальної кількості по Україні. Площа лісів регіону – 866,6 тис. га, (9,2% від площі усіх лісів країни), лісистість території – 12,05%. Ліси рекреаційного призначення займають 100,8 тис. га, що складає 4,5% площі рекреаційних лісів України та 12,5% лісів регіону [1-3].

Площа закріплених мисливських угідь регіону становить 4683,4 тис. га (10,1% мисливських угідь країни), в тому числі: у Вінницькій області – 2135,1 тис. га, Тернопільській – 972,9, Хмельницькій – 1575,4 тис. га. Мисливська фауна досить різноманітна: понад 50 видів птахів та 20 видів ссавців [1-3].

Однією з найважливіших складових рекреаційних ресурсів Поділля є об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ), яких в межах регіону зареєстровано 1439 од. В регіоні заповідано 8,4% території, в тому числі у Вінницькій – 2,6%, Тернопільській – 8,7% і Хмельницькій – 15,5% (площа ПЗФ області є найбільшою в країні) [1-3].

Найбільш туристично привабливими об'єктами ПЗФ є національний природний парк «Подільські Товтри», «Кременецькі гори» та Центрально-Подільський, а також регіональні ландшафтні парки – Зарваницький, Загребелля, Дністровський каньйон, природний заповідник «Медобори».

Особливо цінним об'єктом є печери Тернопільської області. Борщівський район-один з найбільших «печерних» територій у світі. Серед гіпсових печер

області абсолютний рекордсмен печера Оптимістична, її довжина 207 км. А найбільш мальовнича та приваблива для туризму-печера Кришталева.

Потенціал рекреаційних ресурсів - 769,5 тис. га, що становить 19,1% від загального показника по країні в т. ч. у Вінницькій області - 290,7 тис. га, Тернопільській - 207,0, Хмельницькій - 268,2. Рекреаційні ресурси освоєні на 103,0 тис. га, або 13,4% загальної площі. Потенційні місткість природних ландшафтів - 1899 тис. осіб., або 12,5% до загальної.

Перспективною курортною місцевістю регіону є Збручанське родовище мінеральних вод типу «Нафтуса», одне із найбільших в світі, за деякими оцінками можлива одночасна його місткість - 100 тис. осіб. Головним завданням розвитку санаторної бази є реконструкція місцевих курортів, а також перепрофілювання деяких баз відпочинку, що розміщені в місцях із запасами мінеральних вод під санаторно-курортне лікування. В подальшій перспективі можливе використання Дністровського водосховища з геліотерапевтичними цілями майже цілорічне. Останнім часом в регіоні набирає потужних обертів сільський туризм. Грицівський осередок сільського туризму (Хмельницька область) за результатами 2003 року був визнаний в країні найкращим.

Історико-культурні. Культурно-історичні пам'ятки на території Поділля розміщені нерівномірно: найбільше їх збереглися в західній частині, трохи менше - в центрі і ще менше - на сході. Культурно-історичні пам'ятки на території Поділля розміщені нерівномірно: найбільше їх збереглися в західній частині, трохи менше – в центрі і ще менше – на сході.

Під охороною держави в регіоні знаходиться 46 пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, 2000 пам'яток архітектури та сім історико-культурних заповідників. За оцінкою рейтингу областей щодо історико-архітектурного потенціалу України, області Поділля займають високі позиції. Так, за кількістю цих пам'яток Хмельницька область посідає четверте місце (6% від загальної кількості по країні), Тернопільська – 7 (4,54% від загальної кількості по країні), а Вінницька – 8 (4,52% від загальної кількості по країні). Хронологічний діапазон пам'яток охоплює з XIV по XX.

Найвизначнішим культурно-історичним центром регіону є Кам'янець-Подільський, який за наявністю пам'яток займає 3 місце в Україні. В місті функціонує державний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Однією із значних культових споруд країни є Почаївська Лавра. Особливе місце серед релігійних центрів займає селище Меджибіж, де знаходяться могили засновника хасидизму та його учнів, старовинне єврейське кладовище Меджибожа є місцем паломництва численних прочан із різних країн світу.

У **Вінницькій області** найбільш популярними туристичними місцями є музей садиба М.І. Пирогова (м. Вінниця) – найвідоміший туристичний об'єкт

міста. На території садиби, у церкві – усипальниці, от уже 136 років забальзамоване тіло великого хірурга свого часу. Неподалік від будинку лікаря стоїть храм Миколи Чудотворця. Саме тут, у прозорому саркофані, спочиває забальзамоване тіло Пирогова.

Найцікавіші історико-культурні місця і пам'ятками: Немирівське скіфське городище; Державний історико-культурний заповідник «Буша» (у т. ч. скельний храм з давньослов'янським рельєфом); Вінницький обласний краєзнавчий музей; Ставка Гітлера «Вервольф»; літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського; дерев'яні церкви Миколи (1746 р.) і Юрія (1726 р.); комплекс укріплених монастирських будівель «Мури» у м. Вінниці (XVII-XVIII ст.).

Цікавими об'єктами для екскурсійного туризму є Тульчинський палацовий комплекс, Воронцовський, палац, Бушанський історико-культурний заповідник.

У **Тернопільській області** найцікавішим об'єктом туризму є Домініканський костюл у м. Тернопіль побудований у 1749-1779 рр. Доміnantними пам'ятками є Кременецько-Почаївський заповідник до складу якого входить Почаївська лавра (тут знаходиться чудотворна ікона Почаївської Богородиці, мошці святих Іова Почаївського, Амфілохія Почаївського). У центрі комплексу височіє 65-метрова дзвіниця в стилі бароко, побудована в 1861 рр. соборів у лаврі два, і кожен із них по-своєму грандіозний. Більш старшим є Успенський собор (1771-1783 рр.) та Троїцький (1906-1912 рр.). До складу Кременецького архітектурного комплексу входить замок на горі Бона, колегіум єзуїтів та ін.

Замки Тернопільської області представлені Збаражським, Вишневецький палац, Бережанський, Язловецький та ін. Цікавим містечком є Бучач тут можна побачити залишки веж і фортечних стін, а також прикрашені ренесанським декором в'їзні ворота, ратуша, визнавано найкрасивішою в Україні. Головна її прикраса-14 скульптур, створених видатним скульптором Іоганом Георгом Пінзелем. Інші архітектурні пам'ятки Бучача – Миколаївська церква початку XVII ст. й Василіанський монастир XVIII ст.

У **Хмельницькій області** найцікавішим об'єктом туризму є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» Входить у номінацію «Сім чудес України». Державний історико-культурний заповідник «Меджибіж»

Державний історико-культурний заповідник “Самчики” Палацово-парковий ансамбль «маєток Самчики» – один із найблискупіших в Україні творів архітектури та садово-паркового мистецтва періоду зрілого класицизму. Серед маєткових ансамблів України Самчики цікаві тим, що забудова тут збереглася такою, якою вона була на кінець XVIII – початок XIX ст. Цікаві

історичні об'єкти є у Сутківцях, Антонінах, Губині, Ізяславі, Грицеві, Зінькові, Старокостянтиніві, Пиляві, Жванчику.

Серйозними проблемами проте є занедбаність та руйнація значної кількості потенційних історично та архітектурно привабливих об'єктів, відсутність доступу до них, інформаційної та транспортної інфраструктури.

Інфраструктурні. Важливе значення для формування і функціонування рекреаційного комплексу має загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону, який в даний областях на 15% нижчий, ніж середній по Україні. Подільський регіон гірше забезпечений закладами торгівлі і громадського харчування, ніж в середньому по країні, частка яких становить відповідні 9,1% та 2,2%. Але регіон має кращу забезпеченість закладами культури. За останні 10 років забезпеченість населення регіону особистими легковими автомобілями зросла більше ніж у 2 рази. Майже 1/3 трудових ресурсів зайнята в невиробничій сфері, що є вищим показником, ніж в середньому в Україні.

У регіоні функціонує 57 оздоровчих закладів тривалого перебування, в т. ч. у Вінницькій області - 21, Тернопільській - 10, Хмельницькій - 14. Зайнято у цій сфері - 6,5 тис. осіб (5,3% до загальнодержавного показника) [8].

На Поділлі функціонує 1564 санаторно-курортних та оздоровчих заклади, в т. ч. у Вінницькій області – 659 (42,1% від загальної кількості у регіоні), Тернопільській – 202 (12,9% від загальної кількості у регіоні), Хмельницькій – 703 (44,9% від загальної кількості у регіоні) [12-14]. Найбільшими курортами регіону є курорти державного значення Хмільник і Сатанів та місцевого значення – Конопківка, Гусятин.

Потреби туристів у харчуванні забезпечують підприємства ресторанного господарства (РГ). На 01.01.2017 р. у Подільському туристичному регіоні є 675 підприємств РГ. Найменша їх кількість знаходиться у Тернопільській області (933 од.), а найбільше – у Вінницькій (1204 од.). Упродовж 10 років їх загальна кількість збільшилася на 2,6% [8].

За результатами оцінки забезпеченості населення Подільського туристичного регіону об'єктами ресторанного господарства найвища – вісім підприємств на 10 000 осіб є в Тернопільській області, 6,1 та 6,3 відповідно – у Хмельницькій та Вінницькій областях.

У готельному господарстві Поділля нараховується 2675 готелів, що становить 6,8% від показника в країні. Серед областей кількість готелів та аналогічних засобів розміщення така: у Хмельницькій – 84, Вінницькій – 73, Тернопільській – 58. Упродовж останніх п'яти років у Подільському регіоні спостерігається збільшення кількості готелів та аналогічних засобів розміщення на 41,9% [8].

Отже, рекреаційно-туристична інфраструктура регіону є недостатньо розвинутою. Це заважає задоволенню потреб у туристичних послугах як мешканців Поділля, так і гостей з далекого та близького зарубіжжя. Подальший розвиток туристичної діяльності регіону пов'язана із використанням наявного туристичного потенціалу. А саме:

1. Поділля є одним із найперспективніших регіонів країни щодо розвитку туризму. Тут можуть надалі успішно розвиватися такі види, як: оздоровчий, пізнавальний, сільський, екологічний, релігійний, спелеологічний та ін.

2. Основними передумовами подальшого розвитку туризму в Подільському регіоні є:

- вигідне географічне положення;
- рекреаційні ресурси: пам'ятки природи та історії, культури, архітектури;
- історичний аспект, що проявляється в етнографічній культурі;
- відносно сприятлива екологічна ситуація;
- соціально-економічні особливості регіону, зокрема, низький рівень індустріалізації території, що може сприяти розширенню матеріально-технічної бази туризму;
- формування якісно нового туристичного продукту.

3. Поділля є одним із найперспективніших регіонів країни щодо функціонування туристичної сфери та має широкі можливості для розвитку як регіонального, так і міжрегіонального та міжнародного туризму.

Список використаних джерел

1. Головне управління статистики у Вінницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vn.ukrstat.gov.ua/>.
2. Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.te.ukrstat.gov.ua/>.
3. Головне управління статистики у Хмельницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>.
4. Екологічний паспорт Вінницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vineco.gov.ua/load/st_d/e_p/ekologichnij_pasport_obl.
5. Екологічний паспорт Тернопільської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecoternopil.gov.ua/index.php/pro-departament/novyny/127-ekolohichni-pasport-ternopilskoi-oblasti-2016-roku>.
6. Екологічний паспорт Хмельницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oblrada.km.ua/menu/top/14>.
7. Статистичний бюлетень «Колективні засоби розміщування в Україні у 2017 році» – Київ: Державна служба статистики України, 2018. – 200 с.
8. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання 2017» Київ: Державна служба статистики України, 2018. – 445 с.

**ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК
РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТУРИЗМУ РЕГІОНУ
(НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ
«ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ»)**

*Володимир Мисько, Станіслав Придаткевич
myskovz@ukr.net*

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна*

Abstract: The article highlights the current state of tourist and recreational resources of the National Nature Park «Podilski Tovtry» as one of the most important factors in the development of the tourism industry in the region. The author emphasizes the importance of preserving unique forest tracts, microclimatic conditions, healing mineral springs, picturesque natural landscapes of Podilsk Prydnisteria, amazing monuments of history and architecture, which are powerful factors in the constant influx of domestic and foreign tourists. Peculiarities of economic and geographical situation, recreational and labor resources – factors that contribute to the transformation of NNP «Podilski Tovtry» into an important center of recreation and tourism of Ukraine are considered. A detailed description of the tourist and recreational Satanic node and its functional use is given: medical and health, excursion-tourist and cultural-cognitive. The resort and recreational establishments of sanatorium type of Gorodotsky, Kamyanets-Podilsky and Chemerovetsky districts are analyzed. The hotel chain of Kamianets-Podilskyi is characterized. A description of the current state and development of road, rail and air transport, which provide external and internal freight and passenger traffic in the National Nature Park. The importance of using historical and cultural objects on the territory of National Nature Park «Podilsky Tovtry» as important tourist and recreational resources of the research territory is characterized. The problems that hinder the development of tourism in the region are analyzed. Based on scientific research, the author proposes the main directions for improving the tourist and recreational economy of the region and proposals for optimizing the tourist and recreational complex of NNP «Podilski Tovtry».

Key words: tourist and recreational resources, tourist potential of the region, tourism, National Nature Park «Podilsky Tovtry», Kamyanets-Podilsky, resort and recreational establishments, tourist infrastructure, tourist and recreational complex.

Під туристично-рекреаційними ресурсами розуміються об'єкти, явища чи процеси природного, антропогенного або змішаного походження, властивості яких можуть безпосередньо задовольнити потреби людей у відпочинку та змістовному проведенні дозвілля. Особливою рисою туристично-рекреаційних ресурсів є здатність змушувати людей, які хочуть залучитися до їх використання з метою відпочинку, долати певні відстані. Довжина цієї відстані прямо пропорційно залежить від цінності самих ресурсів, стану інфраструктури туристичного та загального користування та іміджу місця призначення [2; 11-13].

Не всі природні об'єкти та об'єкти антропогенного походження можуть використовуватись як ресурси для розвитку рекреації і туризму. Для того, щоб примусити людей долати певні відстані з метою залучення до їх користування, вони повинні мати такі властивості: лікувально-оздоровчу значущість (мінеральні води Сатанова, сприятливий мікроклімат Придністер'я); унікальність (Товтровий кряж, Смотрицький каньйон); історичну, духовну та художню цінність (Старий замок, Кафедральний костел, Хрестовоздвиженська церква у Кам'янці-Подільському, Бакотський скельний монастир, синагога у Сатанові, староєврейські кладовища); оригінальність (фестивалі «Остання столиця», «Тегга Негоіса», «Острів скарбів», фестиваль повітроплавання «Золота омега»), естетичну привабливість (будинки Старого міста у Кам'янці-Подільському, дендропарки, ботанічні сади).

Деякі дослідники до туристично-рекреаційних ресурсів відносять також матеріально-технічну базу, трудові, управлінські ресурси, транспорт, комунікації, фінансові, інформаційні, інноваційні та інші ресурси. Але поки що вищеперераховані об'єкти не володіють (або дуже рідко володіють) вищеперерахованими властивостями, тож дуже рідко самі по собі можуть приваблювати туристів.

Розвиток різних видів рекреаційної діяльності, що покликаний насамперед потребами людей у відпочинку, найбільш доцільний в тих районах, які мають для цього сприятливі рекреаційні ресурси. До таких районів відноситься територія Національного природного парку «Подільські Товтри» із його багатим рекреаційним потенціалом.

Для території НПП «Подільські Товтри» характерні сприятливі умови для формування туристично-рекреаційного комплексу. Подільський край вже здавна завоював популярність у туристів та звичайних відпочиваючих. Вкриті лісами урочища, сприятливий клімат, цілющі лікувальні мінеральні джерела, мальовничі природні ландшафти Подільського Придністер'я, дивовижні пам'ятки архітектури, є потужними чинниками постійного напливу туристів [3].

Територія природного парку належить до тих районів, в яких рекреація може стати одним з головних джерел соціального і економічного розвитку. Особливості економіко-географічного положення, рекреаційні і трудові ресурси, це фактори, які сприяють перетворенню парку у важливий осередок рекреації і туризму України.

Виконання багатофункціональних завдань парку, поєднання охорони природи і відпочинку має бути досягнуто завдяки територіальному розмежуванню одного від іншого. Просторова розмежування режимів

природокористування служить довготривалому процесу охорони природи і створює умови для повноцінного відпочинку [3].

Національний природний парк «Подільські Товтри» має важливу особливість: здатність організувати нові форми використання прихованих ресурсів – пізнавально-естетичних, і тим самим відшкодувати нестачу деяких інших ресурсів відпочинку (море, сухий клімат тощо).

Різномічне і досить активне освоєння природних ресурсів цього регіону протягом століть (і особливо останніх десятиріч – внаслідок науково-технічного прогресу), докорінно змінило їх природну структуру, на окремих ділянках (Нігин, Вербка, Закупне) призвело майже до повного знищення товтрових масивів. Щоб запобігти подальшому нераціональному використанню Товтр, вже сьогодні необхідно введення таких форм господарської діяльності, які б гармонійно вписувалося в їх унікальну природу [1].

Слід зазначити, що надзвичайно сприятливі природно-кліматичні умови, різноманітність ландшафтних територій, цінні джерела мінеральних вод, численні пам'ятки природи, історії і культури ще нераціонально використовуються при організації санаторно-курортного лікування, масового відпочинку і туризму.

Досліджуваний регіон поряд із Кримом, Карпатами і Закарпаттям відноситься до числа найбільш перспективних рекреаційних зон країни.

Особливу цінність і значимість для рекреаційного господарства області складає запас мінеральних вод, що вже сьогодні дає можливість формування ефективного профілакторно-лікувального комплексу на базі мінеральної води типу «Нафтуся» в околицях смт. Сатанова та мінеральних вод з терапевтичними ефектами м. Кам'янця-Подільського.

Значну рекреаційну цінність складають лісові масиви. Поряд з ріками та іншими водними акваторіями їм відводиться основна роль в організації короткочасного відпочинку населення.

Важливим чинником розвитку природного парку, як туристично-рекреаційного комплексу є близькість до великого міста Кам'янець-Подільський, населення якого потребує місць здорового відпочинку, високий рівень сільськогосподарського освоєння оточуючої парк території; потреба у збереженні окремих ділянок природи та зазначених їх об'єктів.

Порівняно невелика відстань від міст Хмельницький та Чернівці збільшуватиме можливість короткочасного багатолюдного відвідання відпочиваючими парку. Зростатиме необхідність організації короткочасного відпочинку з розширенням його екскурсійно-пізнавального елементу

Сьогодні рекреаційне освоєння Подільських Товтр розвивається стихійно: формуються Кам'янець-Подільський та Сатанівський рекреаційні вузли; в

Чемеровецькому районі – ареали короткострокового відпочинку (приміського) та довгострокового відпочинку (місцевого та міжрайонного значення). Мережа оздоровчих установ розвинута недостатньо, для організації відпочинку використовуються пристосовані будівлі.

Досить перспективним для туристично-рекреаційного використання є наявність Сатанівського рекреаційного вузла. На його прикладі розглянемо перспективи розвитку туристично-рекреаційних ресурсів.

В умовах Сатанівського вузла, завдяки особливим природним умовам та ресурсам, ландшафтній структурі та активному рекреаційному освоєнню з останнє десятиріччя, визначився характер його функціонального використання – лікувально-оздоровчий, екскурсійно-туристичний та культурно-пізнавальний. Найбільш сприятливі для рекреаційного використання в його межах є: заплава і надзаплавна тераса річки Збруч, міжрядові сідловини, товтрові гряди, схили товтр та їх вершини.

Сучасне використання заплави і надзапавної тераси річки Збруч (загальна ширина 30-40 м, які складені суглинистим алювієм з лучною рослинністю на лучних чорноземах) використовуються інтенсивно для короткочасного відпочинку, «дикого» туризму, прийняття аеро- т геліован, прогулянок вздовж штучного озера. У межах заплави створено три ставки, з яких найбільший (створений у 1984 р.) довжиною 650 м., завширшки – 20-25 м., глибиною 2-2,5 м, влітку прогрівається до 26-28°C, рівень води на 1-1,5 м вищий ніж у річці Збруч, від неї відокремлений насипною дамбою висотою до 2 м.

Ставок успішно використовується рекреантами для купання та прогулянок на водних велосипедах, дамба – на якій є декілька видових точок чудового краєвиду – використовується для теренкуру. Берег ставка, за рахунок невеликої ширини (1-1,5 м) та великої крутизни (30-35 °C) для геліован практично не використовується. Інші ставки, як рекреаційні об'єкти мають невелике значення і використовуються для рибальства. Річка Збруч, з рахунок невеликої глибини (1-1,5 м), швидкої течії на перекатах (1-2 м/сек.) та крутих уривистих берегів, для купання не використовується. Тут зосереджено (на протязі 1,5 км) 8 рибальських стоянок.

Негативний аспект неорганізованого відпочинку та «дикого» туризму проявляється в тому, що територія активно витоптується рекреантами (3-4 ступінь дигресії трав'яного покриву), у зв'язку із чим, лісостепові угруповання поступово замінюються на степові. Крім цього, на цій території багато кострищ, звалищ, сміття, випасається худоба.

Міжрядові сідловини складені лесовидними суглинками, схили яких частково вкриті дубово-грабовими насадженнями на опідзолених чорноземах. Сідловини інтенсивно забудовуються. На одному з їх схилів збудований

санаторій «Збруч». Днище сідловин заасфальтовується у ході рекреаційного освоєння. Влітку тут створюється несприятливий мікроклімат з рахунок сильного нагрівання підстилаючої поверхні. Схили улоговин частково засаджені екзотами (туя, срібляст ялина, срібляст тополя і т.п.).

На Товтровій гряді в районі Сатанова, найбільш інтенсивно використовується її пологий (до 18°) схил для бальнеологічного лікування. Так, на північно-західному схилі товтри Іванковецької збудовані санаторій «Товтри», турбаза «Джерельце» та бальнеопавільйон. Схили товтр покриті розрідженими дубово-грабовими насадженнями [1].

У трав'яному покриві переважають рослини стійкі до витоптування (подорожник, щавель кінський, полин). Схили використовуються для бальнеологічного лікування, терренкуру, пішохідних прогулянок у лісі, тут розташовані ігрові площадки для дітей. Круті схили товтр та вершини мають низьку рекреаційну оцінку. Їх використання можливе для пішохідних прогулянок та спортивного туризму.

На окремих ділянках виражений негативний вплив на рекреаційні ресурси в межах Сатанівського рекреаційного вузла, необхідно проведення таких заходів:

- в межах заплави – обмежити випас худоби; провести очищення та поглиблення ставків; провести насадження вологолюбних рослин (верба плакуча, вільх чорна) з метою запобігання розмиву берегу річки; прокласти зручну під'їзну дорогу до свердловин мінеральної води; створити намівні піщані пляжі у районі великого ставка та ігрові площадки для дітей;

- в межах міжгрядових сідловин – зменшити площу асфальтового покриття, змінивши на газони; збільшити насадження деревних порід з розлогою кроною для оптимізації мікроклімату; створити кільцевий туристично-прогулянковий маршрут;

- в межах Товтрової гряди – врахувати специфіку лесовидних суглинків при проведенні комунікаційних та будівельних робіт (високий ступінь просідання та розмиву); відновити трав'яний покрив та підлісок; припинити забруднення ґрунту антропогенними відходами; можливе прокладання нових прогулянкових маршрутів та спорудження корпусів санаторію.

- Отже, територію НПП «Подільські Товтри» можна використовувати з рекреаційною метою протягом усього року. Основні можливі тут види рекреаційної діяльності: туризм і спорт (масовий пішохідний, автомобільний і кінний туризм, спортивний пішохідний туризм, масовий лижний туризм і спорт); загальнооздоровчий відпочинок (пішохідні прогулянки, спортивні ігри, екскурсії, лижні прогулянки) любительські промисли (збір грибів, рибальство,

мисливство); кліматичне і бальнеологічне лікування; пізнавально-культурний (екскурсії) [3].

Регіон, завдяки своїм рекреаційним ресурсам, зокрема родовищам мінеральних вод, має усі потрібні передумови для оздоровлення рекреантів та може зайняти гідне місце у європейському та світовому туристичному співтоваристві.

У Городоцькому районі виділяється Сатанівський рекреаційний комплекс, в якому на базі мінеральної води типу «Нафтуса» сформована курортна зона. В санаторно-лікувальному комплексі «Перлина Поділля» створені всі умови для зручного та повноцінного відпочинку.

Багата територія курорту на природні, історичні та унікальні археологічні пам'ятки. Саме від санаторію «Перлина Поділля» йде шлях по екологічній стежці до печери «Монаха відлюдника», на гору Липінську, до джерела Донни Бейжі та на городище-святилище Богіт Х-ХІІІ ст., де і стояв всесвітньо відомий Збруцький ідол (Світовид) – божество східних слов'ян. Сьогодні це пам'ятка культури світового рівня, куда до цієї пори приїжджають язичники з усього світу. Відпочиваючим пропонуються екскурсії до місцевих архітектурних пам'яток Сатанова: замок ХІV-ХІVІ ст., синагога 1532р., міська брама 1724 р., Свято-Троїцький монастир 1654 р. та ін.

Кожен рекреант може приємно відпочити у більярдній та сауні з лікувально-оздоровчими процедурами. У вільний час відпочиваючі мають можливість оздоровитись у багатофункціональному тренажерному залі, а також гарно провести час на тенісному корті санаторію. Поряд із санаторієм протікає р. Збруч, саме тут можуть гарно провести час любителі риболовлі.

Також у Сатанові розташований готельно-оздоровчий комплекс «Аква Віта» (Жива Вода). Даний заклад пропонує широкий спектр різноманітних лікувально-оздоровчих процедур, які є можливими за рахунок сучасного обладнання та кваліфікованого медичного персоналу. Та найбільшим багатством поряд з унікальними ландшафтами, скелями, печерами, ріками, водоспадами, являється Збручанська мінеральна вода, яка принесла Сатанову світову славу. Також смт Сатанів багате архітектурними пам'ятками ХV-ХVІІІ століття, які сприяють духовному відпочинку рекреантів.

У санаторії «Збруч» до послуг відпочиваючих двомісні зручні номери з усіма комунальними зручностями, телевізором та телефоном, двомісні кімнати підвищеної комфортності, двомісні, та одномісні люкси, їдальня.

На території санаторної зони є клуб, бібліотеки, бари, кафе, перукарні, манікюрні та педикюрні зали. В клубі проводяться танцювальні вечори, приїжджають з концертними програмами різні танцювальні та естрадні

колективи. Для відпочиваючих організуються пішохідні прогулянки за місцевими маршрутами на яких вони взнають історію нашого краю.

Організуються екскурсійні поїздки в м. Почаїв, м. Кам'янець-Подільський, с. Кривче та до найдешевшого речового ринку України – м. Хмельницького. Любителі риболовлі можуть відпочити на штучному ставку річки Збруч. Для автомобілістів передбачені добре облаштовані автостоянки.

Бальнеологічний санаторій «Товтри» розташований на березі р. Збруч, в 5 км від селища міського типу Сатанів. Відпочиваючі розміщуються в 7-поверховому та малому спальних корпусах, які збудовані в сучасному стилі, в окремих номерах на 2 особи, з усіма зручностями. Номери обладнані душевою кабіною, санвузлом. На території санаторію розташована їдальня (на 500 місць), кіноконцертний зал (на 400 місць), бібліотека. Відпочиваючі можуть відвідати сауну та басейн. Любителі рибалки можуть відпочити за улюбленою справою на штучному ставку р. Збруч. Крім відпочинку в даному закладі пропонують ряд лікувально-оздоровчих послуг.

Бальнеологічний санаторій спеціалізується на лікуванні захворювань печінки і жовчного міхура, жовчовивідних шляхів, нирок та сечовидільної системи, підшлункової залози, шлунково-кишкового тракту, обміну речовин.

Санаторій-профілакторій «Берізка» розташований також у Сатанові. Спеціалізується він на лікуванні серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату.

На території Городоцького району крім санаторіїв розташовані чотири бази відпочинку. А саме: база відпочинку «Зв'язківець Чернігівщини» – оздоровчий заклад сезонного типу; база відпочинку «Джерельце» – оздоровчий заклад сезонного типу; база відпочинку Інституту землеустрою – оздоровчий заклад сезонного типу; база відпочинку «Медобори» сезонного типу.

В Кам'янець-Подільському районі знаходяться сім комплексів, які використовуються для оздоровлення та відпочинку: в смт. Стара Ушиця дитячий санаторій «Дністер»; в с.Привороття-2 профілакторій «Лісова пісня»; у с. Врублівці дитячий оздоровчий табір «Чайка»; в с. Рогізна «Будинок рибалки»; в с. Голосків спортбаза; в с.Устя база відпочинку; в с. Ісаківці дитячий оздоровчий табір «Надія». В літній період на базі загальноосвітніх шкіл організуються оздоровчі табори школярів на 300-400 місць.

В місті Кам'янці-Подільському знаходяться чотири оздоровчі заклади: пансіонат з лікуванням «Поділля», дитячий санаторій, «Фільварки – Центр», міський «Центр здоров'я».

Значною популярністю користується профілакторій «Лісова пісня» (с. Привороття), який розташований недалеко від Кам'янця-Подільського

розташований. Санаторій приймає дітей віком від 14 до 17 років, та спеціалізується в основному на лікуванні опорно-рухового апарату.

Цей санаторій умовно поділений на «верхній» та «нижній». Для «нижнього» характерні дерев'яні будиночки, в яких діти живуть по 3-4. Для «верхнього» характерні кращі умови.

В Чемеровецькому районі знаходяться три комплекси, які використовуються для відпочинку: в с. Бондарівка база відпочинку та студентський оздоровчий табір; в с. Романівка база відпочинку; в с. Жабинці база відпочинку. Окрім того, в с. Красноставці діє сезонний оздоровчий дитячий табір на базі середньої школи.

В районі дослідження готельне господарство розвинуте на різних рівнях у різних частинах НПП «Подільські Товтри». Найбільше скупчення закладів готельного типу у місті Кам'янці-Подільському. Це готельні комплекси: «4 сезони», «Пілігрим», «Фільварки-центр», «Тарас Бульба», «Гетьман», «Садиба», «7 днів», «Клеопатра», «Ксенія», «Гала-готель», «Крейцер».

Розвиток туристичної мережі природного парку базується на використанні наявних туристичних ресурсів, до складу яких крім природних комплексів віднесені пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї та сучасні громадські споруди.

На території НПП «Подільські Товтри» розташовано 302 історико-культурні об'єкти: Городоцький район – 12 об'єктів; Чемеровецький – 27 об'єктів; Кам'янець-Подільський район – 63 об'єкти; м. Кам'янець-Подільський – 200 об'єктів.

Наявні історико-культурні об'єкти, ще не в повній мірі використовуються у туристичній діяльності. Значна їх кількість має відносну цінність для туризму, інші потребують реставраційно-відновлювальних робіт і проведення підготовчих робіт для експозиції. Основна, найбільш цінна група пам'яток історії і архітектури розташована в межах Кам'янець-Подільського національного історико-архітектурного заповідника.

Туристичний і пізнавальний інтерес можуть викликати пам'ятні об'єкти, розташовані в інших частинах природного парку. Наприклад, замок XIII ст. в с. Жванець, замок XIV-XVI ст. в с. Рихта, скельний монастир в с. Бакота, замки, костьоли, палаци – в селах Жванець, Китайгород, Панівці, церкви та громадські будівлі різних періодів, розташовані практично по всій території парку. Але за цінністю споруд, кількістю відвідань, розташуванням головною групою історичних об'єктів залишаються споруди національного історико-культурного заповідника в м. Кам'янці-Подільському.

Зовнішні та внутрішні вантажні та пасажирські перевезення на території національного природного парку здійснюється: автомобільним, залізничним та повітряним транспортом.

Провідне місце у забезпеченні пасажирських перевезень в межах парку належить автомобільному транспорту, який використовує мережу автошляхів різного класу.

Магістральні автошляхи загальнодержавного значення: Васильковичі-Порубне (через Хмельницький, Чернівці); Кам'янець-Подільський-Івано-Франківськ (через Чортків); Ярмолинці-Кам'янець-Подільський-Стара Ушиця.

Обласного (регіонального) значення: Могилів-Подільський-Делятин; Ярмолинці-Гусятин; Білогір'я-Стара Ушиця. Існуюча мережа та густота автошляхів задовольняє туристичні, культурно-побутові, адміністративно-господарські потреби.

В межах Кам'янець-Подільського адміністративного району (в межах природного парку) діють такі залізничні станції та пункти зупинки:

– дільнична станція I класу – Кам'янець-Подільський, яка має 18 під'їзних колій, обладнана сортувальною зоною, вантажним двором, обслуговуючим транспортно-експедиційним підприємством.

– проміжна станція IV класу – Нігин, під'їзних колій немає.

– проміжна станція IV класу – Гуменці, під'їзних колій немає.

– пункти зупинки – Мукша і Велика Слобідка.

Основні перевезення виконуються від ст. Кам'янець-Подільський на основі 4-х пар поїздів далекого слідування і 7 пар місцевого значення.

Північну частину Чемеровецького району перетинає одноколійна залізнична лінія Ярмолинці – Гусятин протяжністю в межах району 22 км, а на південно-західній окраїні району – залізнична лінія Хмельницький- Кам'янець-Подільський з залізничною станцією Закупне.

В східній частині м. Кам'янець-Подільський розташований аеропорт класу «Д» з двома ґрунтовими злітно-посадочними смугами. В період достатнього пасажирського потоку місто мало повітряні сполучення із містами: Миколаїв, Вінниця, Івано-Франківськ, Кіровоград, Луцьк, Одеса, Рівне, Тернопіль, Херсон, Хмельницький, Чернівці. При зростанні пасажирських перевезень міський аеропорт має можливості для їх задоволення, а при необхідності підвищити свої технічні характеристики шляхом реконструкції.

В північному напрямку від смт Чемерівці розташований другий аеропорт з ґрунтовою злітно-посадочною смугою, який розрахований на прийом легких літаків місцевих повітряних ліній. Зазначені аеропорти можуть використовуватись літаками, які приймають участь в сільськогосподарських роботах.

В усіх середніх і великих селах досліджуваної території є 2-3 магазини, клубні установи, поштові відділення, фельдшерсько-акушерські пункти, культові споруди.

Виходячи із дослідження природних та історико-культурних рекреаційних ресурсів НПП «Подільські Товтри», можна запропонувати такі основні напрямки для покращення його туристично-рекреаційного господарства: – забезпечення державної підтримки рекреації і зокрема туризму в регіоні; – просування туризму в райони із низьким його розвитком, але із значним рекреаційним потенціалом; – удосконалення матеріально-технічної бази рекреації в регіоні; – здійснення заходів щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини та народних промислів і збереження самобутності регіону; – залучення якнайбільшої кількості рекреантів в регіон; – збільшення кількості грошових, в т.ч. валютних, надходжень; – збереження чистоти довкілля та охорона рекреаційних ресурсів; – формування сучасної інформаційно-рекламної служби; – заохочення регіонального патріотизму; – розробка спеціальних рекреаційних програм для інвалідів та малозабезпечених верств населення;

Основним напрямом рекреаційної галузі на території НПП «Подільські Товтри» має бути формування регіонального рекреаційного комплексу, здатного задовольняти потреби населення регіону в санаторно-курортному лікуванні, відпочинку та туризмі, формування ринку конкурентоспроможних на міжнародному рівні рекреаційних послуг на основі ефективного використання наявних природних та культурно-історичних ресурсів регіону спільно зі збереженням екологічної чистоти середовища та забезпечення комплексного розвитку території. Тому, виходячи із цього, основними завданнями туристично-рекреаційного комплексу НПП «Подільські Товтри» на сьогодні повинні бути: – розвиток курортів Сатанова; – проведення організаційних заходів щодо рекреаційної діяльності в Національному природному парку «Подільські Товтри» та в інших об'єктах природно-заповідного фонду регіону, а також їх матеріально-технічного забезпечення; – створення туристичного центру міжнародного значення на базі Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» та Національного природного парку «Подільські Товтри»; – реставрація, ремонт та відновлення численних культурно-історичних пам'яток, а також народних ремесел і традицій; – розвиток матеріально-технічної бази рекреації в регіоні; – облаштування печер в басейні річки Дністер з метою залучення для рекреації; – налагодження інформаційно-маркетингової служби; – проведення робіт на удосконаленню кадрового забезпечення.

Створення матеріально-технічної бази рекреації та туризму, формування туристичної інфраструктури, організація туристичного сектору не може проходити без залучення інвестицій, вкладання яких також в суміжні із туризмом галузі веде до покращання обслуговування відпочиваючих. Враховуючи важку економічну ситуацію, відсутність засобів державного бюджету та забезпечуючи максимально дешеві лікувальні послуги для громадян нашої країни, можна вважати доцільним залучення в регіон різноманітних інвесторів, засобів благочинних фондів, місцевих бюджетів, підписання лізингових контрактів, враховуючи при цьому та ставлячи на перший план інтереси регіону [2, 3].

Однією із проблем, що гальмує розвиток туризму в регіоні, є погана інформованість клієнтів, інвесторів та інших зацікавлених осіб про рекреаційний потенціал регіону. Тому формування комплексної бази даних, паспортизація рекреаційних об'єктів, випуск сучасної рекламної продукції, проведення конференцій, семінарів, відкриття представництв в країні та за кордоном чекає свого вирішення.

Варто зазначити, що прискорення темпів використання рекреаційного потенціалу регіону може привести і до небажаних наслідків (перевантаженості відпочиваючими або об'єктами розміщення, неузгодженості між попитом та пропозицією, посилення територіальних диспропорцій, екологічних проблем і т.д.). Такій ситуації може завадити чіткий механізм державного регулювання використання ресурсної бази що передбачає: встановлення науково обґрунтованих норм допустимої місткості рекреаційних об'єктів, проведення комплексної оцінки ландшафтів, чіткого функціонального зонування території, де б передбачалися резервні, заповідні ділянки, території різного призначення, введення плати за користування деякими видами рекреаційних ресурсів [3].

Важливим засобом підвищення туристичної цінності регіону є створення властивого лише йому, своєрідного іміджу, заснованого на привабливих символах регіону. Беручи до уваги те, що в даному регіоні переважає сільська система розселення із наявністю великої кількості малих міст, які мають значний культурно-історичний потенціал, варто якраз на цьому зробити акцент для туристичного розвитку. Отже, НПП «Подільські Товтри», в загальнодержавному рекреаційному комплексі може предстати як регіон розвинутого сільського, екологічного, релігійного, оздоровчого та пізнавального туризму на базі багатої історико-культурної спадщини. Особливе місце повинна зайняти мережа історико-культурних територій. В першу чергу до них належать старовинне місто Кам'янець-Подільський.

Щоб реалізувати запити значної частини населення низької та середньої забезпеченості, необхідно створювати рекреаційні системи усіх видів на базі

природних ресурсів якраз свого регіону. Крім того, важливим є розвиток соціального туризму, який надає можливості все більшій частині населення бути залученими до туристичного процесу. Соціальний туризм характеризується залученням різних соціальних організацій (пенсійні, благодійні фонди, профспілки) та фінансової підтримки (кредити із низькими процентними ставками, субсидії, податкові пільги).

Згідно дослідження запропоновано такі пропозиції з оптимізації туристично-рекреаційного комплексу НПП «Подільські Товтри»:

1. Створення регіонального координаційного органу з питань організації відпочинку та раціонального використання наявних рекреаційних ресурсів для об'єднання зусиль місцевих та відомчих органів з метою задоволення потреб населення у відпочинку, створенню та удосконаленню інфраструктури, використанню матеріально-технічних та трудових ресурсів, забезпеченню кадрами, а також формуванню служб, які забезпечують постачання закладів продуктами харчування, водо- та енергією, забезпеченням транспортом.

2. Створення сприятливої інвестиційної привабливості щодо залучення інвестицій для розширення об'ємів задоволення потреб населення регіону в місцях відпочинку. У зв'язку із обмеженими можливостями бюджетного виділення засобів на будівництво закладів відпочинку потрібно виявити нові джерела надходження цих ресурсів, створювати альтернативні види та форми відпочинку.

3. Здійснення ефективних заходів з охорони та покращення стану природних рекреаційних ресурсів. Важливою умовою вирішення цього питання є: визначення потреб населення в рекреаційних територіях і закладах, дослідження впливу різних закладів відпочинку, видів рекреаційної діяльності на стан ресурсів. Проблема збереження природних рекреаційних ресурсів тісно пов'язана із необхідністю організації системи особливо охоронних територій, що мають рекреаційне значення.

4. Розробка програми науково дослідних робіт з проблем підвищення ефективності організації рекреації. Важливе значення має процес дослідження та проектування територіальної організації рекреації як безперервне удосконалення рекреаційної діяльності. Тому потрібно звернути особливу увагу на розробку комплексної програми розвитку рекреаційного комплексу регіону [3, 4].

Позитивною умовою розвитку туризму і екскурсій в НПП є транспортні магістралі та дороги різних рівнів: залізнична магістраль Схід-Захід, розгалужена мережа автомобільних шляхів; перспективна швидкісна автомагістраль Західна Європа – Київ, наявність аеропортів в м. Хмельницькому та Кам'янець-Подільському.

Оцінка рекреаційних ресурсів дали можливість виявити різноманітні за ступенем сприятливості природні компоненти та історико-культурні об'єкти на території Національного природного парку «Подільські Товтри». Проведена оцінка туристично-рекреаційних ресурсів НПП «Подільські Товтри» є першим кроком на шляху вивчення багатоаспектних проблем розвитку регіонального господарського комплексу та його складової частини – рекреаційно-туристичного.

Список використаних джерел

1. Природа Хмельницької області / За ред. Геренчука К.І. – Львів : Вища школа, 1980. – с. 152.
2. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства: навчальний посібник / Н.О. Алешугіна, О.В. Барановська, М.О. Барановський, О.О. Зеленська, І.В. Смаль, І.М. Філоненко. – Чернігів : Вид-во ЧНТУ. – 492 с.
3. Стафійчук В.І. Рекреалогія. Навчальний посібник. – К. : Альтерпрес, 2006. – 264 с.: картосхеми.
4. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

CESTOVNÝ RUCH NA ÚZEMÍ NÁRODNÉHO PARKU NÍZKE TATRY – ZÁKLADNÉ PREDPOKLADY

Vladimír Čech¹, Bohuslava Gregorová²

vladimir.cech@unipo.sk@unipo.sk, bohuslava.gregorova@umb.sk

¹Prešovská univerzita, Prešov, Slovenská republika;

²Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, Slovenská republika

Abstract: The Low Tatras National Park was established in 1978 as the third national park in Slovakia. Due to its area, together with the protection zone, it represents the largest large-scale protected area in Slovakia. The aim of the paper is to briefly characterize the basic assumptions and the degree of development of tourism in the Low Tatras National Park as well as to analyze its physico-geographical structure.

Key words: Low Tatras, national park, tourism, physico-geographical analysis

Úvod

Národný park Nízke Tatry vznikol roku 1978 ako v poradí tretí národný park na Slovensku. Svojou rozlohou, spolu s ochranným pásmom predstavuje najväčšie veľkoplošné chránené územie na Slovensku. Nízke Tatry sú najrozsiahlejším vysokým pohorím Západných Karpát a druhým najvyšším pohorím Slovenska. Predstavujú nesmierne bohatstvo prírodných krás a prírodných zdrojov. Tie človek

odpradávná využíval a jeho aktivity ako baníctvo, uhliarstvo, hutníctvo, pastierstvo, salašníctvo či lesníctvo historicky formovali krajinu a vtlačili jej charakteristický neopakovateľný ráz. V 20. storočí sa tlak na prírodu ešte zvýšil, najmä v druhej polovici, keď sa intenzívne začal rozvíjať cestovný ruch a budovať rekreačná infraštruktúra. Masová návštevnosť kumulujúca sa v niektorých dolinách a lokalitách podnietila myšlienku ich ochrany s cieľom zachovať prírodné hodnoty pre budúce generácie.

Cieľom príspevku je charakterizovať v stručnej podobe základné predpoklady a mieru rozvoja cestovného ruchu na území Národného parku Nízke Tatry ako aj analyzovať jeho fyzickogeografickú štruktúru.

Poloha a fyzickogeografická analýza

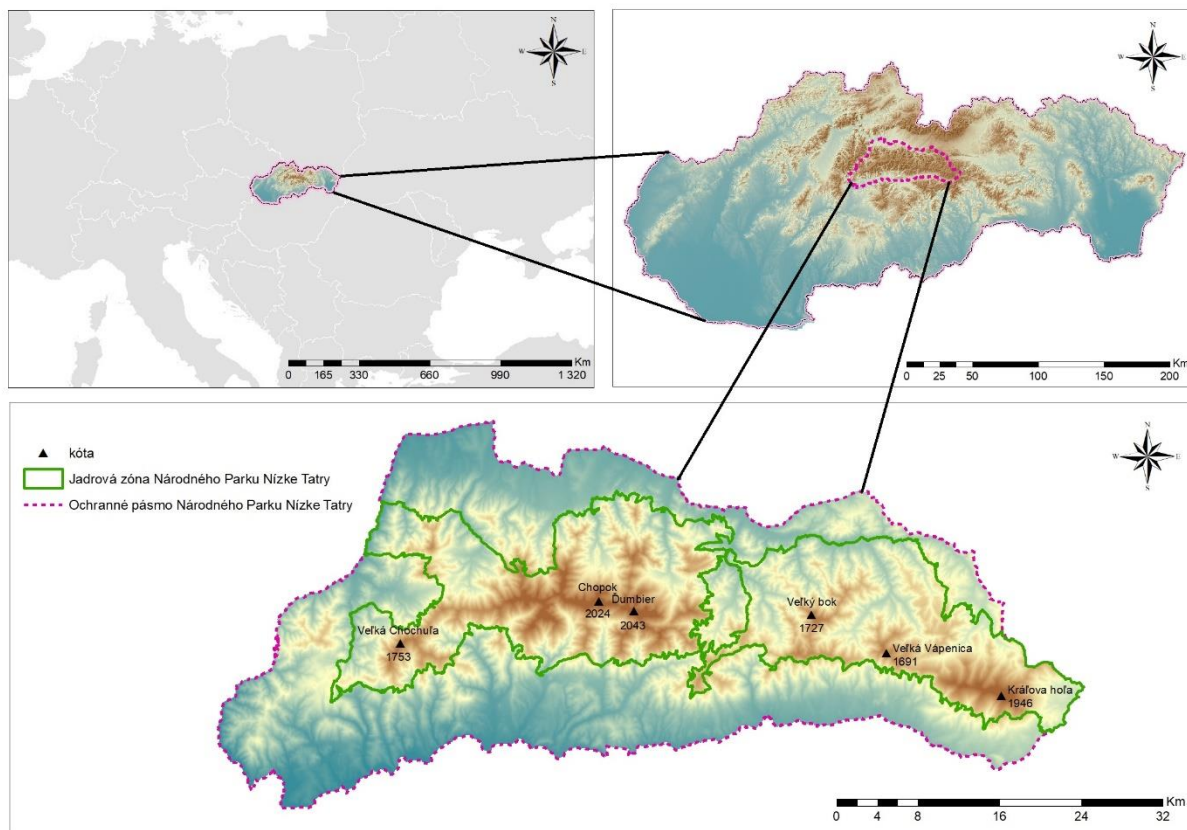
Národný park bol vyhlásený nariadením vlády SSR č.119/1978 zo dňa 14.6.1978. Nariadením vlády SR č. 182/1997 Z.z. zo dňa 17. júna 1997 boli upravené a novelizované hranice národného parku a jeho ochranného pásma. Sídlo správy národného parku je v Banskej Bystrici. Rozloha vlastného územia národného parku je 72 842 ha, ochranné pásmo má 110 162 ha.

Nízke Tatry predstavujú výraznú horskú bariéru, ležiacu približne v strede stredného Slovenska (Obr. 1). Národný park spolu s ochranným pásmom administratívne zasahuje do Žilinského, Banskobystrického a Prešovského kraja, do piatich okresov: Ružomberok, Liptovský Mikuláš, Poprad, Brezno a Banská Bystrica a do katastrálnych území 88 obcí. Národný park s ochranným pásmom zaberá takmer celé Nízke Tatry a väčšiu časť Starohorských vrchov. Okrajovo zasahuje do Kozích chrbtov, Liptovskej kotliny, Spišsko-gemerského krasu a Horehronského podolia. Na západe hraničí s národným parkom Veľká Fatra, na V a JV s národnými parkami Slovenský raj a Muránska planina.

Národný park má pomerne komplikovanú geologickú stavbu. Západná (ďumbierska) časť národného parku patrí k jadrovým pohoriam Centrálnych Západných Karpát, východná (kráľovohoľská) k veporskému pásmu. Rozhranie medzi nimi tvorí sedlo Čertovica (tzv. čertovická línia). V ďumbierskej časti kryštallické jadro (tatrikum) vystupuje na povrch najmä v hrebeňovej a južnej časti územia. Je tvorené prvohornými vyvretými a metamorfovanými horninami – najmä granitmi, granodioritmi (žuly ďumbierskeho a prašivského typu), rulami, svormi, fylitmi a amfibolitmi. Druhohorné obaly, tvorené usadenými horninami vystupujú na povrch najmä v severnej časti ďumbierskych Nízkyh Tatier. Veporské pásmo v kráľovohoľskej časti Nízkyh Tatier tvoria vyvreté a premenené horniny s prevahou metamorfitov (fylity, svory, ruly a pararuly), ktoré budujú oblasť hlavného hrebeňa. Južne od hlavného hrebeňa sa v Horehronskom podolí vyskytujú treťohorné sedimenty a v oblasti obcí Šumiac a Heľpa sem lokálne z Muránskej

planiny zasahujú vápence a dolomity. Severná časť Kráľovohoľských Nízkyh Tatier má komplikovanú geologickú stavbu, tvorenú viacerými geologicko-tektonickými jednotkami [3, 4].

Obr. 1 Poloha Národného parku Nízke Tatry

Zdroj: vlastné spracovanie

Nízke Tatry predstavujú výraznú horskú bariéru, oddelujúcu v S-J smere horné Považie od Horehronia. V rámci geomorfologického členenia Slovenska [15] je územie súčasťou subprovincie Vnútrohých Západných Karpát a v rámci nich patrí do Fatransko-tatranskej oblasti. Dominantnú časť národného parku tvorí geomorfologický celok Nízke Tatry, s dvoma podcelkami - na západe Ďumbierske Nízke Tatry (geomorfologické časti: Ďumbier, Prašivá, Salatíny, Lúžňanská kotlina, Demänovské vrchy) a na východe Kráľovohoľské Nízke Tatry (s geomorfologickými časťami: Kráľova hoľa, Predná hoľa, Priehyba, Teplická kotlina). Najmä svojim ochranným pásmom zasahuje národný park aj do okolitých geomorfologických celkov: Kozie chrby, Podtatranská kotlina, Starohorské vrchy, Horehronské podolie. Nízke Tatry sú druhým najvyšším pohorím Slovenska. Dĺžka pohoria je približne 80 km, maximálna šírka 30 km. Najvyšším bodom národného parku (Obr. 2) je vrch Ďumbier (2043 m n.m.), najnižšie miesto je v Horehronskom podolí pri Banskej Bystrici (cca 400 m n.m.). Okrem Ďumbiera ešte ďalšie tri vrcholy presahujú hranicu 2000 m n.m.: Štiavnica (2025 m n.m.), Chopok (2024 m n.m.) a Dereše (2004 m

n.m.). Niektorí autori považujú Štiavnicu za skalnaté rebro, vybiehajúce východne z Ďumbiera a nie za samostatný vrchol. Na horninách kryštallického jadra sa vyvinul v najvyšších partiách prevažne hladko modelovaný hôlny georeliéf, s výnimkou oblasti najvyšších vrchov-Ďumbiera, Krupovej hole, Štiavnice, Chopku, Derešov, Chabenca, Kotlísk, Poľany, Skalky a Kráľovej hole, kde najmä na severnej strane sa nachádzajú skalné steny a rebrá, rozčlenené žľabmi s kamennými moriami po obvode. Príčinou je nerovnomerné zaľadnenie severnej a južnej strany Nízkyh Tatier v období glaciálov, ktoré bolo výraznejšie na severnej strane. Činnosťou vysokohorských ľadovcov sa vytvorili ľadovcové kotly (kary), ľadovcové morény a menšie ľadovcové jazerá-plesá. V skupine Ďumbiera bolo v poslednej ľadovej dobe 31 ľadovcových kotlov a 11 ľadovcov [16]. Celkovo bolo na území Nízkyh Tatier v dobe najväčšieho zaľadnenia 16 dolinových a karových ľadovcov [1]. Pestrejší je krasový georeliéf na vápencoch a dolomitoch najmä v severnej časti Ďumbierskyh Nízkyh Tatier. V národnom parku sa vyskytujú naše najdlhšie i najhlbšie jaskynné systémy v priestore strednej časti Demänovskej a Jánskej doliny (podľa Hochmutha [11] sa tu nachádzajú štyri krasové územia: Kras Demänovskej doliny, Kras Krakovej hole a Poludnice, Kras Jánskej doliny a Kras Ohnišť'a). Ide o alochtónny typ krasu s vodnými tokmi prameniáciami na nekrasovom území a pretekajúcimi jaskynnými systémami. V Krase Demänovskej doliny sa nachádza najdlhší jaskynný systém Slovenska – Demänovský jaskynný systém s dĺžkou 40 km (k 31.12.2014). Ide o systém 11 navzájom prepojených jaskýň [2]: Demänovská jaskyňa Slobody, Demänovská ľadová jaskyňa, Demänovská jaskyňa Mieru, Pustá jaskyňa, Demänovská medvedia jaskyňa, Vyvieranie, Jaskyňa trosiek, Údolná jaskyňa, Pavúčia jaskyňa, Jaskyňa pod útesom a Točište 15. Prvé dve sú prístupné verejnosti a patria medzi najnavštevovanejšie na Slovensku. Významné jaskynné systémy sa nachádzajú aj v Krase Jánskej doliny. Najdlhší systém predstavuje Jaskyňa Zlomísk (11 km), známa je Sokolová jaskyňa s dĺžkou 1,5 km a Stanišovské jaskyne: Veľká Stanišovská (3,1 km), Nová Stanišovská (3,2 km) a Malá Stanišovská (872 m). Posledná z nich je turisticky prístupná verejnosti sprievodcovskou speleologickou službou. V Krase Krakovej hole a Poludnice sa nachádzajú najhlbšie jaskynné systémy na Slovensku. Najhlbším jaskynným systémom sú Hipmanove jaskyne (spojené jaskyne Starý hrad a Večná robota) s hĺbkou 495 m a dĺžkou 7,6 km. Známa je aj Javorová priepasť (hĺbka 314 m, dĺžka 2,3 km), Jaskyňa v Záskočí-Na Predných (284 m hĺbka, 5 km dĺžka) a Jaskyňa Slniečného lúča (140 m hĺbka a 500 m dĺžka). V Ďumbierskom vysokohorskom krase na JV svahu Ďumbiera v oblasti Trangošky sa v nadmorskej výške 1520 m n.m nachádza vchod do 20,2 km dlhej a 324 m hlbkej Jaskyne Mŕtvych Netopierov. Jaskyňa je vyvinutá v 14 poschodiach, pričom najväčším podzemným priestorom je na 7. poschodí Bystrický dóm. Jaskyňa je turisticky prístupná verejnosti sprievodcovskou speleologickou službou, pričom

návštevníci majú na výber z troch trás rôznej obtiažnosti. V Kozích chrbtoch je najznámejší Važecký kras so sprístupnenou Važeckou jaskyňou s nálezmi veľkého množstva kostí jaskynného medveďa a dĺžkou 530 m. Jaskyňa už ale leží tesne za hranicou ochranného pásma národného parku. V Horehronskom podolí sa v ochrannom pásme národného parku vyskytuje Bystriansko-valašský kras s verejnou prístupnou 3,5 km dlhou Bystrianskou jaskyňou, ktorej časť sa využíva na speleoterapiu.

Z hľadiska zaradenia do klimatických oblastí [13] 95% rozlohy národného parku je súčasťou chladnej klimatickej oblasti s priemernou júlovou teplotou menšou ako 16°C. V hrebeňových polohách národného parku nad cca 1500 m n.m. je priemerná januárová teplota -7°C až -9°C, priemerná júlová 7 až 11°C. Priemerná ročná teplota v meteorologickej stanici na Chopku v nadmorskej výške 2000 m n.m. je - 1,2°C. Nižšie lesnaté oblasti majú priemernú januárovú teplotu -5°C až -7°C, priemernú júlovú 11 až 16°C. Kotlinové časti ochranného pásma národného parku majú priemerné januárové teploty -3,5°C až -6°C, priemerné júlové 14,5 až 18°C. Vďaka častým inverzným situáciám býva najvyššia amplitúda teplôt práve v kotlinách. Množstvo atmosférických zrážok závisí podobne ako pri teplote od nadmorskej výšky ako aj od polohy voči prevládajúcemu smeru prúdenia vzduchových hmôt. V hrebeňových polohách je priemerný ročný úhrn zrážok 1400 mm, na Chopku je to 1600 mm, v kotlinách je to menej ako 900 mm.

Nízke Tatry predstavujú významnú zásobáreň vôd. Vodné toky na južných svahoch pohoria patria do povodia rieky Hron, severné svahy odvodňuje rieka Váh, resp. jej zdrojníca Čierny Váh. Iba malá najvýchodnejšiu časť pohoria v oblasti Prednej hole patrí do povodia Hornádu. V masíve Kráľovej hole pramenia 4 významné slovenské rieky: Čierny Váh, Hron, Hornád a Hnilec. Po činnosti ľadovcov ostalo v Nízkych Tatrách 7 glaciálnych jazier-plies [12]. Najväčším a najhlbším z nich je Vrbické pleso v Demänovskej doline. Leží v nadmorskej výške 1113 m n.m., je zahradené morénou, má plochu 0,69 ha a hĺbku 4 m. Ostatné plesá sú menšie, väčšinou nestále, v lete obyčajne vysychajú. Veľká časť Nízkych Tatier je vyhlásená za chránenú vodohospodársku oblasť so zdrojmi pitnej vody (pramene a vyvieračky v oblasti Jelenec-Donovaly ako zdroje pitnej vody pre obce v severnej časti Zvolenskej kotliny, v závere Bystrej doliny pre Brezno s okolím, v Demänovskej doline pre oblasť Liptova, v oblasti Liptovskej Teplice pre Poprad a okolie). V oblasti hlbokých geologických zlomov po obvode pohoria vyviera celý rad minerálnych prameňov. Najvýznamnejšie sa nachádzajú v Korytnici a Liptovskom Jáne, kde v minulosti vznikli kúpele. Ďalšie využívané pramene sú napr. v Moštenici, Jasení, Mýte pod Ďumbierom, Jarabej, Beňuši, Bacúchu, Liptovskej Lúžnej, Liptovskej Štiavnici, Ludrovej, Liptovských Sliačoch, Vyšnej Boci, Malužinej.

Obr. 2 Najvyšším bodom národného parku a celých Nízkyh Tatier je Ďumbier-2043 m n.m.

Zdroj: V. Čech

Pôdne pomery národného parku sú pomerne komplikované, odrážajú predovšetkým charakter substrátu a nadmorskú výšku. Na karbonátových horninách v páse od Salatínov cez Demänovské vrchy po západnú časť Kozích chrbtov zaberajú súvislú plochu rendziny, najmä rendziny modálne a kambizeme rendzinové (*Rendzic Leptosols and Eutric Cambisols*), sprievodné litozeme modálne karbonátové (*Rendzic Lithic Leptosols*) na skalnatých galériách. Ostrovčekovite sa v tomto páse vyskytujú aj rendziny kambizemné a organogénne (*leached Rendzic Leptosols and Foli-Rendzic Leptosols*) sprievodne rendziny litozemné (*Rendzic Leptosols*). Súvislejšia plocha rendzín sa nachádza aj v Kráľovohoľskej časti, severne od Kráľovej hole na karbonátovom podklade chočského príkrovu. V oblasti hlavného hrebeňa v smrekovom a kosodrevinovom stupni od Veľkej Chochule po Kráľovu hoľu dominujú podzoly, najmä podzoly kambizemné (*Cambic Podzols*) sprievodné rankre a litozeme (*Leptosols*) a podzoly modálne a humusovo-železité (*Haplic Podzols to Humic Podzols*). Pás podzolov pod smrekovým stupňom, mimo karbonátových hornín, pomerne presne kopíruje pás kyslých až výrazne kyslých kambizemí na severnej a južnej strane pohoria. V bralnatých partiách Ďumbiera, Chopku a najbližšieho okolia sú dominantné na nekarbonátových horninách litozeme modálne silikátové a rankre (*Lithic Leptosols and other nonrendzic Leptosol*). Na nivách väčších vodných tokov sa vyskytujú fluvizeme, v okrajových častiach národného parku dominujú kambizeme [5].

Národný park sa zaraďuje podľa fyto geografického členenia Slovenska [9] do oblasti západokarpatskej flóry (*Carpaticum occidentale*), do obvodu flóry vysokých (centrálnych) Karpát (*Eucarpaticum*) a okresu Nízke Tatry. Časť ochranného pásma na severe patrí do obvodu flóry vnútrokarpatských kotlín (*Intercarpaticum*): okres: Podtatranské kotliny a podokresy: Liptovská kotlina, Spišské kotliny. Flóra národného parku je neobyčajne bohatá a rozmanitá, napr. len v oblasti druhového zastúpenia húb sa udáva ich počet na 1237, čo je druhý najvyšší počet za Bukovskými vrchmi. Za endemity Nízkych Tatier sa pokladajú večernica slovenská (*Hesperus slovacus*) a mach ochyrea tatranská (*Ochyraea tatrensis*). Treťohorným reliktom je zvonček karpatský (*Campanula carpatica*), zvyškom flóry z obdobia ľadových období (glaciálny relik) je napr. dryádka osem lupienková (*Dryas octopetala*). Z ďalších vzácných reliktných druhov a endemických druhov Západných Karpát a Karpát sa v národnom parku vyskytuje stračonôžka tatranská (*Delphinium oxysepalum*), cyklámen fatranský (*Cyclamen fatrense*), klinček lesklý (*Dianthus nitidus*), lomikameň trváci (*Saxifraga wahlenbergii*), lomikameň pozmenený (*Saxifraga mutata*), skalienka ležatá (*Loiseleuria procumbens*) a iné. Vegetáciu národného parku je možné rozdeliť podľa krajinných typov na vegetáciu lesných oblastí, vegetáciu hôľných oblastí a vegetáciu skalných brál. Lesy zaberajú vo vlastnom území národného parku približne 75% jeho rozlohy, v ochrannom pásme 65%. Do druhovej skladby lesa výrazne zasiahol človek, pričom na mnohých plochách došlo k premene na smrekové monokultúry, horná hranica lesa bola umelo znížená valašskou kolonizáciou, podobne zdecimované bolo aj pásmo kosodreviny. Stav lesných porastov je v súčasnosti zlý až alarmujúci. Vplyvom veterných a lykožrútových kalamít a neúmernej nadmernej ťažby, často holorubným spôsobom, ktorá odporuje poslaniu národného parku vznikajú po celom území národného parku rozsiahle bezlesé holiny so všetkými negatívnymi sprievodnými javmi.

Územie národného parku z hľadiska živočíšnych regiónov patrí podľa Čepeláka [6] do provincie Karpaty, oblasti Západné Karpaty, vnútorného obvodu, centrálneho okrsku a nízkotatranského podokrsku. Okrajové časti na severe patria do vonkajšieho obvodu a podtatranského okrsku. Z cicavcov sa vyskytujú všetky veľké šelmy - vlk dravý (*Canis lupus*), medveď hnedý (*Ursus arctos*), rys ostrovid (*Lynx lynx*), mačka divá (*Felis silvestris*). Medveď hnedý dosahuje v Nízkych tatrách najvyššiu populačnú hustotu (cca 100-120 jedincov), spolu s plesnivcom alpínskym je aj v znaku národného parku. Zachovalé vodné toky sú domovom vydry riečnej (*Lutra lutra*), ktorá má na Liptove a Horehroní jadro svojho výskytu na Slovensku. Z drobných cicavcov alpínskeho pásma sa vyskytuje endemit hraboš snežný tatranský (*Microtus nivalis mirhanreini*), hrabáč tatranský (*Pitymys taticus*) a piskor vrchovský (*Sorex alpinus*). V pásme lesa žije reliktná myšovka horská (*Sicista betulina*). V Národnom parku sa vyskytuje cca 100 jedincov kamzíka vrchovského

tatranského (*Rupicapra rupicapra tatrica*). Sú potomstvom 30 jedincov, ktoré boli v Lomnistej doline postupne umelo vypustené z Vysokých a Belianskych Tatier v rokoch 1969-1976. V alpínskom pásme sa vyskytuje svišť vrchovský (*Marmota marmota*). Centrálnu časť pohoria obýva pôvodný druh svišť vrchovský tatranský. Do oblasti Kráľovej hole bol koncom 19. storočia umelo vypustený svišť alpského pôvodu. Súčasná populácia svišťa sa odhaduje na 300-350 kusov. V Nízkych Tatrách sa z poľovnej zveri vyskytuje jeleň lesný (*Cervus elaphus*), ktorého populácia výrazne klesá, srnec lesný (*Capreolus capreolus*) a diviak lesný (*Sus scrofa*). Jaskynné priestory obýva 15 druhov netopierov.

Cestovný ruch na území národného parku

Cestovný ruch sa v Nízkych Tatrách začal rozvíjať pomerne neskoro, na prelome 19. a 20. storočia. Masovú podobu získal v období socializmu, keď sa Nízke Tatry stali súčasťou rekreačného zázemia obyvateľov z Banskej Bystrice. Výstavba rekreačnej infraštruktúry mala dve podoby. Boli to jednak veľkokapacitné zariadenia viazaného cestovného ruchu (Partizán, Stupka, Biotika, Polianka) lokalizované v rodinách sa rekreačných strediskách a potom zariadenia individuálnej chatovej výstavby, ktorými sa zastavali atraktívne „zelené plochy“ do podoby rekreačných osád [8, 10]. Tento proces sa označuje pojmom rekreačná kolonizácia a výrazne sa prejavil v strediskách ako napr. Tále, Krpáčovo alebo Demänovská Dolina či Liptovský Ján. Časť obyvateľov sa v minulosti z podhorských osád vysťahovala do miest (Banská Bystrica, Brezno, Ružomberok), kde pracovali v priemyselných podnikoch. Opustené domy spolu s hospodárskymi budovami sa tak transformovali na chalupy a časť obcí (Bystrá, Mýto pod Ďumbierom, Jarabá, Vyšná Boca) v rámci rekreačnej asimilácie zmenila svoje funkcie na rekreačné [7].

Po roku 1989 sa pod vplyvom socio-ekonomických zmien jednotlivé objekty hromadnej rekreácie transformovali a prešli z vlastníctva štátnych podnikov do súkromných rúk.

Z prírodných prvkov za najvýznamnejšie determinanty potenciálu považujeme reliéf, lesnatosť a klimatické pomery územia. V podmienkach vysokých vysočín [16] resp. vysokých pohorí [14], ku ktorým Nízke Tatry z hľadiska výškového rozpätia územia Slovenska zaraďujeme, je takéto určenie determinujúcich činiteľov pochopiteľné. Z hľadiska antropogénnych činiteľov za významné považujeme kvalitu infraštruktúry i supraštruktúry a rekreačnú vybavenosť stredísk.

Vysoký potenciál z hľadiska cestovného ruchu majú jaskyne. Tie vznikajú eróznou činnosťou v podzemí vo vápencových súvrstviach. Nízke Tatry sú na jaskyne veľmi bohaté, sprístupnené sa nachádzajú v Demänovskej (Demänovská ľadová jaskyňa, Demänovská jaskyňa slobody), Jánskej doline (Malá Stanišovská

jaskyňa), vo vysokohorskom krase Ďumbiera (Jaskyňa mŕtvych netopierov) a v Horehronskom podolí (Bystrianska jaskyňa).

Minerálne pramene vyvierajú až v 33 obciach (najviac v Liptovskej Osade – 13), ale ich teplota, ktorá sa pohybuje prevažne do 15 °C a výdatnosť (menej ako 5 l.s⁻¹) ich nepredurčuje k intenzívnemu využívaniu z hľadiska cestovného ruchu. Výnimku tvoria v tomto prípade Liptovský Ján, v ktorom teplota prameňov dosahuje 27 – 28 °C, preto tu vzniklo termálne kúpalisko a kúpele, ako aj Brusno, kde sa teplota 8 prameňov pohybuje v rozmedzí 14 – 26 °C (Liečebný dom Poľana). Ďalšie kúpele sa nachádzali v Železnom, dnes tu je už len detská ozdravovňa a v Korytnici, kde kúpele zanikli v roku 2002.

Obr. 3 Demänovská jaskyňa Slobody je najviac navštevovanou v národnom parku

Zdroj: M. Kudla

Z hľadiska kvality, kvantity a manažmentu je infraštruktúra a supraštruktúra cestovného ruchu v Nízkych Tatrách značne rozdielna. Táto diferencovanosť sa prejavuje nielen na úrovni obcí, ale aj na úrovni rekreačných stredísk v rámci obce.

Celkovo sa v roku 2020 v Nízkych Tatrách nachádzalo takmer 250 ubytovacích zariadení, ktoré spolu disponovali viac ako 10 500 lôžkami. Absolútne najrozvinutejšou rekreačnou obcou v tomto smere je Demänovská Dolina, v ktorej boli vybudované mnohé hotely, napr. Hotel Grand****, Wellness hotel Chopok****, Hotel Tri studničky****, Junior***, Repiská***, Družba***, FIM***, Ostredok*** atď., penzióny ako Slovakotour, apartmánové domy (Záhradky, Biela púť), chaty –

Björnson, Mikulášska chata, Chata Kožiar a pod. V Demänovskej doline je lokovaných takmer 2 800 lôžok (Štatistický úrad SR, pracovisko Banská Bystrica).

Viac ako 20 veľkokapacitných ubytovacích zariadení bolo vystavaných v Demänovskej Doline, Liptovskom Jáne a Ružomberku. Viac ako 200 lôžok sa nachádza až v desiatich rekreačných obciach Nízkych Tatier, ktorý sú Brusno, Dolná Lehota, Horná Lehota, Bystrá, Mýto pod Ďumbierom, Brezno, Vyšná Boca, Ružomberok, Demänovská Dolina a Liptovský Ján.

Stravovacie zariadenia, ktorých sa v rekreačných strediskách na území Nízkych Tatier nachádza takmer 350, spolu disponujú cca 16 200 miestami na sedenie. Najviac stoličiek pripadá na reštaurácie v hoteloch, viac ako 4 000, potom na samostatné reštauračné objekty viac ako 3 900 stoličiek, najmenej miest pri stole majú motoresty – iba 160. V meste Ružomberok je lokovaných približne 1 790 stoličiek, v Liptovskom Jáne temer 1 500, v Demänovskej Doline okolo 1 000. Iba v Ružomberku, Brezne, Liptovskom Jáne a Demänovskej doline funguje viac ako 20 reštaurácií. Až 13 obcí disponuje stravovacími zariadeniami, kde sa nachádza viac ako 300 miest - Brusno, Horná Lehota, Bystrá, Mýto pod Ďumbierom, Brezno, Vyšná Boca, Závadka nad Hronom, Heľpa, Pohorelá, Ružomberok, Demänovská dolina, Liptovský Ján, Hranovnica (Štatistický úrad SR, pracovisko Banská Bystrica).

Horské dopravné zariadenia, teda vleky a lanovky, sú neodmysliteľnou súčasťou všetkých atraktívnych pohorí, pretože bezprostredne podporujú rozvoj celoročného cestovného ruchu (turistiky a zimných športov). V Nízkych Tatrách premáva 5 kabínkových lanoviek v stredisku Jasná Chopok, 11 sedačkových lanoviek v strediskách Jasná, Ski & bike Mýto pod Ďumbierom Zapače, Závažná Poruba – Ski Opalisko i 87 vlekov v ďalších 23 zimných strediskách. Celkovo sa v Nízkych Tatrách nachádza 25 lyžiarskych stredísk v 18 obciach, v ktorých bolo vybudovaných 103 horských dopravných zariadení a tie spolu prepravujú viac ako 70 500 osôb za hodinu (stav v roku 2020). Viac ako 10 vlekov a lanoviek má iba stredisko, a síce Jasná Nízke Tatry.

V lyžiarskych strediskách bolo vybudovaných celkovo 130 zjazdoviek, najviac v areáloch Jasná Nízke Tatry. Trate všetkých náročností sa nachádzajú v strediskách Jasná – Chopok, Vyšná Boca – Bačova roveň, Ski Telgárt, Pavčina Lehota – Ski centrum Žiarce, Liptovský Ján – Ski Javorovica a Liptovská Porúbka – Zapač. Bežecké lyžovanie je možné vykonávať v 9 strediskách Nízkych Tatier – Ski centrum Tále, Vyšná Boca – Bačova roveň, Ski Telgárt, Pavčina Lehota – Žiarce, Jasná, Závažná Poruba – Opalisko, Liptovský Ján – Javorovica, Liptovská Porúbka – Zapač a Spišské Bystré – Kubašok.

Športová a rekreačná vybavenosť vytvára podmienky na vykonávanie množstva športových aktivít, ktorých diapazón sa neustále rozrastá v súvislosti so zvyšujúcimi sa nárokmi návštevníkov. V súčasnosti už nestačí ponúknuť klientovi iba ubytovanie

a stravovanie, ale stredisko musí byť vybavené množstvom športových zariadení, aby si zaručilo vysokú atraktivnosť, konkurencieschopnosť a opätovný návrat návštevníkov. Aktivity, ako plávanie, tenis, kolektívne športy, sú už dnes bežnou záležitosťou a klienti si potrpia na omnoho vyšší štandard v podobe podmienok na wellness aktivity, golf, jazdu na koni, lezenie a pod.

Základnou ponukou aktivít, ktorú tvoria jednak kolektívne športy (futbal, volejbal, basketbal) či tenis, squash, stolný tenis, fitness, plávanie, korčuľovanie, uspokojujú potreby návštevníkov vo väčšine obcí (90 %). Avšak niektoré (Horná Lehota, Závadka nad Hronom, Ružomberok, Demänovská Dolina, Liptovský Ján) ponúkajú celý rozsah rôznych športových zariadení a vytvárajú tak podmienky pre vykonávanie špeciálnych aktivít, ako je lukostreľba, paintball, lietanie, lezenie, jazda na bobovej dráhe, jazda na koni, jachting, bowling, golf a pod., vďaka čomu saturujú aj nezanedbateľný počet zahraničných návštevníkov. Vykonávanie týchto aktivít sa viaže na hotelové komplexy, ktoré sa snažia aj takýmto spôsobom zabezpečiť stálu klientelu a plnú obsadenosť.

Individuálna aktívna forma rekreácie má podobu turistiky, cykloturistiky či lyžovania. Keďže podmienky a možnosti na vykonávanie zjazdového a bežeckého lyžovania sme už predstavili, ďalej sa budeme venovať turistike a cykloturistike. Sieť značených cykloturistických trás nie je príliš hustá, lepšie podmienky sú na severnej strane Chopku, v lokalitách Biela púť, Záhradky. Celkovo sa v Nízkych Tatrách nachádza 17 značených cyklotrás vedúcich dolinami (Jánska dolina, dolina Štiavnice, Bystrianky), alebo okolo turistických atraktivít, napr. okolo Vrbického plesa.

Značené turistické trasy, ktorých dĺžka predstavuje necelých 1 000 km, prechádzajú okrem hlavného hrebeňa všetkými významnejšími dolinami a väčšinou bočných rázsoch. Počas viacdenného prechodu hrebeňom Nízkych Tatier sú turistom k dispozícii dve útulne bez správcu, a síce Ramža a Andrejcová, potom jedna útulňa so správcom v sedle Ďurková a dve vysokohorské chaty (Kamenná chata pod Chopkom a Chata M. R. Štefánika pod Ďumbierom). Viac ako 40 značených turistických trás vedie na Králičku, Kráľovu hoľu, Veľký bok, Rovnú hoľu, vrch Ohnište, Ďumbier, Smrekovicu, Poludnicu, Demänovskú horu, na Krakovu hoľu, Sinú a Bôr, na Chopok, Dereše, Prednú Maguru, Ďurkovú, Salatín, Poludnicu, Veľkú Chochuľu, Prašivú atď.

Výchovno-vzdelávací rozmer majú náučné chodníky, ktorých bolo v národnom parku zriadených 12, najviac v Demänovskej doline (4). Len 5 z nich je v Správe národného parku Nízke Tatry a ostatné udržiavajú ďalšie subjekty.

Záver

Národný park Nízke Tatry predstavuje významnú horskú bariéru v rámci centrálnej časti Slovenska. Ide o územie s relatívne zachovaným prírodným

charakterom, čo podmienilo zaradenie územia do sústavy národných parkov Slovenska. Prírodné predpoklady podmienili využívanie územia z viacerých hľadísk, v 20 a 21. storočí, je jednou z najvýznamnejších aktivít na území národného parku cestovný ruch. Nízke Tatry sú strediskom zimnej a letnej turistiky a do budúcnosti je úlohou kompetentných orgánov nájsť kompromis medzi záujmami ochrany prírody a antropogénnym tlakom na územie.

Bibliografia

1. Ambróz, L. et al. (2009). *Národné parky Slovenska*. Bratislava: Dajama, 128 s. ISBN 978-80-89226-64-1.
2. Bella, P. et al. (2014). *Jaskyne Demänovskej doliny. Ramsarská lokalita stredohorského alogénneho krasu Západných Karpát*. *Speleologia Slovaca* 4. Edícia monografií Správy slovenských jaskýň. Štátna ochrana prírody, Správa slovenských jaskýň, Liptovský Mikuláš, 200 s. ISBN 978-80-89310-72-2.
3. Biely, A. et al. (1992). *Geologická mapa Nízkych Tatier. Regionálne geologické mapy Slovenska 1:50 000*. Štátny geologický ústav Dionýza Štúra, Bratislava.
4. Biely, A. et al. (1997). *Vysvetlivky ku geologickej mape Nízkych Tatier. 1:50000*. Štátny geologický ústav Dionýza Štúra, Bratislava. 232 s. ISBN 80-85314-79-7.
5. Čech, V. (2015). *Geografické aspekty ochrany prírody a krajiny*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied, 221 s.
6. Čepelák, J. (1980). *Živočíšne regióny. 1:1000 000*. In: *Atlas SSR. VII. Rastlinstvo, živočíšstvo a fenológia*. Bratislava: Veda SAV a SÚGK, s. 93.
7. Čuka, P. (2004). *Stručný prehľad problematiky geografie nevýrobnej sféry*. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 62 s. ISBN 80-8055-998-8.
8. Čuka, P. (2007). *Priestorová dynamika infraštruktúry cestovného ruchu v Banskej Bystrici a jej rekreačnom zázemí*. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 100 s. ISBN 978-80-8083-417-3.
9. Futák, J. (1980). *Fytogeografické členenie. 1: 1 000 000*. In: *Atlas SSR. Rastlinstvo a živočíšstvo*. Bratislava: Veda SAV a SÚGK, s. 88.
10. Gregrová B. (2019). *Historickogeografický príspevok k štúdiu vzniku a rozvoja cestovného ruchu južnej strany Ďumbierskych Nízkych Tatier*. In: *Studia Historica Nitriensia*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, roč. 23, č. 1, str. 91 – 108, ISSN 1338-7219.
11. Hochmuth, Z. (2008). *Krasové územia a jaskyne Slovenska*. In: *Geographia Cassoviensis*, roč. 2, č. 2, Ústav geografie, PriF UPJŠ Košice, 210 s. ISSN 1337-6748.
12. Lackovič, M. (2011). *Chodníky k plesám*. Ikar, Banská Bystrica, 240 s. ISBN 978-80-551-2386-8.
13. Lapin, M. et al. (2002). *Klimatické oblasti. 1:1 000 000*. In: *Atlas krajiny. Prvotná krajinná štruktúra. Ovzdušie*. Bratislava: MŽP, s.95. ISBN 80-88833-27-2.
14. Lukniš, M., Plesník, P. (1961). *Nížiny, kotliny a pohoria Slovenska*. 1. vyd. Bratislava: Osveta, 134 s.
15. Mazúr, E., Lukniš, M. (1978). *Regionálne geomorfologické členenie Slovenskej socialistickej republiky*. In: *Geografický časopis*, 30, 2, s. 101-125 (+mapa 1:1 000 000).
16. Michaeli, E. (2008). *Regionálna geografia Slovenskej republiky. I. časť*. FHPV PU Prešov, 240 s. ISBN 978-80-8068-759-5.

РОЛЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МАСОВОМУ ТУРИЗМУ

Інна Поплавська

innapoplavska@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The publication is devoted to the role of sustainable tourism development in the conditions of dominance of the concept of mass consumption. Approaches to key areas of improving tourism activities in order to meet their criteria for sustainable development in tourism are revealed. A systemic approach that combines economic, social and environmental goals should be accompanied by a systematic functional approach in all areas of travel companies.

Key words: concept of sustainable development, sustainable development in tourism, system approach.

Стратегія сталого розвитку є однією із ключових та пріоритетних в усіх галузях промисловості, національного господарства та економіки. Її принципи та основні положення направлені на досягнення гармонії між ростом економічних показників, стабільністю в соціальній сфері та охороною довкілля. Збереження природних ресурсів, підтримка їх сталості та перехід до ресурсозберігаючих, енергоефективних технологій є чи не одним із ключових завдань на порядку денному.

Поняття сталого розвитку набуває систематично значення протягом багатьох років, оскільки воно стосується важливих сфер людського існування. Наприкінці ХХ століття, в контексті спалаху т. зв. «екологічної революції» цей термін був більш широко адаптований до потреб соціального та економічного життя. В даний час концепція сталого розвитку є полісемантичною і іноді розуміється по-різному залежно від представленої наукової дисципліни.

Основні критерії сталого розвитку започатковані на конференції ООН з проблем навколишнього природного середовища і розвитку ще у 1992 році (Ріо-де-Жанейро), переосмислені на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоханезбурзі у 2002 році (конкретизовано план реалізації сталого розвитку) та закріплені на конференції «Ріо+20» у 2012 році. В період між цими подіями, в 1995 р. Було прийнято міжнародний документ «Порядок денний на ХХІ століття для індустрії подорожей і туризму». Основні постулати принципів, прийнятих на цих зустрічах – стійкість виражається у прагненні до відповідальних та продуманих починань у різних сферах людської діяльності, пов'язаних із покращенням якості життя та захистом планети загалом.

Принцип сталого розвитку туризму як основне вихідне положення концепції, сформульований у доповіді Генерального секретаря ООН, припускає, що сталий туризм зумовлює управління всіма ресурсами таким чином, що економічні, соціальні й естетичні запити можуть задовольнятися при одночасному збереженні культурної самобутності, основних екологічних процесів, біологічної розмаїтості та систем підтримання життя [2].

Основним завданням сталого розвитку туризму та рекреації проголошено задоволення найбільш важливих для життя потреб і прагнень людини засобами реалізації функцій туризму як специфічного виду діяльності. Важливо підкреслити, що сталий розвиток передбачає наявність передумов задоволення запитів усіх людей, а також прагнення до кращого життя однаковою мірою, в якому туризм і рекреація посідає важливе місце стосовно змістовного використання вільного часу.

Сутність концепції сталого розвитку туризму містить у собі два ключові взаємопов'язані положення. По-перше, це необхідність задоволення потреб, у тому числі пріоритетних, усіх верств населення, зокрема малозабезпечених і соціально незахищених, як правило, через соціальні форми туризму. По-друге, наявність ресурсних обмежень, що обумовлює здатність докільля задовольняти нинішні та майбутні запити людства. Основним складником обмежень у сталому розвитку є природне навколишнє середовище.

Сталий розвитку туризму рекреації ґрунтується на характерних для цього процесу принципах. Вони сформульовані ЮНВТО та Всесвітньою радою з подорожей і туризму та сконцентровані на чотирьох ключових компонентах – екологічній, економічній, культурологічній сталості, а також сталості місцевих громад із усією різноманітністю прояву їхньої життєдіяльності.

Сутність загальних принципів сталого розвитку туризму та рекреації може бути відображена в наступних позиціях:

- еволюційний характер і довготривалість розвитку;
- екологічна коректність (ефективність) туристського руху та туристичного бізнесу, сприяння збереженню та поетапному відтворенню цілісності природного середовища та культурної спадщини;
- гармонійність (збалансованість) усіх складових елементів сталого розвитку туризму як соціоеколого-економічної системи;
- соціальна справедливість доступу різних поколінь (генерацій) до туристичних ресурсів: природних і штучних, економічних, культурологічних і соціально-побутових;
- динамічний характер розвитку [1].

Традиційними принципами вирішення проблем політики сталого розвитку туризму та рекреації повинні стати достатність, справедливість, ефективність,

збалансованість, динамічність, довготривалість і попередження. Також передбачається вирішення трьох глобальних економічних проблем: розміщення ресурсів, їх розподіл і масштаби використання. Чинники й індикатори сталого розвитку туризму насамперед визначають ступінь впливу на країну, регіон, туристично-рекреаційний регіон.

Попит на туристичний продукт і туристичні послуги зумовлений як бажанням підвищити рівень економічної дохідності, створити нові робочі місця та історико-культурною зацікавленістю туристів, так і фізіологічною потребою людини в оздоровленні, лікуванні, відпочинку. Забезпечення охорони довкілля на ряду із отриманням соціально-економічних перспектив має бути одним із першочергових завдань на усіх рівнях. Саме тому актуальним та надзвичайно важливим кроком на шляху до введення туризму в русло сталого розвитку є розробка та впровадження в дію шляхів та програм екологізації. Це в свою чергу дозволить знайти правильні, екологічно-обґрунтовані напрями розвитку туристичної діяльності, забезпечить охорону та раціональне використання природних багатств, визначить шляхи відновлення пошкоджених природних територій та об'єктів.

Реалізація концепції сталого розвитку стосовно туризму є особливо складною, оскільки існують розриви між ідеєю сталості та характером споживання туризму. Проблеми виникають також при спробі відповісти на питання, яку діяльність можна вважати стійкою та які коефіцієнти виміру слід застосовувати. З навколишнім середовищем простіше, ніж із системою соціальних та економічних відносин. Тому слід погодитися з твердженням Хельге Вульсдорф, яке в подальшому було інтерпретоване польським дослідником Л. Марчаком, що [...] в сутності процесу сталого розвитку можна чітко помітити постійне врахування, встановлення пріоритетів, а також критеріїв подальшого, довгострокового розвитку, що стосується соціальної, економічної та екологічної сфери людського життя [4].

Як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі успішність розвитку туристичної індустрії визначається перш за все збалансованістю різних напрямків цього розвитку.

Під стійким розвитком туристичних послуг слід розуміти організацію, ресурси та діяльність, які підпорядковані принципам сталості. Звичайні ресурси, які в першу чергу повинні зазнати проєкологічної та просоціальної трансформації польські дослідники Ар. Паб'ян та Б. Паб'ян пропонують розділити на такі типи:

- а) люди (працівники на керівних та некерівних посадах);
- б) будівельна інфраструктура (будівлі або лише орендовані приміщення);
- в) пристосовані приміщення;

- г) транспортні машини,
- д) продукція повсякденного вжитку [5].

Структура ресурсів залежить від виду бізнесової діяльності, в тому числі в туризмі. Наприклад, у сфері послуг розміщення найбільше значення мають належним чином обладнані будівлі, а у випадку спортивних послуг – це наземні, водні та повітряні транспортні засоби. Розподіл ресурсів, визначений таким чином, забезпечує основу для формулювання концепції постачальника туристичних послуг, що відповідає принципам сталого розвитку. З цього виходить, що суть концепції сталого виробника туристичних послуг базується на двох стовпах, – тобто на стійких ресурсах та на діяльності зі стійкого обслуговування. Зазвичай саме ресурси визначають, чи є діяльність у сфері послуг стійкою чи ні. Прикладом цього може служити організація послуг туристичного транспорту, яка, виконуючись із використанням звичайних автобусів, не буде стійкою, поки рухомий склад не буде замінений, наприклад, на електромобілі. Візьмемо ще один приклад. Харчові послуги вважатимуться стійкими лише в тому випадку, якщо приготування їжі використовується на здоровій їжі та органічних продуктах місцевих виробників, а продукти та страви не подаються в одноразовому посуді чи упаковці.

Стійкі ресурси у вигляді персоналу, будівель та обладнання, транспортних засобів та товарів, що вводяться, є ключовим фактором, що дозволяє відповідально здійснювати сервісну діяльність. Найважливішими в процесі сталого розвитку є самі люди, а серед них – топ-менеджери, від справжньої особистої відданості яких залежить ефективність прийняття змін. Саме вони вирішують питання про впровадження принципів сталості у професійну практику, вказуючи, серед іншого, які ресурси та якою мірою слід використовувати. Керівники топ-менеджменту приймають та затверджують найважливіші рішення щодо ресурсів та діяльності економічного суб'єкта, як коротко, так і в довгостроковій перспективі. Від них залежить, чи будуть стратегічні, тактичні та оперативні плани враховувати соціальні та екологічні завдання та в якій мірі. Вони можуть визначити ці завдання пріоритетними або маргіналізувати. Вони можуть вимагати справжнього впровадження або лише створювати видимість туристичної компанії, яка займається сталим розвитком.

Знання співробітників повинні посилатися на стан та наслідки соціально-екологічних загроз, що виникають всередині та за межами туристичного суб'єкта, та можливість протидії їм. На його основі менеджери та службовці здійснюють оперативну діяльність для сталого розвитку та формування подальших напрямків розвитку туристичної компанії. З іншого боку, соціально-екологічна чутливість означає чуйність, турботу, підвищену увагу та здатність реагувати на проблеми, що виникають у цій галузі, тоді як відкритість до нових

рішень пов'язана з їх прийняттям та реалізацією в окремих сферах діяльності компанії. Інновації персоналу також дуже важливі. Компетентні та креативні менеджери та виконавчі працівники будуть шукати нові технічні, технологічні та організаційні рішення або вдосконалювати існуючі, сприяючи захисту природного середовища та усуненню соціальних проблем.

Важливою для ідеї сталості в туризмі є роль інфраструктури, яка охоплює комунікації, транспортні послуги, інженерні споруди, дороги, суміжні підприємства індустрії туризму, які забезпечують нормальний доступ туристів до туристичних ресурсів, їх належне використання в цілях туризму, а також забезпечення життєдіяльності підприємств індустрії туризму. Відповідно до принципів сталого розвитку, інфраструктурні об'єкти, які використовуються в туризмі, зводяться з акцентом на чистому виробництво на основі природних, відновлюваних та здорових матеріалів місцевого походження (наприклад, дерева, цегли, глини). Це означає, що вони не порушують ландшафт, довговічні, мають просту і легку структуру і підлягають вторинній переробці після використання. З метою захисту здоров'я та життя користувачів та забезпечення високого комфорту перебування в них використовуються нешкідливі для здоров'я будівельні та оздоблювальні матеріали, крім того, це створює відповідний мікроклімат всередині приміщень (температура, вологість, а також фільтрація та вентиляція повітря), також захищає інтер'єр від шуму і, нарешті, забезпечує належне освітлення. Тому такі будівлі доброзичливі до людей, які перебувають у них, і не шкодять їм.

Енергоефективність також є дуже важливою особливістю стійкої архітектури. Модельним рішенням у цьому плані є т. зв. автономна будівля – це споруда, до якої не подається зовнішня енергія. Це можливо завдяки використанню сучасних систем утеплення стін, вікон та даху, а також використанню відновлюваної енергії: сонячної, вітрової та енергії Землі. Сонячні колектори перетворюють сонячне світло на тепло, яке використовується для опалення води для побуту та центрального опалення. Вітрові турбіни або фотоелектричні елементи можуть використовуватися для виробництва електроенергії, перетворюючи сонячну енергію в електричну. Ще одним важливим доповненням цього процесу є також природне внутрішнє та зовнішнє освітлення, що живиться за рахунок сонячної енергії. Скорочення штучного освітлення можливо завдяки інноваційним дизайнерським рішенням, що забезпечують максимальне використання денного світла всередині будівлі.

Доповненням цього процесу є відповідне обладнання будівель, в яких ведеться бізнес. Важливо, щоб для їх конструювання використалися якісна, безпечна та оздоровлююча сировина. Прикладом може бути т. зв. стійкі / екологічні меблі, що виробляються з відновлюваних матеріалів вітчизняного

походження. Наповнювачі (наприклад, овеча шерсть чи подрібнена солома), оббивні тканини (наприклад, екологічні бавовна, льон, шовк) та клеї, що використовуються для з'єднання деталей меблів (природні, а не синтетичні), також повинні бути екологічними.

Щоб мати можливість завжди користуватись перевагами, які дає нам природа, необхідно постійно контролювати тиск, який чинить на неї діяльність туризму і звести його до мінімуму за рахунок використання раціональних методів управління.

Є два обмеження, пов'язані з туризмом, які не повинні бути перевищеними. Цими границями є природна абсорбційна здатність і туристична екологічна ємність.

Природна абсорбційна здатність – максимальна кількість туристів, які можуть використовувати даний район, не викликаючи виникнення негативних екологічних змін.

Туристична екологічна ємність – безпосередньо залежить від інфраструктури. Це ступінь, в якій екосистема, пейзаж, або туристичний регіон можуть переносити різні наслідки розвитку туризму і відповідної інфраструктури без істотної втрати привабливості і цінності.

Перевищення будь-якої з цих меж призводить до необоротних деградаційних наслідків. Точне оцінювання навантаження на природу не просте завдання, оскільки воно вимагає глибоких біологічних і екологічних знань, а також значних досліджень та спостережень спеціалістів.

Побудова ефективно функціонуючої транспортної системи, яка б відповідала вимогам сучасного сталого розвитку світової економіки, – завдання будь-якої держави незалежно від рівня її розвитку. Під впливом структурних змін в економіці, насамперед заміщення матеріало- та енергомістких галузей наукомісткими, підвищення рівня контролю над екологічністю будь-якого виробництва, формуються новітні транспортні комплекси, які забезпечують здійснення зв'язку між об'єктами та суб'єктами міжнародних відносин із дотриманням вимог безпеки та надійності. Саме такі транспортні комплекси забезпечують сталий розвиток транспортної галузі в цілому.

З екологічної точки зору, сталий розвиток транспорту має забезпечувати максимальне зменшення навантаження на довкілля, цілісність біологічних і фізичних природних систем. Тобто функціонування та розвиток транспорту, як і будь-якого елемента техносфери, має ґрунтуватися на таких принципах: проведення кількісної та якісної оцінки стану екологічних систем, природних комплексів та природних ресурсів; нормування рівня антропогенних впливів від різних видів діяльності, зокрема об'єктів транспорту на природне середовище; обмеження впливу на природне середовище за допомогою різних

методів і засобів очищення атмосферних викидів, стічних вод, відходів виробництва, фізичного впливу; створення екологічно чистих виробництв, технологій, рухомого складу, обладнання та транспортних систем; безперервний контроль за станом навколишнього середовища методами екологічної профілактики функціонування галузей та об'єктів транспорту; використання економічних методів в управлінні охороною навколишнього середовища та раціонального природокористування; невідворотність настання відповідальності за порушення правил, норм з охорони довкілля.

Висновки. Сталий туризм вимагає цілісного підходу, заснованого на наскрізних рішеннях. Недостатньо зосередитись на наданні послуг сталого туризму. Стійкі послуги може запропонувати економічний суб'єкт, наприклад, туристична агенція, яка продає екологічні тури, але базується в енергоємній будівлі, оснащений енергоємним офісним обладнанням. Тому стійкий туризм може реалізовуватися лише суб'єктами господарювання, для яких характерний системний підхід до принципів збалансування, тобто організаціями, керівниками та співробітниками яких розуміють ці принципи та намагаються впровадити їх у всіх функціональних сферах своєї діяльності. Системний підхід, що поєднує економічні, соціальні та екологічні цілі, повинен супроводжуватися системним функціональним підходом у всіх сферах діяльності туристичних компаній. Подальший розвиток сталого туризму вимагає додавання до системи ще одного важливого елемента – послуг зі сталого туризму та туристів, що сповідують принципи стійкого розвитку. І йдеться не про епізодичні чи очевидні дії щодо сталого розвитку, спрямованих на покращення власного іміджу, а про всебічну трансформацію, яка змусить усі ресурси та діяльність виробника туристичних послуг сприяти збалансуванню потреб між поколіннями та розвитку стійкого туризму. Для забезпечення сталого (збалансованого) розвитку туризму слід спланувати наступний алгоритм: провести наукові дослідження щодо виявлення й оцінки рекреаційних ресурсів і перспективного рекреаційного фонду; реконструювати та модернізувати існуючу інфраструктуру туризму; залучити як внутрішніх, так і іноземних інвесторів до розбудови туристично-рекреаційного комплексу; скласти порайонний кадастр рекреаційних ресурсів із оцінкою їх значення та розробкою генеральних планів використання природних рекреаційних ресурсів районів; сформувати сучасну систему інформаційно-рекламного забезпечення туристично-рекреаційного бізнесу областей; створити центри розвитку туризму з метою підготовки кадрів наукових, економічних, соціальних і маркетингових досліджень в інтересах регіону та держави [2]. Для дальшого успішного впровадження принципів сталості у розвиток туризму необхідна консолідація зусиль всіх зацікавлених сторін на всіх рівнях,

урахування інтересів всіх груп, включаючи місцеві громади, туристів, представників туристичного бізнесу тощо.

Список використаних джерел:

1. Мельничук М., Уєвич С., Безсмертнюк Т. Стратегія розвитку туризму та рекреації в Північно-Західному регіоні України. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2013. 172-179.
2. Стратегія сталого розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vincult.org.ua>
3. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. – 2-ге вид., випр. та допов. / Т. І. Ткаченко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 463 с.
4. Marczak Ł., Problem wieloznaczności pojęcia zrównoważony rozwój, Studia Gdańskie. 2015, t. 36.
5. Pabian Arn., Pabian B. Wytwórcy usług turystycznych – zasobu i działalność w obszarze zrównoważonego rozwoju. Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja. Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych. 2018 1 (21). 139-152.
6. Pabian B., Kuzyshyn A., Pabian A. etc. Hotel industry in Poland and Ukraine – selected aspects of functioning, management and development. Czestochowa: Publishing Office of Czestochowa University of Technology, 2019.

ОЦІНКА ЗАМКОВИХ СПОРУД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ

Мирослава Питуляк, Микола Питуляк

myroslava.pytuliak@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: Ternopil region holds one of the leading places about castles in Ukraine, which actually are the basis for the development of cultural and educational tourism. The estimate of the castle benefits for recreation and tourism has been made. The districts and the peculiarities of their location have been defined.

Key words: castles, cultural and educational tourism, cultural and historical sightseeing attractions.

На сьогодні, пам'ятки культури та історії нашої країни, в тому числі оборонні споруди, потребують подальшого вивчення та дослідження, в аспекті їх значення для туристичної діяльності. Тому аналіз і оцінка придатності замкових споруд для рекреації і туризму, а саме Тернопільської області є актуальною.

Фортифікаційні споруди мають антропогенне походження, які відображають історію людства, країни, розвиток архітектури, будівництва, військової справи. Захисні споруди несуть у собі велику історичну, архітектурну цінності і тому їх відносять до групи культурно-історичних ресурсів.

Дослідження замкових споруд для рекреаційно-туристичної діяльності представлено в працях Аніпко Н., Жукової О.В., Лисого І.О., Бейдика О.О., та інших вчених.

У працях О. Мацюка, О.В.Лесика, Н.П. Шиндлярської, Т.І. Шпараги, О.В. Жукової, Н. Аніпко, Р.В. Підставки та інших проаналізовано класифікації замкових і фортифікаційних споруд. В основі більшості класифікацій покладені такі критерії як: особливість призначення, форма плану, стильові характеристиками споруд, ступінь збереженості, цінність, приналежність до історичного періоду, функціональне призначення.

Тернопільська область посідає одне з провідних місць в Україні за кількістю замкових споруд (34), які є основою для розвитку культурно-пізнавального туризму.

На території області створено два історико-архітектурні заповідники – Кременецько-Почаївський та Бережанський і Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Враховуючи класифікації замкових споруд Тернопільської області, аналіз їх рекреаційно-туристичного використання [1] та окремі критерії туристичної оцінки [4] нами виділено три групи замкових споруд з різним рівнем придатності для рекреаційного використання. Для цього нами були враховані природні та історико-культурні особливості замкових споруд, рівень історичної значимості, ступінь культурної цінності (кожен показник оцінювався п'ятьма балами. При оцінюванні важливою характеристикою є також інфраструктурна складова – транспортна доступність та ін., інтегрованість пам'ятки у відомі туристичні та екскурсійні маршрути, використання цих об'єктів для організації виставок, фестивалів та інших родієвих заходів.

Нами виділено групи замків, які є найсприятливіші для рекреаційно-туристичного використання, сприятливі та обмежено сприятливі.

Найсприятливіші для рекреаційно-туристичного використання (23 бали): Збаразький замок, Тернопільський замок.

Сприятливі (20 - 22 бали): Кременецький замок, Бережанський замок, Тербовлянський замок, Микулинецький замок, Кривченський, Язловецький, Бучацький замки, замок в с. Окопи, Скала-Подільський замок, Червоногородський замок, Вишнівецький, Білокриницький палаці;

Обмежено сприятливі (менше 20 балів): Скалатський замок, Підзамочок, Токівський, Золотопотіцький, Гусятинський, Залозецький, Сидорівський замки, замок у с. Личківці, замок у с. Висічка, Буданівський замок, Чортківський замок, Ягільницький, Гримайлівський, Коропецький палаці.

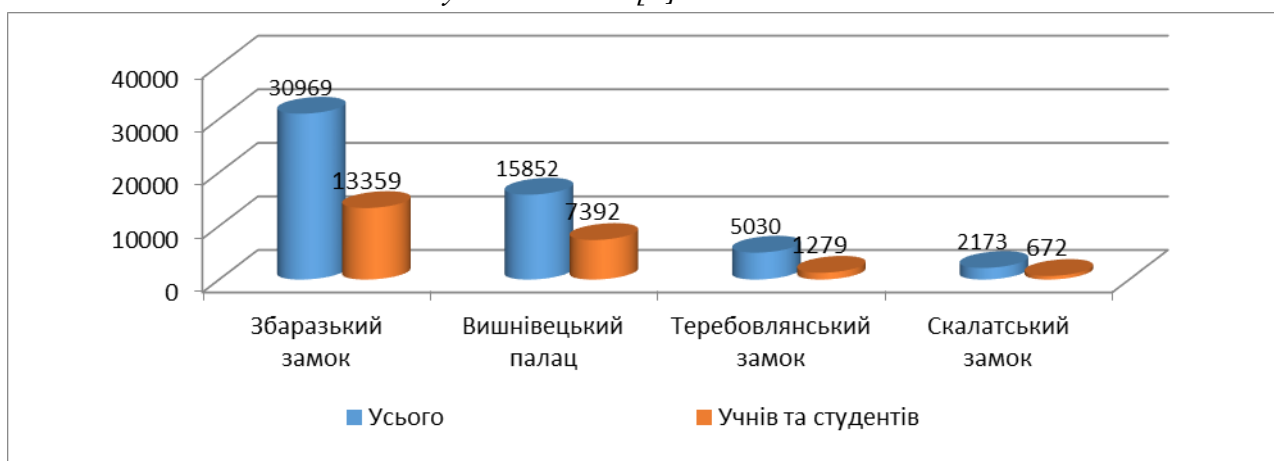
Замки першої групи представлені добре збереженими спорудами (Збаразький замок) та спорудами, які потребують відновлення (Тернопільський замок). Вони знаходяться в межах антропогенних ландшафтів, мають добру транспортну доступність, включені до туристичних маршрутів.

У НЗ «Замки Тернопілля» працюють науково-методична та реставраційні ради, фондова і закупівельна комісії, реставраційна майстерня, діє наукова бібліотека, виходить газета «Вісник Історії Краю» (ВІК) [5].

У основному замку Національного заповідника – Збаразькому, відкрито більше 25 виставкових залів, в яких міститься ряд стаціонарних експозицій (археологія, етнографія, ремесла краю, зброя, твори сакрального мистецтва, нумізматики, органний зал), а також ряд виставок художніх творів митців України (картини, скульптури, вишивка).

Збаразький замок є центром пізнавального, етнічного, фестивального, гастрономічного туризму. Тут проводяться такі фестивалі: III Всеукраїнський історико-фольклорний мистецький фестиваль "Від Середньовіччя до Сучасності", козацький фестиваль з нагоди відкриття туристичного сезону, свято Збаразького замку (м. Збараж) та інші заходи.

Рис. 1. Загальна кількість відвідувачів замків. [5]

Нині в Збаразькому замку приймають не лише туристів, а й почесні делегації з різних країн світу під час офіційних заходів в області. Також у замку діє чимало цікавих виставок, тут відкрили для відвідувачів відреставровані інтер'єри палацової частини. Крім того, мощення дитинця зробили з природного каменю, який гармоніює зі стінами. Є можливість потрапити як в підземелля, так і пройтися оборонними мурами і побувати на бастіоні [5].

Тернопільський (Старий) замок – фортифікаційна споруда у місті Тернопіль, пам'ятка архітектури національного значення. Зведений 1540-1548 на лівому березі річки Серет в урочищі Сопільче для охорони південно-східний кордонів Речі Посполитої від нападів кримських татар. В наш час від замку лишився лише палац.

До другої групи (сприятливі) належать: Кременецький замок, Бережанський замок, Тербовлянський замок, Микулинецький замок, Кривченський, Язловецький, Бучацький замки, замок в с. Окопи, Скала-Подільський замок, Червоногородський замок, Вишнівецький палац. Вони представлені зруйнованими замками, руїнами замків та фортець, які мають загальнонаціональне значення та палацом у Вишнівці, який збудовано на місці зруйнованого замку.

Вони знаходяться вздовж важливих транспортних магістралей і є об'єктами пізнавального, відпочинкового туризму. Більшість замкових споруд зруйновані, майже всі належать до Національного заповідника «Замки Тернопілля». На жаль у Національного заповідника бракує коштів для реставрації і відновлення цих споруд. Ці замки використовуються у туристичних та екскурсійних маршрутах «Замками Тернопілля», «Замками Приністров'я».

Пізнавальний маршрут «Замками Придністров'я» можна прокласти за лінією: смт, Скала-Подільська - Висічка - Кривче - Окопи - Кудринці. Всі фортеці були збудовані у XVII ст. як оборонні споруди. У смт. Скала-Подільська є заклади розміщення та харчування (відстань до райцентру - 15 км). Дорога звідси до села Висічка проходить через місто Борщів, яке має високу туристичну атрактивність з погляду на історико-культурний потенціал. Відстань від міста до села Висічка - 7 км по трасі обласного значення. Ця ж дорога повертає на південь та веде до руїн замку в селі Кривче. Не зважаючи на значні руйнування, тут на даний час відновлено одну вежу, всередині якої обладнано декілька приміщень на зимовий і літній період для туристів. Окрім замку, в селі можна відвідати печеру Кришталева. Дорогою на Іване-Пусте варто відвідати дендропарк у селі Гермаківка (21 км до міста Борщів). Далі маршрут пролягає знову на південь до села Окопи (відстань до райцентру - 51 км) – найсхіднішого села Тернопільської області [2].

Кременецький замок – залишки оборонної споруди на горі Бона, яка підноситься над містом Кременцем. Ця споруда належить до найдавніших та найнепрístupніших фортець Західної України. На початку 20 століття руїни замку хотіли розібрати, а камінь використати для будівництва доріг. На щастя, цього не сталося, але те, що не зруйнувала радянська влада, понищив час. Нині від твердині zostалися лише частина стін з уламками бійниць, два яруси надбрамної вежі, а також залишки від колодязя.

Замок в Бережанах, який іменують «Східним Вавелем» та вважають найвизначнішою захисною спорудою епохи Ренесансу. Бережанський замок був збудований коштом родини Сенявських у 16-18 столітті.

На відміну від інших твердинь, Бережанський замок постав не на високій горі, а в глибокій заболоченій річковій долині на острові, утвореному двома рукавами річки Золота Липа. Цей замок створено не як військово-оборонну, а як оборонно-житлову споруду.

Ще одним цікавим для туристів є замок у місті Тереховля, точніше, його укріплення, що дожили до наших часів. У 2018 році свято Тереховлянського замку відзначалося у середині червня, у програмі якого були реконструкція лицарських боїв, середньовічні танці, вогняне шоу, ігри, містечко майстрів та виступи творчих колективів.

У Тереховлянському районі також розташований один з найдавніших замків Тернопільщини – Микулинецький, який впродовж віків був центральною спорудою древнього міста Микулин.

Недалеко від руїн Микулинецького замку, в старому парку, розташований Палац графів Реїв, також відомий як Микулинецький палац. В наші дні у приміщенні палацу діє Микулинецька обласна фізіотерапевтична лікарня.

У селі Кривче знаходиться замок зведений польськими шляхтичами Концкими в 1639 р. У 17 столітті він відіграв оборонну роль. Замок раз у раз змінював господарів-завойовників. Після злиття Поділля та Речі Посполитої позбувся свого оборонного статусу і став служити місцеперебуванням впливових польських шляхтичів Голейовських. За непотрібністю в цей час були засипані оборонні рови, зменшені кріпосні стіни.

Язловецький замок. Ця твердиня – найважливіша фортифікаційна споруда часів Речі Посполитої. Стіни Язловецького замку ще пам'ятають помпезні бенкети і святкування, які влаштовували для знаті і королів.

У місті Бучач замок знаходиться на високій горі. Спорудили твердиню в XVI столітті Бучацькі – українські магнати, які були лояльними до Польщі і згодом сполонізувалися. Звичайно, замок існував і раніше, однак потужну фортецю, від якої зараз залишилися монументальні руїни, спорудили наприкінці XVI століття.

Скала-Подільський замок – стародавня оборонна споруда, яка неодноразово переживала часи розквіту і падіння. Сьогодні це пам'ятка архітектури національного значення.

Червоногородський замок колись був оборонною спорудою у місті Червоногород, якого вже не існує. Посеред чудової природи хлюпоче водоспад Джурин. А неподалік від нього можна побачити одне з природних див України – Дністровський каньйон. Згадки про ще дерев'яний замок датуються 13

століттям – 1241 року монголо-татари його знищили. У 14 столітті фортеця стала власністю князів Коріатовичів.

Вишневецький палац – колишня резиденція останнього представника князівського роду Вишневецьких Михайла-Сервація, а після його смерті у 1744 році – шляхтичів Мнішеків.

До групи обмежено сприятливих можна віднести: Скалатський замок, Підзамочок, Токівський, Золотопотіцький, Гусятинський, Залозецький, Сидорівський замки, замок у с. Личківці, замок у с. Висічка, Буданівський замок, Чортківський замок, Ягільницький, Гримайлівський, Коропецький палаци. Майже всі вони знаходяться у зруйнованому стані, більшість занедбана, далеко від транспортних шляхів, і тому мало використовуються на екскурсійних та туристичних маршрутах.

Склатський замок, оточений оборонним ровом, був закладений в 1630 році. За однією з версій, польська знать звела його для захисту від заколотників. Адже серед городян були сміливці, які через утиски підпалили міську ратушу.

Підзамочок. На мальовничому березі річки Стрипа все ще громадається руїни замку Творовських, який колись був потужним фортифікаційною спорудою. Замок, зведений з пісковика у 1600 році, про що свідчить збережений напис.

Токівський замок – одна з фортець, яка розташована на межі Тернопільської та Хмельницької областей. Токівський замок, зведений на високому кам'яному острові, побудований у кінці 16 століття. Збудований він коштом брацлавського воєводи Януша Збарзького.

Замок Потоцьких збудований в центральній частині села Золотий Потік у 17 столітті польським шляхтичем Стефаном Потоцьким на перетині торгових шляхів з Галичини в Молдавію.

На пагорбі, що омивається притоками Збруча, підноситься замок-корабель. Таку назву Сидорівський замок отримав завдяки своїй довгастій формі, що нагадує бригантину, яка пливе серед моря зелені.

У с. Висічка знаходяться руїни замкових веж, що височіють на плато високої гори, нагадують про далекі героїчні часи Середньовіччя.

Буданівський замок розташовується в селі Буданів Тернопільської області. Історія замку налічує кілька століть. Перша згадка про нього зустрічається під 1575 р., коли він був спалений татарами.

Поляки, українці, турки, австрійці – за свою багатвікову історію замок у м. Чортків змінив багатьох господарів. Дерев'яне фортифікаційна споруда з'явилося на початку 14 століття, а через три століття його змінило потужне кам'яна споруда.

Ягільницький замок, який знаходиться в селі Нагірянка Тернопільської області, по праву називають неприступним і потужним. Його спорудили в 1630 році, коли гетьман С. Лянцкоронський на місці дерев'яного укріплення побудував замок з 6-метровими стінами.

Ще одним цікавим об'єктом Тернопільщини є палац Бадені в Коропці. Нині палац колишнього власника цих земель, поляка італійського походження графа Станіслава Бадені розташований серед будівель дитячого інтернату.

Враховуючи насиченість території замковими спорудами та класифікацію [3] на території області можна виділити чотири райони – Південний, Західний, Центральний та Північний.

Найбільша щільність замкових споруд характерна для Південного району. Замкові споруди, згідно класифікації О. Лесика відносять до класу В, які частково використовуються під відпочинкові приміщення.

Центральний район характеризується меншою насиченістю замковими спорудами, які розташовані на території Тербовлянського, Гусятинського, та Чортківського адміністративних районів і відносяться до різних класів – Б, В, і Г.

Північний і Західний райони мають найменшу насиченість замковими спорудами. На цій території знаходиться у Західному районі – Бережанський історико-архітектурний заповідник, та руїни замку у Залізцях, у Північному районі Кременецький історико-архітектурний заповідник. Замкові споруди цих районів відносяться до класів А, В.

Замкові споруди Тернопільської області – Збаразький, Кременецький, Тербовлянський, Язловецький, Скала-Подільський, Микулинецький замки характеризуються високою туристичною привабливістю.

З метою оптимізації використання замкових споруд для рекреації і туризму в області розроблена Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2016-2020 роки.

Проблема розвитку замкового та інших видів туризму на основі замкових споруд – пізнавального, етнічного, відпочинкового, експозиційного, тематичного (проведення лицарських турнірів, карнавалів тощо) не може бути вирішена лише завдяки заходам з покращення інфраструктури та дієвим екскурсійним програмам. Тому варто звернути увагу на такі моменти: встановлення ефективної системи управління, збереження та відновлення історико-культурні ресурсів, встановлення відповідного рівня оплати за відвідування пам'ятки архітектури, залучення як бюджетних, так і позабюджетних коштів на популяризацію та відновлення об'єктів (залучення інвестицій, а також коштів осіб, яким вдалося приватизувати замковий комплекс). Особлива роль відводиться у цьому процесі вивченню закордонного

досвіду у популяризації фортечних укріплень замків та палаців, які в більшості країн Європи на сучасному етапі максимально ефективно задіяні туристичній діяльності для принесення прибутків без завдання шкоди таким об'єктам, у більшості країн широко практикується приватизація замків [6].

Список використаних джерел

1. Аніпко Н. Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України / Н.Аніпко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль: СМП "Тайп". – №2 (випуск 28). – 2010. – С. 120-125.
2. Дударчук К.Д. Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан, збереження та використання: монографія / К. Д. Дударчук. - Т. : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. - 199 с.;
3. Лесик О.В. Замки та монастирі України / О.В.Лесик. – Львів.:Світ,1993. – 175 с.
4. Лисий І.О. Туристична оцінка замкових комплексів: методи, принципи та критерії. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://journals.pu.if.ua/index.php/kk/article/viewFile/1141/1178>
5. Національний заповідник «Замки Тернопілля» [Електронний ресурс] Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
6. Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2016-2020 роки [Електронний ресурс] Режим доступу <https://www.google.com.ua>

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІСТА ТЕРНОПІЛЬ

Іван Рудакевич

ivaco@ukr.net

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract: Actual problems and uses of tourist potential of the city Ternopil are viewed. Apply characterization of the natural tourism resources of the city and some aspects of their development is represented. The historical and cultural objects of Ternopil and their importance for tourism development are characterized. Particular attention is paid to the architectural monuments of the city and their use. Features of development of tourism infrastructure in the city Ternopil are viewed.

Key words: infrastructure, Ternopil, tourism, tourist potential, tourist resources.

В останні роки активно просуваються ідеї розвитку міста Тернопіль як одного з провідних туристичних центрів заходу України. Цьому сприяють такі фактори як вигідне географічне положення, а також проведення різнопланових масових заходів (змагання з водно-моторного та веслувального спорту, музичні

та етнофестивалі). Територія Тернополя також має значний туристично-ресурсний потенціал як природних, так і історико-культурних об'єктів. Однак є проблеми в його освоєнні та раціональному використанні.

Тематика туристично-ресурсного потенціалу м. Тернопіль досліджувалася у багатьох наукових працях. Окремі аспекти вивчення природних туристичних об'єктів на території міста досліджували В. Брич, І. Дуда, О. Заставецька, А. Івченко, Я. Мариняк, Н. Стецько, П. Царик та інші. Детальна характеристика історико-культурних об'єктів Тернополя подається у працях Л. Бойцун, К. Дударчук, І. Дуди, А. Івченка, Б. Мельничука, Б. Остап'юка та інших авторів. Багато описів туристичних об'єктів міста є у краєзнавчих нарисах і розвідках польських і німецьких авторів: Ч. Бліхарського, Г. Фріке, Т. Кунзека, А. Чоловського.

Метою даної публікації є вивчення потенціалу природних, історико-культурних та інфраструктурних ресурсів для забезпечення розвитку різних напрямків туристичної галузі у м. Тернопіль.

Тернопіль розташований у центральній частині Західного регіону України, є обласним і районним центром. Місто розміщене у центрі Тернопільської області на берегах річки Серет, яка є притокою Дністра. Тернопіль розміщений за 420 км від столиці України Києва та 130 км від Львова – найбільшого міста Заходу України. Місто є значним вузлом автомобільних і залізничних шляхів, а поблизу нього розташований тимчасово недіючий міжнародний аеропорт.

Площа Тернополя становить близько 59 км². Населення міста – 223,4 тис. осіб (станом на 1.01.2020 р.). У структурі населення переважають мешканці працездатного віку. Місто Тернопіль територіально поділяється річкою Серет на дві частини – правобережну (колишнє с. Загребелля – тепер масиви «Дружба», мікрорайони «Кутківці» і «Пронятин») та лівобережну (центральна і південна частини міста, промислові зони, житлові масиви «Сонячний», «Східний» і «Новий світ»). Більшість населення і економічного потенціалу м. Тернополя зосереджені на лівобережних просторах.

Перші згадки про Тернопіль датуються у 1540 році. У перші роки життя міста був споруджений замок (згодом перебудований у палац) і Надставна церква, які збереглися до сьогодні. В 1548 р. м. Тернопіль отримало також Магдебурзьке право і спеціальні економічні привілеї у торгівлі та ремеслах. Однак активному розвитку міста перешкождали часті напади турків і татар, про сім найбільш спустошливіших з яких залишилися письмові згадки. На р. Серет в околицях Тернополя були наповнені два стави, які використовувалися для розведення риби та з оборонною метою. Значний поштовх розвитку Тернополя надало спорудження транспортних комунікацій у другій половині ХІХ ст. У 1870 р. до міста був прокладений кам'яний шлях («гостинець») зі Львова, а в

1871 р. – залізниця, яка згодом була продовжена до Підволочиська та інших міст краю. Розвиток залізничного транспорту сприяв індустріалізації господарства у Тернополі. У місті запрацював паровий млин, цегельний завод, численні підприємства легкої і харчової промисловості, а також централізований водогін і каналізація, телефонний зв'язок, система електропостачання.

Значних руйнувань зазнав Тернопіль під час двох світових воєн. Після останньої з них місто було майже доценту зруйноване. У повоєнні роки вже у складі УРСР почалася відбудова і посилена індустріалізація Тернополя. В 1991 р. із здобуттям незалежності України розпочався тривалий процес реформування і перетворення економічних і соціальних інститутів, зокрема і в м. Тернополі.

Тернопіль належить до числа небагатьох великих міст України, які мають значний природно-ресурсний потенціал для розвитку туризму. На території міста розташовано багато об'єктів, які належать до природних туристичних ресурсів.

Чи не найбільш відомі водні туристичні об'єкти Тернополя. Головним серед них є Тернопільський став. Серед обласних центрів України лише у Тернополі в центрі міста розташована велика штучна водойма. Площа Тернопільського ставу становить близько 3 км², а середня глибина 5-7 метрів. Водойма створена на р. Серет, займаючи значну площу її долини в межах міста. Тернопільський став використовується переважно для рекреаційних потреб. На північно-західному березі водойми облаштований міський пляж, який відповідає державним санітарним нормам. Відпочивальників до пляжу підвозять прогулянкові катери.

На поверхні водойми сформувалися унікальні умови для розвитку вітрильного спорту, аквабайку та віндсерфінгу. Вже кілька років на Тернопільському ставі проводяться міжнародні змагання з водно-моторного і веслувального спорту. Із розвитком водного і спортивного туризму пов'язане майбутнє рекреаційне використання Тернопільського ставу.

В геоморфологічній будові територія Тернополя є досить розчленованою, а коливання абсолютних висот становить від 295 до 374 метрів над рівнем моря. Наявність крутих схилів зумовила розвиток гірськолижного спорту і туризму в північно-східній частині міста (масив «Сонячний»). Поєднання хвилястих горбогір'їв і водного дзеркала ставу створюють мальовничий ландшафт Тернополя, який приваблює численних туристів.

На території міста розташовані також значні площі зелених насаджень. Загальна їх площа у Тернополі становить понад 1800 га, що займає близько 30 % міської території [3]. В місті для рекреаційних потреб використовуються

п'ять парків відпочинку («Топільче», ім. Т. Шевченка, Національного відродження, парк Слави, парк «Здоров'я») та дендропарк «Загребелля». На західній околиці Тернополя розташований регіональний ландшафтний парк «Загребелля», який створений з метою охорони природних комплексів і рідкісних рослин. До зелених насаджень міста належать також численні сквери. Наймальовничіші з них розміщені переважно у центрі міста.

З об'єктів представників тваринного світу на території м. Тернополя цікавими для туристів є три звіринці – зоокуток у парку «Топільче», міні-зоопарк при церкві Петра і Павла (вул. В. Великого) і ресторану «Ноїв ковчег». У зоокуточку парку проживають переважно копитні ссавці (олені, коні, осли) та птахи (водоплавні, фазани, страуси). Міні-зоопарки заселені переважно свійськими тваринами (вівці, кози, кролики, голуби). На водоймищі Тернопільського ставу поселяються численні колонії водоплавних птахів (дикі качки, лебеді, мартини). У воді цієї водойми водяться різні види прісноводних риб і раки, які приваблюють численних рибалок. У планах міської влади є проведення міжнародних змагань на ставі з риболовлі, розвиваючи таким чином рибальський і водний туризм.

На території м. Тернополя є також історико-культурні туристичні ресурси. Порівняно із сусідніми великими містами кількість пам'яток історії та архітектури у Тернополі є значно меншою через значні руйнування центральної частини міста у роки Другої світової війни.

Головним історико-архітектурним об'єктом міста є Тернопільський замок. Його будівництво почалося одночасно із заснуванням міського поселення у 1540 р. Протягом століть внаслідок численних набігів татар та інших військових дій ця будівля неодноразово була зруйнованою і перебудованою. У XIX ст. споруда Тернопільського замку була реконструйована до вигляду палацової будівлі. Замок зазнав значних руйнувань під час двох світових воєн, а сучасного вигляду набув вже у післявоєнний період. Сьогодні у приміщенні Тернопільського замку розташована спортивна школа й адміністративні заклади, однак планується створення в цій будівлі музею історії міста.

До пам'яток архітектури у Тернополі належать також три відомі культові споруди у центрі міста – Домініканський костел (кафедральний собор), церкви Воздвиження Чесного Христа (місцева назва – Надставна) і Різдва Христового (центральна або зелена).

Однією з найгарніших історичних будівель міста є Домініканський костел, який був споруджений у 1749-1779 роках з проектом відомого архітектора А. Моциньського. Близько двохсот років храм належав місцевій римо-католицькій громаді, яким опікувалися отці домінікани. Будівля костелу зазнала значних руйнувань під час Другої світової війни. У післявоєнні роки у цьому

приміщенні розташовувався склад, а згодом була відкрита картинна галерея. Лише наприкінці 1980-их років будівля колишнього костелу була передана відновленій греко-католицькій громаді міста. Тепер тут діє кафедральний собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, який є головним храмом Тернопільської митрополії Української греко-католицької церкви [1, с. 85].

На березі Тернопільського ставу розміщена найстаріша діюча культова споруда міста – Надставна церква. Її будівля була споруджена у середині XVI ст. на місці старовинного дерев'яного храму. У 1627 р. до приміщення церкви була добудована вежа-дзвіниця квадратної форми. У XVII-XVIII ст. у храмі знаходився чудотворний образ Пречистої Діви. Вежа з дзвіницею виконувала також оборонну функцію, оскільки вона розташовувалася у західній частині системи оборонних споруд міста. У XX ст. церква зазнала незначних пошкоджень під час двох світових воєн, а в часи панування СРСР її приміщення переважно не використовувалися. З початку 1990-их років храм Воздвиження Чесного Хреста належить до громади Української автокефальної православної церкви.

У центрі Тернополя на вул. Руській розташована ще одна сакральна пам'ятка архітектури – церква Різдва Христового, яку ще неофіційно називають центральною церквою. Історія цього храму бере початок з 1566 р., коли вперше згадується дерев'яна церква на цьому місці. У 1602-1608 роках була споруджена кам'яна церква під керівництвом майстра Леонтія [1, с. 118-119]. Стіни церковної будівлі місцями мають товщину більше одного метра, оскільки храм був частиною оборонних споруд міста у XVII-XVIII століттях. З XVIII до середини XX ст. храмова будівля і парафія належали до греко-католицької церкви. У післявоєнні роки парафія храму Різдва Христового належала до легальної в СРСР Російської православної церкви. З початку 1990-их років храмова будівля і прихожани перейшли під управління Української автокефальної православної церкви. У храмі Різдва Христового тривалий час служив відомий парох Тернополя Володимир Громницький (1862-1938 рр.).

Ще одним визначним храмом міста є церква Успіння Пречистої Діви Марії, яка розташована на вул. Острозького. Мурована церква була споруджена замість дерев'яної у 1836 р. і протягом тривалого часу нею опікувалися отці-редемптористи. Після Другої світової війни атеїстична радянська влада вирішила знести цей храм, який був оплотом греко-католицької громади міста. Церква була зруйнована із застосуванням вибухівки у 1962 р. На початку 1990-их років храм був відбудований, але його нова будівля тепер є більш вищою і місткішою. На храмове свято Успіння Діви Марії (28 серпня) офіційно відзначається День міста Тернополя.

З інших архітектурних пам'яток міста вирізняється будівля колишнього готелю «Подільський» (згодом – «Україна»), споруджена у стилі модерн наприкінці XIX ст. Цікавою спорудою є також будівлі колишнього «Товариства народної школи» (тепер на бульварі Т. Шевченка), яка відома своїм внутрішнім двориком в італійському стилі. Неподалік на вул. Качали збереглася будівля колишньої руської бурси, спорудженої у другій половині XIX ст. Сьогодні тут розташоване управління «Укрсоцбанку».

У Тернополі збереглася у зміненому вигляді ще одна храмова будівля – колишній єзуїтський костел. Цей храм був споруджений у 1899-1901 роках, а його парафією опікувалися отці-єзуїти. Під час Другої світової війни споруда костелу була частково зруйнована. У післявоєнні роки костельну вежу і дзвіницю знесли, а в приміщенні розмістили тернопільську швейну фабрику, яка функціонує тут до сьогодні.

Цінна в архітектурному плані забудова австрійських і польських часів (XIX – початок XX ст.) збереглася на вулицях Валовій, Руській, Грушевського, Коперника, В. Чорновола, Брюкнера, І. Франка, Камінній. На вул. Острозького вирізняються будівлі колишнього «Міщанського братства» (зараз – обласна філармонія) і лікувального закладу фундації імені Острозького, які були споруджені у другій половині XIX ст.

Ще однією цікавою будівлею м. Тернополя є залізничний вокзал, який був споруджений у 1870 р. разом із прокладанням залізниці від Львова. У 1903-1906 роках будівля вокзалу була розширена і перебудована у стилі віденської сецесії. Однак ця красива споруда була зруйнована внаслідок бойових дій в 1944 р. У після воєнні роки приміщення вокзалу було відбудоване у спрощенішому вигляді.

Частина втрачених під час і після Другої світової війни цікавих історичних будівель відтворені у вигляді бронзових макетів, які встановлені у центральній частині міста.

На сьогодні у Тернополі офіційно функціонують чотири музеї: краєзнавчий, політичних в'язнів, художній і картинна галерея. Діють також відомчі (переважно освітні) музеї – геологічний у Тернопільському національному педагогічному університеті, історії економічного університету, медичного університету, музей КП «Тернопільелектротранс» та інші.

У художньому музеї експонуються найкращі полотна митців, як всесвітнього, так і всеукраїнського і місцевого значення. В картинній галереї у центрі міста представлені переважно картини членів тернопільського осередку національної спілки художників України. У Тернополі діють також невеликі приватні музеї переважно при закладах харчування. Такі виставки старожитностей і давніх речей експонуються в інтер'єрі або в окремих

приміщеннях ресторанів «Старий млин», «Ноїв ковчег», «Мамонт», «Полонія», «Леліва» й інших.

До часто відвідуваних туристами об'єктів міста належать також заклади культури та мистецтва. Такими установами у Тернополі є музично-драматичний театр імені Т. Шевченка, ляльковий театр, палац культури «Березіль», український дім «Перемога», молодіжний центр ім. О.Довженка, два кінотеатри (Палац кіно і «Сінема-сіті»). Ресурсну базу подієвого і спортивного туризму в місті формують численні заклади фізичної культури і спорту. На території м. Тернополя діє центральний міський стадіон, 4 плавальні басейни, 11 тенісних кортів, 62 спортивних залів, 119 спортивних майданчиків і ряд інших об'єктів.

Із розвинутою мережею культурно-мистецьких, історико-архітектурних і спортивних об'єктів для міста характерний розвиток подієвих туристичних ресурсів, до яких належать різні виставки, фестивалі, спортивні змагання, ярмарки, тощо. Наймасовіші туристичні події та заходи, які відбувалися протягом останніх років у місті, пов'язані з Тернопільським ставом. На його водній поверхні проводилися Чемпіонати Європи (2011, 2019 рр.) і світу (2012 р.) з водно-моторного спорту, а також щорічні всеукраїнські змагання з аквабайку. В дні проведення цих заходів м. Тернопіль отримало значні доходи від туристів, оскільки майже всі місця у більшості готелів і ресторанів були замовлені. На Тернопільському ставі часто проводяться всеукраїнські змагання з веслувального спорту та віндсерфінгу.

Значну кількість туристів до міста приваблюють щорічний гастрономічний фестиваль «Галицька дефіляда», в якому беруть участь переважно тернопільські кафе і ресторани, а також туристична виставка-фестиваль, що традиційно проводиться у травні. Тернопіль є центром проведення музично-розважальних подій всеукраїнського та міжнародного значення. Протягом багатьох років проводиться фестивальний захід «Тернопільські театральні вечори», який об'єднує колективи з України і близького зарубіжжя. Вже кілька років на околицях міста відбувається музичний рок-фестиваль «Файне місто», в якому беруть участь кількадесят колективів і десятки тисяч глядачів. У планах міської влади і громади є проведення більшої кількості спортивних змагань, виставок і фестивалів всеукраїнського і міжнародного значення.

Останнім часом багато-вчених виділяють третій різновид туристичних ресурсів – інфраструктурні, до яких належить сукупність всіх підприємств і споруд, що обслуговують туристів. Запропоноване поняття *туристична інфраструктура міста* – як сукупність підприємств, закладів, споруд і обладнання, а також транспортних шляхів і об'єктів, що забезпечують потреби туристів у відпочинку та пізнавальній діяльності на міській території. До неї

належать такі сфери людської діяльності як транспортна система, готельне і ресторанне господарство, туристичні підприємства, атрактивні об'єкти (заклади дозвілля, культури, відпочинку тощо) [5, с. 114].

В останні роки у м. Тернополі актуалізувалася необхідність розвитку міської туристичної інфраструктури. Це зумовлено значним напливом туристичних потоків до міста, яке позиціонується як центр пізнавального, подієвого, гастрономічного та фестивального туризму. Це актуалізує проблему гармонійного розвитку всіх компонентів туристичної інфраструктури на території міста.

Розглянемо детальніше проблеми розвитку різних складових туристичної інфраструктури м. Тернополя. Основою розвитку більшості сфер людської діяльності (у т.ч. туризму) в сучасному місті є транспортна інфраструктура. До її складу входять транспортні шляхи (автомобільні й залізничні), автобусні та залізничні вокзали, аеропорти, морські й річкові порти, вантажні та пасажирські термінали, різноманітні допоміжні споруди, транспортні підприємства, депо тощо. У Тернополі розвинуті системи автомобільного, залізничного, електричного, річкового й авіаційного транспорту. У найкращому стані перебуває мережа автомобільного транспорту, до якої належать 30 міських автобусних маршрутів (на яких працюють більше 150 машин), автобусні зупинки, автовокзал, приміська автостанція, обслуговуючі підприємства. Для забезпечення руху автотранспорту функціонують близько 209 км вуличної мережі, 15 мостів і шляхопроводів, 40 світлофорних об'єктів. Однак понад 70 % довжини вулично-дорожньої мережі є зношеною та перебуває у незадовільному стані, що негативно впливає на стан автомобілів. Актуальним є спорудження нової об'їзної дороги навколо Тернополя, оскільки через територію міста прямує багато транзитного вантажного автотранспорту.

Тернопіль є також важливим вузлом залізничного транспорту, оскільки через місто проходить магістральна залізниця Львів – Жмеринка – Київ. Від неї відгалужуються залізничні шляхи до Чорткова й Ходорова (на південь) і до Шепетівки (на північний схід). Головним терміналом пасажирських перевезень на залізниці у місті є вокзал ст. Тернопіль, а вантажних – товарна станція Тернопіль-Товарний. Загалом система залізничного транспорту в м. Тернополі перебуває у доброму стані, оскільки в останні роки були відремонтовані колії, станційні споруди, інженерні мережі тощо. У 2012 р. запроваджено рух швидкісного поїзда Тернопіль-Київ. Водночас через ст. Тернопіль скасовано ряд пасажирських і приміських поїздів, що негативно впливає на динаміку туристичних потоків, які прямують до міста.

У Тернополі функціонує також система електричного (тролейбусного) транспорту. У місті експлуатуються близько 80 км троллейбусних мереж, на

яких діють 9 маршрутів, що охоплюють найбільші міські житлові масиви. Щоденно на лінії виходить біля 50 тролейбусів. Головними проблемами розвитку системи електротранспорту м. Тернополя є висока зношеність контактної мережі і застарілість рухомого складу.

По акваторії Тернопільського ставу також здійснюються пасажирські перевезення річковим транспортом (катерами). Щорічно ними перевозиться більше 30 тис. пасажирів. У 2020 р. був відновлений третій катер, що дозволило збільшити обсяги пасажирських перевезень. Річковий транспорт є важливим елементом туристичної привабливості м. Тернополя, оскільки у навколишніх обласних центрах таких перевезень немає.

Неподалік міста розташований аеропорт, який в останні кілька років не функціонує. Його зрідка використовують для обслуговування чартерних авіарейсів і приватних літаків, прийому офіційних делегацій, сільгоспробіт тощо. Матеріальна база летовища перебуває у доброму стані, оскільки відносно недавно були модернізовані аеровокзал і злітно-посадкова смуга довжиною більше 2 км. Тернопільський аеропорт також має статус міжнародного із пропускним пунктом митного контролю. Недіючий аеропорт суттєво знижує туристичну та інвестиційну привабливість Тернополя.

Одним з найважливіших компонентів туристичної інфраструктури м. Тернополя є готельне господарство. Станом на початок 2019 р. у місті налічувалося 30 готелів із загальною кількістю понад 1000 місць. Ними щорічно обслуговується понад 100 тисяч приїжджих осіб. У місті також надаються послуги подорожної оренди житлових квартир і приватних костелів, більшість з яких є незареєстрованими в органах державної реєстрації. Проте у місті бракує готелів недорогого класу та хостелів, послугами яких переважно користуються найактивніші туристи молодого віку.

Готельні підприємства в межах м. Тернополя розміщені нерівномірно. Більшість з них розташовані у центрі міста та поблизу об'їзної дороги, яка постачає закладам розміщення і харчування транзитних туристів. Існують плани щодо спорудження нових готелів біля міського стадіону, парків, торгових центрів, а також на виїздах з міста. Актуальним завданням індустрії розміщення туристів у місті залишається реконструкція й модернізація діючих готелів. Особливу увагу слід звернути на підвищення комфортності, якості надання послуг і гнучку цінову політику.

Готельні комплекси часто взаємопов'язані із закладами ресторанного господарства. До них належать різноманітні підприємства, які надають послуги у сфері громадського харчування: ресторани, кафе, бари, піцерії тощо. На сьогодні у Тернополі нараховується близько 300 закладів сфери харчування [6].

Для ресторанного господарства міста теж помітна тенденція збільшення кількості підприємств при зменшенні їх місткості.

Підприємства ресторанного господарства, подібно до готельних, також зосереджені переважно у центральній частині Тернополя, а також поблизу парків і рекреаційних площ. Однак на окраїнних густозаселених масивах міста таких закладів небагато. Така особливість розміщення ресторанних підприємств створює проблему нерівномірного забезпечення міського населення послугами громадського харчування. Дрібніші заклади цієї сфери (кафе, бари, бістро) розташовані поблизу великих громадських центрів – ринків, торгових центрів, вокзалу та інших.

В останні роки в межах м. Тернополя відкрилося декілька т. зв. концептуальних закладів харчування, інтер'єр і меню яких відповідає певній тематиці. Зокрема, такими підприємствами є пивоварна ресторація «Ноїв ковчег», ресторани «Мамонт», «Полонія», «Леліва», «Антикафе». Ці заклади теж підвищують атрактивність міста, сприяючи перетворенню Тернополя у центр гастрономічного туризму.

Мережа закладів харчування у місті потребує подальшого розширення та модернізації, враховуючи тенденції щодо зростання туристичного потоку. Насамперед необхідно покращити рівень сервісу у них через підвищення якості надаваних послуг.

Одним з головних компонентів туристичної інфраструктури міста виступає система підприємств, які надають послуги у галузі туризму. До таких належать туроператори, фірми, туристичні агенції, екскурсійні бюро тощо. За даними міських довідкових служб у Тернополі діють більше сотні різноманітних туристичних підприємств. Однак діяльність більшості з них зорієнтована на роботу у сфері виїздного туризму. Деякі підприємства («Оksamит-КЛ», «Тернопільтурист», «Файні мандри») працюють також із внутрішніми та іноземними туристами. Щороку стають популярнішими екскурсії по Тернополю (навіть іноземними мовами), якими охоплюються більшість визначних місць і пам'яток міста

Важливим напрямом роботи місцевих органів влади є впорядкування туристично-екскурсійної діяльності на території міста. Часто приїжджі групи туристів обслуговуються екскурсоводами й гідями з інших міст і країн, які неякісно надають послуги та залишають міський бюджет без прибутків. Тому органам місцевого самоврядування слід скоординувати роботу туристичної сфери в Тернополі шляхом вдосконалення контролю за потоками туристів у місті. Значну роль у цьому процесі повинні відігравати місцеві турфірми, які мають забезпечити туристичні маршрути екскурсоводами, транспортом і сервісним обслуговуванням.

Останнім важливим компонентом туристичної інфраструктури міста є заклади дозвілля й відпочинку. Їх часто ще називають атрактивними установами чи підприємствами. До них належать музеї, галереї, театри, кінозали, торгово-розважальні центри, клубні установи, тематичні парки, спортивні споруди та інші заклади культури й відпочинку [5, с. 116].

Тернопіль є одним з найбільших культурних і відпочинкових центрів Західної України. У місті функціонують чотири музеї, два театри, декілька торгово-розважальних центрів і галерей, стадіонів, клубних і спортивних закладів, а також чотири мальовничі парки відпочинку і розваг. Особливими атрактивними об'єктами у місті є набережна ставу, штучні острови, міський пляж, аквапарк, клуб зимового плавання, амфітеатр «Співоче поле», аналогів яким немає у сусідніх обласних центрах. Під час проведення Чемпіонату світу з водно-моторного спорту в 2012 р. частину узбережжя ставу обладнано для проведення міжнародних спортивних змагань на воді. Важливим є також значення закладів спорту в Тернополі, до яких належать міський стадіон, футбольні й волейбольні поля, плавальні басейни, тенісні корти, палац спорту та інші подібні об'єкти.

Більшість атрактивних закладів у місті розташовані в його центральній частині. Однак великі торгово-розважальні центри розміщені на окраїнах Тернополя (як-от ТРЦ «Подoliaни», «Арена»), а також поблизу центрального ринку («Орнава», «Новус»). Спортивні споруди й установи розташовані у межах зелених зон, які переважають у західній та південно-західній частинах міста. В останні роки значну увагу місцевих органів влади звернено на розвиток закладів фізкультури й спорту. Це зумовлено проведенням у Тернополі міжнародних змагань з водно-моторного спорту, а також всеукраїнських чемпіонатів і турнірів з інших видів змагань. Важливим завданням є також постійна підготовка музеїв, театрів, галерей, розважальних й інших закладів до прийому зростаючої кількості іноземних туристів у контексті євроінтеграційних процесів.

Список використаних джерел

1. Бойцун Л. С. Тернопіль у плінні літ: історико-краєзнавчі замальовки / Л. Бойцун. – Т. : Джура, 2003. – 391 с.
2. Географічна енциклопедія України. — К. : «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1993. — Т. 3 : П–Я. – С. 283-284.
3. Інвестиційний паспорт міста Тернопіль [Електронний ресурс]. — Режим доступу:http://rada.te.ua/app/webroot/files/Strukturni_pidrozdily/i_pasport_2015%20.doc.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область/ Гол. редкол. Тронько П. Т. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. - 640 с.
5. Рудакевич І. Р. Геопросторові аспекти підготовки туристичної інфраструктури міста Тернополя до «Євро-2012»/ І. Р. Рудакевич // Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету. Серія : географія. — Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. — Вип. 1. — 2011. — С. 113 — 118.

6. Туристична презентація міста Тернопіль [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rada.te.ua/predprinimatelstvo_i/Презентація_ТУРИСТИЧНА.pdf.

ЗБАРАЖ – ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНА ПЕРЛИНА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Сергій Гулик, Галина Підставка

ser_gul@ukr.net, galinapidstavka@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The purpose of the article is to determine the main emphasis on the tourist and recreational attractiveness of Zbarazh and analysis of the existing tourist infrastructure of the city. Increasing the capacity of tourist and recreational infrastructure is one of the priority areas of socio-economic and cultural development of the city of Zbarazh and the district. Increasing the share of inbound and domestic tourism, sightseeing should be an effective tool for economic growth in the region and increase its prestige in domestic and international tourism markets.

Key words: tourist and recreational attractiveness, Zbarazh, domestic tourism, excursion activity.

Постановка проблеми. Туризм та рекреація сьогодні вважається одними з пріоритетних напрямків національної культури й економіки країни. Це повністю підтверджується світовими тенденціями, які свідчать, що туристична сфера буде індустрією XXI століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивченні туристично-рекреаційних ресурсів у своїх працях зробили: Крищук М., Марцинишин В., Войтович Л., Яковенко Н., Сіцинський Ю., Оконченко О. Смаль І. та інші.

Мета статті полягає у визначенні основних акцентів щодо туристично-рекреаційної привабливості Збаража та аналізу наявної туристичної інфраструктури міста.

Виклад основного матеріалу. Природно-кліматичні та історичні умови створили в Тернопільській області потужну ресурсну базу для розвитку туристично-рекреаційної індустрії, та розбудови відповідної інфраструктури. Основними факторами привабливості рекреаційно-туристичних ресурсів є природа, мистецтво, історія, харчування, архітектура та релігія.

Нарощування потужностей туристично-рекреаційної інфраструктури є і одним з пріоритетних напрямків соціально-економічного та культурного розвитку міста Збаража та району. Збільшення частки в'їзного та внутрішнього туризму, екскурсійної діяльності повинно стати ефективним інструментом економічного зростання регіону та підвищення його авторитету на внутрішньому і міжнародному туристичних ринках.

На даний час через місто Збараж пролягає туристичний маршрут „Золоте кільце” на Вишнівець - Кременець - Почаїв. На території Збаразького району діє центр національного історико-архітектурного заповідника "Замки Тернопілля" у м. Збараж. Базою заповідника став архітектурний комплекс Збаразького замку XVII століття, Церква Преображення Господнього 1600 року, ансамбль споруд монастиря ордену отців Бернардинів XVIII століття, які є пам'ятками архітектури національного значення, ряд інших пам'яток міста і району.

У місті розвивається туристична інфраструктура: наразі у місті працює більше 10 закладів харчування, а також діє ресторани на території замку, є паркувальний майданчик, зведено готель для туристів. Усі споруди мають зручне транспортне сполучення [3].

Безперечно, головною і центральною пам'яткою старовини у Збаражі, його окрасою, є середньовічний замок, який є однією з наймальовничіших фортець на Тернопільщині. Ця твердиня знаходиться трохи осторонь від центру міста, в парку, на Замковій горі. Замок, як традиційно вважається, споруджено в 1627-1631 рр. братами Христофором та Юрієм Збаразькими. По периметру замку розташовані каземати. Зв'язок замку з навколишнім світом здійснювався через браму, розміщену у двоповерховій вежі, до якої провадив звідний міст.

Сьогодні в замку розміщені більше 25 виставкових залів з тематичними експозиціями, виставками, картинною галереєю, музейними відділами. Виставкові зали Збаразького замку дають повну картину історії ремесел, мистецтва та історію краю в цілому. Завдяки активній співпраці, у залах Збаразького палацу періодично виставляються експозиції інших музеїв і заповідників. Замковий палац оточений прекрасним парком, якому вже більше 100 років.

А ще Збаразький замок є героєм художньої літератури та кіно. Саме тут розгортаються драматичні події протистояння козацьких та польських військ, описані Генриком Сенкевичем в романі «Вогнем і мечем» і зняті на кінострічку всесвітньовідомим режисером Єжи Гоффманом [4].

Протягом багатьох століть, на Збаражчині, поряд з українцями жили поляки, євреї, вірмени. Різницею віросповідань, тривалим співіснуванням різних конфесій обумовлене типологічне розмаїття сакрального будівництва.

Які на сьогоднішній день зацікавлюють туристів не менше, ніж старовинні замки.

Домінантною пам'яткою сакральної архітектури Збаража виступає костел ім. Святого Антонія з Падуї та монастир бернардинів, що знаходяться майже в центрі міста. Збараський костел святого Антонія – колишній храм бернардинського монастиря, його видно практично з кожного куточка міста. Фундаторами монастиря і костелу ченців-бернардинів стали Князі Збараські, спорудження якого розпочалося в 1627 році і було завершено через 10 років вже зусиллями князя Януша Вишневецького та його дружини Євгенії. Правда, в 1675 році татарські завойовники знищили костел і монастир, і лише в 1755 році завершилася реконструкція комплексу, який ми можемо бачити і зараз. Вся територія новозбудованого монастиря оточена досить високим кам'яним муром з бійницями. Разом з монастирськими келіями та надбрамною дзвіницею він створює величний архітектурний ансамбль, що поєднує риси ренесансу та бароко. Зараз костел відкритий для вірян і у ньому відбуваються богослужіння польською мовою, адже у місті та околицях проживає значна кількість римо-католиків [1].

Недалеко від костелу розташована цікава в архітектурному плані церква Успіння Богородиці. Вона зведена в 1755–1758 р. як костел тринітарського монастиря. Після того, як у 1789 р. споруда постраждала під час міської пожежі, храм було продано українській громаді міста під церкву. Як свідчать історичні документи, найдавніша церква у Збаражі стояла недалеко синагоги на горбочку, там, де маленький потік серед боліт впадав до річки Гнізни (тепер це – об'їзна дорога міста). Нині святиня належить православної громаді Київського патріархату.

Цікавою пам'яткою сакральної архітектури міста є синагога. Її побудова датується 1537 роком. У 1675 році синагога була спалена турецьким військом Ібрагіма Шишмана, а відновлена коштом родини Потоцьких у 1698 році. Ця будівля збереглася до наших днів, хоч і не в первинному вигляді. Тому вона є найстарішою будовою вже нового міста. Єврейська синагога функціонально була не тільки місцем для молитов, але і місцем дискусій і судових засідань. До центрального залу будівлі з трьох сторін примикали нижчі прямокутні приміщення для жінок. У центрі синагоги було підвищення з декількома сходинками, а біля східної стіни – Ковчег заповіту (шафка для зберігання священних сувоїв). Об'єкт зараз не використовується за призначенням, оскільки євреїв у Збаражі майже немає.

Вельми оригінальною є церква Воскресіння Господнього (1764р.). Відомо, що при церкві діяла міщанська, а згодом слов'яно-руська школа, яка переведена сюди із церкви Спаса. Цей мурований храм хрестоподібної форми зведено в

стилі пізнього українського бароко. Заклав церкву збараський міщанин Григорій Гимонюк. Через раптову смерть довершити задумане йому не вдалося, тож її добудували коштом графа Миколи Потоцького. Нині цей храм належить місцевій громаді УГКЦ [2].

Також у Збаражі споруджено пам'ятники: А. Міцкевичу (1898), Б. Хмельницькому (1954; скульптор Я. Чайка, архітектор В. Сковчеляс), І.Франку (1992; скульптор В. Одрехівський), Д. Клячківському (Климу Савуру, 1994; скульптор В. Мельник, архітектор В. Сковчеляс); Меморіал слави воїнам, полеглим у німецько-радянській війні (1965; архітектор В. Сковчеляс).

Кожного року біля 50 тис. туристів відвідує м.Збараж, з них майже 40 тис.чол. (або більше 80 %) громадяни Польщі. У районі прийнята і діє «Програма розвитку туризму в Збараському районі на 2016-2020 роки».

Як підсумок, місто має значний туристично-рекреаційний потенціал, але галузь потребує подальшого розвитку і залучення значних інвестицій у її розбудову.

Список використаних джерел

1. Данилейко В. Національний заповідник «Замки Тернопілля» / Збірник праць: Музеї Тернопільщини / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. — Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. — С. 180-189
2. Замки і храми України [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://castles.com.ua>.
3. Офіційний сайт Збараської районної державної адміністрації [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://te.gov.ua/zabarazka/ua/>
4. Офіційний сайт Національного заповідника «Замки Тернопілля» [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.zamky.te.ua/>
5. Офіційний сайт Управління з питань туризму Тернопільської області [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ternotour.com.ua>.

РОМАНІВСЬКИЙ СТАВ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ РЕКРЕАЦІЙНИЙ ОБ'ЄКТ БАЙКОВЕЦЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Любов Янковська, Аліна Цідило

lubayank@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: The purpose of the research is to study the Romanivsky pond as a potential recreational object, based on indicators of the ecological condition of the reservoir, the recreational capacity of the territory and economic income. As a result of the research it was found out that the number of vacationers is 1.5 times less than the recreational capacity of the territory (in the coastal part of the pond can be 116 people without harm to the environment). The actual average number of vacationers is about 86 people. It is necessary to implement measures to promote the Romanivsky pond as a recreational facility and attract vacationers here. In the case of an increase in the number of vacationers, the community's profit will be at least 1.5 million UAH for the period from May to September, which is a good financial income (and this is only for parking and fishing).

In order to attract vacationers, it's worthwhile to open a shop in the village of Romanivka and other infrastructure facilities, which would encourage vacationers to stay longer. That will allow the community to receive additional income from these facilities. Due to the fact that the average duration of recreant's stay at the pond is 2 days, it is worthwhile to set up camping on the shoreline.

In order to attract vacationers, it's worthwhile to hold a variety of competitions, including fishing, kayaking, swimming.

It would also be worthwhile to increase the number of garbage cans and give the aesthetic appearance of the existing ones.

Assessing the ecological status of the Romanivsky pond, we analyzed the physical parameters of the water. It turned out that they are acceptable for recreational use of the pond.

Key words: recreation, pond, ecological condition, economic income, infrastructure facilities.

На сьогодні новоутворені об'єднані територіальні громади (ОТГ) знаходяться в складних пошуках шляхів збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку. Особливо доцільними з цієї точки зору є рекреаційні проекти, адже на території кожної ОТГ наявні привабливі для відпочиваючих об'єкти, а розвиток рекреації зумовить не тільки фінансові надходження у місцевий бюджет, а й стимулюватиме розбудову інфраструктури, сприятиме соціальному та культурному розвитку громади.

Мета даної публікації – на прикладі Романівського ставу довести переваги розвитку рекреації у Байковецькій ОТГ. Основними завданнями є: дослідити екологічний стан водойми і з'ясувати її придатність до рекреаційного природокористування; порівняти наявний рівень рекреаційного навантаження та рекреаційну ємність території; виконати розрахунки можливих фінансових

надходжень від перебування тут рекреантів; запропонувати першочергові заходи з покращення інфраструктури і приваблення відпочиваючих.

Романівський став – це водний об’єкт, створений у 80-х роках минулого століття на річці Качава. Щоб з’ясувати, чи за екологічним станом Романівський став придатний для рекреаційного природокористування, ми дослідили якість води в ньому за такими фізичними параметрами, як запах, прозорість, каламутність та кольоровість.

Характер та інтенсивність запаху визначались органолептично з використанням традиційної методики: досліджувану воду за температури 15–20°C наливали у колбу місткістю 150–250 см³ на 2/3 її об’єму, накривали годинниковим склом і струшували обертовими рухами. Відкривши колбу, визначали запахи природного походження [2] (табл. 1).

Таблиця 1.

Характеристика запаху води в Романівському ставу

	Запах	Інтенсивність
Осінній сезон	Рибний	Слабкий
Весняний сезон		
Літній сезон		

У результаті досліджень з’ясувалось, що запах води Романівського ставу є слабким, а у осінній та весняний сезони відчувається рибний «відтінок». Дослідження запаху, прозорості, каламутності та кольоровості води Романівського ставу (табл.2) довели, що дані характеристики є задовільними для рекреаційного використання даного об’єкта.

Таблиця 2.

Характеристика прозорості, каламутності та кольоровості води Романівського ставу

	Прозорість	Каламутність	Колоровість
Осінній період	26	35,1	30
Весняний період	28	32,6	32

Для покращення екологічного стану Романівського ставу пропонуємо підвищити рівень озеленення території довкола ставу; проводити акції з прибирання водойми від твердих відходів; встановити більшу кількість контейнерів для сміття в рекреаційній зоні ставу; окультурити водойму в закинутих місцях та на пляжах; проводити просвітницьку роботу з місцевим населенням.

З метою з’ясування різниці між дійсним рекреаційними навантаженням та можливістю території приймати рекреантів, визначаємо її рекреаційну ємність. Дана величина вираховувалась у сезон найбільшої кількості відпочиваючих – в

період з травня до вересня (взимку тут переважає любительський відпочинок – риболовля, щоправда не так активно у порівнянні з літнім періодом).

Рекреаційна ємність визначається за формулою [3]:

$$V = \frac{N \times S \times C}{D} \text{ [3], де:}$$

V – рекреаційна ємність;

N – норма рекреаційного навантаження на територію;

S – площа території, км²;

C – тривалість рекреаційного періоду, днів;

D – середня тривалість перебування туристів і відпочиваючих на території, днів.

Для дослідження даної величини використовувався нормативний показник рекреаційного навантаження на озерні природні комплекси, що становить у сезон відпочинку (період з травня до вересня) 115 осіб/ км² [3]. Тривалість рекреаційного періоду та середня тривалість перебування туристів і відпочиваючих на території, відповідно, становлять 175 і 2 дні. Площа ставу має 0,328 км², а площа прибережної зони – 0,032 км², що в сумі становить 0,36 км² [6].

Тому розраховуємо рекреаційну ємність території у сезон відпочинку:

$$V = \frac{115 \times 0.36 \times 175}{2} = 3622,5 \text{ осіб/км}^2$$

Визначаємо, яка кількість відпочиваючих може знаходитись в прибережній зоні ставу площею 0,032 км²: 3622,5 осіб/км²*0,032 км² = 116 осіб.

Отже, без шкоди для довкілля на узбережжі водойми може знаходитись одночасно 116 осіб (рекреаційна ємність території).

Щоб порівняти, чи дійсне рекреаційне навантаження не перевищує рекреаційну ємність території, ми з'ясували, скільки у рекреаційний сезон тут одночасно перебуває відпочиваючих. Наші дослідження довели, що в прибережній зоні ставу відпочиває 50-86 осіб у день (фактичне рекреаційне навантаження).

Отже, з даних розрахунків можна побачити, що максимальна кількість відпочиваючих майже у 1,5 рази менша, ніж рекреаційна ємність території. А отже, потрібно вживати заходи для приваблення рекреантів, що матиме ряд економічних та соціальних вигод для розвитку Байковецької ОТГ.

Для того, щоб оцінити, наскільки розвиток рекреації на базі Романівського ставу є економічно вигідним для Байковецької об'єднаної територіальної громади, було обчислено орієнтовний середній прибуток за рік. Нами було з'ясовано тарифи на різні види послуг на даній території. Виявилось, що ціни

визначені лише за в'їзд машин та за одну вудку. Дані величини дорівнюють відповідно 50 і 20 гривень.

Також було досліджено, що в межах рекреаційної зони ставу в минулому (2019) році у середньому перебувало 57 автомобілей, а риболовили – 73 людини в день.

Обчислюємо прибуток за день від в'їзду на територію автомобілей:

$$57 \times 50 = 2850 \text{ грн}$$

Також розраховуємо прибуток за один день від людей, які риболовлять, враховуючи що в середньому одна людина використовує дві вудки:

$$73 \times 2 \times 20 = 2920 \text{ грн}$$

Отож, денний прибуток становить:

$$2850 + 2920 = 5770 \text{ грн}$$

Тоді за один сезон відпочинку середній прибуток становитиме:

$$5770 \times 175 = 1009750 \text{ грн}$$

Вище наведені розрахунки доводять, що даний об'єкт приносить прибуток громаді у сумі 1 009 750 грн за сезон найактивнішого відпочинку при середньому напливі рекреантів.

У випадку приваблення рекреантів і зростання їх чисельності до рекреаційної ємності території, прибуток громади буде ще у 1,5-2 рази більший, тобто становитиме мінімум 1 514 625 грн за період з травня до вересня, що є значним фінансовим надходженням (і це тільки за стоянку автомобілів і риболовлю). А якщо у селі Романівка відкрити достатню кількість торговельних точок для обслуговування відпочиваючих, місця для ночівлі та інші об'єкти інфраструктури, то це б стимулювало відпочиваючих затримуватись довше і дало можливість отримувати додатковий дохід й від вище згаданих об'єктів.

Недостатня кількість торговельних об'єктів є суттєвою проблемою не тільки для відпочиваючих, а й простих жителів села, оскільки у селі Романівка наявні лише 2 магазини, які у вихідні дні, як правило, закриті. Доцільно відкрити хоча б один торговельний об'єкт поблизу ставу, що сприяло б комфортному перебуванню рекреантів та було б економічно вигідним для власників магазину.

Варто також збільшити кількість альтанок уздовж берегової лінії ставу, оскільки вони розташовані лише в одній локації. Це б покращило умови відпочинку рекреантів. У зв'язку з тим, що середня тривалість перебування відпочиваючих – 2 дні, можна встановити кемпінг на узбережжі ставу. Це стане зручним рішенням для забезпечення ночівлі, а встановлений тариф за цю послугу (наприклад, 150 гривень) знову ж таки принесе прибуток для розвитку громади.

Необхідно збільшити кількість контейнерів для сміття. Проблема їх нестачі помітна по поодиноким переповненим бакам та засміченому узбережжю. Тому пропонуємо встановити сміттєві контейнери вздовж усієї берегової лінії кожних 5-10 метрів. Задля покращення екологічного стану водойми можна проводити періодичне прибирання прилеглої території, проводити екологічні акції, залучаючи до цього молодь, школярів.

Доцільно поставити біотуалети, оскільки вони тут зовсім відсутні, що зумовлює суттєві незручності для рекреантів.

Популяризації даного рекреаційного об'єкта можна досягти завдяки проведенню на базі Романівського ставу різних змагань, наприклад, з риболовлі. Тим більше, що позитивний досвід уже є: зокрема, у жовтні 2014 року тут проводився Кубок Тернопільської області з лову хижої риби спінінгом з берега. У цьому дійстві прийняли участь найкращі рибалки області [4]. Метою таких змагань є популяризація риболовного спорту, здорового способу життя та гуманного ставлення до природних запасів, підвищення спортивної майстерності та удосконалення техніки володіння спінінгом та спортивними снастями. Для покращення риболовлі, можна запускати нову рибу, не рибалити в нерест, відпускати малу рибу, а також слідкувати за станом риби, щоб у неї не було хвороб.

Крім цього, можна проводити змагання на байдарках, змагання плавців-любителів на кубок найкращого плавця в області тощо.

Отже, у результаті досліджень було виявлено, що наявне рекреаційне навантаження менше, ніж рекреаційна ємність території, а отже, варто реалізовувати заходи з популяризації Романівського ставу, як рекреаційного об'єкта, і приваблювати сюди відпочиваючих, що у свою чергу дозволить отримувати значні фінансові надходження в місцевий бюджет та сприятиме сталому розвитку Байковецької ОТГ.

Список використаних джерел

1. Децентралізація. [Режим доступу]: / <https://decentralization.gov.ua/gromada/794>.
2. Коротун І. М. Природні умови та ресурси України. Навчальний посібник до курсу «Природні ресурси України» для студентів екологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. / І. М. Коротун, Л. К. Коротун, С. І. Коротун. – Рівне: ПП. Рожков, 2004. – 192 с.
3. Кравців В.С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. / В.С.Кравців, Л.С.Гринів, М.В.Копач, С.П.Кузик. – Львів: НАН України. - ІРД НАН України. - 1999. - 78 с.
4. Кубок Тернопільської обл спінінг берег. [Режим доступу]: / <http://www.active.lviv.ua/12-10-14-t8527.html>.
5. Мальцев В. І. Визначення якості води методами біоіндикації: науково-методичний посібник. / В. І. Мальцев, Г. О. Карпова, Л. М. Зуб. – К.: Науковий центр екомоніторингу та

біорізноманіття мегаполісу НАН України, Недержавна наукова установа Інститут екології (ІНЕКО) Національного екологічного центру України, 2011. – 112 с.

6. Публічна кадастрова карта України. / [Режим доступу]: / https://map.land.gov.ua/?cc=2875502.481988547,6367068.302698544&z=16&l=kadastr&bl=ortho10k_all.

ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД

Тарас Черешнюк

ctno@tpru.edu.ua

Тернопільський національний педагогічний університеті

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Історико-культурний туризму в значній мірі розвивається завдяки наявності історико-архітектурних ресурсів. Завдяки їх відвідуваності можна сформулювати наочне уявлення про історичний процес та побутово-культурні явища, які надбанням світової та національної культурної спадщини. Державні кордони зазвичай не є перешкодою для поширення інформації про них, а навпаки виступають основою формування певного штампу про територію («Тернопільщина – край замкових споруд», «Долина Луари – територія замкових атракцій» тощо). Водночас на сучасному етапі актуальною є оцінка наявних історико-архітектурних, окрема оборонних споруд для їх класифікації та ранжування.

Є ціла низка наукових розвідок, в основі яких є різні критерії щодо оцінки оборонних споруд як туристично-рекреаційних ресурсів. Без об'єктивної комплексної оцінки історико-культурного потенціалу замкових комплексів суттєво ускладнюється процес їх ефективного туристично-рекреаційного використання. Зважаючи на це, якісна туристична оцінка об'єктів замкової архітектури виступає одним із пріоритетних завдань розвитку туризму, покликаним оптимізувати не тільки процедуру залучення замкових ансамблів у туристичну галузь, але й шляхи їх збереження та передачі наступним поколінням.

Проведемо аналіз найбільш популярних та вживаних методик.

В. Мацола пропонує оцінити історико-архітектурні (в тому числі оборонні споруди) за показником їх щільності на певну одиницю площі (100 км²). Максимальний показник туристичної значущості при цьому отримують об'єкти загальнонаціонального та міжнародного значення. Згідно з його розрахунками, найвищим балом слід оцінювати ті території, де щільність пам'яток історико-

архітектурного характеру перевищує 18 од./100 км², середній – 8-18 од./100 км², низький – менше 7,9 од./100 км² [6, с. 109]. Такий підхід може використовуватись для оцінки історико-культурних туристичних ресурсів великих регіонів, а не для визначення історико-культурного туристичного потенціалу поселення, чи навіть окремого адміністративного району.

Н.Ф. Поліновою було запропоновано підхід, який для оцінки пізнавальної цінності включав такі ознаки: рівень організації об'єктів для показу і місцезнаходження туриста по відношенню до об'єкта огляду [7, с. 102]. За рівнем організації історико-культурні об'єкти в такому випадку поділяються на спеціально підготовлені для показу і не підготовлені, а за місцем знаходження суб'єкта до об'єкту огляду – на інтер'єрні і екстер'єрні історико-культурні об'єкти.

Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В. та Кузик С.П. підтримують ідею бальної оцінки історико-архітектурних туристичних ресурсів. Сутність бального підходу оцінки історико-культурних ресурсів полягає в тому, що оціночні шкали побудовані на подальшій структуризації видових компонентів у відповідності з історико-культурною важливістю явищ, що їх характеризують і часу, необхідного для огляду таких об'єктів [2, с. 63]. Необхідний час огляду визначають спеціалісти-експерти. Чим більше часу необхідно для пізнання об'єкту, тим вища пізнавальна цінність, а це значить, що вищий оціночний бал йому присвоюється.

Оборонні споруди, які виділені окремим блоком, виступають важливими об'єктами огляду на туристичних маршрутах, екскурсіях, подорожах. Вони вважаються цінним джерелом інформації, фактором формування національної самосвідомості українського суспільства. В таких умовах дуже важливо якнайповніше визначити рівень їх привабливості. Їх методика передбачає виділення оборонних споруд (замки, фортеці, монастирські комплекси) в окрему категорію. В полі зору туристичного сприймання можуть бути частково збережені елементи оборонних укріплень, які мають дуже широке поширення в Україні і вимагають копіткого спеціального дослідження. Виходячи з цього, у пропонованій методиці оцінок взято до уваги такий важливий показник цінності як стан фізичного збереження пам'яток оборонного будівництва. За пропонованою методикою їх можна розділити на унікальні, високоатрактивні, середньоатрактивні, малоатрактивні, неатрактивні. Опираючись на дану методику можна оцінити пізнавальну цінність оборонних об'єктів з прив'язкою до відповідного населеного пункту. Вона має яскраве практичне значення. Так, є рекомендації щодо прокладення міжнародних шляхів сполучення поблизу високоатракційних об'єктів. Середньоатрактивні поселення можуть використовуватись для часткового розвантаження високоатрактивних міст.

Через ці міста доцільно прокладати місцеві туристичні маршрути, маршрути вихідного дня, а також радіальні маршрути із високоатракативних центрів, де у більшості випадків знаходяться відомі туристичні бази, пансіонати відпочинку та інші рекреаційні заклади.

Запропонована методика зручна для оцінки історико-культурних пам'яток сільської місцевості. Отримані результати можуть змінити тенденційні стереотипи про пізнавальні можливості окремих сільських поселень і району в цілому та стати у пригоді в першу чергу освітянам, які зацікавлені у прокладанні місцевих краєзнавчих маршрутів найбільш привабливими поселеннями з метою всебічного вивчення історії та культури рідного краю.

І. Лисий розробив методику оцінки власне оборонних споруд, що дало змогу визначити їх рівень атракативності та перспективи залучення для потреб туристично-рекреаційної галузі. Вона включає чотири групи складових: природно-географічна, історико-культурна, інфраструктурна та рекламно-інформаційна. Кожна з цих груп має по 5 показників оцінки. Природно-географічна складова охоплює орографічну специфіку побудови, гідрологічні особовості розташування, розташування замкових споруд відносно об'єктів природно-заповідного фонду, наявність в межах територій розташування об'єктів садово-паркового мистецтва та ландшафтна специфіка розташування. Історико-культурна складова охоплює показники фізичної збереженості, історичну значущість, культурну цінність, архітектурно-стильову специфіку та тип історичної оборонної системи. Інфраструктурна складова оцінюється за показниками транспортної доступності, наявності закладів готельного господарства, наявності об'єктів ресторанної індустрії, наявності музейних установ та наявності облаштованих місць реалізації сувенірної продукції. Інформаційно-рекламна складова розглядається на основі показників інтегрованості у туристичні маршрути, організації туристичних промокомпаній, забезпеченості рекламними матеріалами, науково-інформаційна вивченість та насиченість інформацією мережі інтернету. Згідно з кожним із критеріїв об'єкт замкового будівництва може отримати від 1 до 5 балів, а максимально можливий загальний показник за всіма елементами - 100 балів [5, с. 25]. Згідно з цією методикою всі оборонні споруди підрозділяються на п'ять підгруп: 1) пам'ятка замкового будівництва непридатна для туристично-рекреаційного використання; 2) замкова споруда слабоінтегрована в туристично-рекреаційну галузь; 3) об'єкт використовується в туризмі на середньому рівні; 4) замок має високий рівень туристично-рекреаційної адаптації; 5) потенціал пам'ятки замкового зодчества максимально використовується в індустрії туризму.

Нами [4, с. 92] було виділено 32 оборонні споруди в межах Тернопільської області, які мають певний рівень збереженості та атракативності. Запропоновано

методику проведення бальної оцінки цих споруд за показником їх збереженості, деталізація їх описів на сайтах туристичного та краєзнавчого спрямування, а також залученості цих об'єктів до організованих туристичних маршрутів.

За своєю архітектурною та функціональною рисою оборонні споруди потребують певного групування. Критеріями такого групування є форма, розміри та ймовірний оборонний потенціал твердині.

Перша категорія охоплює оборонні архітектурні об'єкти, пріоритетним завданням яких є захисна архітектура з широкими мурами та надійними вежами. Для таких архітектурних об'єктів облаштування помешкань має другорядне значення. Традиційно зелені насадження в поблизу таких споруд знищувалися. Це ставило собі за мету підкреслити неприступність споруди. Прикладом такого типу оборонної архітектури в області можуть бути замки в Кременці та Сидорові.

Друга категорія оборонних споруд є більш представницькою. В її архітектурі паритетно поєднувалися завдання комфортності проживання та обороноздатності. Характерними рисами таких споруд таких архітектурних пам'яток є елементи естетичного оздоблення – помпезні в'їзди брами, оздоблені родовими гербами, архітектурно досконалі сторожові вежі тощо. До цього типу належали замки на території Тернопільської області у Бучачі, Збаражі, Бережанах і смт Залізцях.

І на кінець третя категорія – комплексне розміщення споруд оборонного характеру в межах певної частини одного населеного пункту. Часто такий оборонний комплекс охоплював сторожові вежі, церкви, побудовані в оборонному стилі, палацові комплекси, які були обнесені земляним валом з водою або муром. Прикладом може бути село Новосілка Заліщицького району.

Висновки. З кінця ХХ ст. вітчизняні дослідники історико-архітектурних споруд приділяють значну увагу їх використанню в сфері туризму. Природньо, що цей факт спричинив появу значної кількості методик щодо їх оцінки для господарства регіону та туризму загалом.

Список використаних джерел:

1. Дудурчук К.Д. Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереженості та використання: Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 200 с.

2. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. Львів: НАН України. ІРД НАН України. 1999. 78 с.

3. Країнознавство: теорія та практика / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Ю. С. Занько, Н. М. Ганич. – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19110108/turizm/istoriko-kulturni_turistichni_resursi_finlyandiya

4. Кузишин А.В. Черешнюк Т.О. Суспільно-географічна оцінка історико-архітектурних ресурсів оборонного спрямування (на прикладі Тернопільської області). Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2020. № 1 (48). С. 91-98.

5. Лисий І. Туристична оцінка історико-культурного потенціалу замкових споруд Івано-Франківської області. Схід. 2015. № 7. С. 25-29.

6. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Монографія. Львів, 1997. 259 с.

7. Полинова Н.Ф. Оценка необходимого и достаточного времени на осмотр экскурсионных объектов // Социально-географические проблемы повышения эффективности туристско-экскурсионного обслуживания. Минск: Из-во Беларуск. ун-та, 1978. С.100-104.

8. Черешнюк Т.О. Історико-архітектурні ресурси як основа культурологічного розвитку регіону. Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 21-22 травня 2020 р.) / Гол. ред. колегії В.П. Руденко. – Чернівці: ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2020. С. 342-346.

ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДНІСТЕРСЬКОГО КАНЬЙОНУ – ЯК ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

*Світлана Добровольська
dobrovolskas32@gmail.com*

Галицький коледж імені Вячеслава Чорновола, Тернопіль, Україна

Abstract: Analysis of the boundaries of the study area has been conducted. Delimitation of the Dniester Canyon by settlements has been defined. Historical centres of settlement are examined as a resource of the archaeological tourism, objects of the castle tourism. The natural features of the region has been analyzed.

Key words. The Dniester Canyon, colony, settlement, historical centres of settlement, tourism, natural recreational resources, historical and cultural recreational resources.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Дністерський каньйон є унікальною територією не лише в природному, але й у заселенсько-поселенському плані, оскільки він відноситься до одного з найстаріших осередків виникнення первісної людності в Україні. Починаючи від раннього палеоліту тут постійно перебувало населення, замешкуючи спочатку тимчасові, а, згодом, постійні місця свого зосередження, які поступово трансформувалися у населені пункти. Саме у них зреалізовувалася поселенська енергія різноманітних племен, адже впродовж тривалого історичного часу у межах території сучасних поселень виникали різноманітні поселенські старожитності. Дослідження нагромадження останніх повинно стати об'єктом вишукувань не тільки археологів чи історико-географів, але й спеціалістів у галузі туризму й рекреації, тому що такі населені пункти із багатою археологічною спадщиною,

сприятливими кліматичними умовами викликатимуть зацікавлення у потенційних туристів, що вивчають історію краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки сам каньйон у географічній літературі асоціюється із Середнім Придністер'ям або Подністер'ям, то варто виділення меж першого здійснювати рівнобіжно зі з'ясуванням меж останнього. Так, Г. Швобсом до Середнього Дністра була віднесена та його частина, що вкладається у відтинку від с. Нижнів Івано-Франківської до м. Могилева-Подільського Вінницької областей [15]. Аналогічну думку висловлював і Г. Денисик [6], однак уже пізніше, зі співавтором Л. Стефанковим, він нижню межу відсуває до м. Ямпіль Вінницької області [7]. Значно розширює Середнє Придністер'я, зі зміщенням західної і східної межі на південь В. Коржик, означуючи їх від гирла р. Коропець і до гирла р. Кам'янки [12]. Майже в таких же контурах бачиться регіон (за винятком правобережжя Дністра, де він починається від гирла р. Бистриці) і Л. Воропай [2]. Більш-менш точним у своїх поглядах на територію сточища Середнього Дністра (щодо співмірної інкорпорації в нього Дністерського каньйону) виявився, на наш погляд, М. Цепенда [14], який визначив його на лівобережжі від р. Золотої Липи до р. Дерли, а на правобережжі – від р. Тлумач до р. Сокирянки (саме з цього боку територія помітно звужена). Якнайточніше підійшли до виокремлення меж, власне, Великого каньйону Дністра В. Андрейчук і А. Помогайленко, які визначили його на відтинку від м. Галича до м. Могилева-Подільського, мотивуючи це тим, що тут каньйон утворює наймальовничіші урвисті ландшафти з численними врзаними меандрами і що тут найяскравіше проступають специфічні особливості каньйонної природи [1].

Теоретичні основи оцінки погодних умов на організм людини для відпочинку і туризму закладені у фундаментальних кліматичних розробках вчених Д. Дьоміної, Є. Ратнера, М. Будико, Б. Алісова, Н. Мячкової, В. Сорокіної, Н. Данілової [5].

Основою для з'ясування чинників і процесів місцевого кліматогенезу долини Середнього Дністра слугують регіональні компонентні фізико-географічні та комплексні ландшафтні дослідження Середнього Придністер'я, проведені у 1982-1993 рр. фізико-географічним загоном експедиції Чернівецького університету, ці спостереження знайшли відображення у наукових працях Л. Воропай та у М. Куниці [3], М. Дутчака [8]. Останні напрацювання природничо-географічного спрямування Середнього Придністров'я репрезентовані однойменною колективною монографією українських географів «Середнє Придністров'я» [13]. Також О. Киналь [9] проведений детальний опис клімату території середнього Подністров'я як

мезокліматичного підрозділу, що виступає цінним теоретичним та практичним напрацюванням для подальших місцево- та мікрокліматичних досліджень даного регіону.

Питання залучення археологічних об'єктів (первісних поселень) до одного зі спеціалізованих видів туризму, яким є археологічний туризм, у наукових публікаціях є, на жаль, не частим явищем. Однак мають місце поодинокі спроби наголосити на важливості поселенських артефактів для потреб т.зв. наукової рекреації. Зокрема, об'єкти археологічного туризму розглядалися для території Північної Буковини [10]. Аналогічне завдання вирішувалося для малої частини Дністерського каньйону - північнобессарабської [11]. Також невеликій територіальній складовій каньйону (у межах Івано-Франківської області) було присвячено виявлення давніх осередків археологічної етнокультурної цінності [4]. Отже весь Дністерський каньйон щодо вивчення археологічних ресурсів для туризму і рекреації у поле зору науковців не попадав.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в здійсненні аналізу природних та історичних особливостей Дністерського каньйону – як передумов та чинників розвитку різних видів туризму.

Виклад основного матеріалу. Дністерський каньйон витягнутий на велику відстань від заходу до сходу більше ніж на 260 км. Початком верхньої частини каньйону є, власне, початок останнього, а закінченням - лівий доплив р. Дністер, що протікає через с.Торське (на лівобережжі) та адміністративна межа між Івано-Франківською та Чернівецькою областями (на правобережжі).

Територію Великого каньйону Дністра утворюють частини п'яти областей - Вінницької, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької, що разом об'єднують 16 адміністративних районів. Причому, по 4 райони «делегували» Івано-Франківська (Галицький, Городенківський, Тисменицький і Тлумацький), Тернопільська (Борщівський, Бучацький, Заліщицький і Монастирський) і Чернівецька (Заставнівський, Кельменецький, Сокирянський і Хотинський) облгості та по 2 - Вінницька (Могилів-Подільський і Муровано-Куриловецький) і Хмельницька (Кам'янець-Подільський і Новоушицький) області.

Загалом, у межах Дністерського каньйону знаходиться 518 населених пунктів, з яких 500 – сільські поселення, а 18 - міські, тобто частка останніх є доволі мізерною – 3,5% (тут і надалі, що стосується поселенського складу регіону, див. табл. 1). Із міських населених пунктів слід виокремити 8 міст (Новодністровськ, Сокиряни, Хотин, Городенку, Тлумач, Заліщики, Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський), з яких 3 - це міста обласного підпорядкування – Новодністровськ, Кам'янець-Подільський і Могилів-

Подільський. До категорії містечок відносяться Кельменці, Кострижівка Заставнівського, Чернелиця Городенківського, Єзупіль Тисменицького, Коропець Монастирського, Золотий Потік Бучацького, Товсте Заліщицького, Мельниця-Подільська Борщівського, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського районів та Муровані Курилівці. Тільки два райони не репрезентовані міськими поселеннями - це Галицький і Новоушицький. Найбільша частка міст і містечок має місце у чернівецькій частині - 5,8% від усіх населених пунктів даної території, а найменша спостерігається у Хмельницькій - 1,5%. Хоча в тернопільській частині каньйону фіксується однакове з чернівецькою частиною число міських поселень - 5, однак, їхня питома вага до всіх поселень першої є меншою – 3,6%.

Таблиця 1.

**Адміністративно-територіальний та поселенський
склад Дністерського каньйону**

№ п/п	Адміністративний район	К-сть усіх поселень, шт.	К-сть поселень, що не входять у каньйон, шт.	К-сть поселень, що входять у каньйон		
				всі	сільські	міські
1.	Муровано-Куриловецький	60	49	11	10	1
2.	Могилів-Подільський	55	25	30*	29	1
	Вінницька частина	115	74	41	39	2
3.	Галицький	71	57	14	14	-
4.	Городенківський	50	13	37	35	2
5.	Тисменицький	51	35	16	15	1
6.	Тлумацький	59	5	54	53	1
	Івано-Франківська частина	231	110	121	117	4
7.	Борщівський	72	32	40	39	1
8.	Бучацький	59	38	21	20	1
9.	Заліщицький	55	3	52	50	2
10.	Монастирський	48	22	26	25	1
	Тернопільська частина	234	95	139	134	5
11.	Кам'янець-Подільський	123	17	106**	104	2
12.	Новоушицький	59	35	24	24	-
	Хмельницька частина	182	52	130	128	2
13.	Заставнівський	39	11	28	27	1
14.	Кельменецький	33	12	21	20	1
15.	Сокирянський	30	10	20***	18	2
16.	Хотинський	39	21	18	17	1
	Чернівецька частина	141	54	87	82	5
	ВСЬОГО	903	385	518	500	18

* в т.ч. і місто обласного підпорядкування Могилів-Подільський

** в т.ч. і місто обласного підпорядкування Кам'янець-Подільський

*** в т.ч. і місто обласного підпорядкування Новодністровськ

У Тернопільських районах каньйону зосереджена найчисельніша поселенська мережа, що складається зі 149 населених пунктів. Другою за кількістю поселень є Хмельницька частина, що нараховує 130 шт. Найслабше за чисельним складом представлений південь регіону дослідження, де у межах двох вінницьких районів має місце лише 41 населений пункт.

Кам'янець-Подільський район має найпотужнішу поселенську структуру, яку утворюють 106 населених пунктів. Майже у 2 рази йому поступаються Тлумацький і Заліщицький райони, де зафіксовано, відповідно, 54 і 52 поселення. Найменшою є поселенська мережа Муровано-Куриловецького (11 населених пунктів), Галицького (14) і Тисменицького (16) районів.

Як нами вже зауважувалося вище, що, оскільки в основу виокремлення Дністровського каньйону був покладений природний принцип, то його територію утворюватимуть адміністративні райони не у повному поселенському складі. Так, для регіону пересічна відносна величина населених пунктів, що утворюють поселенську структуру каньйону, до всіх поселень адміністративних районів, які входять до нього, сягає 57,4%. Вищим за цей показник мають 7 районів, причому 5 із них зосереджені на правобережжі Дністра — Сокирянський, Кельменецький, Заставнівський, Городенківський і Тлумацький і тільки 2 розміщуються у його лівобережжі - Заліщицький і Кам'янець-Подільський. Причому, найзначніша частка характерна для Заліщицького району, де лише 3 населених пункти із 55 не входять у межі Дністерського каньйону (94,5%), а другою величиною володіє Тлумацький район - 91,5%. Найменша кількість поселень (із тих, що складають поселенську мережу того чи іншого району), які знаходяться на теренах регіону дослідження, фіксується для Муровано-Куриловецького та Галицького районів - відповідно, 18,3% та 19,7%. Так, для останнього тільки 14 населених пунктів із 71 увійшли у контури Великого каньйону Дністра, а для Муровано-Куриловецького - лише 11 із 60.

Виникнення 517 поселень у Дністерському каньйоні перейшло через 19 етапів: I етап охопив ранній палеоліт; II - середній палеоліт; III - пізній палеоліт; IV - мезоліт; V - VI тис. до н.е.; VI - V тис. до н.е.; VII - IV тис. до н.е.; VIII - III тис. до н.е.; IX -- II тис. до н.е.; X - I тис. до н.е.; XI - 0-500 pp. н.е.; XII - 501-900 pp. н.е.; XIII - 901-1300 pp. н.е.; XIV - 1301-1500 pp. н.е.; XV- 1501-1600 pp. н.е.; XVI - 1601-1700 pp. н.е.; XVII- 1701-1800 pp. н.е.; XVIII - і 801-1900 pp. н.е.; XIX - 1901-2000 pp. н.е. Важливим моментом фіксації таких поселень є саме первинна поява на їхніх землях первісної людності.

Починаючи від XIV і до XVII ст., в межах Дністерського каньйону з'явилась велика кількість оборонних споруд. Цей факт був викликаний подіями того часу. Найдавнішими в регіоні є фортифікації в Кам'янці-

Подільському Хотині, Бучачі, Рихті та Чернокозинцях. У XVIIст. побудова оборонних комплексів у Західній Україні, зокрема і в Середньому Придністер'ї, досягла свого апогею. Це пов'язано з історичними подіями – національно-визвольною війною українського народу проти польської шляхти та частими нападами турецько - татарських військ. До цього часу відносяться фортеці в Озаринцях, Буші, Висічці, Кривчому, Кудринцях, Окопах, Підзамочку, Червонограді тощо. Як правило, оборонні укріплення зводились на підвищених або ж важко доступи їх ділянках місцевості. Стратегічною вимогою для їхнього будівництва була також наявність лісу та води.

На сьогодні, у Середньому Придністер'ї нараховується близько 30 оборонних об'єктів. Найвища їхня концентрація простежується в межах сучасних Кам'янець-Подільського та Борщівського районів, тобто на тих землях, що були кордоном Речі Посполитої та частіше потерпали від завойовницьких набігів. Нажаль, натеper більшість споруд є зруйнованими або ж перебувають у стані руїн. Проте, вони також заслуговують уваги, бо є частиною історії нашого народу.

Замки та фортеці є цікавими елементами в забудові міст і сіл будь-якого регіону. Вони є об'єктами туристичного пізнання, на їхній основі розвивається один із напрямів туризму - замковий. Середнє Придністер'я має значний потенціал для розвитку замкового туризму. Найвідомішими та найбільш туристично-атракційними є фортеці у Кам'янці-Подільському, Хотині, Бучачі та Язлівцях.

Починаючи від XVIII ст. будівництво набуває палацово-замкового характеру. Оборонні споруди перебудовувались на розкішні палацові комплекси. Найвідомішими, зі збережених у регіоні, є споруди у Мурованих Курилівцях, Серебринцях, Котюжанах та палац Зота у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької області. Так, наприклад, у Серебринцях, Кам'янець-Подільського району, збереглася споруда кін. XVIIIст., яка збудована у класичному стилі, а палац у с.Котюжани, Муровано-Куриловецького району, - в стилі неоренесансу. Такі об'єкти можуть бути предметом зацікавленості тієї когорти відвідувачів, що надають перевагу дослідженню архітектурних стилів.

Замки, палаци і фортеці мають багату історію і користуються загальною популярністю серед туристів. Велика зацікавленість оборонними спорудами у даному регіоні простежується, з боку польських відвідувачів.

Долина Середнього Дністра знаходиться у рекреаційно сприятливій південній частині помірного кліматичного поясу Європи. Так, влітку для неї характерні оптимальні температури повітря (18- 21°C), кількості сонячної радіації (1600-1700 мДж). Відносна вологість повітря, як правило, на декілька відсотків вища від фізіологічної норми (30-60%), що додає клімату м'якості,

особливо в районі Дністерського водосховища. Домінують невисокі значення середніх швидкостей вітру (2-4 м/с), що не значною мірою лімітують межі комфортних температур. Окрім того, в літні місяці через часте та стійке встановлення антициклональних погод, швидкості вітру найменші, а з сильним вітром буває не більше 5-7 днів. Такі особливості визначають переважання і значну тривалість сприятливого періоду (комфортні, спекотні і прохолодні субкомфортні погоди) та виступають стимулюючим чинником для різноманітних занять літньої рекреації. Так, середня багаторічна тривалість сприятливого періоду для рекреації становить 130-140 днів за рік, а комфортних погод — 50-60 днів, що наближається до значень південно-степових курортів.

Рекреаційно сприятливий місцевий клімат Дністерського водосховища відзначається підвищеними значеннями вологості повітря переважно літніх місяців (на 1-2%) у поєднанні з нижчими температурами повітря теплого періоду (на 1°C), існуванням вузької смуги (0,5 км) підвищеної частоти безхмарного неба [9]. Такі фізичні та естетичні аспекти (за означенням зарубіжних біометеорологів) позитивно впливають на комфортність класів погод узбережжя, створюючи сприятливі умови для теплового стану людини.

Висновки. Дністерський каньйон є природним утворенням, тому його межі не повинні співпадати із адміністративними. Каньйон утворюють землі 16 адміністративних районів, що належать до 5 областей. Поселенська мережа регіону нараховує 518 населених пунктів. Дністерська каньйоноподібна долина — виразний приклад кліматичної неоднорідності як одного з аспектів природного різноманіття річково-долинних ландшафтів. Топоклімати даного регіону набувають рекреаційно сприятливих рис.

Розвиток замкового туризму у Середньому Придністер'ї базується на формуванні конкурентоспроможного туристичного продукту, що є можливим тільки за ефективного використання історико-культурного потенціалу регіону та створення сучасної інфраструктури, яка б задовольняла суспільні потреби та міжнародним стандартам. Дністерський каньйон має всі передумови для подальшого розвитку замкового, археологічного, екологічного, рекреаційного та інших видів туризму.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В. Дністровський каньйон / В Андрійчук, А. Помогайленко Річкові долини: природа - ландшафти - люди : збірник наукових праць / Чернівці - Сосновець, 2007. -С. 27-46.
2. Воропай Л.І. Середнє Придністров'я – унікальний регіон України [за ред. Г.І. Денисика] // Середнє Придністров'я / - Вінниця ; В-во «Теза», 2007. -С. 4-12.

3. Воропай Л. И., Куница Н. А. Геолого-геоморфологическое строение Среднего Приднестровья // Воздействие гидротехнического строительства на природу и хозяйство Среднего Приднестровья: Сб. ст. – Л.: Изд-во ГО СССР, 1981. – С. 9-15.

4. Гищук Р. М. Дністерський каньйон як давній осередок археологічної етнокультурної цінності Прикарпаття // Дністровський каньйон - унікальна територія туризму: матер. Міжнар. наук.- прак. конф. (16-18 травня 2009 року). - Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – С. 89-91.

5. Данилова К А Климат и отдых в нашей стране: (Европейская часть СССР, Кавказ). – М.: Мысль, 1980. – 156 с.

6. Денисик Г.І. Край каньйонів - Середнє Придністров'я / Г.І. Денисик / Український географічний журнал. – 1996. – № 3. – С. 60-63.

7. Денисик Г. Поверхневі води: річки, озера й болота / Г. Денисик, Л. Стефанков // Середнє Придністров'я - Вінниця : В- во «Теза», 2007. - С. 120-126.

8. Дутчак М.В. Природно-територіальні комплекси Дністровської долинно-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи. Автореферат... канд.. геогр..наук: 11.00.01 / Інститут географії НАН України. – Київ, 1994. – 25с.

9. Кинань О. Особливості клімату Середнього Подністров'я // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 294: Географія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 149 – 175.

10. Круль В., Круль Г., Гадельшин О. Об'єкти археологічного туризму Північної Буковини// Віс.наук. дослідж. Серія: Туризм. - Тернопіль: ред.-видавнич. відділ Галицького ін-ту ім.В.Чорновола, 2006.-Вип. 1. – С. 165 – 170.

11. Круль В.П., Григор'єва Г.В., Гадельшин О.Р. Археологічні об'єкти північнобессарабської частини Дністерського каньйону// Дністровський каньйон - унікальна територія туризму: матер. Міжнар. наук.-прак. конф: (16-18 травня 2009 року). - Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. с.86-88.

12. Коржик В. Геологічна будова Середнього Придністров'я [за ред. Г. І. Денисика.] / В. Коржик // Середнє Придністров'я. - Вінниця: В-во «Теза», 2007. - С. 58-66.

13. Середнє Придністров'я / За ред. Г. І. Денисика — Вінниця: Теза, 2007. — 431 с.

14. Цепенда М. М. Регіон «Середнє Придністров'я» як об'єкт оцінки рівня господарської освоєності водно ресурсного потенціалу / М. М. Цепенда // Науковий вісник Чернівецького унів-ту: Зб. наук, праць. - Вип. 434 : Географія. - Чернівці: Рута, 2009. - С. 21-27.

15. Швєбс Г. І. Дністер / Г. І. Швєбс Географічна енциклопедія України: В 3-х т. - К. : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989. - Т.1 : А-Ж.-С. 344.

ЩОДО ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНИХ ПОСЛУГ НА ВОДНОМУ МАРШРУТІ «НА ХВИЛЯХ ТІРАСУ» В НПП «ДНІСТРОВСЬКИЙ КАНЬЙОН»

Петро Царик

pitertsaryk@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль. Україна.

Abstract: The influence of recreational activities on the state of preservation of the national park landscapes is analysed. Areas with the greatest recreational impact were identified. The analysis of the ecological-educational trail "Waves of Tiras" is carried out, the main problems connected with its functioning, and ways of overcoming them are substantiated.

Key words: Dnister, recreation, Waves of Tiras, digression.

Рекреаційна діяльність в межах НПП слугує відтворенню у вільний час витрачених у процесі життєдіяльності фізичних і духовних сил людини шляхом загальнооздоровчого, культурно-розважального, пізнавального відпочинку, туризму, фізичної культури і спорту. Об'єктами для здійснення даних видів діяльності слугують екологічні стежки. Створення мережі екостежок на основі розроблених проєктів спрямоване на вирішення ряду надважливих завдань щодо врегулювання взаємовідносин в системі людина-природа. При цьому забезпечується право на адекватний відпочинок при збереженні довкілля та сталого розвитку за домінування критеріїв, вимог і показників навколишнього середовища. В межах Поділля функціонує кілька видів екологотуристичних маршрутів і стежок: туристичний маршрут, екологотуристичний маршрут, еколого-освітня стежка тощо.

Національний природний парк «Дністровський каньйон» був створений згідно указу Президента України від 3 лютого 2010 року № 96/2010 на виконання загальнодержавної Програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, затвердженої Верховною Радою України у 2000 році. До його території погоджено в установленому порядку включення 10829,18 гектара земель, а саме: 7189,65 гектара земель державної власності, що надаються (у тому числі з вилученням у землекористувачів) національному природному парку в постійне користування, і 3639,53 гектара земель, що включаються до його території без вилучення. Адміністрація Парку почала працювати з січня 2012 року. [3]

Національний природний парк «Дністровський каньйон» розташований у південній частині Тернопільської області. Територія парку розтягнута вздовж річки Дністер з північного заходу на південний схід на 250 км. По річці Стрипа

відходить від Дністра на 17 км, по річці Джурин на 11 км, по річці Серет на 28 км. Відстань між крайніми точками парку становить: по довжині 125 км, по ширині 21 км. Тому він є важливою складовою національної екомережі, виступаючи в ролі меридіонального екокоридору, забезпечуючи шляхи міграції численних видів рослин і тварин.

Національний природний парк «Дністровський каньйон» відіграє визначальну роль у збереженні унікальних природних комплексів долини Дністра та його приток, де відслонюється потужний комплекс осадових товщ від наймолодших антропогенних і до найдавніших - силурійських відкладів палеозойської ери. Унікальними є дністровські травертинові скелі з природними чи рукотворними печерами. Здавна деякі з них були пристосовані під печерні храми і монастирі. [4]

Дністровський каньйон, згідно з рішенням всеукраїнського Інтернет-опитування, оголошеним 26 серпня 2008 року, визнаний одним із 7 природних чудес України.

Територія Парку кластерного типу. Парк тягнеться вузькою смугою вздовж Дністра від його невеличкої лівої притоки річки Тумир на межі Івано-Франківської та Тернопільської областей до іншої лівої притоки - річки Збруч на межі Тернопільської та Хмельницької областей. З південного заходу територія обмежена фарватером річки Дністер і складається з п'яти ділянок, тому що переривається по Дністру при переході межі Івано-Франківської області на лівий берег у двох місцях - від села Устя-Зелене до села Діброва і в селі Возилів. Ще в двох місцях, в межах м. Заліщики та смт. Мельниця-Подільська, Дністер і його прибережна зона не ввійшла до складу НПП.

Рисунок 1. Сплав на катамарані р.Дністер

(фото з відкритих джерел)

У багатьох місцях територія Парку переривається дорогами, магістральним газопроводом, ярами, частинами населених пунктів. Крім того є 8 віддалених від Дністра об'єктів та територій. Тому важливим результатом розширення меж стане зменшення кластерності, що сприятиме більш ефективному управлінню цією важливою ПЗТ.

До 1960-х років Дністер був судноплавною річкою аж до Галича. Однак з часом річка обміліла і води стало занадто мало для проходження кораблів. Команда ентузіастів на чолі з винахідником Юрієм Шпіцером взялася за розробку судна, яке могло б ходити і мілководдям Дністра. Ідея створення такого судна спочатку дивувала інженерів, однак в підсумку таки з'явився корабель «Юрій» — двопалубне судно завдовжки 12 м, завширшки 5 м і вагою 20 тонн. Унікальність корабля в тому, що завдяки легкій конструкції, плоскому днищу та специфіці гребного колеса судно дає осадку всього 30 см, що дозволяє проходити мілководдя. Така конструкція судна дозволяє йому рухатися як за течією річки, так і проти.

Місцем базування корабля обрано село Раковець Городенківського району, яке власники компанії називають портом. Ініціатори проекту викупили на березі Дністра земельну ділянку, де планують побудувати базу відпочинку для туристів. Метою організаторів є залучити туристів, які сплавають річкою на плотах, заходити в порт і користуватися його інфраструктурою.

Територію НПП «Дністровський каньйон» пропонується розширити за рахунок включення земель площею 1360,87 га, що мають вагоме наукове, рекреаційне, еколого-освітнє, природоохоронне та історико-культурне значення для регіону.

В межах НПП «Дністровський каньйон» функціонує дві пішохідні еколого-освітні стежки: «Фарикова криниця» і «До Червоногородського водоспаду», при чому останню можна поділити на кілька частин; та водний маршрут «На Хвилях Тірасу» довжина якої може коливатись в досить широких межах (від кількох до сотень кілометрів) (Рис.1.).

Якщо проаналізувати стан найбільш відвідуваних природних територій (існуючих туристичних маршрутів), то можна стверджувати, що найбільших змін під впливом рекреації зазнали ландшафти прибережних ділянок Дністра, так як найбільш популярним видом туризму на Подністров'ї вважається сплав по Дністру на відрізку Нижнів – Заліщики, протяжністю 135 км. Більшість ділянок рекреаційного маршруту вздовж Дністра на третій стадії деградації ландшафтів, що встановлюється в залежності від ступеня порушення природного середовища, який, в свою чергу, залежить від рекреаційних

навантажень та стійкості до них ландшафтних комплексів. Проявляється у витоптуванні трав'яного покриву, пошкодженні дерев тощо. [1]

Впродовж досліджуваного маршруту спостерігається три ділянки сумарною площею близько 10,2 га, котрі знаходяться на другій стадії рекреаційної дегресії, що становить 0,12% площі даного маршруту. Деградація вищезгаданих ландшафтів проявляється у незначному пошкодженні трав'яного та лучного покриву [2]. Ділянки сумарною площею 59,4 га знаходяться на третій стадії дегресії (0,72 %), де спостерігається пошкодження лучного, а в лісах трав'яного та мохового покривів; на значній площі, наявність бур'яну, не характерного для рослинних чи лісорослинних умов ділянки. Проте ярусність покриву ще зберігається. Четвертою стадією рекреаційної дегресії охоплено 25,6 га досліджуваної території, що становить 0,31% маршруту. Вищезгадана стадія рекреаційної дегресії проявляється в деградуванні лучного, трав'яного та мохового покривів, різкому збільшенні фіто маси та чисельності рудеральних рослин. Підлісок і підріст обмежені галявинами та стежками. Простежується оголення ґрунту окремими місцями [2]. Проведені спостереження на окремих пунктах стежки та на окремих ділянках водного шляху впродовж активного рекреаційного сезону (травень-серпень) показали що в середньому територію проектованої екостежки у будні відвідує 5 груп, чисельністю близько 10 осіб. за день, у вихідні ж це число сягає 8-10 груп. За тиждень сумарна кількість рекреантів становить 450 осіб. Тобто, впродовж травня-серпня ця цифра сягне $17 \text{ тижнів} * 450 = 7650$ осіб. Якщо співставити показники рекомендованих рекреаційних навантажень, поданих в "Методичних рекомендаціях щодо визначення максимального рекреаційного навантаження..." для об'єктів природо-заповідного фонду (для долини Дністра вони становлять 7 осіб/день/га при третій стадії рекреаційної дегресії, що переважає в досліджуваному регіоні та ступені стійкості 2 бали) та результати спостережень автора за кількістю відвідувачів у період 2003-2010 років (0,009 осіб/день/га), то варто стверджувати про недоцільність обмеження кількісних показників. Більше того, необхідно збільшити потік рекреантів після раціонального благоустрою маршруту, а також дотримання відповідного режиму використання і охорони території, а наступними моніторинговими спостереженнями корегувати показники до необхідних параметрів.

Найбільшими проблемами на туристичному маршруті є забруднення побутовими відходами, випалення та витоптування трав'яного покриву, вирубка лісової рослинності для розпалювання вогнищ тощо.

У місцях початку, проміжних зупинок та завершення маршруту необхідно провести заходи щодо удосконалення рекреаційної інфраструктури:

– Визначення чіткої кількості осіб, що можуть проходити маршрут одночасно та рекреаційної ємності ключових точок маршруту.

– Удосконалення та будівництво інформаційних центрів, під'їзних шляхів, спеціальних пандусів та спусків до водного плеса.

– Встановлення інформаційних банерів, плакатів та афіш щодо правил поведінки під час сплаву та ночівлі, місця для рекламних оголошень, місць де можна отримати медичну допомогу, інші послуги тощо.

– Облаштування кемпінгів, мотелів, інших засобів розміщення для зручності рекреантів (особливо це стосується проміжних пунктів, оскільки у рекреантів є дуже різні вимоги до організації харчування та ночівлі).

– Облаштування території еколого освітньої стежки смітниками, місцями для вогнищ, туалетами тощо.

– Покращення торгівельної інфраструктури, банківського обслуговування (банкомати, термінали тощо), інших супутніх послуг.

Всі ці заходи необхідно здійснювати адміністрації НПП у тісній взаємодії з різноманітними установами, підприємцями, фізичними особами тощо. Облаштування маршруту розвинутою рекреаційною інфраструктурою дало би змогу залучити додаткові кошти у бюджет парку, як від супутньої діяльності, так і отримання оплати за використання еколого-освітньої стежки (у тісній співпраці з спортивними клубами, підприємцями які організують «сплави»). Для прикладу, двогодинний сплав у Пенінському національному парку (Польща) вартує біля 60 злотих (400-450 грн станом на 1.10.2020р.). Основною проблемою у такій співпраці є те, що територія парку закінчується по фарватеру Дністра і організатори сплавів не хочуть співпрацювати з адміністрацією парку просто зупиняючись на іншому березі річки. Цю проблему можна вирішити шляхом співпраці з адміністраціями інших областей шляхом створення міжобласного природо-заповідного об'єкту який би керувався басейновим підходом у управлінні рекреаційної діяльності та врегулюванню рекреаційних потоків і навантажень на унікальні ландшафти Дністровської долини.

Список використаних джерел

1. Бабюк Л.М. Еколого-географічні підходи щодо раціонального використання ресурсів заповідних територій (на матеріалах екостежок Середнього Подністров'я) / Л.М.Бабюк // Автореферат дисертації для здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. – Львів, 2012. – 20 с.

2. Бабюк Л. Регулювання рекреаційних потоків в межах проекрованої екостежки "На хвилях Тіраса" / Л. Бабюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса

Шевченка. Географія. - 2011. - Вип. 59. - С. 26-28. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_geograf_2011_59_9.

3. Офіційний сайт НПП «Дністровський каньйон». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dnistercanyon.pp.ua/index.php/uk/>

4. Царик Л.П., Царик П.Л., Новицька С.Р. Національний природний парк «Дністровський каньйон» та його місце в регіональній туристсько-рекреаційній системі Тернопільщини. The 5th International conference — Science progress in European countries: new concepts and modern solutions (February 28, 2019). ORT Publishing, Stuttgart, Germany. 2019.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ В СФЕРІ НАУК ПРО ЗЕМЛЮ

ВОДОКОРИСТУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Ігор Чеболда, Ігор Кузик

chebolda1@gmail.com, prikol_3339@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract: In Ternopil region, centralized water supply covers 96% of residents of urban settlements, 60% – settlements, and 7% – rural. 235 wells are operated in the cities and towns of the region. The length of municipal water mains and water supply networks is 1264,8 km, of which 431,3 km are emergency. There is a decrease in the volume of return drainage in the region, but some aspects of it need to be optimized through the introduction of administrative and economic mechanisms for rational water use.

Key words: Ternopil region, water resources, housing and communal services, centralized water supply.

Сучасні тенденції у зміні структури та обсягів водокористування, зумовлюють необхідність додаткового та більш детальнішого вивчення цього питання. Особливо актуальним дослідження водокористування є на рівні окремо взятих населених пунктів чи територіальних громад. Оскільки, саме у містах і селищах, проживає найбільша кількість мешканців Тернопільської області, а відповідно і водоспоживання на цих територіях є найбільшим. Враховуючи те, що у Тернопільській області найбільшими водокористувачами є сільські та комунальні господарства, необхідно вивчити, який локальний вплив вони здійснюють на гідрологічні ресурси своєї місцевості. Адже, на рівні конкретного населеного пункту можемо зафіксувати випадки скидання неочищених стічних вод, відслідкувати динаміку основних показників водокористування, оцінити особливості утилізації стічних вод у приватних домогосподарствах тощо. Найбільш репрезентативними у плані використання водних ресурсів на сьогоднішній день виступають великі населені пункти області, міста обласного значення, районні центри, в яких проживає значна частина населення краю та функціонують окремі промислові підприємства.

Теоретико-методологічні, методичні та прикладні еколого-економічні аспекти організації використання, відтворення і охорони водних ресурсів досліджено в наукових працях відомих учених різних напрямків – економістів,

грунтознавців, географів, гідрологів та ряду інших науковців в галузі наук про Землю. Вагомий внесок у вирішення цієї проблеми зробили: А.Б. Авакян, О.Ф. Балацький, А.В. Бодюк, Л.П. Брагинский, З.Ф. Бриндзя, Т.П. Галушкіна, С.А. Генсірук, З.В. Герасимчук, А.П. Голиков, Ю.М. Грищенко, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, О.О. Дмитрієва, В.С. Кравців, В.Р. Лозанский, С.С. Левківський, В.О. Лук'янихін, Я.О. Мариняк, О.О. Мінц, М.М. Паламарчук, А.М. Романенко, В.П. Руденко, В.В. Файфура, М.А. Хвесик, В.М. Хорев, П.І. Яковенко, А.С. Яцик.

Актуальність дослідження зумовлює необхідність пошуку напрямків і механізмів удосконалення сучасної системи водокористування, в межах окремих населених пунктів, з метою оптимізації та раціонального використання гідрологічних ресурсів, які за останні кілька років стають дефіцитними.

Мета дослідження – проведення оцінки сучасного стану водокористування у населених пунктах Тернопільської області та обґрунтування основних напрямків його оптимізації.

В Тернопільській області нараховується 18 міст, 17 селищ і 1022 сільських населених пунктів, з них забезпечені централізованим питним водопостачанням 18 (100%) міст, 15 (88%) селищ 16 (1,6%) сільських населених пунктів.

Централізованим питним водопостачанням охоплено 495,75 тис. осіб (47,1%), в тому числі: міського населення – 385,05 тис. осіб (96%), селищного – 129,41 тис. осіб (60,1%), сільського – 7,1 тис. осіб (1,6%). Централізованим питним водопостачанням без системи водовідведення охоплено 24,6 тис. осіб (29,8%), в тому числі: міського населення – 0,039 тис. осіб (0,01%), селищного 43,33 тис. осіб (9,2), сільського – 7,1 тис. осіб (100%). Використовує воду з вуличних водорозбірних колонок 147,29 тис. осіб (14%) [3].

Реалізація питної води на одного мешканця в середньому становить: міського – 105 л/добу, селищного – 100 л/добу і сільського – 105 л/добу. Цілодобово отримують послуги водопостачання 94% населених пункт, або 96% населення.

У містах і селищах експлуатується 235 свердловин, 105 каптажів та 31 водопровідна насосна станція, потужністю 21,2 млн. м³/рік [3].

Протяжність комунальних водогонів і водопровідних мереж становить 1264,8 км, з яких 431,3 км - аварійні. Кількість аварій на 1 км водопровідної мережі у 2018 році становила 1,4. В цілому за 2018 рік втрати та витрати води склали 5,8 млн. м³, або 28,2% до піднятої. Середньодобова подача питної води населенню становила 45,82 тис. м³ / на добу [5].

В містах і селищах області є 24 комунальні очисні споруди, загальною потужністю 33,8 тис. м³ на добу, 31 каналізаційна насосна станція, загальною

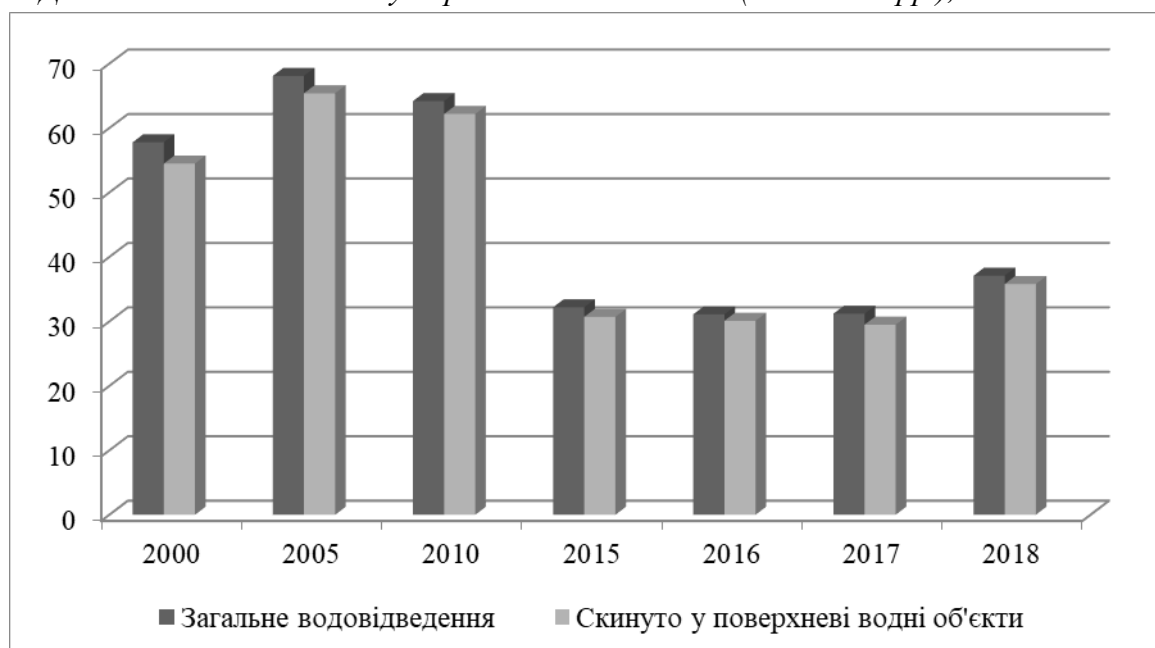
потужністю 21,1 млн. м³ /рік. В 2018 році через очисні споруди пропущено стічних вод 20,8 млн. м³ [5].

Внаслідок зношеності водопровідних мереж при централізованому водопостачанні мають місце значні втрати при транспортуванні, що складає більше 5 млн.м³ або біля 30% від забору води.

В області пробурено більше 3,5 тис. артсвердловин, значна частина з них вимагає проведення ремонтних робіт, визначення законного власника і оформлення відповідних дозвільних документів на третину пробурених артсвердловин [3].

Аналіз інформації відносно водокористування та якісного стану водних ресурсів свідчить про те що однією з причин зниження споживчої цінності водних ресурсів є скид у водні об'єкти недостатньо очищених та неочищених побутових і промислових стічних вод. Загалом у межах Тернопільської області за останні кілька років спостерігається зменшення обсягів водовідведення (рис. 1) та об'ємів скидання неочищених вод у поверхневі водні об'єкти (рис. 2). Проте, близько 15% загального водовідведення становлять недостатньо очищені та забруднені води. Потужність очисних споруд у населених пунктах Тернопільщини, з роками теж зменшується – із 61,5 млн. м³/рік у 2000 році до 50,7 млн. м³/рік у 2018 році [5, с. 168]. Це пов'язано, насамперед, із зношенням обладнання, його застарілістю та зміною структури забруднених вод, які потрапляють на очисні споруди, особливо з комунальними стоками.

Рис. 1. Динаміка водовідведення у Тернопільській області (2000-2018 рр.), млн. м³

Оскільки переважна більшість водних джерел відноситься до об'єктів комплексного використання, в тому числі питного водопостачання, тому

існуючий екологічний стан водних об'єктів не міг не відбитися на якості водних ресурсів. Через застосування застарілих і малозатратних технологій очистки питна вода в більшості випадків не відповідає державним стандартам якості за хімічними, бактеріологічними та санітарними показниками, за вмістом забруднюючих речовин у стічних водах норми ГДК перевищуються у 2-5 разів. Ця проблема як в Україні, так і на рівні Тернопільської області залишається досить гострою.

Рис. 2. Обсяги скидання неочищених стічних вод у Тернопільській області, млн. м³

Загалом існує два основних шляхи зниження кількості забруднювачів водних ресурсів. Перший передбачає модифікацію і удосконалення існуючої технології, що застосовується на підприємстві, другий – зменшення об'єму виробництва продукції (рис. 3) [1].

Модифікація технології і створення замкнутих (безстічних) систем водопостачання є одним із основних напрямів скорочення використання свіжої води і запобігання скидам стічних вод. Розробку систем у проектах слід пов'язувати з впровадженням безводних та маловодних технологічних процесів із застосуванням новітніх методів очищення стічних вод, що забезпечують одночасне вивільнення з них і утилізацію цінних для народного господарства речовин.

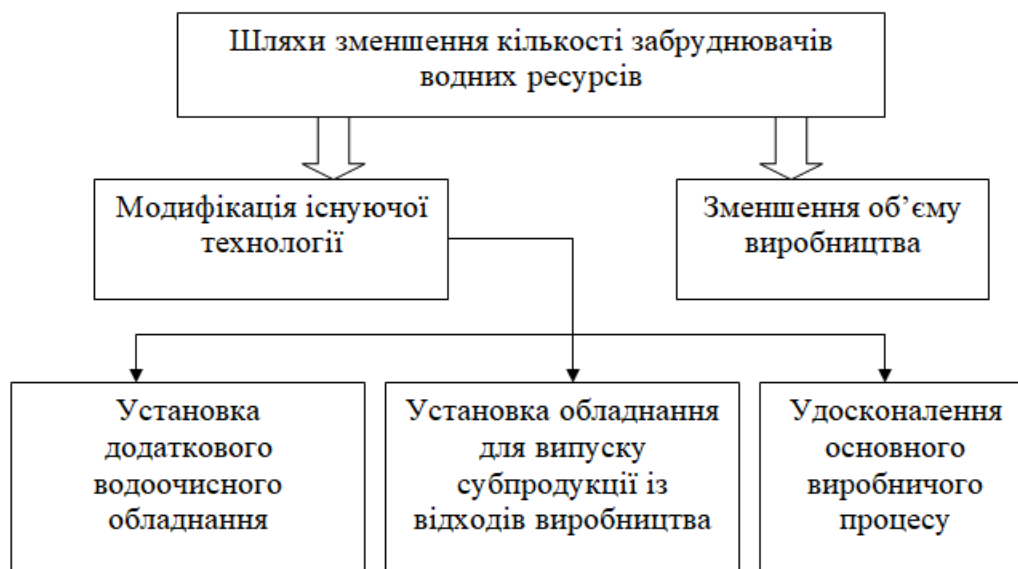
Оптимальний варіант замкнутих систем водопостачання ґрунтується на таких принципах:

- впровадженні безводних або маловодних технологій на підприємстві, виявленні та очищенні найбільш концентрованих локальних стоків, включення завдання обробки цих вод у технологічний процес виробництва;
- створення локальних замкнутих циклів;
- повторне використання стічних вод в побічних виробництвах;

– використанні очищених господарсько-побутових стічних вод для технічних потреб;

– використання свіжої річкової води тільки при необхідності і для поповнення втрат у різних виробничих системах [1].

Рисунок 3. Основні шляхи зменшення кількості забруднювачів водних джерел

При формуванні промислових вузлів слід планувати такий склад виробництв, який забезпечував би послідовне використання води, використання для промислового водопостачання очищених стічних і технічних вод.

У ряді випадків вартість очищення стічних вод для використання їх у системах промислового водопостачання може бути нижчою від вартості їх очищення при скиді у водойми, що необхідно враховувати при подальшому плануванні виробництва.

Прогресуюче забруднення водотоків і водойм потребує налагодження у населених пунктах області екологічно безпечного водовідведення, при якому у водні об'єкти будуть надходити тільки зворотні води, склад яких відповідає вимогам встановлених в Україні нормативів, у тому числі в аварійних ситуаціях.

Складаючи проекти каналізування окремих об'єктів та житлових будинків садибного типу у населених пунктах, бажано віддавати перевагу локальним системам з очисними спорудами малої каналізації. Вибір системи каналізації (автономної, місцевої чи централізованої) визначають кілька чинників:

- характер забудови;
- терміни завершення будівництва окремих об'єктів забудови;
- гідрогеологічні та гідрологічні умови будівництва;
- умови водопостачання об'єкта;
- рельєф майданчиків [2, с.129].

Поверхневі води (дощові, талі та поливально-мийні) мають бути відведені за межі населеного пункту і підлягати очищенню на спорудах типу біоплато. Після того їх дозволено скидати у водойми, балки та яри. Поверхневі води тваринницьких підприємств потрібно спрямовувати відкритими водостоками у локальні сховища-збірники і після відповідної обробки використовувати для зрошення сільськогосподарських культур [2].

На сьогоднішній день водовідведення в населених пунктах Тернопільської області є екологічно небезпечним стосовно всіх водних об'єктів, що спричиняється наступними факторами:

- водотоки та водойми у населених пунктах ще й досі відіграють роль природних улоговин, беззахисних перед скидом в них стічних вод, в тому числі і дуже забруднених, що мають місце при аварійних ситуаціях;

- забруднюючі та засмічуючі речовини надходять у водні об'єкти як через випуски дощового водовідведення, так і поверхневим способом, оскільки вертикальне планування територій, прилеглих до водних об'єктів, здійснене так, що не виключає можливості попадання забруднених вод з поверхні землі у водотоки та водойми;

- існуючі в населених пунктах Тернопільської області системи водовідведення не здатні запобігти надходженню у водні об'єкти дуже забруднених стічних вод, що виникають в аварійних ситуаціях, а саме: внаслідок порушень режимів роботи на мережах і спорудах побутових стічних вод, при техногенних аваріях і катастрофах, при гасінні пожеж тощо;

- у водовідвідних системах населених пунктів не передбачене страхування роботи мереж відведення побутових стічних вод, внаслідок чого практично неможливо уникнути стікання по поверхні землі побутових і виробничих стоків протягом усього часу проведення ремонтних робіт по відновленню пропускної здатності водовідвідних мереж;

- за межами населених пунктів забруднення водних об'єктів часто підсилюється в результаті скидів недостатньо очищених стоків після очисних споруд побутових стічних вод, бо існуючі системи водовідведення виконані так, що очисні комплекси безпорадні перед надходженням на них дуже забруднених виробничих стоків, які можуть порушити проектний режим роботи очисних споруд на тривалій період.

Упорядкування відведення поверхневих стічних вод має бути направлено на припинення скидів в усі водні об'єкти неочищених поверхневих стічних вод, а також на впровадження заходів по запобіганню засміченню водовідвідних трубопроводів.

Для усунення наслідків вищевказаних проблем необхідне вжиття комплексних заходів:

1. У житлово-комунальному господарстві:

- провести ремонти водогонів і зменшити втрати води при транспортуванні;
- налагодити належний облік водокористування при передачі води вторинним водокористувачам;
- в плановому порядку проводити ремонт і реконструкцію очисних споруд.

2. Органам місцевого самоврядування:

- здійснити централізоване водопостачання в сільських населених пунктах, як основний елемент водопостачання;
- ефективно і економно витратити кошти, передбачені для водозабезпечення;
- здійснити інвентаризацію артсвердловин і визначити які з них можуть використовуватись для централізованого водопостачання;
- за погодженням з органами водного господарства здійснювати подвійне регулювання водогосподарських об'єктів;
- здійснювати роботу з відновлення й облаштування джерел і витоків річок, розчистці русел.

3. Органам виконавчої влади:

- здійснювати ревізію коштів екологічного спрямування (фондів охорони навколишнього природного середовища, орендної плати за оренду земель водного фонду, орендної плати за оренду водних об'єктів, рентної плати);
- орендодавцям направляти сплачені кошти на природоохоронні заходи відповідно до їх цільового призначення.

Отож, для оптимізації сучасного стану водокористування у населених пунктах Тернопільської області, необхідно системно запроваджувати адміністративні заходи впливу на процес використання водних ресурсів та ринкові механізми економічного стимулювання раціонального використання водних ресурсів. З огляду на недієвість існуючих важелів екологічного управління в Україні, необхідно в найкоротші строки запровадити систему економічних інструментів екологізації водокористування.

Перелік використаних джерел

1. Бриндзя З.Ф., Сидорук Б.О. Інноваційний шлях розвитку водогосподарського комплексу України: теоретичні і методологічні аспекти. Регіональна бізнес-економіка та управління. Науковий, виробничо-практичний журнал. 2006. №12. С. 92–99.
2. Копитіна А.М., Слободенюк І.П. Сільське водопостачання в Україні. Практичний посібник. Київ, 2011. 180 с.
3. Регіональний офіс водних ресурсів у Тернопільській області. URL: <https://rovto.davr.gov.ua>

4. Сидорук Б. О. Еколого-економічне обґрунтування основних водоохоронних заходів в басейні річки Дністер. Еколого-економічні проблеми Карпатського Єврорегіону «ЕЕП КЄ 2007»: Наукові вісті. Спеціальний випуск матеріалів IV міжнародної наук.-техн. конференції (Івано-Франківськ, 22–25 трав. 2007 р.). Івано-Франківськ. 2007. С. 174–181.

5. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік. За ред. Чорного А.А. Тернопіль, 2019. 386 с.

ГІДРОЛОГІЧНИЙ РЕЖИМ РІКИ ІЛЬЦЯ (БАСЕЙН ЧОРНОГО ЧЕРЕМОШУ)

Людмила Костенюк

KGLV@i.ua

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці, Україна*

Abstract: This publication analyzes the features of the hydrological regime and channel processes of the Iltsya River, based on regular observations and during the expedition trip in June 2019. The schemes of basin distribution and geomorphological zoning of the studied object, curves of connection of water consumption and levels $Q = f(H)$, graphs of the course of maximum, average and minimum water levels, and also cross sections on key sites are presented in the work.

Key words: hydrological regime, water runoff, sediment runoff, channel processes, geomorphological zoning, cross section area.

Об'єктом даного дослідження є річка Ільця, невелика ліва притока Чорного Черемошу, яка характеризується специфічними геологічними умовами басейну, а отже суттєво відрізняється від інших малих річок даного регіону, в тому числі і сусідніх приток основної ріки (Чорного Черемошу).

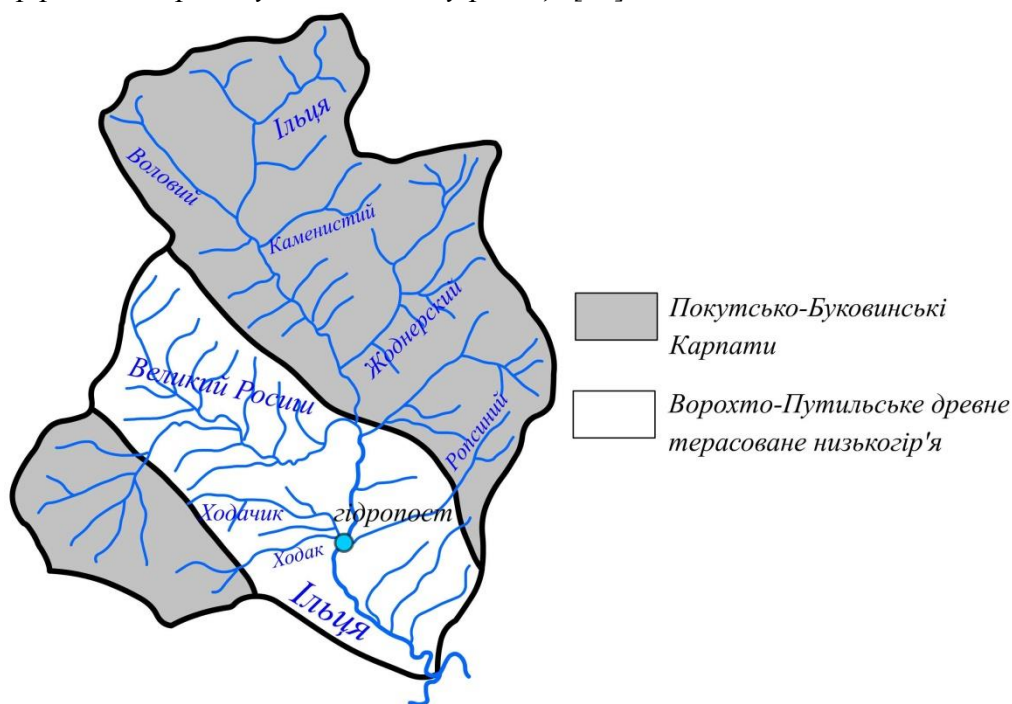
Нажаль, як часто буває з дослідженнями на малих водних об'єктах, літературних даних по басейну р. Ільця дуже мало [1-3, 22]. По факту, дана ріка майже завжди описується в комплексі основного басейну - р. Чорний Чермош, і коротко згадується в загальних публікаціях по даному регіону Українських Карпат [4,5,10-15]. Навіть не зважаючи на те, що на досліджуваному об'єкті проводяться регулярні спостереження (гідрологічний пост був відкритий у 1930 році, а безперервні дані гідрологічного режиму наявні з 1959 року), публікацій присвячених характеристиці власне басейну р. Ільця та її гідрологічному режиму майже немає, тільки дані в загальних каталогах [6-9,19-21].

Певною особливістю досліджуваної ріки є те, що нижня частина її басейну, розміщується в межах Ворохто-Путильського древнього терасованого низькогір'я, в той час, як витoki формуються в межах Покутсько-Буковинських Карпат (рис.1), а це в свою чергу обумовлює певну специфіку у формуванні її русла [16-17, 23]. Така геолого-геоморфологічна особливість басейну р. Ільця,

якраз і виділяє її серед численних аналогічних малих річок даного регіону Українських Карпат, приток Черемошу, Пруту та Сірету.

Статистичний аналіз даних спостережень. Як уже згадувалось вище, на річці Ільця проводяться регулярні спостереження, на основі яких можна оцінити характер її гідрологічного режиму. Сам гідропост був відкритий іще в 1930 році. Розташований на 0,5 км вище впадіння правої притоки р. Ходак (рис.1). Відстань від гирла складає 4,2 км, пост рейковий, відмітка нуля поста становить 681,98 м. Балтійської системи висот [6].

Рис. 1. Геоморфологічне районування басейну р.Ільця [17].

На основі даних спостережень, можна сміливо стверджувати що, водний режим р.Ільця характеризується суттєвими змінами протягом року і гідрограф ріки типовий як для гірських річок, багатопіковий. Найбільш інтенсивні підняття рівнів спостерігаються весною і на початку літа, коли тануть сніги в горах і випадають дощі. Середні багаторічні модулі стоку коливаються в межах від 10 до 25 л/с•км² [13].

В багатоводні періоди, максимальний місячний стік формується не в період весняної повені, а в літні місяці (червень – липень), коли випадають інтенсивні та тривалі дощі.

Досить часто, спостерігається змішаний тип формування весняної повені, коли збільшення водності в річках відбувається не тільки за рахунок танення снігу, а й через випадання дощу на поверхню водозбору. В таких випадках водопілля характеризується особливо високими підняттями рівнів води.

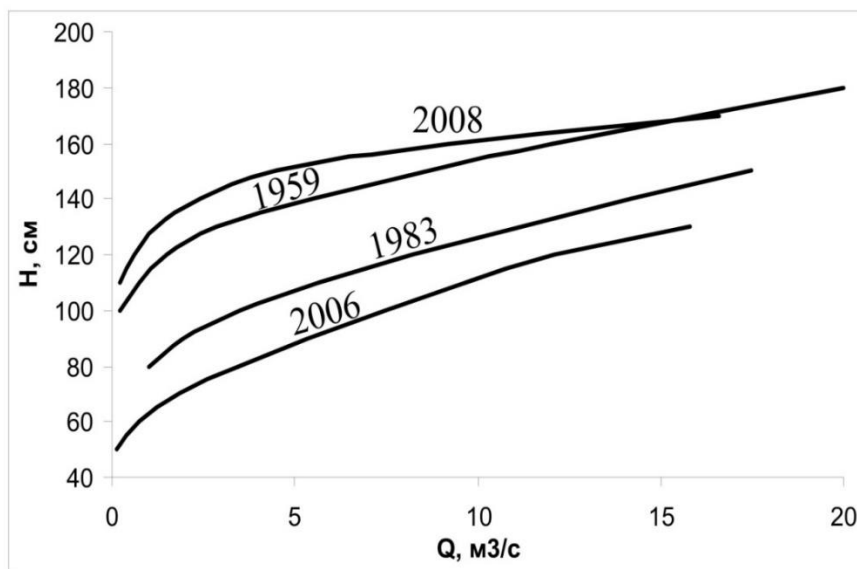

Наявність тривалого періоду регулярних спостережень на р.Ільця дозволяє не тільки визначити особливості її гідрологічного режиму, а й простежити певні локальні зміни руслових процесів на основі аналізу кривих $Q=f(H)$.

Зміни положення кривих $Q=f(H)$ характеризують направленість вертикальних деформацій та темпи їх розвитку на ділянці спостереження. Суміщення кривих за багаторічний період дозволяє визначити процеси розмиву дна чи акумуляції наносів. Дана методика опирається на матеріали регулярних спостережень за рівнями води та вимірювань витрат води на гідрологічних постах.

На основі таких даних для р.Ільця – с.Ільці, нами побудовано криві $Q=f(H)$ за період спостережень з 1959 по 2008 рр. З усього ряду кривих проведено детальну вибірку: відкинуто сезонні зміни в положенні кривих та залишені найбільш стійкі криві, які були незмінними протягом тривалого періоду часу (2-3 роки). Особлива увага зверталась на зміни положення кривої після проходження катастрофічних паводків. Визначались також довготривалі тенденції підняття чи опускання кривих і відкидались проміжні варіанти. Остаточний результат отримано в результаті аналізу та загальної оцінки ключових моментів в положенні кривих, на основі яких і визначався характер направлених руслових деформацій. Отримані результати представлені на рис.2.

Рис. 2. Криві зв'язку витрат води і рівнів $Q=f(H)$, на річці Ільця – с.Ільці.

Проаналізувавши дані графіки ми помітили, що для поста в досліджуваному басейні криві $Q=f(H)$ мають вигляд близький до параболи. Також спостерігається сходження кривих $Q=f(H)$ при зростанні рівнів води, що відповідає точці виходу води на заплаву.

Аналіз зміни положень кривих $Q=f(H)$ за досліджуваний період, показав такі результати:

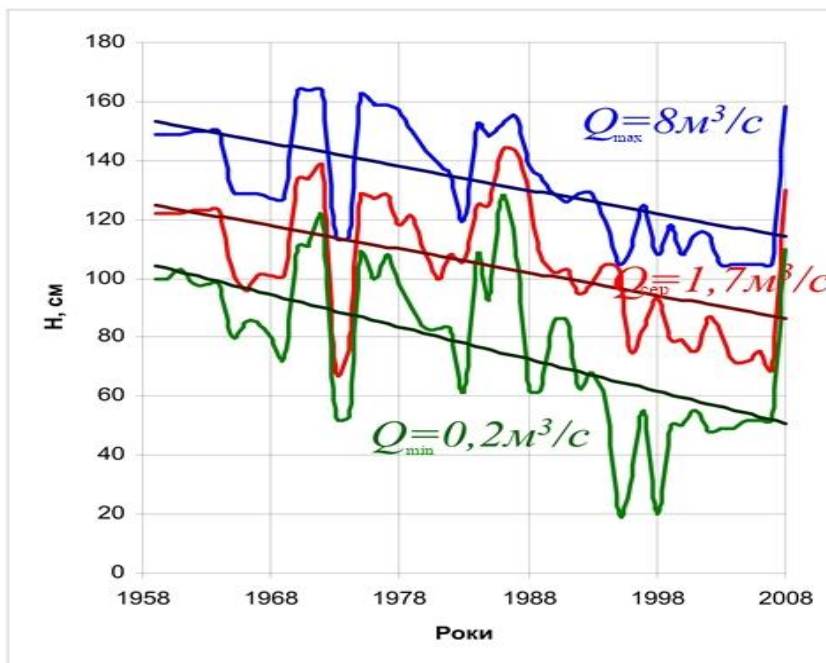
– коливання положення кривих $Q=f(H)$ відбувається в основному, через переформування ложа ріки внаслідок руху алювіальних форм;

– періодичні підняття та зниження відміток дна прямо відображають періоди проходження грядових форм в руслі ріки на ділянці поста, для даного створу більш характерні планові деформації, а врізання проходить досить повільно;

– акумуляція наносів на дні русла частіше спостерігається після проходження високих паводків, а в маловодні періоди відбувається поступовий виніс твердого матеріалу і зниження відміток дна русла ріки.

Підтвердити отримані результати процесів вертикальних деформацій русла можна також графіками ходу рівнів води (багаторічних середніх, мінімальних та максимальних) за тривалий період спостережень, які для даного пункту представлені на рис. 3. На графіки також нанесено логарифмічні лінії тренду, для визначення загальних тенденцій, за якими вже можна судити про наявність та інтенсивність вертикальних деформацій за даний період часу (1959 - 2008 р.р.).

Рис 3. Графіки ходу максимальних, середніх та мінімальних рівнів води р.Ільця – с.Ільці за період з 1959 по 2008 роки

Навіть на фоні зниження лінії тренду, що свідчить про направленість процесу врізання русла на даній ділянці, ми бачимо що інтенсивність даного процесу не є високою, і може бути пов'язана із природними періодичними

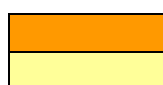
коливаннями процесів розмиву та акумуляції в руслі ріки, хоча паралельність ліній тренду по всіх трьох показниках демонструє односторонню направленість «просадки» рівнів [24].

На основі даних логарифмічних трендів, визначено загальну величину просідання рівнів води на даному посту, що в свою чергу свідчить про темпи вертикальних деформацій для даної ділянки:

Таблиця 1.

Величина просідання рівнів води відповідних витрат отримана методом логарифмічних трендів за період спостережень (1959 – 2008)

Ріка - пункт	ΔH , м		
	$Q_{сер}$	Q_{max}	Q_{min}
р.Ільця – с.Ільці	-0,35	-0,37	-0,55

- інтенсивне просідання рівнів води
- незначне просідання рівнів води

Дані показники в цілому співпадають із розрахованими вище на основі аналізу кривих $Q=f(H)$, хоча і показують дещо нижчі темпи врізання. Причиною цього є врахування даних коливання повного ряду спостережень, а не тільки вибіркового кривих за окремі роки.

Отримані результати є досить важливими, оскільки демонструють характер руслових процесів на цій ділянці русла за тривалий період часу. Адже навіть такі незначні темпи врізання русла, для малої ріки якою є Ільця є досить суттєвими. В той же час, ми можемо з впевненістю сказати, що для ділянки поста, планові (горизонтальні) деформації проявляються більш інтенсивно ніж вертикальні, і в русловому режимі більш важливу роль відіграє грядовий рух наносів. Це підтвердилось і під час візуального обстеження русла на ділянці поста у червні 2019 року.

Список використаних джерел

1. Атлас поверхневих вод басейну Прута (в межах України). Камянець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2009. 21 с.
2. Вишневецький В.І. Антропогенний вплив на річки України : автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук. Львів, 2003. 23 с.
3. Вишневецький В.І., Косовиць О.О. Гідрологічні характеристики річок України К. : Ніка-Центр, 2003. 324 с.
4. Водний баланс і якісний стан водних ресурсів Українських Карпат : навч. Посіб. / [Кирилюк М.І.]. Чернівці : Рута, 2001. 246 с.
5. Воропай Л.І., Куниця М.О. Українські Карпати. К. : Радянська школа, 1966. 167 с.
6. Гидрологический ежегодник. Том 2. Бассейн Черного и Азовского морей (без Кавказа). Вып. 0,1 М. : Московское отделение Гидрометеоиздата, 1941 – 1952, 1955 – 2008.

7. Государственный водный кадастр. Многолетние данные о режиме и ресурсах поверхностных вод суши. Л. : Гидрометеиздат, 1985. Том II. вып. 1. 240 с.
8. Государственный водный кадастр. Характерные уровни воды. Л. : Гидрометеиздат, 1989. – Том II. вып. 1. 80 с.
9. Государственный водный кадастр. Основные гидрологические характеристики (за 1970-1975 г.г. и весь период наблюдений) Л. : Гидрометеиздат, 1980. т. 6. вып. 1. 580 с.
10. Кіндюк Б. В. Дослідження параметрів гідрографічної мережі ріки Черемош. Географія і сучасність. Зб. наук. праць Київського нац. пед. ун-ту ім. Драгоманова. Сер.4. К., 2003. вип. 1(10). С. 122-134.
11. Киндюк Б.В. Исследование происхождения и развития речной сети Украинских Карпат. Культура народов Причерномор'я. Крымский науч. центр НАН Украины. Симферополь, 2003. №43. С. 26-30.
12. Костенюк Л.В. Гідрологічний режим річок в басейні Черемошу. Регіональні екологічні проблеми: Матеріали I Міжнародної наукової конференції студентів, магістрантів і аспірантів. Одеса : ОДЕКУ, 2008. С. 139-140.
13. Костенюк Л.В. Загальний аналіз гідрологічного режиму річок басейну Черемошу. Гідрологія, гідрохімія і гідоекологія. К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. Том 14. С. 131-138.
14. Костенюк Л.В. Закономірності руслоформування у річковій системі Верхнього Пруту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.07 „Гідрологія суші, водні ресурси, гідрохімія”. Чернівці, 2012. 20 с.
15. Костенюк Л.В. Особливості характеру поздовжнього профілю р.Черемош та основних його допливів. Materiály IV mezinárodní vědecko – praktická conference «Věda: teorie a praxe - 2008». Praha : Publishin House «Education and Science» s.r.o, 2008Dil 10. С. 65-68.
16. Кравчук Я.С. Геоморфологія Скибових Карпат. Львів: видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 232 с.
17. Кравчук Я.С. Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпа. Львів: видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 188 с.
18. Природа Українських Карпат : [ред. К.І. Геренчук]. Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1968. 265 с.
19. Ресурсы поверхностных вод СССР. Гидрологическая изученность [ред. Б.М. Штейнгольца]. Л. : Гидрометеиздат, 1964. т.6 вып.1. 350 с.
20. Ресурсы поверхностных вод СССР. Описание рек и озер и расчеты основных характеристик их режима [ред. М.С. Каганер]. Л. : Гидрометеиздат, 1978. т. 6. вып. 1. 425 с.
21. Ресурсы поверхностных вод СССР. Основные гидрологические характеристики (за 1963-1970 г.г. и весь период наблюдений) [ред. Н.П.Горбацевич, Е.М. Егоровой].. Л. : Гидрометеиздат, 1976. т. 6. вып. 1. 327 с
22. Швебс Г. І., Ігошин М. І. Каталог річок і водойм України: Навчально-довідковий посібник. Одес. нац. ун-т ім. І. М. Мечникова; за ред. Є.Д. Гопченка. Одеса: Астропринт. 2003. 392 с.
23. Цись П.Н. Геоморфология Советских Карпат : дисс. на соиск. уч. степени докт. геогр. наук. Львів, 1946 - 1952. 980 с.
24. Чалов Р.С. Русловедение: теория, география, практика. Т.1: Русловые процессы: факторы, механизмы, формы проявления и условия формирования речных русел. М. : Издательство ЛКИ, 2008. 608 с.

НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ У ЧАСИ ВИКЛИКІВ, ЙОГО ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

VYSOKOŠKOLSKÉ UČEBNICE AKO PROSTRIEDOK INOVÁCIE A SKVALITNENIA VÝUČBY ŠTUDENTOV GEOGRAFIE

Radoslav Klamár, Alena Madziková
radoslav.klamar@unipo.sk, alena.madzikova@unipo.sk
Prešovská univerzita, Prešov, Slovenská republika

Abstract: The paper deals with the importance of textbooks in university studies in terms of opinions and evaluations of Geography students. At the same time, it presents university textbooks as one of the possibilities of connecting the results of scientific research activities of teachers and the educational process as well as a means of teaching innovation.

Key words: geography, education, innovation, regional development, university textbook

Úvod

Problematika kvality vysokoškolskej výučby je permanentne aktuálnou témou v akademickom prostredí aj v spoločnosti. Jej meradlom je úspešnosť absolventov v praxi, ich schopnosť uplatniť sa na trhu práce. Preto je pre vysokoškolských učiteľov hľadanie odpovedí na otázku, ako čo najlepšie pripraviť svojich študentov na rýchlo sa meniace podmienky v spoločnosti aj ekonomike prioritné. V rámci nášho príspevku sme sa sústredili na tvorbu moderných didaktických prostriedkov pre študentov, ktoré by prispeli nielen k ich vedomostnému napredovaniu, ale aj k rozvíjaniu ich kompetencie kritického myslenia a kompetencie učiť sa učiť. Práve týmito kompetenciami (spolu so sociálnymi kompetenciami) je podmienená ochota a schopnosť sebavzdelávania absolventov, čo prispieva k ich flexibilitate na trhu práce. Cieľom príspevku je prezentovať význam moderných učebníc vo výučbe disciplín v geografických študijných programoch, zistiť názory študentov geografie na Prešovskej univerzite na potrebu tohto edukačného prostriedku a predstaviť vysokoškolskú učebnicu, ktorá má ambície prispieť ku skvalitneniu výučby disciplín spojených s problematikou regionálneho rozvoja.

Atribúty vysokoškolskej učebnice

Učebnice sú tradične vnímané ako neoddeliteľná súčasť edukačnej činnosti. Vysokoškolská učebnica je didaktickým nástrojom vo vysokoškolskom vzdelávaní a smeruje k splneniu vzdelávacích cieľov. Vzťahuje sa ku konkrétnym študijným

programom a jej obsah je prispôsobený obsahu príslušného predmetu. Zároveň je to jeden z publikačných výstupov, ktorý sa očakáva od vysokoškolského učiteľa.

Cieľom vysokoškolskej učebnice je čo najobjektívnejšie vystihnúť základnú podstatu prezentovaného problému v čo najširších súvislostiach. Prezentované informácie majú slúžiť na získanie všeobecnej orientácie študenta v konkrétnom odbore - vytvoriť základnú štruktúru poznatkov.

Z hľadiska teórie učebníc [22, 18, 21] možno štruktúrne komponenty učebnice rozdeliť do dvoch zložiek – textovej (verbálnej) a mimotextovej (neverbálnej). Jadrom vysokoškolskej učebnice je textová zložka, ktorej rozsah u dobrých učebníc podľa Bajtoša [1] tvorí približne 60%. Textová zložka pozostáva z troch štruktúrálnych komponentov – základného, doplňujúceho a vysvetľujúceho textu. Najmä na základný text sa vzťahujú požiadavky ako výstižnosť, zrozumiteľnosť, ale zároveň stručnosť a primeranosť (primeranosť textu by mala zabezpečiť relevantná miera sémantickej a syntaktickej obťažnosti). Z hľadiska informačného by mal prezentovať zovšeobecnené a danou vedeckou komunitou ustanovené fakty.

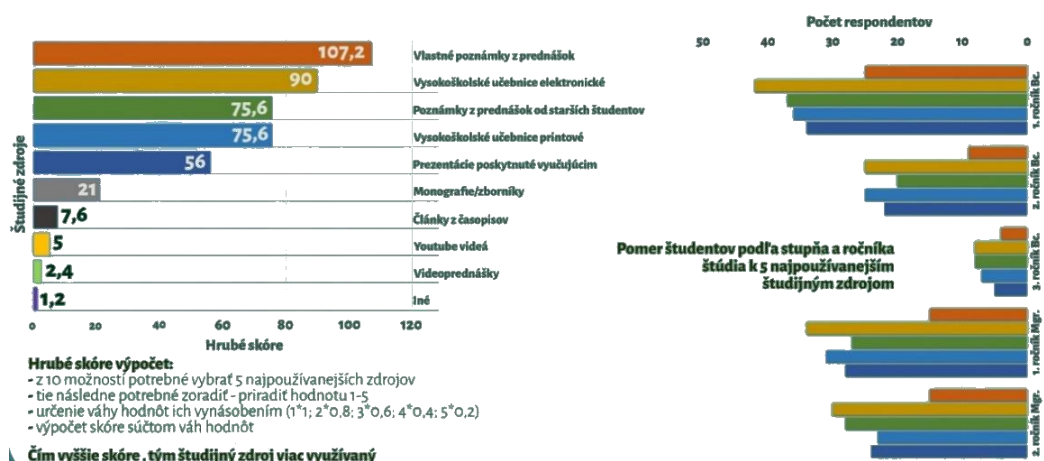
Tvorba učebnice z pohľadu vysokoškolských pedagógov spája v sebe pozitívne, ale aj negatívne aspekty. Za pozitíva možno považovať stanovenie jasnej, zrozumiteľnej a logicky usporiadanej štruktúry obsahu, ktorá korešponduje so sylabami; sprostredkovanie poznatkov vychádzajúcich z relevantných informačných zdrojov, ako aj z výsledkov z vlastnej vedecko-pedagogickej činnosti; zužitkovanie spätnej väzby študentov pri tvorbe učebnice a v neposlednom rade aj zlepšovanie publikačných spôsobilostí vysokoškolského učiteľa v tvorbe edukačných výstupov. Ako negatívum, resp. isté limity v tvorbe učebníc sa javí zníženie záujmu študentov o tlačenú formu učebnice – uprednostňovanie elektronických zdrojov, a to aj na úkor komplexnosti a systematickosti; nízke zastúpenie neverbálnych zložiek; nízky publikačný rating vysokoškolskej učebnice v kontexte publikačnej činnosti; ekonomická náročnosť a chýbajúce zdroje na financovanie učebníc (grafický návrh, sadzba, tlač) a relatívne rýchla strata aktuálnosti obsahu (najmä v prípade printovej učebnice).

Vysokoškolské učebnice v preferenciách učebných zdrojov študentov geografie na PU

Užívateľom vysokoškolských učebníc sú študenti. Preto je dôležité v návrhu koncepcie a v procese samotnej tvorby učebnice poznať a zohľadňovať aj reálne možnosti a schopnosti študentov, ako aj špecifiká rôznorodosti učebných štýlov. Učebnice nie sú jediným edukačným prostriedkom, ktorý využívajú študenti vo svojom vysokoškolskom štúdiu. V súbore zaužívaných učebných zdrojov sa okrem učebníc môžu nachádzať aj vysokoškolské skriptá, vedecké monografie, zborníky vedeckých prác, vedecké časopisy a pod.

Na výskumnú otázku, akú pozíciu majú vysokoškolské učebnice v rámci učebných zdrojov, ktoré používajú študenti vo svojom štúdiu, sme hľadali odpoveď v prieskume, ktorý bol realizovaný v akademickom roku 2018/2019 na Prešovskej univerzite v Prešove. Zúčastnili sa na ňom študenti prvého a druhého stupňa oboch študijných programov z geografie – geografia a aplikovaná geoinformatika, resp. učiteľstvo geografie. Ako výskumný nástroj bol použitý dotazník vlastnej konštrukcie, ktorý pozostával z 11 položiek so zastúpením otvorených, uzavretých aj polouzavretých položiek. Z celkového počtu študentov študujúcich v uvedených programoch v danom akademickom roku (298) sa na dotazníkovom zisťovaní zúčastnilo 71% študentov. Dotazník bol distribuovaný v elektronickej aj printovej forme. Vzájomný pomer respondentov bakalárskeho a magisterského stupňa bol 57:43. Z výsledkov sme získali o.i. informácie o štruktúre študijných zdrojov, ktoré študenti vo svojom štúdiu využívajú. Na stanovenie poradia najčastejšie využívaných zdrojov bola použitá metóda hrubého skóre - čím vyššiu hodnotu malo hrubé skóre, tým bol učebný zdroj u respondentov viac využívaný.

Obr. 1: Štruktúra využívaných učebných zdrojov študentmi geografie

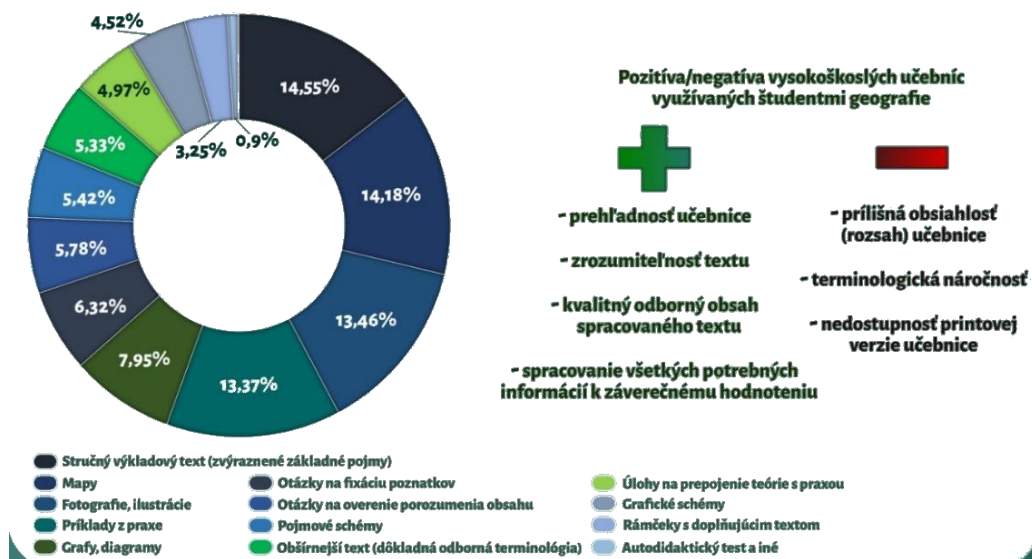

Zdroj: vlastné spracovanie

Vo výslednom poradí (obr. 1) sa učebnice umiestnili hneď za poznámkami z prednášok. V komparácii elektronickej a tlačenej formy študenti uprednostnili elektronickej učebnice. Odôvodnili to najmä lepšou dostupnosťou (aj s využitím mobilov), ale aj šetrnejším vzťahom k životnému prostrediu. Tento fakt úzko súvisí aj s výhradami voči obmedzenej dostupnosti učebníc v tlačenej podobe v knižniciach. Medzi učebnými zdrojmi v tlačenej forme všeobecne (učebnice, monografie, časopisy, encyklopédie atď.) respondenti na prvom mieste uvádzali učebnice pred vedeckými monografiami a encyklopédiami. Na učebniciach hodnotili pozitívne najmä prehľadnosť a zrozumiteľnosť textovej zložky. Na druhej strane negatívne hodnotili, ak bola učebnica príliš rozsiahla, s vyššou mierou obtiažnosti textu.

V ďalších položkách sme zisťovali názory respondentov na prítomnosť, resp. atribúty tých štruktúrnych zložiek, ktoré prispievajú ku kvalite vysokoškolskej učebnice (obr. 2). Takmer rovnaký význam pripadol nielen na stručný výkladový text, ale aj na prítomnosť máp (14,5 vs. 14,2%). Dôležitosť vizuálií potvrdzuje aj význam fotografií a ilustrácií (13,5%). Respondenti považujú za dôležité, aby boli súčasťou dobrej učebnice aj príklady z praxe (13,4%).

Obr. 2: Pozitíva a negatíva vysokoškolských učebníc využívaných študentmi geografie

Zdroj: vlastné spracovanie

Výsledky prieskumu potvrdzujú fakt, že učebnice aj v súčasnosti patria k základným učebným zdrojom v štúdiu vysokoškolákov a majú nezastupiteľné miesto v sprostredkovaní odborného obsahu jednotlivých disciplín.

Vysokoškolská učebnica ako premostenie medzi geografickým výskumom a edukáciou (na príklade učebnice *Regionálny rozvoj – faktory, disparity a cezhraničná spolupráca*)

Ako bolo už vyššie uvedené, dôležitosť koexistencie vedecko-výskumnej agendy a edukačnej činnosti sa zvlášť viditeľne prejavuje pri tvorbe vysokoškolských učebníc. Tie na jednej strane zabezpečujú transfer najnovších poznatkov, na strane druhej umožňujú prostredníctvom adekvátnych didaktických nástrojov vhodným spôsobom ich priblížiť študentskému auditóriu. V tomto kontexte predstavuje i vysokoškolská učebnica s názvom *Regionálny rozvoj – faktory, disparity a cezhraničná spolupráca* dôležité prepojenie medzi rovinou geografického výskumu a rovinou geografickej edukácie.

V prvej časti predmetnej vysokoškolskej učebnice orientovanej na problematiku regionálneho rozvoja sme pozornosť sústredili na faktory regionálneho rozvoja. Tie sú základom fungovania každého regiónu, pričom ich kombinácia vytvára

fundamentálny rámec pre región, či už v zmysle pozitívnom v podobe jeho rozvoja alebo negatívnom v podobe jeho zaostávania. Faktory regionálneho rozvoja sú teda základnými rozvojovými determinantami, pričom kľúčovou je ich správna identifikácia a nasledovná evaluácia.

Chojnicki, Czyż [8] identifikovali päť najvýznamnejších faktorov ovplyvňujúcich rozvoj v podobe ľudského potenciálu, štruktúry sídelnej siete, stavu životného prostredia, technickej infraštruktúry a hospodárskej štruktúry regiónov a päť činiteľov aktivizujúcich rozvoj – inštitucionálna sféra trhovej ekonomiky, úroveň podnikania, miera implementácie inovačných ideí, celková spoločenská klíma a zahraničné investície. Hampl a kol. [7] definovali tri primárne typy faktorov rozvoja: geografické faktory (prírodné podmienky a zdroje, polohové pomery a sociálnoekonomická intenzita využívania územia), ekonomické a socioekonomické faktory (kapitál, ľudské zdroje, technologická vyspelosť, technická a sociálna infraštruktúra) a sociokultúrne faktory (hodnotová hierarchia, tradície, kultúrny kapitál a iné). Korec [11] rozdelil faktory do dvoch veľkých skupín a to endogénne faktory – primárny potenciál, makropoloha, ekonomika regiónu, ľudský kapitál, životné prostredia a pod. a exogénne faktory – globalizácia, regionálna politika štátu a EÚ.

Faktory regionálneho rozvoja tak vytvárajú v priestore a čase jedinečnú situáciu, ktorá môže byť využitá v prospech rozvoja územia alebo naopak sa premrhá a región zaostáva v rozvoji a začínajú sa prejavovať regionálne disparity.

Oblasť regionálnych disparít bola predmetom druhej dôležitej časti vysokoškolskej učebnice. O náraste ich významu svedčí fakt, že sa dostávajú do popredia tak v odborných diskusiách ako i v rámci spoločenskej praxe. Dôvodov ich skúmania je viacero, avšak hlavným je ich prehlbovanie v súvislosti s transformáciou z centrálne riadeného hospodárstva na trhovú ekonomiku a diferenciaciou ekonomickej výkonnosti jednotlivých regiónov [10].

Vo všeobecnosti existujú dva základné prístupy k hodnoteniu regionálnych disparít a to pozitívny a negatívny [15]. Dominantný charakter má dosiaľ negatívny prístup, ktorý Kutcherauer, Hučka [14] označujú ako „disparitný“, chápajúci regionálne disparity ako slabé stránky. Viacerí autori [napr. 12, 19, 3] sa prikláňajú k tomuto prístupu a upozorňujú na závažné sociálne a politické dôsledky nárastu disparít. Na druhej strane však nadmerné úsilie venované ich znižovaniu môže viesť k celkovej stagnácii socioekonomického rozvoja celého štátu [2].

Regionálne disparity je možné klasifikovať z dvoch základných aspektov a to vertikálneho a horizontálneho [16]. Vertikálny aspekt súvisí s rôznou územnou mierkou a hierarchickou úrovňou. V prípade horizontálnej perspektívy sa rozdeľujú disparity na materiálne a nemateriálne (na základe podstaty disparity) a na

ekonomické, sociálne a územné (podľa sféry výskytu disparity) [13]. Zároveň sa však obidve členenia môžu vzájomne prelínať.

Faktory regionálneho rozvoja vstupujú do problematiky regionálnych disparít prostredníctvom súboru indikátorov, ktoré sa využívajú pri ich hodnotení. Správny výber indikátorov závisí od množstva faktorov, najmä od ich chápania, výpovednej schopnosti, sledovaného cieľa, použitej mierky, dostupnosti dát a pod. Každý hodnotiteľ si vytvára vlastný súbor hodnotiacich indikátorov (neexistuje jeden univerzálny prístup), no vo všeobecnosti v troch základných oblastiach – ekonomickej, sociálnej a územnej.

Najdôležitejšou časťou hodnotenia regionálnych disparít je ich meranie. Existuje množstvo metód resp. indexov, pričom niektoré sú využívané vo väčšej miere, iné skôr okrajovo (súvisí to aj s náročnosťou ich vyhodnocovania). Ich najucelenejší prehľad uvádza Michálek [17] a to bodová metóda, metóda semaforu, metóda statickej a dynamickej medziregionálnej komparácie, rozsah a pomer dátového súboru, štandardná odchýlka, variačný koeficient, Herfindahlov index koncentrácie, lokalizačný kvocient, Giniho koeficient, Theilov index, Hooverov index, β - a σ -konvergencia, korelačná analýza, metóda hlavných komponentov, faktorová analýza, zhuková analýza, metóda vzdialenosti od fiktívneho objektu, metóda neurónových sietí, metódy využívajúce GIS, simplicistný model a pod.

Regionálne disparity v zmysle prístupu centrum-periféria zvyrazňujú na jednej strane ekonomicky prosperujúce regióny a na strane druhej poukazujú na podrozvinuté periférne regióny často krát prihraničné. Tie okrem svojej priestorovej periférnosti zažívajú v mnohých prípadoch aj sociálnu a ekonomickú depriváciu, z ktorej sa aj napriek cielenej podpore zo strany štátu nevedia vymaniť. Jednou z možností podpory rozvoja týchto oblastí je intenzívna cezhraničná spolupráca s prihraničnými regiónmi na druhej strane hranice.

Problematike cezhraničnej spolupráce bola venovaná tretia dôležitá časť vysokoškolskej učebnice. Cezhraničná spolupráca ako taká predstavuje priestorovo integrovanú formu politickej, ekonomickej a kultúrnej spolupráce, ktorá sa snaží prekonať hranice a limity národných regiónov a vytvoriť zmysel pre súdržnosť a spoločné záujmy medzi jednotlivými štátmi, ktoré sú do nej zapojené [20]. Zahŕňa tvorbu spoločných regiónov, ktoré nie sú obmedzené existujúcimi štátnymi hranicami, tvorbu prirodzeného rámca pre gravitáciu ekonomického, sociálneho a kultúrneho pohybu, rozvoj väzieb regiónov, miest a obcí na oboch stranách hranice a umožnenie obyvateľom podieľať sa na rozvoji svojho územia v spolupráci s prihraničnými regiónmi susedných štátov [9].

Czimre [4] poukazuje pri cezhraničnej spolupráci na pozitívne pôsobiace činitele (geografická poloha, podnebie, spoločná história a kultúrne korene, ekonomická štruktúra, obchodné vzťahy, jazykové kompetencie, spoločné ciele a stratégie) ako aj

na činitele pôsobiace ako prekážky (odlišný administratívny, daňový, právny systém, nedostatočný cezhraničný trh, odlišné plánovanie a metódy regionálneho rozvoja, odlišné prístupy v oblasti životného prostredia, odlišná mena a jazyk).

Jednou z najčastejších štruktúr cezhraničnej spolupráce sú euroregióny. Tie podľa Gabbe, Malchus [6] predstavujú formálne štruktúry, ktoré vznikli pre potreby cezhraničnej spolupráce na úrovni regionálnych a lokálnych vládnych autorít, príp. aj ako spolupráca hospodárskych a spoločenských inštitúcií. Ide o stále štruktúry, ktoré majú vlastnú administratívu, technické a finančné zdroje a vlastný vnútorný systém rozhodovania. Význam euroregiónov ako efektívnych cezhraničných štruktúr pre rozvoj cezhraničnej spolupráce a prihraničných oblastí má mnoho pozitívnych aspektov, avšak aj limitov [5].

Celkovo je teda možno povedať, že každý región má svoje silné stránky v podobe stimulujúcich faktorov rozvoja. Tieto faktory je potrebné v čo najväčšej miere využiť pre samotný rozvoj ako aj elimináciu slabých stránok a ohrození. Schopnosť endogénnej akcelerácie rozvoja v kombinácii s efektívnym využívaním exogénnych stimulov predstavujú rozhodujúce diferenciacné mechanizmy spôsobujúce regionálnu polarizáciu a rast regionálnych disparít. Na jednej strane sa tak formujú ekonomicky prosperujúce regióny jadra a na strane druhej podrozvinuté regióny periférie, ktorých zaostalosť je často krát znásobená aj priestorovou periférnosťou v podobe prihraničnosti. Jednou z možností ich rozvoja a ekonomickej integrácie je cezhraničná spolupráca s prihraničnými regiónmi na druhej strane hranice, ktoré mnohokrát zdieľajú podobný osud. Cezhraničná spolupráca tak vytvára platformu pre budovanie vzájomného porozumenia medzi obyvateľmi prihraničných regiónov, infraštruktúry, ekonomických väzieb a spoločných rozvojových zámerov [10].

Problematika regionálneho rozvoja obsahujúca implicitne faktory regionálneho rozvoja, regionálne disparity a cezhraničnú spoluprácu vytvára tak jeden koherentný celok, ktorý bol na základe aktuálnych poznatkov v príslušných oblastiach poznania adekvátnym spôsobom pretavený do podoby vysokoškolskej učebnice predstavujúcej jeden z najdôležitejších nástrojov vzdelávania reflektujúc tak potrebu edukačného spracovania uvedenej problematiky.

Záver

Perspektívy vysokoškolských učebníc sú z hľadiska ich efektívnosti v edukačnom procese spojené s inováciami. Zo študentského prieskumu vyplýva preferencia elektronickej podoby učebnice z dôvodu dostupnosti pre študentov, ale aj možnosti flexibilnejšej aktualizácie obsahu ich autormi. Ďalším dôležitým momentom sú zmeny v zastúpení štruktúrnych komponentov s cieľom vo väčšej miere integrovať do učebníc neverbálne zložky, pre využitie ktorých poskytuje

elektronické prostredie možnosti kvalitnejšej a názornejšej vizualizácie (napr. animácie, videá a pod.). Nemenej dôležitá je aj potreba vnútorného prepojenia jednotlivých vyučovaných predmetov, aby ich študenti nevnímali izolovane, ale v súvislostiach. Príkladom tejto obsahovej koherencie je aj obsah prezentovanej učebnice regionálneho rozvoja, ktorá v sebe integruje faktory regionálneho rozvoja, regionálne disparity a cezhraničnú spoluprácu a vytvára tak príležitosť k rozvoju spôsobilosti uvažovať v súvislostiach a prispievať k rozvoju kritického myslenia študentov.

Bibliografia

1. Bajtoš, J. (2013): Didaktika vysokej školy. Bratislava: Iura Edition, 398 s.
2. Blažek, J., Csank, P. (2007): Nová fáza regionálneho rozvoje v ČR? Czech Sociological Review, 43, 5, 945-965.
3. Czyż, T., Hauke, J. (2011): Evolution of regional disparities in Poland. Quaestiones Geographicae, 30, 2, 35-48.
4. Czimre, K. (2006): Cross-border Co-operation: Theory and Practise. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 146 s.
5. Dočkal, V. (2006): Regionální politika EU jako kolektivní aréna. Brno: MU. Dostupné na: https://is.muni.cz/th/40939/fss_d (cit. 14.7.2019).
6. Gabbe, J., Malchus, H. (2006): White Paper on European Border Regions. Gronau: AEBR.
7. Hampl, M., Blažek, J., Žížalová, P. (2008): Faktory – mechanizmy – procesy v regionálním vývoji: aplikace konceptu kritického realizmu. Ekonomický časopis, 56, 7, 696-711.
8. Chojnicki, Z., Czyż, T. (2004): Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego. Dostupné na: http://igsegp.amu.edu.pl/wpcontent/uploads/2018/05/chojnicki_czyz_2004.pdf (cit. 15.4.2020).
9. Ivaničková, A., Vlčková, V. (2005): Chápanie cezhraničnej spolupráce v navrhovanej regionálnej politike EÚ na programovacie obdobie 2007-2013. In: Medzinárodné vzťahy, III., 2, 9-17.
10. Klamár, R., Rosič, M., Madziková, A., Krokusová, J., Pasternák, T., Kozoň, J. (2019): Regionálny rozvoj – faktory, disparity a cezhraničná spolupráca. Prešov: Prešovská univerzita, 318 s.
11. Korec, P. (2009): Štrukturálne zmeny ekonomiky Slovenska v prvej etape spoločenskej transformácie v regionálnom kontexte. Geographia Moravica 1, 11-26.
12. Kožiak, R. (2008): Zmierňovanie regionálnych disparít prostredníctvom regionálnej politiky. Banská Bystrica: UMB, 138 s.
13. Kutscherauer, A., Fachinelli, H., Sucháček, J., Skokan, K., Hučka, M., Tuleja, P., Tománek, P. (2010): Regionální disparity. Disparity v regionálním rozvoji země – pojetí, teorie, identifikace a hodnocení. Ostrava: VŠB – TU, 236 s.
14. Kutscherauer, A., Hučka, M. (2011): Teoreticko-metodické otázky regionálních disparit. Regionální disparity, 9, 20-30.
15. Majerová, I. (2012): International development cooperation of the Czech Republic in the context of European development. Prague economic papers, 21, 166-185.
16. Michálek, A. (2012a): Teoreticko-konceptuálne východiská výskumu priestorových a regionálnych disparít. Acta Geographica Universitates Comenianae, 56, 1, 25-43.

17. Michálek, A. (2012b): Vybrané metody merania regionálnych disparít. Geografický časopis, 64, 3, 219-235.
18. Průcha, J. (2000): Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média. Brno: Paido, 148 s.
19. Rýsová, L. (2009): Regióny, regionálny rozvoj, regionálna politika a dosahovanie hospodárskej a sociálnej súdržnosti v rámci Európskej Únie. Zvolen: Bratia Sabovci s.r.o., 193 s.
20. Scott, J. (1999): Comprehending transboundary regionalism: Developing an analytical domain for comparative research. Dostupné na: <https://www.semanticscholar.org/paper/James-Scott-Comprehending-Transboundary-Regionalism-Scott/0236d1867301b8f79e570102e90> (cit. 10.5.2020).
21. Turek, I. (2008): Didaktika. Bratislava: Iura Edition, 595 s.
22. Zujev, D.D. (1986): Ako tvoriť učebnice. Bratislava: SPN, 296 s.

ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ

Ольга Варакута

ovarakuta59@gmail.com

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна*

Abstract. The article considers the theoretical and applied aspect of the formation of students' research competence in the educational process in geography. The essence of motivational-personal, intellectual-creative, cognitive, effective-operational components that make up its content is revealed. The topics of the rubric "Research", which is a structural element of the current curriculum in geography for general secondary education, are analyzed. The peculiarities of the methodology of conducting and performing research are highlighted, an example of research technology on a particular topic is given.

Key words: competence, research competence, research, educational process.

Актуальність проблеми. Концепція Нової української школи передбачає масштабні зміни в освіті, спрямовані, насамперед, на оволодіння учнями компетентностями XXI століття.

Випускник школи повинен швидко діяти та приймати рішення в нестандартних умовах, вміти навчатися упродовж життя, бути здатним самостійно здобувати необхідну інформацію з різних джерел, використовуючи передусім інноваційні засоби навчання, бути інтелектуально гнучким, комунікабельним, творчим.

При цьому пріоритетним напрямом розвитку сучасної вітчизняної та світової освіти стало перенесення акцентів із знань та вмінь, як основних результатів навчання учнів, на формування системи компетентностей. [8]

Аналіз наукових досліджень. Проблема вдосконалення системи освіти шляхом впровадження компетентнісного підходу активно обговорюється у педагогічній науці.

Розв'язання окресленої проблеми започатковане у працях Дж. Равена, А. Андрєєва, Є.Бачинської, П.Горностай, І.Зимньої, М.Луцькіна, А.Маркова, А.Хуторського, Г. Селевка, О. Пометун, Р. Пастушенка, О. Овчарук та інших вітчизняних і закордонних дидактів.

Сьогодні у зміст вітчизняної освіти внесено зміни, спрямовані на створення підґрунтя для того, щоб очікувані результати навчання базувались на досягненні учнів необхідних компетентностей.

У науковій літературі поняття «компетентність» аналізується як «здатність до дії». Вона ґрунтується на знаннєвому, діяльнісному компоненті, системі цінностей особистості, набутих і розвинутих завдяки навчанню, що дає можливість адекватно діяти у життєвих ситуаціях, ефективно розв'язувати теоретичні та практичні проблеми, що виникають у реальному житті. На відміну від знань, умінь і навичок, що передбачають дію за зразком, за аналогією, компетентність передбачає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань.

Науковці та практики відзначають, що формування компетентної особистості, здатної до саморозвитку, самовдосконалення, самооцінки найбільш повно реалізується у процесі дослідницької діяльності.

Мета статті полягає у розкритті сутності дослідницької компетентності та способів її формування у процесі вивчення шкільного курсу географії.

Основний виклад. Дослідницька діяльність виступає як форма організації освітнього процесу, як мотивована, самоорганізована діяльність, обумовлена логікою наукового дослідження та особистісним ставленням до розглянутої проблеми і спрямована на отримання нового знання. Проблема такого виду діяльності знайшла своє відображення у працях В. Бібер, О.Коршунова, Я.Чепіги, А.Музиченко та ін. Способом її організації є дослідницький метод. Це найскладніший проблемний метод навчання, який вимагає здатності виконувати різні пізнавальні способи діяльності, застосовуючи при цьому розумові операції: аналіз, порівняння, синтез, узагальнення, умовиводи і т.п.

Певні аспекти дослідницького методу у вивченні географічних дисциплін розглядали: Л.Вішнікіна, В.Корнеєв, В.Машкіна, О.Надтока, Т. Назаренко, О.Топузов, Л.Покась, та ін. [1,3, 7, 9, 11]. Діяльність учнів, організована цим методом, полягає у самостійному розв'язанні цілісної проблеми, шукаючи шляхи виходу з створеної проблемної ситуації. Обов'язковою передумовою використання дослідницького методу є сформованість в учнів умінь та навичок виконувати в логічній послідовності всі етапи процесу дослідження, а саме:

висловлювати декілька передбачень виходу з проблемної ситуації, робити вибір і обґрунтовувати правильність найреальніших з них, формулювати висновки.

У процесі дослідницької діяльності формується дослідницька компетентність. Її зміст складає декілька компонентів: мотиваційно-особистісний, інтелектуально-творчий, когнітивний, дієво-операційний. [12]

Мотиваційно-особистісний компонент передбачає мотивацію до дії та пізнавальну активність учня; здатність до подолання когнітивних труднощів, самостійність у процесі пізнання, швидке прийняття рішень та їх оцінку, ціннісні орієнтації, ідентичність, емоційне ставлення до дослідницької діяльності, розуміння цінності результатів дослідження.

Сутність інтелектуально-творчого компоненту полягає у розвитку пізнавальних процесів і навчальних навичок учня (загальний рівень і динаміка його розвитку), у рівні його інтелекту, рефлексивних здібностей, критичного мислення та у прояві креативності під час виходу з проблемної ситуації.

Знання сутності та технології основних методів дослідження є істотними ознаками когнітивного компоненту.

Надзвичайно важливе значення у формування дослідницької компетентності має дієво-операційний компонент, складовими якого є: бачення проблеми, постановка завдань, висунення гіпотези, здатність до класифікації, вміння вести спостереження, структурувати матеріал, володіння навичками проведення експериментів, формулювати висновки і умовиводи, пояснювати, доводити і захищати власні ідеї.

Сформувати складові всіх компонентів дослідницької компетентності в процесі вивчення шкільного курсу географії неможливо засобами однієї педагогічної технології. При цьому виникає потреба у системному використанні пошукової, проектної, інформаційно-комунікаційної технології та ін.

Географічна освіта в основній школі спрямована на «формування здатності і готовності учнів до використання географічних знань і вмінь у повсякденному житті для соціально відповідальної поведінки у навколишньому середовищі, його збереження, адаптації до умов проживання на певній території; самостійного оцінювання рівня впливу людини на природу, безпеки довкілля як сфери життєдіяльності людини; вирішення конкретних практичних завдань». [5]

У чинній навчальній програмі з географії для загальних закладів середньої освіти виокремлено рубрику «Дослідження». Як вид навчальної діяльності, ця рубрика була включена у вивчення предмета «Географія» згідно з оновленим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти. Це нова складова у навчальній програмі з географічної дисципліни, згідно з якою

вчитель, завдяки проведенню планомірної та систематичної роботи, формує в учнів дослідницькі компетентності.

У кожному з курсів шкільної географії чинною навчальною програмою передбачено теми досліджень (Див. табл.1.) [5, 6].

Табл.1.

Теми досліджень в курсах шкільної географії

Назва курсу, клас	Тема дослідження
ГЕОГРАФІЯ. «Загальна географія». 6 клас	1. Спостереження за змінами у природі. 2. Розробка міні-проекту з утилізації побутових відходів
ГЕОГРАФІЯ. «Материк і океани». 7 клас	1. Взаємодія Світового океану, атмосфери та суходолу, її наслідки. 2. Природні унікальні Південної Америки. 3. Розробка та обґрунтування маршруту, що проходить через об'єкти Північної Америки, віднесені до Світової природної спадщини ЮНЕСКО. 4. Здійснення уявної подорожі уздовж 50-ї паралелі: складання карти маршруту з позначенням країн, природних об'єктів та природних комплексів. 5. Шляхи розв'язування екологічних проблем.
ГЕОГРАФІЯ «Україна у світі: природа, населення». 8. клас.	1. Прокладання маршрутів за топографічною картою та їх обґрунтування. 2. Порівняльна оцінка географічного розміщення України з країнами світу (2–3 на вибір). 3. Планування маршруту мандрівки країнами світу з визначенням різниці в часі в них порівняно з київським. 4. Прогнозування погоди за народними прикметами та порівняння з прогнозом в інтернет-джерелах, ЗМІ. 5. Вплив людини на родючість ґрунтів своєї місцевості. 6. Ландшафти своєї місцевості, їх освоєння і використання. Виявлення ландшафтів у світі, що мають схожість із ландшафтами України. 7. Вплив компонентів природи на здоров'я людини. 8. Зміни природи своєї місцевості під впливом діяльності людини. 9. Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості.
ГЕОГРАФІЯ «Україна і світове господарство». 9 клас	1. Проблеми й перспективи освоєння родовищ нафти і природного газу на шельфі Чорного та Азовського морів. 2. Малі і середні міста України — центри швейного виробництва. 3. Українські та імпортовані продукти в споживчому кошику вашої родини. 4. Традиційні продукти харчування в Україні та країнах-сусідах. 5. Міські види транспорту свого обласного центру. 6. Прояв глобальних проблем у своєму регіоні.
ГЕОГРАФІЯ «Регіони і країни». 10 клас	1. Інтеграційні та дезінтеграційні процеси у Європі. 2. Відновна електроенергетика в країнах Європи: регіональні особливості та відмінності. 3. Структура й просторова організація виробництва чорних металів у країнах Європи. 4. «Нове обличчя» Руру – постіндустріальний розвиток: «зелені» міста замість похмурих ландшафтів. 5. Лондон, Берлін, Париж, Київ: схожість і відмінність сучасного розвитку міст. 6. Кластери в Італії як домінуюча форма організації виробництва товарів і

	<p>послуг.</p> <ol style="list-style-type: none"> 7. Екологічні виміри економічного зростання в країнах Азії. 8. Географічне положення країни як чинник її економічного розвитку (на прикладі Туреччини і Сінгапуру). 9. Країни Перської затоки – новий осередок індустріалізації. 10. Острови Кюсю і Хоккайдо: контрасти Японії. 11. Унікальність економічної системи Китаю. 12. «Коридори зростання» в Індії. 13. Національні парки Австралії як об’єкти міжнародного туризму. 14. Розвиток Західної Австралії у контексті зростання глобального попиту на природні ресурси. 15. Канберра – політико-адміністративний центр країни. 16. Нова Зеландія – високорозвинена країна зі сприятливими умовами для ведення бізнесу. 17. Країни Океанії – регіон екзотичного туризму. 18. «Бананові республіки»: типові ознаки та сучасний розвиток. 19. Панамериканське шосе – дорога через три Америки. 20. Туризм як чинник розвитку країн Карибського басейну. 21. Форми територіальної організації новітніх видів промислового виробництва у США. 22. Економічна взаємодія вздовж державного кордону між Мексикою і США. 23. Складники підприємницького успіху української діаспори в Канаді та США. 24. Кордони на політичній карті Африки: особливості делімітації та демаркації. 25. Ангола: успішний розвиток після війни. 26. Вплив колоніального минулого на сучасну міжнародну спеціалізацію та просторову структуру господарства країн Тропічної Африки. 27. «Три кити» економіки Єгипту: Суецький канал, нафта, туризм. 28. ПАР серед країн Африки. 29. ПАР: одна держава – три столиці.
<p>ГЕОГРАФІЯ «Географічний простір Землі». 11 клас</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення оптимального маршруту руху між визначними об’єктами свого району за допомогою навігаційної карти своєї області. 2. Сфери використання даних дистанційного зондування Землі. 3. Моделювання природних явищ на Землі у дні рівнодень та сонцестоянь. 4. Прояви сили Коріоліса на річках своєї місцевості. 5. Причини заселення схилів вулканів. 6. Сучасні вимоги до будівництва у районах з високою сейсмічністю. 7. Ресурсний потенціал атмосфери своєї місцевості та приклади його використання. 8. Система протидії засухам у своїй місцевості. 9. Система протидії паводкам, повеням, селям і лавинам в окремих районах України. 10. Карстовий рельєф як приклад взаємодії геосфер. 11. Прозорість води у річці (озері, ставку): від чого залежить і чому змінюється? 12. Деградовані ґрунти: причини і перспективи використання. 13. Чинники порушення широтної зональності на материках та території України. 14. Уплив старіння населення на місце країни в міжнародному поділі праці.

	<p>15. Працемістки виробництва густозаселених регіонів світу.</p> <p>16. Екологічні та соціальні проблеми густозаселених регіонів світу.</p> <p>17. Світовий ринок патентів: лідери й аутсайдери.</p> <p>18. Роль транснаціональних компаній у розвитку машинобудівних та хімічних виробництв в Україні.</p> <p>19. Гельсінські угоди (Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі) – програма дій для будівництва єдиної, мирної, демократичної Європи.</p> <p>20. Сучасна географія трудової еміграції з України.</p> <p>21. Соціальні проблеми монофункціональних міст.</p> <p>22. Давальницька сировина у швейній індустрії України: позитивні й негативні аспекти для виробників і споживачів.</p> <p>23. Офшорна розробка програмного забезпечення в Україні: основні центри, компанії.</p> <p>24. Реалізація планів сталого (збалансованого) розвитку в різних країнах: успіхи і прорахунки.</p>
--	---

Враховуючи вікові особливості учнів, розвиток їх логічного мислення, наявність обсягу вже засвоєного ними змісту географічного матеріалу, кількість і складність тем дослідження з кожним наступним роком навчання повинна би збільшуватися. Кожна тема вимагає такого формулювання, щоб, після того, коли учень її прочитав, виникла проблемна ситуація, яка спонукає до пошуку ефективних шляхів виходу з неї, до дослідження.

Аналіз тематики рубрики «Дослідження» навчальної програми з вивчення географії у школі (табл.1) дає можливість стверджувати, що в основному запропоновані теми збуджують пізнавальний інтерес учнів, ускладнюються і спонукають до пошуку, самостійного відкриття. На особливу увагу заслуговують теми географічних досліджень у 10 і 11 класах. Логічно, що їх кількість значно більша, ніж у попередніх, оскільки в учнів цієї вікової категорії вже є певний багаж географічних компетенцій, компетенцій роботи з різними джерелами інформації, значно краще розвинене логічне мислення тощо.

Однак, на нашу думку, окремі теми досліджень є звичайним твердженням чи завданням, яке не вимагає дослідницької діяльності, оскільки їх формулювання не створює проблемної ситуації, яка б спонукала до діяльності, до дослідження, наприклад: «Здійснення уявної подорожі уздовж 50-ї паралелі: складання карти маршруту з позначенням країн, природних об'єктів та природних комплексів», 7 клас; «Прокладання маршрутів за топографічною картою та їх обґрунтування», 8 клас; «Малі і середні міста України — центри швейного виробництва», 9 клас; «Структура й просторова організація виробництва чорних металів у країнах Європи», «Канберра – політико-адміністративний центр країни», «Нова Зеландія – високорозвинена країна зі сприятливими умовами для ведення бізнесу», «Країни Океанії – регіон

екзотичного туризму» та ін. 10 клас; «Визначення оптимального маршруту руху між визначними об'єктами свого району за допомогою навігаційної карти своєї області», 11 клас. Крім цього, у 9 класі кількість тем географічних досліджень менша, ніж у 8 класі, а в порівнянні з 10 класом, вона менша у 5 раз. Чому?

Головними особливостями методики проведення та виконання досліджень є:

- новизна (дослідження є новою формою проведення навчальної роботи);
- індивідуальність (вони закладають значний потенціал для розвитку індивідуальних здібностей учнів, їх самостійності, творчого мислення);
- поєднання наукової і творчої складової виховного процесу (дослідницько-пізнавальна і наукова зорієнтованість географії об'єднані разом, що формує учнів як майбутніх науковців);
- різноплановість (різні джерела інформації, методи і форми проведення досліджень, різноманітна тематика робіт закріплюють позитивно-емоційну сферу для вивчення географії у школі);
- диференціація складності (кожний курс характеризується власною кількістю досліджень, яка залежить від їх тематичного навантаження; таке регламентування складності забезпечує постійне оновлення вже вивченого матеріалу, його поповнення та краще засвоєння).[3]

Дослідження передбачають самостійну роботу учнів, причому час для їх виконання є позаурочним. Рекомендовано виконувати їх у вигляді міні-проектів, презентацій, відеороликів, есе, усних повідомлень, схем-маршрутів, картосхем, рефератів тощо.

Кожна тема дослідження – це тема дослідницького проекту: індивідуального, парного чи групового. Ми пропонуємо вчителю на початку навчального року дати можливість учням вибрати тему для дослідження із списку тем рубрики «Дослідження» у навчальній програмі з географії для закладів загальної середньої освіти та рекомендувати презентувати його результати у довільній формі під час вивчення цієї теми уроку, до якої воно відноситься. Відповідно, вчителю необхідно зазначити це у календарно-тематичному плануванні.[1] Наприклад, географія 10 клас: тема уроку: «Інтеграційні процеси. *Презентація дослідження* «Інтеграційні та дезінтеграційні процеси у Європі». Міжнародні організації в Європі: Європейський Союз, Рада Європи. Країни Шенгенської зони. Роль НАТО у загальноєвропейській системі безпеки» чи тема уроку: «Америка. Природні умови і ресурси регіону. Населення Америки. Урбанізаційні процеси. Система розселення. *Презентація дослідження* ««Бананові республіки»: типові ознаки та сучасний розвиток» і т.п.

Звичайно, вчителів потрібно заздалегідь повідомити учня про час представлення результатів його дослідження на уроці.

Доцільно зауважити, що в учнів 6 класу тільки починають формуватися дослідницькі компетентності, тому варто у багатьох випадках використовувати частково-пошуковий метод навчання, під час застосування якого, вчитель допомагає учням шукати шляхи виходу з проблемної ситуації. Покажемо це на конкретному прикладі.

ТЕМА дослідження: Розробка міні-проекту з утилізації побутових відходів (Географія. Загальна географія. 6 клас). [5]

МЕТА: дізнатися, що таке «утилізація», дослідити наявну кількість побутових відходів у сім'ї та запропонувати шляхи їх переробки.

1. За допомогою різних джерел інформації з'ясуйте, що таке «утилізація».
2. Дізнайтеся, які є види побутових відходів. Покажіть їх у вигляді схеми.
3. Встановіть, які з цих видів побутових відходів накопичуються у вашій оселі. Чи відбувається їх сортування?
4. Упродовж тижня розділяйте побутові відходи (харчові продукти, папір, пластик, скло) в окремі контейнери. Запропонуйте назву, форму, колір контейнерів. Покажіть їх у вигляді малюнків.
5. Визначте вагу побутових відходів у кожному контейнері та зобразіть її у вигляді стовпчикової діаграми. Який вид відходів переважає?
6. Користуючись отриманими даними, обчисліть можливу кількість побутових відходів у вашій оселі за місяць, рік. Зробіть висновок про вплив побутових відходів на навколишнє середовище.
7. За допомогою членів родини запропонуйте способи утилізації різних видів побутових відходів. Чи можливий додатковий дохід сім'ї від побутових відходів? Який?

Міні-проект доцільно представити у вигляді презентації.

Висновок. Таким чином, завдання вчителя сьогодні — відібрати зі своїх методичних надбань усе прогресивне і змінити, модернізувати, трансформувати навчальний процес так, щоб забезпечити його дослідницький, пошуковий характер. Такий підхід сприятиме розвитку мислення, інтелектуальних, творчих здібностей, пізнавального інтересу до практичного застосування результатів учнів. Дитина психологічно краще готується до сприйняття невідомого, нового для неї, і це зумовлює не тільки кращі результати в навчанні, а й сприяє формуванню її як особистості, таких моральних якостей, як самоорганізацію, дієвість, цілеспрямованість, наполегливість, принциповість, самовираження, самореалізація, самооцінка.

Список використаних джерел

1. Варакута О.М. Календарно-тематичне планування. Природознавство. 5 клас. Географія. 6-11 класи (рівень стандарту, академічний рівень) Тернопіль: Підручники і посібники, 2020. — 154 с.
2. Вішнікіна Л. Оцінювання предметної географічної компетентності учнів / Л. Вішнікіна // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (26), Issue: 50, 2015. С. 37–40.
3. Дослідження як практична складова шкільної географії /В.В. Машкіна, Д. П. Пироженко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. 2017. Вип. 25. С. 40-45.
4. Методика формування географічних компетентностей у загальноосвітніх навчальних закладах / Н. Стецула, Г. Мельник // Молодь і ринок. 2017. № 6. С. 89-93.
5. Навчальна програма з географії для 6-9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів затверджена наказом МОН від 07.06.2017 № 804 <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>
6. Навчальна програма з географії для 10-11-х класів для загальноосвітніх навчальних закладів затверджена наказом МОН від 23.10.2017 № 1407 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>
7. Назаренко Т. Методичні особливості навчання географії в школі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/>
8. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. Режим доступу: [www.mon.gov.ua.](http://www.mon.gov.ua;); МОН України 27.10.2016. “Концепція нової української школи”.
9. Покась Л. Формування дослідницької компетентності учнів на уроках географії / Л. Покась // Географія та основи економіки в школі. 2012. № 11/12. С. 4–7.
10. Покась Л.А. Можливості підручника географії у формуванні пошуководслідницької компетентності учнів [Електронний ресурс]. Режим доступу: [file:///C:/Users/Admin/ Downloads/psp_2016_16_32.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/psp_2016_16_32.pdf)
11. Топузов О.М. Компетентнісний підхід в умовах оновленого навчання географії в загальноосвітній школі / О.М. Топузов, Л.П. Вішнікіна // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали IV Всеукраїнської конференції. М. Умань, 26-27 квітня 2012 р. / відп. Ред.. О.В. Тімець. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. С. 189- 191.
12. Формування дослідницької компетенції учнів засобами сучасних педагогічних технологій у рамках навчальної дисципліни Інформатика [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dvpub.dp.ua/content/load_files/136.pdf

ФОРМУВАННЯ СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Світлана Новицька, Любов Янковська

ekosvit76@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract. The article considers the formation of the individual's attitude to the environment, analyzes the concepts of interaction between society and nature, as well as the main directions of the formation of the subjective attitude of the individual to nature in children of different ages.

Keywords: subjective attitude to nature, education, ecology.

Постановка проблеми у загальному вигляді. *Тотальний всезростаючий вплив людини на навколишнє середовище і, як наслідок, катастрофічна його деградація засвідчують необхідність всебічних змін в економічних, політичних і технологічних сферах життєдіяльності людства, а особливо в сфері екологічної освіти. Тому надзвичайно актуальним є пошук методологічних основ взаємодії людини і природи у системі «людина-суспільство-техніка-природне середовище», пошук ефективних шляхів формування нової ціннісної сфери особистості стосовно самої людини, а отже і довкілля, яке її оточує.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Питанню особливостей соціоприродної взаємодії та аналізу цієї проблеми як педагогічної присвячено праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: В.І. Вернадського, Я.А. Коменського, В.О. Сухомлинського, О. Леопольда, Дж. Лавлока, А. Наесса, Г.І. Швєбса, Г.П. Пустовіта, М. Белла та інших.*

Метою даного дослідження є обґрунтування важливості врахування ставлення до природи при організації навчального процесу з екології для школярів різних вікових груп.

Виклад основного матеріалу. *Становлення і розвиток процесів взаємодії суспільства і природи можна проаналізувати в вигляді трьох концепцій.*

Перша з них розкриває та характеризує пряму залежність людини від природи на основі незаперечного визнання її могутності. Це відповідно спричинило свідоме обожнення людиною як окремих елементів (об'єктів), так і природи в цілому, а отже – пошук форм власної поведінки і діяльності, які б не порушували гармонію у довкіллі та не вступали у протиріччя зі сформованими політеїстичними уявленнями про довкілля і місце людини в ньому. Ідеї цієї концепції знайшли своє втілення у працях Гомера, Арістотеля, Теофраста, Плутарха, Гіппократа, у яких особлива увага надається єдності складових компонентів системи «природа-людина». Однак людина хоча і посідала у цих

філософських концепціях відповідне місце як мисляча істота і певним чином вільна у своїх діях, однак життя її підпорядковувалось впливу зовнішніх сил. Для української теолого-філософської школи характерним є існування ще досить стійких язичницьких уявлень, які згодом трансформувались під впливом християнської релігії в єдину філософсько-культурологічну, морально-етичну парадигму буття, що в цілому надало їй більш шанобливого ставлення наших пращурів до багатств природи (Володимир Мономах, Никифор, Стефан Калиновський, Григорій Сковорода та ін.) [2].

Для другої концепції характерним є трактування людини як вищої цінності, яка домінує в системі «природа-людина-суспільство». Підґрунтям таких поглядів стало християнство, у рамках якого розвинулась ідея про «подолання» людиною природи, про «божественне» місце людини та її панування над тваринами та «речами». Це спричинило формування стійкої парадигми людської «зверхності». Абсолютизація такого підходу у період становлення промисловості призвело зрештою до посилення тенденції протиставлення людини природі. Характерними у цьому відношенні є праці Р.Декарта, у яких він прямо чи опосередковано закликає людину стати «господарем» природи. Пізніше у класичній німецькій філософії І.Канта матеріальний світ розглядається як всеоб'ємність духу, а людина – як частина матеріального світу; вона сама і навколишній світ підпорядковується вищій силі, що надає людині як «вищій істоті» право змінювати цей світ у своїх власних інтересах [2].

У свою чергу, за В.Гегелем, у людини відбувається відчуження від природного буття, а природа постає в якості реального відтворення «абсолютної ідеї», а не як результат раціональної їх взаємодії. Схожу ідею, однак уже з матеріалістичних позицій, обґрунтував Л.Фейєрбах, який співвідношення «людина – природа» розглядав у контексті антропологічного принципу, тобто в категоріях родової сутності людини, абсолютизуючи її статус у природі.

Потреби промислового виробництва у другій половині XVIII та протягом XIX століття призвели до перегляду ідей про співвідношення «людина-суспільство», до намагань природознавців та натурфілософів доби французького просвітництва віднайти шляхи пояснення протистояння людини і природи. Загальним для філософських позицій цього часу було визнання людини і її діяльності у довкіллі, як визначального фактора впливу на природу.

На практиці ж до 60 – 70-х років XX століття ідея спільного, взаємообумовленого розвитку людини і біосфери в нашій державі розглядалась як суто теоретична концепція, реалізація основних положень якої мала досить далеку перспективу і надзвичайно розмиті контури практичного втілення. Вона

була далека від реальних потреб і практики соціалістичного будівництва, характерною ознакою якого був адміністративний волюнтаризм 20 – 30-х та втілення ідей докорінної перебудови природи 50 – 60-х років ХХ століття. В результаті це призвело до катастрофічних наслідків антропогенного впливу на природу і ще більше загострило екологічні проблеми. Ці негативні явища, критичний стан довкілля в сукупності з об'єктивною потребою бережливого ставлення до природи спричинили пошук шляхів оптимізації процесів взаємодії людини і природи, як двох тісно взаємопов'язаних сил, що існують та діють у біосфері [2].

Провідною ідеєю третьої концепції є необхідність гармонійної взаємодії і співіснування людини і природи (М.Мойсеєв, І.Фролов, Г.Швебс). Окреме і досить помітне місце у розумінні вихідних позицій, можливих напрямів діяльності людини у довкіллі на принципах «коеволюції» та усвідомленні їх сутності як динамічного процесу взаємодії у системі «природа-людина-суспільство», належить еволюційно-ноосферній концепції В.Вернадського. Відповідно їй процес перебудови всього устрою життя людини на планеті, полягає саме у єдності науки і практики, політичних, економічних, релігійних, духовних чи будь-яких інших реалій на кожному з історичних етапів розвитку цивілізації, тобто набуває нового характеру взаємодії людей між собою і природою, який має забезпечити сьогодні і у найближчому майбутньому умови взаєморозвитку цивілізації і природи, пом'якшити антропогенний вплив на довкілля.

Ця концепція посіла провідне місце у побудові стосунків людини і природи в останні двадцять років, у її рамках екологія як наука, що вивчає взаємозв'язки і взаємозалежності в системі «природа – людина – суспільство» є провідною. Більшість з цих ідей у тій чи іншій мірі детермінували появу наприкінці 90-х років ХХ століття концепції сталого розвитку (Ріо де Жанейро, 1992), яка, на думку В.Голубева, К.Лосева, А.Урсула, є панацеєю вирішення значного кола проблем людства і насамперед екологічних. Тоді як на думку М.Мойсеєва, І.Фролова, Г.Швебса, переважна більшість ідей, які складають методологічну основу концепції сталого розвитку, є утопічними, оскільки в результаті людської діяльності порушено рівновагу протікання природних процесів, які відновити за допомогою відомих сьогодні методів і технологій практично неможливо. Єдиним шляхом попередження негативних впливів людської діяльності на природу є формування екологічно вихованої особистості.

Вчені виділяють чотири основних психолого-педагогічних рівні пізнання учнями навколишнього середовища. Перший – усвідомлення навколишнього середовища на основі сенсорного сприйняття реалій дійсності; другий рівень пізнання полягає в усвідомленні особистістю свого місця і ролі у

навколишньому середовищі, як в єдиній цілісній системі; третій – формування стурбованості за стан довкілля як одного з найважливіших моральних та етичних якостей особистості; четвертий рівень – це усвідомлення особистістю того, що навколишнє середовище впливає на її поведінку та на ступінь активності і широту адекватної дії, спрямованої на збереження природи.

Г.П. Пустовіт виділяє чотири типи практичної діяльності особистості у довкіллі відповідно до її віку. Перший тип – об'єктно-прагматичний; другий – об'єктно-непрагматичний; третій – суб'єктно-прагматичний; четвертий тип – суб'єктно-непрагматичний [2].

Суб'єктивне ставлення особистості до природи – це процес, у межах якого особистість, за активної допомоги чи консультування педагога, визначає для себе пріоритетність власних життєвих потреб та обсяги відповідної поведінки і діяльності у довкіллі, спрямованої на їх задоволення, з урахуванням збереження екологічної рівноваги. Тоді навколишнє середовище розглядається не як об'єкт, а як рівноправний суб'єкт взаємодії в системі «людина-суспільство-техніка-природне середовище», а саме: вражає своєю неповторністю; є зв'язуючою ланкою у побудові особистістю своєї власної системи цінностей і ставлень до навколишнього середовища; визнається в якості суб'єкта (навчально-пізнавальної, дослідницької чи ігрової) діяльності чи навіть спілкування (за умови ускладнення стосунків з батьками, вчителями, однолітками).

Доведено, що основними напрямками формування суб'єктивного ставлення особистості до природи є: побудова в свідомості особистості перцептивного образу довкілля (перцептивний напрям); на основі здобутої і опрацьованої в подальшому інформації (когнітивний напрям); формування суб'єктивного ставлення до природи у процесі безпосередньої практичної діяльності в ньому (діяльнісний напрям).

Виділяють чотири типи взаємодії учнів з об'єктами природи: практично-прагматичне використання природного об'єкта (його частин); частково практично-прагматичне використання природного об'єкта (його частин); частково практично-непрагматичне використання природного об'єкта; практично-непрагматичне використання природного об'єкта. Отже формування ставлення до природи у площині «прагматичне-непрагматичне» визначається характером взаємодії особистості з природними об'єктами та діяльністю особистості у довкіллі. Формування ставлення у площині «об'єкт-суб'єкт» визначається суб'єктифікацією природного об'єкта учнем, у зв'язку з чим інтенсивність суб'єктивного ставлення особистості до природи є визначальним фактором у формуванні емоційно-ціннісного компонента екологічної вихованості особистості.

Доведено, що джерелом активності у цих процесах є інтелектуальні та духовні потреби особистості, коли мотиви (пізнати, усвідомити, дослідити, вивчити, зберегти, примножити тощо) виступають реальними спонуками до певних дій. За умови педагогічного супроводу цих процесів провідними мотивами діяльності учнів у довкіллі є інтереси. Отже, потреби і інтереси визначають необхідний напрям та обсяги інтелектуальної діяльності з вивчення довкілля на кожному з етапів розвитку особистості. Не менш важлива роль належить почуттям, які визначаються нами як «діяльність оцінювання» інформації, що опрацьовують школярі. Під час оцінювання природних об'єктів чи явищ інтелектуальні уміння і навички набувають суб'єктивного емоційного спрямування, певного значення для особистості, трансформуючись у її переконання. У свою чергу переконання, які базуються на набутих знаннях, інтелектуальних уміннях і навичках спонукають особистість до оцінювання дійсності та екологічно доцільних дій у довкіллі, визначаючи спрямованість особистості. Однак, спрямованість, мету діяльності, психологічну установку і навіть ідеал, особистість не може визначити без сформованої власної самосвідомості. Самосвідомість визначається як чинник і як результат формування інтелектуального, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів екологічної вихованості особистості. Одним з провідних психолого-педагогічних чинників у цих процесах є педагогічний супровід розвитку пізнавальної активності учня і чим вищий рівень цієї активності у поєднанні з набуттям особистістю життєвого досвіду, тим характерніше проявляються зміни прагматизму на не прагматизм у ставленні особистості до природи, а отже у її поведінці у довкіллі. Це в сукупності забезпечує поступову заміну домінування когнітивного на емоційний і практично-поведінковий компонент у спілкуванні особистості з природними об'єктами, однак динамічність та спрямованість цих процесів у дітей різного віку має свої характерні особливості.

Важливе значення при організації екологічної діяльності учнів мають їх вікові особливості.

В дошкільному віці діти володіють такою специфічною властивістю мислення, як "магія" (словам і жестам надається сила впливу на зовнішні предмети). Це дозволяє ефективно використовувати в педагогічному процесі різноманітні елементи ритуалізації їх педагогічної діяльності. Діти можуть обирати для себе природний тотем і згодом збирати про нього різноманітну інформацію, або вигадати для себе "лісове ім'я", "річкове ім'я" тощо. Важливе значення в дошкільному віці мають пізнавальні ігри, які спрямовані на формування уявлень дитини про відмінності живого і неживого. Таким чином,

в дошкільному віці основний педагогічний акцент варто робити на систему уявлень дитини [1].

Емоційність дітей молодшого шкільного віку сприяє суб'єктифікації об'єктів природи, з позиції «олюднення», кардинально змінюючи мету і мотиви взаємодії з навколишнім середовищем. Тому учні молодшого шкільного віку, переважно, спілкуються з об'єктами природи, як з рівноправними суб'єктами, а прагматизм змінюючись на непрагматизм у їхній поведінці у довкіллі, сприяє динамічності процесів формування компонентів екологічної вихованості.

В молодшому шкільному віці високий пізнавальний інтерес дитини до світу природи, цікавість і спостережливість можуть бути використані для розширення її натуралістичного світогляду і екологічної ерудиції. Книжки з зображенням різноманітних тварин, рослин, екскурсії в природу і музей можуть бути в цьому віці особливо ефективними.

Саме в молодшому шкільному віці з'являється бажання і можливість самому доглядати за природними об'єктами. Дитина активно хоче і реально може утримувати вдома живих істот, взаємодіючи з котрими вона набуває психологічний досвід партнерських взаємостосунків, спілкування. І в результаті ці живі істоти стають для неї значимими іншими, відіграють важливу роль в її індивідуальній картині світу.

Молодший підлітковий вік – це період, особливо сприятливий для цілеспрямованого формування екологічної свідомості. Дитина продовжує сприймати природні об'єкти в якості суб'єктів, проте відбувається заміна їх антропоморфізації на субектифікацію. Інтенсивність відношення до світу природи в цьому віці дуже висока. Поряд з пізнавальним інтересом до природи на високому рівні знаходиться прагнення до практичної взаємодії з природними об'єктами, а також бажання їх охороняти.

В середньому підлітковому віці спостерігається зниження рівня суб'єктного сприйняття природних істот, які вже доволі часто осмислюються вже як об'єкти. В цьому віці варто зосередити увагу на організації участі школярів в природоохоронній діяльності.

Старший підлітковий вік – найбільш педагогічно складний етап формування екологічної свідомості. В цьому віці вже домінує об'єктне уявлення про світ природи, а прагматизм відношення до природи досягає максимуму. Тому виховний процес в старших підлітків носить вимушено корекційний характер. Об'єктно-прагматичний характер, властивий екологічній діяльності старших підлітків, може бути “нейтралізованим” шляхом стимулювання в них екологічного колекціонування, не пов'язаного з нанесенням шкоди природним об'єктам (пір'я пташок, насіння рослин), або їх символів (марок, фотографій).

Також значна симпатія старших підлітків, як хлопчиків, так і дівчаток, до «благородних хижаків» - левів, тигрів – може бути також використана для формування екологічної свідомості, шляхом використання саме хижих тварин в якості модельних природних об'єктів при формуванні екологічних уявлень.

В юнацькому віці особливо виражене переважно естетичне, споглядальне сприйняття природи. В цьому віці спостерігається схильність до пошуку гармонії в світі природи, осмислення особистої позиції в взаємостосунках з ним. Практична взаємодія з світом природи здійснюється з акцентом на оволодіння технологіями естетичного освоєння природних об'єктів: прояв чуттєво-естетичної сприйнятливості до них, емпатії в ситуаціях спілкування з ними [1].

Розуміння процесу формування ставлення школярів до природного середовища при організації навчальної діяльності з екології дозволить вдосконалити навчально-виховний процес і в повній мірі реалізувати зміст і завдання екологічної освіти і виховання учнів. Це позитивно вплине на засвоєння учнями провідних ідей і понять та здобутих екологічно орієнтованих знань, умінь і навичок в цілому, формування та удосконалення асоціативних зв'язків між локальними проблемами найближчого довкілля і безпосередньою екологічно доцільною поведінкою і діяльністю особистості в ньому; залучення учнів до посиленої їх віку конкретної природоохоронної роботи.

Список використаних джерел

1. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 1996. - 480 с.
2. Пустовіт Г.П. Теоретико-методологічні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія / Г.П. Пустовіт– К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Українське географічне товариство
Пряшівський університет (Словаччина)
Економічний університет в Катовіце (Польща)

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СИСТЕМІ
ГЕОГРАФІЧНОЇ, ТУРИЗМОЛОГІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ НАУКИ**

*Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції
(м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.)*

Підписано до друку 27.10.2020.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 70 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 21,27. Обл.-вид. арк. 21,72

Тираж 120 примірників. Замовлення № 10/20/3-47.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10

тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного
реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія TP № 46 від 07 березня 2013 р.*